

The Ganga Oriental Series—No. 5

GENERAL EDITOR :—

K' MADHAVA KRISHNA SARMA, M. O. L.
Curator, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

ṬODARĀNANDAM

Vol. I

Printed at the Aryabhushan Press, 915/1 Shivaaji Nagar, Poona 4,
by Mr Vithal Hari Barve, and Published by K Madhava
Krishna Sarma, M O L , Curator, Anup Sanskrit
Library, Fort, Bikaner

ṬODARANANDAM

**An encyclopaedic work on Dharmasāstra
compiled under the patronage of
RĀJĀ ṬOPAR MAL**

Vol. I

EDITED BY

DR P. L. VAIDYA, M. A. (Cal.), D Litt (Paris)

Mayurbhanj Professor and Head of the

Department of Sanskrit and Pali

Benares Hindu University

Lately of the Nowrosjee Wadia College, Poona

Anup Sanskrit Library, Bikaner

1948

टो ड रा न न्द म्

श्रीमदक्षरसाहिप्रधानामात्यश्रीटोडरमल्लमेरण्या
चाराणसेयविद्वत्प्रकाण्डैः संभूय विरचितम् ।

तस्यायं

सर्गसौख्यम्, अवतारसौख्यमिति सौख्यद्वयात्मकः

प्रथमः खण्डः ।

चाराणसेयहिन्दुविश्वविद्यालयस्थैः मयूरभञ्जप्राध्यापकपदमधितिष्ठिभिः
संस्कृतप्राकृतपाल्यादिभाषाविभागप्रधानाध्यापकैः, पुण्यपत्तनीय-
थाडियाविद्यामन्दिरस्थैः संस्कृतादिभाषाणां भूतपूर्वैः प्रधानाध्यापकैः
वैद्योपाध्वश्रीपरशुरामशर्मभिः
संपादितम् ।

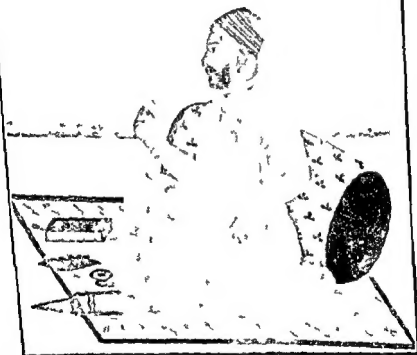

वीकानेर

TABLE OF CONTENTS

1. Portrait of Rājā Todarmal	Facing page ix
2. Preface	ix
3. Bibliography	xii
4. Foreword by Major Sardar K. M. Panikkar	xiii
5. Introduction	xvii
6. टोडरानन्दम्	१-३८६
(१) सर्गसौख्यम्	३-३८
मङ्गलाचरणम्	३
टोडरवंशादिघर्णनम्	४
ग्रन्थस्थप्रकरणानि	६
धर्मलक्षणम्	६
आदिसर्गनिरूपणम्	१३
प्रतिसर्गनिरूपणम्	१९
(२) अवतारसौख्यम्	३९-३८६
अवतारसामान्यनिरूपणम्	३९
मत्स्यावतारः	४१
कूर्मावतारः	५१
वाराहावतारः	५७
नृसिंहावतारः	८४
वामनावतारः	९५
परशुरामावतारः	१०८
श्रीरामावतारः	१३९
श्रीकृष्णावतारः	१९५
बुद्धावतारः	३८३
कल्क्यवतारः	३८४
7. Appendix A : Life of Rājā Todarmal as found in Āin-i-Akbarī	387
8. Appendix B : Stanzas glorifying Rājā- Todarmal found in Maṇirāma's Padya samgraha	393
9. Appendix C : Sections of Todarānanda with their MSS. so far discovered	395

سید احمد

Raja Todarmal

PREFACE

IT WAS in May 1944 that Mr. K. Madhav Krishna Sarma, M. O. L., Curator of the Anup Sanskrit Library, Bikaner, proposed to me that I should undertake for the Ganga Oriental Series the edition of the *Toḍarānanda*, an encyclopædic work on the traditional learning of India in the 16th century. I knew of this work from *Mahāmahopādhyāya P. V. Kane's History of Dharmaśāstra*, and looked into some MSS. of the work available to me in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, and so gladly accepted the Curator's proposal. The Anup Sanskrit Library then started work on the transcript of the first two sections, the *Sarga-Saukhya* and the *Avatāra-Saukhya*, and as portions of the transcript came to me, I began my work of studying them. Unfortunately, there exists only one complete MS. of these sections, and another incomplete MS., both belonging to the Anup Sanskrit Library. No more MSS. of the work could be traced anywhere else. All the same, I proceeded with the editorial task and have completed it, with what success it is for scholars to say.

In order that I should have a complete idea of the extent and contents of the entire project of *Toḍarānanda*, I expressed a desire that I should visit Bikaner to examine and study at first hand all MSS. of the different sections of the Work. The Darbar was pleased to make arrangements for my stay at Bikaner for this purpose for ten days. I then spent the period from 26th February to 8th March 1947 in Bikaner, and made a thorough study of all *Toḍarānanda* MSS. available there. To my surprise I found that the work was divided into as many as 22, or even 23 sections, and embodied all branches of Indian learning as

known in those days, and dealt with subjects such as general philosophy of creation, incarnations, astronomy, astrology and mathematics, Dharmaśāstra in all its branches such as Ācāra, Vyavahāra and Prāyaścitta, Dāna, Vrata, Yātrā or pilgrimage, politics, science of medicine, and even occult Mantraśāstra. And to my astonishment I came to know that the extent of the entire work would be 75000 ślokas at least. Of these the present volume contains only about 5000 ślokas.

During my stay at Bikaner I had the pleasure of having a brief interview with the Prime Minister of the State, Major Sardar K. M. Panikkar, the scholar, poet, historian and politician. I was very happy to learn that it was at his suggestion that the Todarananda was included in the Ganga Oriental Series, and that he was particularly interested to see whether the close relationship between Raja Todarmal and Akbar had brought about any modernisation in the traditional Hindu point of view. Although it is somewhat early to have a forecast on this question, I am afraid that inborn orthodoxy of Raja Todarmal and of the Benares Pandits would hardly show such a tendency. I am particularly thankful to him for the Foreword.

I also tender my grateful thanks to Mr. K. Madhav Krishna Sarma, M. O. L., Curator of the Anup Sanskrit Library and General Editor of the Ganga Oriental Series, for a number of favours in connection with this edition; I felt in fact that Mr. Sarma was by my side in all my literary difficulties.

Raja Todarmal spent most of his leisure at Benares; he used most of his wealth at Benares in acts of benevolence such as tanks, wells, building or rebuilding temples including Shri Viṣṇuātha Temple, and establishing and consecrating

rating images, and patronising all leāfned activities, one of which produced the Tōdarānanda by Benares Paṇḍitas; and I feel it a happy coincidence that at the time of the publication of this first volume of the work I should hold the post of Mayurbhanj Professor of Sanskrit in this great seat of learning, the Benares Hindu University, in this sacred city of Benares.

Benares Hindu University }
1st Mārch 1948,

P. L. Vaidya

BIBLIOGRAPHY

(a) Source-Books —

- कर्मपुराण (कर्म०) Bibliotheca Indica Edition : Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1890.
- निवृत्त BSS Edition, Poona.
- ब्रह्मपुराण (ब्रह्म०) Ānandāśram Series, Poona.
- भगवद्गीता (भ० गी०) Any Standard Edition.
- भागवतपुराण (भाग०) With the Com. of श्रीवरः Khemraj Shrikrishnadas ; Venkatesvara Press, Bombay.
- मत्स्यपुराण (मत्स्य०) As above.
- मनुस्मृति (मनु०) With the Com. of कुल्लूक, Nirnaya Sagar Press, Bombay.
- महाभारत (म० भा०) BORI Critical Edition as far as available, otherwise, Chitraśālā Press, Poona.
- मार्कण्डेयपुराण (मार्क०) Khemraj Shrikrishnadas, Venkatesvara Press, Bombay.
- याज्ञवल्क्यस्मृति (याज्ञ०) Nirnaya Sagar Press, Bombay.
- घराहपुराण (घराह०) Bibliotheca Indica Edition : Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1893.
- वामनपुराण (वामन०) Khemraj Shrikrishnadas, Venkatesvara Press, Bombay.
- विष्णुपुराण (विष्णु०) इत्तदीन मुद्रनालय Edition, Bombay.
- व्याकरणमहाभाष्य (भा० महा०) BSS Edition.

(b) General —

- Ain-i-Akbari, Blochmann's Eng. translation, Bibliotheca Indica one vol. Edition, Calcutta, 1939.
- History of Dharmasāstra, Vol. I, by MM. P. V. Kane, BORI, Poona.
- Akbar by V. Smith, Rulers of India Series.

FOREWORD

RAJA TODAR MALL with whose name this work is associated was one of the most remarkable men in a most remarkable period of Indian history. Expert in the settlement of land revenue, a distinguished diplomatist, a general who is claimed by Vincent Smith to be Akbar's best, a successful finance minister, Todar Mall was also a man of encyclopædic learning, a great patron of arts and sciences and a pious and devout Hindu, considered by the people of his time as an upholder of Sanātan Dharma.

Though he is best known in history for his revenue reforms and for his settlement of Gujarat and Bengal, Raja Todar Mall's position in Akbar's court was not that of a Revenue Minister. He was Wazir, General, Diwan, and Vakil in succession and in all these capacities he achieved notable success entitling him to be considered the most important statesman of the first 30 years of Akbar's reign.

Todar Mall was born of a Kayastha family in Leharpur in Oudh. Early in life he seems to have joined the Imperial service as a clerk, rising by dint of ability and hard work to a position of some importance at the time when Akbar began directly to administer his Empire (1564). It is in that year that Todar Mall is first mentioned as having taken part in the negotiations which Akbar conducted with the Uzbegs, who had risen in revolt against the Empire. What his exact position was at that time is not known. But clearly he must have reached an eminence in official hierarchy to attract the attention of the young Emperor himself.

Todar Mall's first major achievement was the revenue settlement of Gujarat in 1573 and the experience gained in

the work stood him in good stead when he was appointed as Dewan in 1582. As a leader of the army his record was one of exceptional success and Dr Vincent Smith, not a great admirer of the Raja, himself states that Todar Mall was the Emperor's best General.

As a Finance Minister Todar Mall's main contribution was the conversion of the Imperial territories into Crown lands, the fixing of the grade of the officers of the State and the reorganisation of the bureaucracy with a view to enable them to undertake the increased responsibilities of direct administration which Akbar had introduced. These services qualified him for the highest post in the Empire, Vakil or Prime Minister, and just before his death as a mark of the Emperor's special confidence, he was even put in charge of Lahore, which was Akbar's capital at that time.

The best judgment of Todar Mall was by Abul-Fazl, the distinguished author of *Albarnama*, who, while he disliked the Raja for his extreme orthodoxy in the matter of religion, recognised that he was incomparable in courage, administrative skill and freedom from avarice. To have climbed to the very highest rungs of the official ladder from such small beginnings would in itself have been notable, but to have done so at a time when all the high offices of the State were held by nobles of the highest rank could only be counted a unique achievement.

A statesman with such distinguished record of public service would at all times be considered a remarkable man. But in the case of Raja Todar Mall his interests extended beyond the realms of practical administration to the sphere of knowledge and learning. Here also, his contribution has been noteworthy. In this matter it may well be claimed that Todar Mall was but carrying on the tradition of the great statesmen of Hindu Empires, of Kautilya, the

Chancellor of Chandra Gupta Maurya, of Harishena, the Minister of Samudra Gupta, of Sāyana, the Minister of Vijayanagar and numerous lesser personages, who combined vast erudition with the gifts of practical administration.

The present work, *Todarānanda*, is the best testimony to the catholicity of Todar Mall's interests, for as Dr. Vaidya, its learned editor, has stated it is truly encyclopaedic in conception and covers the entire field of learning at the time. Whether Todar Mall wrote any portion of this vast work it is not possible to say with certainty. It is however obvious that the work was composed under his personal direction and incorporated much of his own views on matters which were of vital interest to the Hindu community at the time. It is fact of great Significance that of all the persons in Akbar's court, only Todara Mall had contact with Tulasidas.

The wealth of Dharma-Sāstra literature during the period when Muslim Rulers held sway in Northern India is a matter of very special interest. Mr. Dr. P. V. Kane in his monumental History has listed a very large number of digests and original treatises which would go to show that during this period, one of the main concerns of Hindu thinkers was the maintenance of their inherited social organisation. The Hindu social structure was facing a grave crisis. The egalitarian conception of Islam and its prosyletising activity had created for Hinduism special problems which could not be overlooked. The reaction of Hindu law-givers to this challenge was in general to make Hinduism more rigid and to re-interpret the rules in such a way as to resist the encroachments of Islam. It is perhaps this defensive attitude towards society that is responsible for the orthodoxy of views which is the characteristic of the Dharma Sāstra literature of this period.

The Anup Sanskrit Library has been fortunate in obtaining the services of Dr. P. L. Vaidya for editing this work. How competently and with what scholarly exactitude he has done this work, it is for the public to judge. The Government of Bikaner are grateful to him for taking up so difficult a task in the midst of his other duties.

The first few volumes of the Ganga Oriental Series were devoted mainly to Kāvya literature. With *Saṅgītarāja* of Mahārāna Kumbhakarna, edited by Dr. C. Kunhan Raja, the Library started on its career of publishing technical and scientific works. The present volume, the importance of which need not be emphasised, will easily be recognised as a major contribution to Indianist scholarship. For this the credit is due in the first place to the editor, Dr. Vaidya and in the second, to the officers of the Library, notably Mr. Madhava Krishna Sarma, the Curator, and Dr. C. Kunhan Raja, the honorary adviser.

K. M. PANIKKAR

INTRODUCTION .

The Edition

THIS edition of the Sargasaukhya and the Avatārasaukhya, the first two sections of the famous encyclopaedic work of *Toḍarūnanda*, is based upon two Mss., one complete and the other fragmentary, both belonging to the Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner. I have mainly followed the readings in Ms A which is complete, and noted down the variants from the other, designated B, which is fragmentary. I could not succeed in tracing or securing any other Ms. of these sections anywhere, but as they mainly contain citations from known works, I felt no great difficulty in the editorial work. When the source of a citation was definite and traced, I used the printed edition of the work and noted down the variants from the printed edition under the designation T. The *Toḍarūnanda* and citations in it almost universally indicate the source in its versions available to the compilers during the period of 1572 and 1589 A. D. I thought it would interest scholars to see to what extent the texts available to the compilers in Benares are represented in their printed editions. I would like to draw the attention of scholars in this connection to the variants noted by me from the Bhāgavatapurāṇa which is available in several versions such as those of Śrīdhara, Vijayadhvaṇya, Maheśvara etc. The readings adopted in the *Toḍarūnanda* surely indicate the preference of the Benares Pandits for one of them (see for instance, foot-notes on pages, 242, 349, 359, 370 etc.). The available edition of the Skandapurāṇa baffled me considerably as it must have several other scholars; its enormous volume is one difficulty, and it appears that the work has several recensions, the printed edition representing only one of them. The Nṛsiṃhapurāṇa has no good edition and therefore could not be used.

I give below the full description of the two Mss —

A This Ms belongs to the Anup Sanskrit Library, Bikaner, and bears No 2361. It is a paper Ms, contains 204 folia measuring 10 5 inches by 5 inches. Each folio has got 10 lines and each line about 40 letters. It is a very carefully prepared Ms in Devanagari script. The dandas and references such as श्रीकृष्ण उवाच are written, almost uniformly, in red ink, on the last folio alternate even lines are also written in red ink. The beginning is noted in the foot-note on page 3, and the full colophon and end are as printed on page 386. This gives us 1630 of the Samvat era and a Saturday in the dark half of Phalguna as its date of completion. This date works out to be Saturday, 7th or 14th March, 1573 A. D. This Ms is thus a contemporary Ms, and may even be one of the first copies, if not actually the first copy of the work. This Ms subsequently went into the collection of the famous कबीन्द्राचार्य सरस्वती (circa 1625-1670 A. D.), bears the stamp of his Library, probably in his own hand writing as the uniformity of the hand on other Mss of his collection suggests. Later, this Ms passed on to the collection of Maharaja Anup Singhaji of Bikaner.

B This Ms also belongs to the Anup Sanskrit Library, Bikaner, and bears No 2360. It consists of 65 folia, 11 inches by 5 inches with 8 or 9 lines to a page and about 36 letters to a line. It is an incomplete Ms, and folio 65 breaks off in the middle of Parasuramavata at 2 ■ 101c (see page 117). Further, this Ms is made up of two parts in two different hands, and the folia are subsequently put together to make one Ms, compare for instance, folio No 17 and folio No 18. Folio No 21 is in one hand and folio No 22 in another hand, and in order that matter on folio No 21 and folio No 22 should show no break in the text there is a long addition in the margin on folio No 21. Some folia have 8 lines to a page while others have 9 lines. This difference in the number of lines on folia coupled with difference in the hand writing clearly shows that it is a composite Ms. This Ms must have been prepared much later than A.

It is with the help of these two Mss that I have prepared my text. As noted already, these sections mostly consist of cita-

tions from well-known works, and so I had no difficulty in fixing my text. In the variant readings recorded at the bottom of the printed text, T stands for the text as is available in the printed editions of works from which citations are taken. This source of checking my text was naturally lacking for certain parts of my text where the compiler indulged to give his own composition and to show off his knowledge or as it turns out, his want of it. See particularly in this connection, sections on वराहावतार, परशुरामावतार and रामावतार.. The pandit in charge wanted to summarize the narrative in his own words and says विस्तरमिदा संक्षिप्य शुद्धपालिखत् as in 2. 3. 317, and संक्षिप्य तानि लिखितानि as in 2. 6. 365.

In the metrical text, the reader will find some three-lined stanzas in the Anuṣṭubh metre and six-lined stanzas in the case of other metres. It is because I take the view that the metrical unit in Sanskrit is one complete sentence or more, and hence whenever I found that the sense required the putting together of six feet or three lines, I did not hesitate to do so. These six feet are indicated by *a, b, c, d, e* and *f*.

In noting the variants I have avoided the use of superior figures in the text which is usually a source of troubles to the compositors and an eye-sore to the reader. This method naturally requires the mention of the expression from the adopted text for which the variant stands. I have given this help to the reader in my foot-notes except where the variant stands for the whole pāda. I hope the reader will appreciate this method which is adopted in the critical edition of the Mahābhārata.

Life of Rājā Todarmal

Till the discovery of the first section of the *Todarānanda*, the only source of information on the life of Rājā Todarmal, the famous general, finance minister, administrator and trusted friend of Akbar, was Abul Fazl's *Ain-i-Akbarī*. The first section of the present work gives for the first time full genealogy of the Rājā, and the frequent references scattered over here and there in the work, laudatory stanzas, and stray stanzas in works which were composed either during his life-time or soon

after his death, are not few. The following sketch of his life and work is based upon the above sources. It is likely that here and there, there may have been a bit of exaggeration at the hands of Pandits receiving patronage at his hand; but it may be equally true that Todarmal may have suffered considerably at the hands of unsympathetic Muslim biographers like Abul Fazl.

According to the Introductory stanzas in the *Toḍarānanda* (1. i. 7-18) we see that Todarmal came from a Ksatriya family of Tandana. The Tandanas are famous families of Ksatriyas (Khatris) and Kāyasthas in the Punjab and the United Provinces of Agra and Oudh. Rāja Todarmal came from the Ksatriya family of Oudh, and it appears that this family was rich and even possessed ruling powers. We have now the knowledge of seven ancestors of Todarmal, and though there may be some exaggeration in the description of the Pandits, they cannot be charged to have invented these ancestors of their patron. The earliest member of this Tandana family was BĀLA by name. The Pandit calls him to be "The sun to the Lotus-pond of the royal family, a Pārijāta tree born in the great ocean of Tandana family, one who destroyed his enemies by his powerful arms, and one who was a devotee of Viṣṇu". His son was ATTALI who left his fame in the form of the disc of the moon. The son of Attali was DĀMA or DĀMODARA who was a devotee of Pārvatī, the wife of Śiva, the enemy of cupid (कामादिरामार्चनचक्षुः, 9). His son was ASSŪ who was a great warrior and a devotee of Kṛṣṇa. The son of Assū was named DVĀRAKĀDĀSA, a great warrior, a great patron of learning and a liberal-minded donor. His son was DVIJAMALLA, the grandfather of Todarmal. Todarmal's father was BHAGAVATĪDĀSA. This Bhagavatīdāsa was also known for his charities to such an extent that the Pandits say that he uprooted poverty from the houses of the poor (13) TŌPĀRMAL was the son of Bhagavatīdāsa. He was born at Laharpur in Oudh, and not in Lahore as some biographers have said. Bhagavatīdāsa died when Todarmal was very young, and his excessive liberality left the family in straitened circumstances. The young Toḍarmal therefore had to seek suitable

job to maintain his family. He therefore accepted service under Akbar, first as a petty clerk in the finance department, which must have been the stepping stone of his future fame as a financier and a gifted revenue officer. His talents soon drew the attention of Akbar who sent him to Gujarat which was but recently annexed and which required an able revenue officer and a warrior to settle its affairs. Todarmal achieved a unique success in his task which made him so famous in history. He won the confidence of Akbar at once and his rise since then in Akbar's court was assured. He was then sent to Bihar and Bengal and his expeditions were completely successful. It is not my intention here to detail Todarmal's career in Akbar's court as it has been so ably expounded by Major Sardar K. M. Panikkar in his Foreword.

Todarmal was a great devotee of Kṛṣṇa. He devoted his wealth in charities, in building or rebuilding temples, consecrating images of god Viṣṇu or Kṛṣṇa, laying out public gardens and building tanks and wells and resting houses for travellers. He was very fond of images of Viṣṇu and the Śaṁgrāma stones, and spent considerable time in his daily worship. Once in a hurry of expedition to the Punjab, he lost his images, and he would not transact any business, take food or drink, for days. It was with great difficulty that Akbar induced him to take food. He was all the same liberal in his views and it is said that he rebuilt the temple of Śrī Viṣṇvanātha at the suggestion of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, the Universal Teacher (Jagadguru) (see Dr. A. S. Altekar, *History of Benares*, p. 34; pp. 47-54) about 1585 A. D. It said in that work that this rebuilt temple lasted for about 90 years or so, and was demolished under the orders of Aurangzeb in 1669 A. D.

Some biographers have stated that Todarmal joined service under Akbar as a clerk when quite young as his widowed mother was in straitened circumstances after the death of her husband Bhagavatīdāsa. The poverty referred to above may be due to excessive liberality of Bhagavatīdāsa as is evidenced by 1. 1. 13:

यदानेन दक्षिणेश्वरम् चिरं दाद्विमुञ्चतम् ।

..

"His gifts uprooted for ever poverty in the houses of the poor." After his death therefore the widow must have been in difficulty, and Todarmal, though young,¹ would have been required to seek service as a clerk under Akbar. It must be here that he acquired the necessary training for a land revenue officer and financier. This training, coupled with the hereditary qualities of warriors' house naturally helped him to rise to the position of a great general and also a great financier. Akbar sent him on commission in Gujarat, Bihār and Bengal. In the history of Gujarat his name is associated with his heroism, statesmanship and land revenue system; in the history of Bihār and Bengal he is known as a warrior and diplomat. It is by his acts of personal heroism, diplomacy and integrity of character that Akbar regarded him as the most trustworthy servant and honoured him with the highest place of the Prime Minister of his Empire. He was once placed in charge of Lahore, then the capital of Akbar. Akbar's sovereignty owes much to the valour and statesmanship of Todarmal, and the Benares Pandits are right in saying in 1. 1. 15:

राजन्येषु तमोमयेन कलिना क्रूरेण निम्लोचितो
यस्मिन्नभ्युदितो जगदिमलयन्साम्राज्यतिग्मद्युतिः।

"It was under his aegis that the sun of sovereignty which, in royal houses, had been obscured by the dark and cruel Kali, rose up to illumine the world."

As a result of his loyal and distinguished services to Akbar, Todarmal must have received large sums of money from the ruler. He used all his wealth for several acts of charity and benevolent acts. The Benares Pandits mention that Todarmal was averse to worldly pleasures and had a deep devotion for Kṛṣṇa. He dug a large number of tanks and wells for free public use, laid out gardens, built and rebuilt temples and established various idols of Kṛṣṇa, (1-1-18)

समकरो-

दसौ सौधेष्वन्तर्मुमयनमूर्तीश्च विविधाः।

"He collected in his house a large number of idols of Kṛṣṇa, the chastiser of demon Mura." Abul Fazl has already recorded

an incidence about Todarmal's foundners of idols (see *Appendix A*). He continued these charitable acts to the end of his life as the Draupadikunda Inscription suggests :

विहितविधिपूर्तोऽचीकरच्चारुवापीम् ॥

"Todarmal, who had done varied acts of public benevolence, built this beautiful tank". This inscription is dated 1589 A. D., in which year he died.

According to Abul Fazl, it was Todarmal who induced his co-religionists, the Hindus, to study Persian so that they might easily get into state service. The study of Persian by Hindus led to the building up of a new dialect in India, viz, Urdu, which gradually replaced Hindi in the Punjab and considerably in other parts of Northern India. It is very difficult at this juncture to evaluate the consequences of this act of Todarmal, but surely it opened up for Hindus a new field of employment and kept them in touch with the political life of the country, and more than this, helped to break up the so-called maxim of Pandits

न वदेद्यावनी भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

The Brahmins did learn Persian and Urdu: They became masters of these languages, and secured responsible jobs in diplomatic services, not only under Moghuls, but also under other Indian rulers and Courts such as the Marathas and the Peshwas in the Deccan. It must be said however that contact through language did not bring about any change in the social structure or in the ideology of the Hindus, probably on account of inherent contradictory ideals of these two great religions. Todarmal for instance remained a staunch Hindu though in the service of Akbar.

Todarmal is said to have been the only courtier of Akbar who must have come in contact with the saint Tulsidas, his contemporary. It is but natural that Todarmal should meet this saint in the course of his frequent visits to Benares. There is however

no positive evidence available to prove this contact, at least from the records on the life of Tulsidās. We should not confound our Todarmal with another Todarmal, a Zamindar of Benares, who died in 1612-13 A. D.; Tulsidās was a friend of this Todarmal also, and he acted as an arbitrator to settle the partition of his property among his sons. Our Todarmal died in 1589 A. D. in Lahōre in sufficiently advanced age. It was his desire to live in Benares during his last days when he was ailing. He did actually tender his resignation to Akbar, but the king called him back saying that it was better to do one's duty than to lead an idle life. He went back, but soon died in Lahore on 11th November 1589 A. D. It is said he had two sons, the older one, Dhārū who was in the army of Akbar died on the battlefield. It is not our interest to detail the history of his descendants; the late Raja Kishen Prasad of Hyderabad Deccan is said to be the last direct descendant of Todarmal.

The Todarānanda and its Composition

It must be during his frequent tours from Delhi to Bihar and Bengal that Todarmal was attracted to the sacred city of Benares. As a devout Hindu, he must also have stayed here off and on, and made contacts, through his liberality, with the learned Brahmins of the city. As this was comparatively a safe age for Benares due to Akbar's policy of religious toleration, many Pandits who otherwise migrated to Pratisthāna (Modern Faizābād in the Nizam's Territory), lived comfortably, and pursued their scholarly activities. Dr. A. S. Altekar in his *History of Benares* (pp 39-43) gives us the details of the contribution of Benares Pandits to Sanskrit Literature. From this we learn that there were four famous families of Pandits, the Bhaṭṭas, the Śeṣas, the Dharmādhikāris and the Maunis. Of the family of the Bhaṭṭas, we get a good deal of information from Haraprasad Shastri in IA, 41, pp. 7-15 and also from Mm. P. V. Kane's Introduction to his edition of the *Vyavahāramayūkha* of Nīlakanṭha Bhaṭṭa. Mr. S. P. V. Ranganatha Swami in IA, 41, pp. 245-253 also supplies us information on the Śeṣa family. There must have been a few other families of Pandits besides those four mentioned above. Of these four

families, the Bhattas held a high position, particularly due to the greatness of Nārāyana Bhaṭṭa who was called Jagad-guru, the teacher of the world. It is therefore likely that Ṭodarmal must have come under the influence of this Nārāyana Bhaṭṭa. We have already referred above how this Nārāyana Bhaṭṭa obtained from Ṭodarmal donations to rebuild the Viśvanātha temple in 1585 A. D. I therefore think that Nārāyana Bhaṭṭa must have been mainly responsible for putting into the head of Ṭodarmal the idea of preparing a compendium of Hindu culture. Ṭodarmal rightly thought that Hinduism was in great danger of annihilation, and unless serious attempts were made to preserve it, it would perish under the aggressive rule of the Muslims. It was the age of the Nibandhas or compendiums. The bulk of religious literature had grown to such an extent that the normal length of human life would hardly master a fringe of it. It required to be compressed into a reasonable form. Ṭodarmal, therefore invited all the great scholars of Benares sometime about Samvat 1629 or 1572 A. D., and asked them to prepare such a compendium. Although I have not yet been able to discover from any source as to who presided over this assembly of Pandits, it is easy to imagine that Nārāyana Bhaṭṭa, the Jagadguru, must have been the Pandit who induced Ṭodarmal to patronise the project. He must have sought the co-operation of other Pandits well-versed in respective branches.

We should now discuss here the question of the authorship of the *Ṭodarūnandā*. The view that is held by some is that Ṭodarmal himself composed the work. He is described by Pandits as a very learned scholar as in

यः शास्त्राणां प्रथममुकुरो ज्ञानिनामेकरत्नं

धर्माधारो परजिह्वये विभ्रुतट्टोदगारुयः ।

राजा मोक्षं सुप्रमग्नयतीदासर्वजापतंसो

विदुःकोटिहस्तिमहिमा (द्युतिमहिमा) दानमोक्षं विधमे ॥

(From Introduction to *Danasaubhya*)

or, again, in

श्रीमान्हेन्दुवपारसीकधरणीशकस्य राजाग्रणी

राजा टोडरमल्लचण्डकिरणस्तीव्रप्रतापोदयः ।

लोकानामतिगाढदुर्नयतमोध्वंसाय पञ्चोत्सवा-

नातन्वन्व्यवहारनिर्णयकरश्रेणीं करोत्युज्ज्वलम् ॥

(From the Introduction to Vyavahārasaukhya).

I however do not think that Todarmal is *the* author of the work. There is an explicit mention in the work itself that "Todarmal once invited learned Brahmins and after paying them due respects, humbly asked them to prepare a work containing essential teachings of the various Purānas and Smrtis (1. 1. 19); for he found that due to Kali age people have become lazy and have lost all ability to grasp (things), he undertook this work, containing the essence of all important topics, for their benefit (1. 1. 20) In the face of the above statement in the work, I cannot accept Todarmal's authorship of the *Todarānanda*. During the period between 1572 and 1584 A. D., Todarmal led a very busy and active life, moving about from Gujarat to Bengal, which would hardly allow him leisure necessary for compiling this work of such a huge dimension, covering as it does not only the Smrtis and Purānas, but topics dealing with astronomy, astrology and Mathematics, Politics and Philosophy, medicine and occult Mantrasāstra. All references, therefore, to his authorship, wherever they occur, as in the two stanzas quoted above or in the colophons at the end of various sections, as for instance, in the one printed in this volume on page 386, महाराजाधिराजश्रीटोडरमल्लविरचिते, must be interpreted in the sense that he conceived the project and patronised it; or, as Pandits would have it: करीषोऽभिरुच्यपयतीतिवत्समर्थाचरणे प्रयोगः. The topics covered in the work are so varied that no single scholar can handle them; the volume is so great that no single scribe can write it out; and if Todarmal had been its real author, he would not have named the work as *Todarānanda*, a work which delights Todara, i. e. himself, at least out of modesty. There are, in addition, indications in the

work itself that he was a patron and not an author of the work as in

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारक्रिया कारिता
कल्पान्तोदितमादिमीनचरितं लोकेषु सत्यापितम् ।

(From Introduction to Varsakrtyasaukhya).

Further, we are fortunate to discover a reference to the authorship of the Jyotisa sections to Nilakantha, the son of Ananta, the famous astronomer-astrologer and author of *Tājika Nilakanṭhi* and other works who was a resident and contemporary of Todarmal. It may be noted that this Nilakantha is different from Nārāyaṇa Bhatta's grandson Nilakantha and author of the Dharmaśāstra Nibandha called *Bhagavanta-Bhūṣakara*, a section of which under the name of *Vyavahāramayūkha* is so well-known (see Kane's edition in BSS.). The contemporary Mss of the Jyotisa sections make a clear mention of Nilakantha as their author, who in his turn pays homage to his father Ananta as in

...श्रीटोडरमल्लकारिते...दैवज्ञानन्तसुतनीलकण्ठावरचिते

or as in

यत्पादाम्बुजमाध्वीकं संसेव्यावाप्तसन्मतिः ।

जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥

(Introduction to Vāstusaukhya)

This fact has further been referred to by succeeding generations for references to which see Kane: *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, sec. 104; S. B. Dikshīt: *Bhāratiya Jyotiśśāstra*.

Having thus disposed off the question of Todarmal's authorship of the *Todarānanda*, we may now proceed to consider the question as to which pandits of Benares were charged by Todarmal to prepare the work. In this connection the *Gādhvamānucarita* kāvya of Śankara Bhaṭṭa (circa 1570-80 A. D.) gives us a clue (See Haraprasad Shastri, IA, XLJ, pp. 7-13; Kane, *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, Sec. 103, pp. 419-21; Kane,

or, again, in

श्रीमान्हेन्दवपारसीकधरणीशकस्य राजाग्रणी

राजा टोडरमल्लचण्डकिरणस्तीव्रप्रतापोदयः ।

लोकानामतिगाढदुर्नयतमोघ्वंसाय पद्मोत्सवा-

नात्तन्वन्व्यवहारनिर्णयकरश्रेणीं करोत्युज्ज्वलाम् ॥

(From the Introduction to Vyavahārasaukhya).

I however do not think that Todarmal is *the* author of the work. There is an explicit mention in the work itself that "Todarmal once invited learned Brahmins and after paying them due respects, humbly asked them to prepare a work containing essential teachings of the various Purānas and Smṛtis (1. 1. 19); for he found that due to Kali age people have become lazy and have lost all ability to grasp (things), he undertook this work, containing the essence of all important topics, for their benefit (1. 1. 20) In the face of the above statement in the work, I cannot accept Todarmal's authorship of the *Todarānanda*. During the period between 1572 and 1584 A. D., Todarmal led a very busy and active life, moving about from Gujarat to Bengal, which would hardly allow him leisure necessary for compiling this work of such a huge dimension, covering as it does not only the Smṛtis and Purānas, but topics dealing with astronomy, astrology and Mathematics, Politics and Philosophy, medicine and occult Mantrāsāstra. All references, therefore, to his authorship, wherever they occur, as in the two stanzas quoted above or in the colophons at the end of various sections, as for instance, in the one printed in this volume on page 386, महाराजाधिराजश्रीटोडरमल्लविरचिते, must be interpreted in the sense that he conceived the project and patronised it; or, as Pandits would have it: कारीयोऽमित्रप्यापयतीतिव-
स्ममर्धाचरणे प्रयोगः. The topics covered in the work are so varied that no single scholar can handle them; the volume is so great that no single scribe can write it out; and if Todarmal had been its real author, he would not have named the work as *Todarānanda*, a work which delights Todara, i. e., himself, at least out of modesty. There are, in addition, indications in the

work itself that he was a patron and not an author of the work as in

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारक्रिया कारिता
कल्पान्तोदितमादिमीनचरितं लोकेषु सत्यापितम् ।

(From Introduction to Varsakṛtyasaukhya).

Further, we are fortunate to discover a reference to the authorship of the Jyotisa sections to Nilakantha, the son of Ananta, the famous astronomer-astrologer and author of *Tājila Nilakanthī* and other works who was a resident and contemporary of Todarmal. It may be noted that this Nilakantha is different from Nārāyaṇa Bhaṭṭa's grandson Nilakantha and author of the Dharmaśāstra Nibandha called *Bhagavanta-Bhāṣakara*, a section of which under the name of *Vyavahāramayūkha* is so well-known (see Kane's edition in BSS). The contemporary Mss of the Jyotisa sections make a clear mention of Nilakantha as their author, who in his turn pays homage to his father Ananta as in

...श्रीटोडरमल्लकारिणे...दैवज्ञानन्तसुतनीलकण्ठावरचिते

or as in

यत्पादाम्बुजमाध्वीकं संसेव्यावाप्तसन्मतिः ।

जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥

(Introduction to Vāstusaukhya)

This fact has further been referred to by succeeding generations for references to which see Kane: *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, sec. 104; S. B. Dikshīt: *Bhāratiya Jyotiṣśāstra*.

Having thus disposed off the question of Todarmal's authorship of the *Toḍarūnanda*, we may now proceed to consider the question as to which pandits of Benares were charged by Todarmal to prepare the work. In this connection the *Gāḍhuvamīḍ-nucarita* kāvya of Śaṅkara Bhaṭṭa (circa 1570-80 A. D.) gives us a clue (See Haraprasad Shastri, IA, XLI, pp. 7-13; Kane, *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, Sec. 103, pp. 419-21; Kane,

Vyavahāramayūkha, Introduction, pp. v-xvi). This poem, unfortunately fragmentary and still unpublished, is a history of Sankara Bhatta's ancestors. We learn from this work, that the author's father, Nārāyana Bhatta, was born in the year 1435 of the Śaka era, i. e., 1513-14 A. D.; that he defeated all the pandits of Mithilā and Bengal in the house of Todarmal in Dehli; that Todarmal, who was a patron of learning, got an extensive compilation made dealing with Smṛti, Jyotisa, Vaidyaka and other sāstras. We know further from Dr. A. S. Altekar's *History of Benares*, (pp. 39-43) that of the four families of great pandits of Benares in the 16th century, viz; the Bhattas, the Śesas, the Dharmādhikāris and the Maunis, the Bhaṭṭa family was the foremost; that Nārāyana Bhatta had the honour of holding the title of *Jagadguru*, the teacher of the world; and that it was he who about 1585 A. D. induced Todarmal to rebuild the Śrī Viṣvanātha temple. All these facts put together, enable us to ascribe the authorship of the *Todarānanda* to this Nārāyana Bhatta *chiefly*. He must have, of course, sought the help of other pandits as we have seen above.

As I have said above, Nārāyana Bhaṭṭa must have been at the head, and members of his distinguished family like his son Śankara Bhatta and his pupils also must have done the job. The senior Pandits may have asked the younger ones to copy out marked passages, for I have actually used a Ms. in which words इत्यारभ्य ... इत्यन्तम् are found blindly retained in the body of the Ms. The remarks like एतत्पांडुलिपिन सम्यक् परिशोधितम् found at the end of the *Prāyascittasaukhyā* (see Appendix C, page 411) clearly suggests the view expressed above. Further, the hand of novices is clearly visible in certain cases as for instance in the narratives of ब्रह्मावतार, परशुरामावतार and रामावतार where the novices showed utter lack in the literary art of summarising: nay, their writing shows that they had no knowledge about the correctness of the Sanskrit language. Some of the rough drafts were corrected by master hand, but in the production of such a stupendous volume, such things, one might say, are pardonable. In any case Nārāyana Bhaṭṭa, in my view, is responsible for preparing all the sections dealing with the Pūrāṇas, Dharmaśāstra in all its branches, and even

Mantrasaukhya or *Samhitāsaukhya*. *Mantraśāstra* was a strong point of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, as his son Śaṅkara Bhaṭṭa tells us in his *Gūḍhivamśānucarita*.

We have already seen above that the famous astronomer Nīlakantha was in charge of the several *Jyotisa* sections. It may be that we may discover the names of a few more scholars as the work of editing progresses.

This huge project of the *Toḍarānanda* covering as it does almost all branches of Hindu learning, is thus a work brought into existence by the co-operative effort of Benares Pandits under the patronage of Rājā Toḍarmal. It was achieved in Benares as is evident from certain reference such as काश्या भीविश्वनाथसंनिधौ लिखितम्. The work, particularly the *Āvalārasaukhya*, bears no trace of the influence of the Śaiva sect, though Śrī Viśvanātha, is the guardian deity of Benares, because Toḍarmal himself was a devotee of Kṛṣṇa. This fact may also explain the length of the narration of Kṛṣṇāvatāra which covers 189 out of 386 pages of our text.

Toḍarmal was a very rigid follower of orthodox Hindu customs. The introductory stanzas found in the *Āvalārasaukhya* have the following lines :

यस्याचारविधिविधेरपि चमत्कारं मनस्यावह—
हृद्भीनायकपादपद्मभजने सर्वात्मना निष्ठितः ।

The object of this project is clearly stated in I. I. 20-21 and also in

आदिष्टे श्रुतिभिश्चिरंतनमुनिस्तोमैर्मुहुः शीलिते
प्राचां पुण्यपथे दुरुक्तिशतकैर्म्लिष्टे जनालस्यतः ।
मालिन्यान्यपनीय संग्रहमिषादेनं परिष्कुर्वतो
भूयादेव परिश्रमोऽपि जगदानन्दाय भूमीपते ॥

(From Introduction to *Sūddhisaukhya*)

"The ancient laws and customs as proclaimed by Śruti, always practised by bands of ancient sages, grew obscured

by hundreds of false interpretations and also by the laziness of people. Rājā Todarmal removed the dust on them and put them in a new form of a compendium; may this effort delight him and also the world " And when the whole project covering over 80000 Ślokas, approximately of the extent of the Mahābhārata minus the Harivamsa, was brought to a successful completion, the Pandits glorified their patron Todarmal in terms that he was the fish incarnation of Viṣṇu who was said to have recovered the Vedas dipped into the ocean by demons:

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारक्रिया कारिता

कल्पान्तोदितमादिमीनचरितं लोकेषु सत्यापितम् ।

(From Introduction to Varsakṛtyasaukhyā).

Considering that Rājā Todarmal was in the service of a Muslim ruler like Akbar, however liberal the latter might have been in his views, we must agree with the Benares Pandits and say that the work is a noble and creditable achievement.

The *Todarānanda* must have been composed between 1572 A. D., the year mentioned in the *Jyotisasaūkhyā*, and 1589 A. D., the year in which Todarmal died. The evidence of the dated Mss. of different sections corroborates the above dates. We possess a Ms of the *Jyotisasaūkhyā* mentioning the year 1572 A. D.; of the *Sargasaūkhyā* and *Avatārasaukhyā* mentioning the year 1573 A. D.; of *Vyavahārasaukhyā* mentioning 1573 A. D.; of *Āgamasaukhyā* and *Ācārasaukhyā* mentioning 1574 A. D., and of *Suddhasaukhyā* mentioning 1582 A. D. These Mss were copied and recopied in Benares in the vicinity of Śrī Viṣvanātha for about a century at least, and were also studied. Now however the city possesses only one Ms of each of the sections of *Jyotiṣa* (incomplete) and *Vāstu* in the Sarasvatībhavana Library attached to the Queen's College. Most of the Mss. went into the library of the famous Kavindrācārya Sarasvatī. After his death his books were partitioned and got gradually scattered. A very large number of them were secured by King Anupsinhajī of Bikaner; about one hundred are found in the Sarasvatībhavana in Benares, and the rest went into different collections

or were lost. It is gratifying to note that King Anupallhaji's collection is now safe in the Anup Sanskrit Library in Bikaner which is publishing, among other valuable works, the *Toḍarānanda*.

We should not close this survey of Toḍarmal's work without referring to other works associated with his name. We see from Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, that there is a work on Dharmasāstra called *Toḍaraprakāśa* by Raghunandanamīśra written under the patronage of Toḍarmal (Lahore, 14; see also Kane's *History*). Another work called *Toḍarāja* on Jyotiṣa by Nilakaṭṭha, mentioned by Aufrecht under K288; there is a third work on Music, *Svaramelakalāṇḍī* by Rāmāmātya (Bikaner 530) who was patronised by Toḍarmal.

P. L. V.

॥ टोडरानन्दम् ॥

[सर्गसौख्यं प्रथमम्]

[मङ्गलाचरणम्]

ओंकारस्याभिधेये जगदुदयतिरोभावधामन्यसङ्गे
यस्मिन्मायाविवर्तप्रतिफलनवशादेव नानावभासः ।
निष्ठा यत्र श्रुतीनां विविधपथजुषामन्ययादस्तबाधा
तस्मै सम्यङ् नमस्यां मुहुरपि च मुहुर्ग्रहणे कल्पयामः ॥ १ ॥

ईपत्कन्धरभङ्गिकारि चरणद्वन्द्वल्यतीहारि य-
द्वैदर्भोरिमनोनुसारि मुरलीसंचारिसप्तस्वरम् ।
द्राक्तिर्यन्त्रिकधारि सिद्धपरिपञ्चेतश्चमत्कारि त-
द्वन्द्वारण्यविहारि टोडरनृपानन्दाय भूषान्महः ॥ २ ॥

श्रीमद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रप्रभृतिदिविपद्गामुचदानप्रमौलि-
स्फूर्जन्माणिक्यमालारुचिनिचयसमुद्गासिपादारविन्दः ।
विश्वस्योद्धारकारी यतिभिरतिहृदभ्यानवेद्यो विदध्या-
देव श्रीटोडरेन्द्रक्षितितिलकमहानन्दमिन्दीचराक्षः ॥ ३ ॥

देवे ताण्डवतत्परे पुररिपौ शश्वच्छिरोवेष्टनी-
भूते भोगिनि गाढयन्त्रणवशाच्चन्द्रे सुधास्यन्दिनि ।
उत्पुच्छं चलदक्षि यक्रयदनं दिक्चक्रमालोकयन्
धैयाग्रं चलचर्म धूर्जटिवृषो जिघ्रन्निवायास्तु यः ॥ ४ ॥

धृन्दारकस्तोमनताङ्घ्रिपद्मो
गौरीहृदानन्दकरो गणेशः ।
सूर्याष्ट सर्चार्यंरुः समृद्धीः
श्रीटोडरेन्द्रक्षितिचलभस्य ॥ ५ ॥

A begins ॐ सिद्धि । श्रीगणपतये. B begins: ॐ सिद्धि । श्रीगणपतये नमः .
2c A प्राक् for द्वाक् 4a A "वेष्टनी". 5a A B read अंहि for अङ्घ्रि
throughout.

यद्वाचः समुपासते मुनिगणा वेदैकदेशानिव
 व्यासाद्या भुवि तन्वते ॥ यदमिप्रायानुसाराः स्मृतीः ।
 यस्याज्ञामनुवर्तते निजनिजाचारेषु लोकोऽखिल-
 स्तस्मै श्रीमन्वे नमो नियमतः स्वायंभुवायास्तु नः ॥ ६ ॥

[टोडरवंशादिवर्णनम्]

राजस्यवंशसरसीरुहचण्डभानुः
 श्रीटण्डनाम्बयमहोदधिपारिजातः ।
 घालो विशालभुजमण्डलखण्डितारि-
 रासींमुरारिपदचारिरुहातिभक्तः ॥ ७ ॥

एतस्यात्तलिराविरास तनयो वीरोऽतिधीराप्रणी-
 विंभ्यस्यातभुजप्रकाण्डमहिमा भूलोकभूपामणिः ।
 यन्नामस्मरणे भवन्ति कवयो रोमाञ्चितैरञ्चिता
 यस्याद्यापि यदाः प्रसर्पति दिशः शीतांशुबिम्बच्छलात् ॥ ८ ॥

एतस्य पुत्रो निजगोत्रनेत्र-
 द्वयस्फुरत्कैरवशीतधामा ।
 कामारिरामार्चनचारुचेता
 दामाभिरामाकृतिराविरासीत् ॥ ९ ॥

अस्सुरेतस्य सृनुत्त्रिदशपतिपुरीनागरीगातकीर्तिः
 पञ्चेपुष्टेष्टिशीर्षस्थलितसुरसरिद्वीचिनिर्घातभूर्तिः ।
 आसीदासीमभूर्मावलयगतयशःस्तोमसोमोऽरिबाला-
 स्फूर्जत्सिन्दूरमालाहरणपटुकरः कृष्णपादाब्जभृङ्गः ॥ १० ॥

अग्रे गण्यो नृपाणामतुल्यलवतां वैरायीणां शरण्यो
 मान्यो विद्वज्जनानां नयविनययुजां बाहुजानां घरेण्यः ।
 स्वधर्मशुद्धकोरीचयतुहिनश्चिर्मिश्रुकान्ताजनाना-
 मेतत्पुत्रः पवित्रस्त्रिदशपतिरिव द्वारकादास आसीत् ॥ ११ ॥

एतस्य पुत्रो द्विजमहनामा
 बभूव धामापिलसद्गुणानाम् ।
 यशो यदीयं बहुशो विशालं
 दिक्चक्रालं पयलीकरोति ॥ १२ ॥

श्रीमत्कृष्णपदारविन्दविगलन्माध्वीकवद्भादर-
 खैलोक्ये विदितः कृती भगवतीदासोऽस्य पुत्रोऽभवत् ।
 कीर्त्या यस्य सुधांशुसुन्दररुचा भूमण्डलं निर्मलं
 यद्दानेन दरिद्रवेश्मसु चिरं दारिद्र्यमुन्मूलितम् ॥ १३ ॥

भूलोकस्य विभूषणं त्रिजगतीवैदग्ध्यविश्रामभूः
 पुत्रोऽस्य क्षितिमण्डले विजयते श्रीटोडरश्मापतिः ।
 यस्मिन्शासति पाकशासन इव क्षोणीं पवित्राकृतौ
 सद्यः कर्णयुधिष्ठिरादिविरहक्लेशं धरित्री जहौ ॥ १४ ॥

श्रीमान्निश्चयं जञ्जिराय पुलकद्दोःस्तम्भसंभावना-
 भूमिष्टोडरमल्ल एव जयताद्वाहूद्वयवृण्डनः ।
 राजन्येषु तमोमयेन कलिना क्रूरेण निम्लोचितो
 यस्मिन्भयुदितो जगद्धिमलयन्साम्राज्यतिग्मद्युतिः ॥ १५ ॥

यस्य चेतासि गोविन्दभक्तिरेव गरीयसी ।
 नारीचन्दनचीराद्या विपया विपसंमिताः ॥ १६ ॥

चेतो यस्य निरन्तरेण भगवत्पादाम्बुजे भृङ्गति
 प्राप्तं येन तपोवलेन महता साम्राज्यमत्यद्भुतम् ।
 यत्कीर्तिं श्रुतिलोलकुण्डलयुगं गायन्ति देवाङ्गनाः
 सोऽयं टोडरमल्लभूमिरमणः केनोपमेयो भवेत् ॥ १७ ॥

तडागानां यागानतिविमलमूर्तिः समकरो-
 दसौ सौधेष्वन्तर्मुर्मथनमूर्तीश्च विविधाः ।
 विधाय प्रारम्भादुपवनविनोदं भगवतो
 यशः स्वीयं राजा जगति बहुशः पल्लवयति ॥ १८ ॥

असौ कदाचिद्विदुषो विशुद्धा-
 नाह्वय सत्कृत्य विनीतमूर्तिः ।
 नानापुराणस्मृतिसारभूतं
 समादिशद् ग्रन्थममुं विधातुम् ॥ १९ ॥

शक्तेरभावेन कलेः प्रभावा-
जनाजगत्यामलसान्विलोक्य ।
हिताय तेषामखिलार्थसारं
यथाविचारं नृपतिः करोति ॥ २० ॥

सम्यक् श्रुतीनां श्रवणेऽप्यशक्ताः
स्मृतौ पुराणेऽप्यलसाः पुमांसः ।
तेषामशेषानुमतानुसारी
लोकोपकारी नृपतेः प्रयासः ॥ २१ ॥

भुतिस्मृतिपुराणानि विस्तीर्णानि पदे पदे ।
ग्रन्थेऽस्मिष्टोडरानन्दे संक्षिप्तानि महीभृता ॥ २२ ॥

सर्वत्र सन्ति वचनानि बहूनि तेषु
ग्राह्याणि यानि सविशेषविवर्तितानि ।
विज्ञातमूलकतया बहुभिविचार-
निर्वाहसाधुमतिभिश्च समाहृतानि ॥ २३ ॥

[ग्रन्थस्थप्रकरणानि]

सर्गाऽवताराः कालस्य गणनं कालनिर्णयः ।
देशा द्विजातिसंस्कारा आचारः शुद्धिनिर्णयः ॥ २४ ॥
श्राद्धानि वर्षकृत्यानि व्रतानां विधयस्ततः ।
प्रतिष्ठाविधयः पूजा देवतानां ततः परम् ॥ २५ ॥
दानानि ग्रहयागादिशान्तिकं तैथिर्को विधिः ।
विवाहो व्यवहारश्च राजनीतिस्ततः परम् ॥ २६ ॥
प्रायश्चित्तं कर्मपाक आयुर्वेदः प्रसङ्गतः ।
ग्रन्थेऽस्मिष्टोडरानन्दे सर्वमेतद्विवक्ष्यते ॥ २७ ॥

[धर्मलक्षणम्]

इह खलु पुरुषार्थचतुष्टयमनिष्टनिवृत्तिं चाभिलषद्भिः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
रूपो धर्म एवाग्रयणीयः । तथा च व्यासः—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येय न वै कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ २८ ॥

[भारतसावित्री ८९]

आश्रितश्च धर्मो न त्याज्यः । तत्रापि स एव—

न जातु कामाश्च भयाश्च लोभा-
द्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ २९ ॥

[महामा. ५.४०.११-१२; भारतसावित्री ९०]

मनुश्च—

धर्मं एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो यधीत् ॥ ३० ॥ इति ।

[मनु ८.१५]

मोक्षस्य ज्ञानसमबन्धानेन ज्ञानसंपादकतया वा धर्मो हेतुः । तदुक्तम्—

ज्ञानं प्रधानं न च कर्महीनं
कर्म प्रधानं न च बुद्धिहीनम् ।
समुच्चयेन द्वितयं च हेतु-
र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥ ३१ ॥

[१]

द्वितीये पक्षे प्रशस्तपादभाष्यम् ।

“ तद्येश्वरदेशानामिव्यक्ताद्धर्मादेव । अर्थस्य चाव्यभिचारेण धर्मो
हेतुः । धर्मादर्थ इति । यतोऽप्यर्थाद्धर्मः तस्यापि धर्मो निमित्तकत्वात् । अन्यथा
अर्थवद्द्वयोर्वैचित्र्यं न स्यात् । अर्थं विनाप्युपवासादेर्धर्मस्य संभवाच्च ” ।

[वेशेषिकसूत्र १.१.३१]

स च धर्मो द्वेधा प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्ति [लक्षणश्च । प्रवृत्तिलक्षणो
द्विविधः । नित्यः काम्यश्च । नित्यः संध्यावन्दनादिः । काम्यो गोदानादिः ।

28b Mbh न च for न वै. Mbh मा for मे; d Mbh स धर्मः कि for स
किमर्थ. 29b Mbh त्यजेत् for जह्यात् 30a A धर्मश्च विहतो for धर्म एव हतो.
१ B पारमार्थ्यं for द्वितीये.... भाष्यम्. २ Portion in [] om. in A.

निवृत्ति] लक्षणोऽपि पूर्ववद् द्विविधः । तत्र अहिंसादिर्नित्यः । काम्यश्च अन्न-
भक्षणनिवृत्त्यादिः । एष्यपि पट्विधत्वं सामान्यधर्म-वर्णधर्म-आश्रमधर्म-
वर्णाश्रम [धर्म]-गुण-[धर्म]-निमित्तधर्मभेदात् । तत्र सामान्यधर्मोऽहिं-
सादिः । वर्णधर्मो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादिः, नित्यं
ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेदित्यादिश्च । आश्रमधर्मः अग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णा-
श्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः अभिषेकादिगुण-
युक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो निषिद्धाचरणविहिताकरण-
निमित्तप्रायश्चित्तादिः । एतस्य किं ज्ञापकमिति । तत्र याज्ञवल्क्यः—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ३२ ॥

[याज्ञ० १.७]

अत्र मनुः—

श्रुतिश्च वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं च वै स्मृतिः ।

ते सर्वाधेयु मीमांस्ये ताभ्यां धर्मौ हि निर्यमौ ॥ ३३ ॥

[मनु० २.१०]

विष्णुपुराणे—

साधवः क्षीणद्रोपाः स्युः पुरुषाः समदर्शिनः ।

तेषामाचरणं यद्यत्सदाचारः स उच्यते ॥ ३४ ॥

[विष्णु. ३.११.३]

मनुश्च ब्रह्मर्षिदेशमुक्त्वा—

तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमगतः ।

[श्रुतिस्मृत्यविरोधेन] सदाचारः स उच्यते ॥ ३५ ॥

[मनु० २.१८]

स्वस्य प्रियं वैकल्पिके विषये स्वेच्छाविषयः । यथा—

गर्भाष्टमेऽष्टमे चाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ ३६ ॥

[याज्ञ० १.१४]

32a T श्रुतिस्मृतिसदाचारः. for श्रुति स्मृति सदाचारः. 33 b T तु for च.
34 b T गच्छन्तः साधुवाचकः for पुरुषाः समदर्शिनः, c T यत्तु for यद्यत् 35 a B
गर्भिन् for तस्मिन्, c Portion in [] not found in T

इत्यत्र स्वेच्छैव नियामिकेति मिताक्षरा ॥ अत्र कश्चित्-नात्र ऐच्छिको
विकल्पः, अष्टविधदोषप्राप्तात् । तत्र । तुल्यविकल्पेऽन्वयप्रतीतिरप्रतिबन्धात् ।
अन्यथा व्रीहियवविकल्पो न स्यात् । वस्तुतस्तु श्रुत्योर्विरोधे स्मृत्योर्वा
विरोधे संदेहस्य निर्वर्तकं प्रियमन्तःप्रसादविषयः । तदुक्तम्—
यत्रात्मास्य प्रसीदति । इति ।

[१]

दर्शितं च भट्टपादैः—

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ ३७ ॥ इति ।

[तन्त्रवार्तिक on जेमिनि ४०३-७]

सम्यक्संकल्पजः कामः । इति च ।

[१]

सम्यक्शास्त्राविबुद्धो लोकैः सम्यक्तया प्रतीयमानोऽनुपलभ्यमूलः
स्वेच्छया गृहीतो नियमादिः । यथा भोजनं विना पानीयं न पातव्यमिति ।
एतावन्ति धर्मप्रमाणानि ॥

मनुरपि—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुक्तातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ३८ ॥ इति ॥

[मनु० २१]

तथा—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ३९ ॥
यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ४० ॥
सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।
श्रुतिप्रामाण्यतां विद्वान्धर्मेषु निविशेत वै ॥ ४१ ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इदं कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
 ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तौ ॥ ४३ ॥
 योऽयमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
 स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४४ ॥
 वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
 एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ४५ ॥

[मनु० २-६-१२]

उक्तं च—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
 वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ४६ ॥

[याज्ञ० १.३]

न्यायस्तर्कः, मीमांसा श्रुतिस्मृत्यर्थविचारः, एतयोः प्रतिपाद्यार्थनिर्णयकतया धर्मोपयोगः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि । तेषु शिक्षामविज्ञाय पाठाज्ञाने महादोष इति । पाठनियमाज्ञाने—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
 मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्यज्ञो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ४७ ॥

[निरुक्तम्. १.१४, ध्या. महा. पृ. २]

इति शिक्षया धर्मोपयोगित्वम् । कल्पः प्रयोगशास्त्रतया धर्मोपयोगी । व्याकरणं सत्यं विविदिषेदिति सत्यवचनोपयोगितया रक्षोहागमलच्चसंदेहोपयोगितया च । निरुक्तं पदार्थबोधकतया धर्मोपयोगि । छन्दश्च 'यो ह वा अविदितार्थच्छन्दोदैवतो ब्राह्मणेन याजयति वाभ्यापयति वा [स] स्थाणुमृच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति' इति साक्षादेव ज्ञायमानं धर्मसाधनम् । ज्योतिषं च कालज्ञानद्वारा धर्मोपयोगि । कालमविज्ञायाकाले नियमाणं बहुवित्तव्ययायाससाध्यमपि कर्म निष्फलं भवति कालस्य सर्वकर्माहुत्वात् । विष्णुपुराणं च—

अद्भानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ ४८ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्याश्चाष्टादशैव ताः ॥ ४९ ॥

[विष्णु ३०६ २५-२६]

आयुर्वेदस्यापन्नस्त्रप्रतिक्रियया धर्मसाधनत्वम् । धनुर्वेदस्य क्षत्रियाणां युद्धोचितज्ञानद्वारा । गान्धर्वस्य गीतनृत्यादिना भगवदुद्देशेन । अर्थशास्त्रं सम्यग्वातादिज्ञानेन वैश्यस्य धनसंपादनद्वारेण, राज्ञोऽपि नीतिज्ञानद्वारा । इति सर्वासां विद्यानां धर्मोपयोगिता इति धर्मानुष्ठानाय सर्वविद्यापरिशीलनमावश्यकं द्वैवर्णिकस्य ॥

सर्वश्चायं धर्मराशिरङ्गतया स्वरूपेण चा भगवद्भजनपर्यवसायी । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

घर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

त्रिष्णुराराध्यते यन्था नान्यस्तप्तोपकारणम् ॥ ५० ॥

[विष्णु ३८९]

भगवद्गीता च—

यतः प्रवृत्तिर्मेतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ५१ ॥

[भ गी १८ ४६]

अपि च—

स्ये स्ये कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ ५२ ॥

[भ गी १८ ४५]

विष्णुपुराणम्—

न चलति निजयर्णधर्मतो यः

सममतिरात्ममुद्विष्टपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किंचिदुद्युतः

स्थिरमनसं तमयेहि विष्णुभक्तम् ॥ ५३ ॥

[विष्णु ३७ २०]

अत्र वर्णाश्रमधर्मादचलनं सामान्य सममतित्वं प्राकृतभक्तिफलीभूताया
भक्ते स्वरूपम् । आहरणाहनने स्पर्शार्थमधर्मसंपादकतत्क्रियेतरविषये ।
अन्यथा ग्रीह्यवघातसमित्कुशाद्याहरणमन्तरेणाश्रमाचारादचलनमसंभवि ।
अत एव प्रिशिनष्टि उच्चैरिति । तदुक्त भगवद्गीतायाम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्मबन्धन ॥ ५४ ॥

[भ गी ३९]

सकलपुरुषार्थिना च त्रिण्युरेवाराधनीय । तदुक्तम्—

भौमान्मनोरथान्सर्वान्स्वर्गिर्वन्द्य तथा पदम् ।

प्राप्नोत्याराधिते त्रिण्यौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ५५ ॥

स्वर्गिर्वन्द्य पद भूर्भुव स्वर्लोकानामुपरि वर्तमान महर्जनस्तप सत्य
मिति चतुष्टयम् । उत्तम सालोक्यसारूप्यसामीप्यापेक्षया । उक्त च
याज्ञवल्क्येन—

त्रिण्युर्ब्रह्मा च रुद्रश्च त्रिण्युर्देवो दयाकर ।

तस्मात्पूज्यतम नान्यमह मन्ये जनार्दनात् ॥ ५६ ॥

[यागवासिष्ठ १]

अन्यत्रोक्तम्—

आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुन पुन ।

इदमेक सुनिष्पन्न पूज्यो नारायण सदा ॥ ५७ ॥

[१]

ननु—

नैरुज्य भास्करादिच्छेदजनमिच्छेदमुताशनात् ।

ज्ञान च शरूरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेजनादर्दनात् ॥ ५८ ॥

[१]

इत्यादिभिरनेकैः शास्त्रैस्तत्तदर्थमितरदेवताराधनमुक्तं तत्कथमेव
मुच्यते । सत्यमुक्तं, किं तूक्त भगवद्गीतासु—

कामैस्तैस्तैर्दत्तज्ञाना प्रपद्यन्तेऽस्यदेवता ।

त त नियममास्थाय प्रहृत्या नियतास्तथा ॥ ५९ ॥

यो यो यां यां तर्तुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ ६० ॥
 स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
 लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ ६१ ॥
 [भ. गी. ७.२०-२२]

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ६२ ॥
 [भ. गी. ९.२४]

तथा—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ६३ ॥
 [भ. गी. ९.२३]

अहं च सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ ६४ ॥
 [भ. गी. ९.२४]

एवं सति घर्णाश्रमाचरणैर्भगवान्भजनीय इति स्थिते भगवत्स्वरूपं
 लेशेनाप्यविज्ञाय तद्भजने कथं प्रवर्तताम् । न हि लोका अतिप्राकृतस्याप्यु-
 पासनीयस्य स्वरूपमविज्ञाय तमुपासत इति सतां भगवज्जिज्ञासया भवि-
 तव्यम् । भगवत्स्वरूपज्ञानं चोपदेशानुभवाभ्यामाजस्येनाघटमानं तदस्थ-
 लक्षणादेवापाततो विज्ञायते । अत एव ब्रह्मजिज्ञासान्तरमसूत्रयद्भगवान्
 घ्यासो 'जन्माद्यस्य यतः [ब्रह्म० १.१.२] इति । अस्य जगतो जन्मस्थिति-
 लया यतस्तद् ब्रह्मेति । तत्राविकारस्य ब्रह्मणो न प्रधानविषयमभिमानं
 विना जगदुपादानता निमित्तता वा संभवति । अभिमाने तु सति अभिमन्तव्य-
 विकारस्याभिमानिन्युपचारादहं स्थूल इत्यादिवद्भवति तत्संभवः । अत
 एव 'ईक्षतेर्नाशद्वम्' [ब्रह्म० १.१.५] इत्याह । 'स पेक्षत बहु स्यां प्रजा-
 येय [छा० ६.२.३] इत्यादिश्रुतावुपादाने ईक्षाश्रवणादनभिमन्यमानतया
 अशब्दान्प्रधानान्न जगज्जन्मादीत्युक्तम् । अनभिमन्तप्रधानमनोबुद्धेः शुद्धस्ये-
 क्षाया असंभवात् । अभिमानाविषयस्य च प्रधानस्य जडतया प्रवृत्त्यसंभ-
 वादीश्वराभिमानविषयप्रधानौपादानिकी जगदुत्पत्तिर्ब्रह्मण्युपचर्यते इति,
 आदिसर्गो भगवत्स्वरूपलेशावगमाय निरूप्यते । तत्र विष्णुपुराणे—

परः पराणां परमः परमात्मा हृदि स्थितः ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ ६५ ॥

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वस्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ ६६ ॥

अपक्षयो ह्यासः ॥

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स चासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ ६७ ॥

तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।

एकस्वरूपं च सदा हेत्वभावाच्च निर्मलम् ॥ ६८ ॥

हेतुर्धर्माधर्मौ तदभावादित्यर्थः ॥

तदेव सर्वमेवासीद्यत्कान्यक्तस्वरूपवत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ ६९ ॥

[विष्णु० १०२-१०-१२]

पक्षाद्यता परब्रह्मणः स्वरूपमुक्तम् । इदानीं ब्रह्मणः सार्जकरूपवत्तुष्टयमाह-

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विजाः ।

व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम् ॥ ७० ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि तत् ।

पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ७१ ॥

प्रधानव्यक्तपुरुषकालास्तु प्रविभागशः ।

रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसंज्ञावहेतवः ॥ ७२ ॥

[विष्णु० १२-१५-१७]

प्रधानं प्रकृतिः । व्यक्तो विष्णुः । पुरुषो जीवः ॥

तथा—

व्यक्तं विष्णुसंघात्यक्तः पुरुषः काल एव च ।

क्रीडतो चालकस्येव क्रीडास्तस्य निशामय ॥ ७३ ॥

[विष्णु० १२-१८]

65 a T पुरुष for परम, b T परमात्मा भर्गस्थित 68 d T हेत्वाभावाच्च for हेत्व
69 a T तदेव सर्वमेवैतद् 70 b T प्रथमे द्विज for प्रथमं द्विजा
71 b T यत् for तत् 72 ab T प्रधानपुरुषव्यक्त कालास्तु प्रतिभावाच्च 73 d T
वेदां तस्य for क्रीडास्तस्य

बालकस्येत्यनेन स्वप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तिरित्युपपादितम् ।

अव्यक्तं कारणं यत्तन्प्रधानमृपिसत्तमैः ।

प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

[विष्णु० १.२.१९]

यदव्यक्तं कारणं तदेव प्रधानम्, सैव सूक्ष्मा प्रकृतिरित्यर्थः । सदस-
दात्मकं कारणकार्यात्मकम् ॥ तथा—

अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहितम् ॥ ७५ ॥

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

तेनाग्रे सर्वमेवासीद्भातं वै प्रलयादनु ॥ ७६ ॥

[विष्णु० १.२.२०-२१]

तेन प्रधानेन । अग्रे प्रलयानन्तरं पुनः सर्गकाले ॥ तथा—

तथा वैदचिदो ब्रह्मनियता ब्रह्मवादिनः ।

पठन्ति चैनमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ ७७ ॥

[विष्णु० १.२.२२]

प्रधानशब्दः प्रतिपादको यस्य तमित्यर्थः ॥ तदाह—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।

श्रोत्रादिवुद्धाद्युपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ ७८ ॥

[विष्णु० १.२.२३]

प्राधानिकं प्रधानप्रकृति । पुरुषो जीवः । ब्रह्म इत्यासीदित्यर्थः ॥

प्रहाणः प्रकृतिपुरुषौ भिन्नावित्युपपादयति—

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये

रूपे प्रपन्नं पुरुषश्च विप्रः ।

तस्यैव तेऽन्ये विधृते वियुक्ते

रूपादि यत्तद्विज कालसंशम् ॥ ७९ ॥

[विष्णु० १.२.२४]

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीते प्रलये तु यत् ।
तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ८० ॥

[विष्णु० १.२.२५]

प्रकृतिमात्मीयतया आत्मतया चाभिमन्यमानम् । व्यक्तं विष्णुः ॥

अनादिर्भगवाङ्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते ।
अन्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ ८१ ॥

गुणसाम्ये ततस्तास्मिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते ।
कालस्वरूपरूपं तद्विष्णोर्मैत्रिय वर्तते ॥ ८२ ॥

ततस्तत्परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ।
सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ ८३ ॥

प्रधानं पुरपं चापि प्रविद्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ ८४ ॥

[विष्णु० १.२.२६-२९]

व्ययाव्ययौ प्रकृतिपुरपौ ॥

यथा संनिधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्तृत्वात्तथासौ परमेश्वरः ॥ ८५ ॥

स एव क्षोभको ब्रह्मक्षोभ्यश्च परमेश्वरः ।
स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ ८६ ॥

विकाराणुस्वरूपश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ।
व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ८७ ॥

गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्मने ।
गुणव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥ ८८ ॥

[विष्णु० १.२.३०-३३]

पुरपाधिष्ठितायाः प्रकृतेर्गुणानां व्यञ्जनं प्रकाशो वैषम्यमित्यर्थः ॥
तथा—

प्रधानतत्त्वमुद्धृतं महान्तं तत्समावृणोत् ॥ ८९ ॥

[विष्णु० १.२.३४]

उद्भूतं विपरीभूतं प्रधानं महत्तत्त्वमजनयदिति तात्पर्यार्थः ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

प्रधानत्वेन च समं त्वचा बीजमिवावृतम् ॥ ९० ॥

[वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः] ।

वैकारिकः सात्त्विकः । राजसस्तैजसः । भूतादिस्तामस इत्यर्थः ॥

त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥ ९१ ॥

भूतेन्द्रियाणां हेतुश्च त्रिगुणत्वान्महामुने ।

यथा प्रधानेन महान्महता स तथा वृत्तः ॥ ९२ ॥

भूतादिश्च विकुर्याणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ।

ससर्जं शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।

शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥ ९३ ॥

आकाशश्च विकुर्याणः स्पर्शमात्रं ससर्जं ह ।

[बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।

आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ९४ ॥

ततो वायुर्विकुर्याणो रूपमात्रं ससर्जं ह ।

ज्योतिरुपपद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ।

स्पर्शमात्रश्चैव वायू रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ९५ ॥

ज्योतिश्चापि विकुर्याणं रसमात्रं ससर्जं ह ।]

संभवन्ति ततोऽन्मांसि रसाधाराणि तानि च ।

रसमात्राणि चान्मांसि रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ९६ ॥

विकुर्याणानि चान्मांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे ।

संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ॥ ९७ ॥

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा ततस्तन्मात्रता स्मृता ।

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ ९८ ॥

न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषवत् ।

भूततन्मात्रसर्गोऽयमहंकारश्च तामसात् ॥ ९९ ॥

तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ १०० ॥

त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ॥ १०१ ॥

पायूपस्थौ करौ पादौ वाणी भैत्रेय पञ्चमी ।
विसर्गशिल्पगत्युक्तिकर्म तेषां च कथ्यते ॥ १०२ ॥

आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मसंयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ।
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ १०३ ॥

नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशकनुयन्प्रजाः क्लृप्तमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ १०४ ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयम् ।
एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैकमशेषतः ॥ १०५ ॥

पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च ।
महदादयो विशंपान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ १०६ ॥

तत्कमेण प्रवृद्धं तु जलयुद्बुदवत्समम् ।
[भूतेभ्योऽण्डं महायुद्धे बृहत्तदुदकेशयम् ।
प्रारुतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः संस्थानमुत्तमम्] ॥ १०७ ॥

तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ ध्येत्तरूपी जगत्पतिः ।
विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यग्रस्थितः ॥ १०८ ॥

मैरुल्लस्यमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ।
गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्मुमहात्मनः ॥ १०९ ॥

साद्रिद्रीपसमुद्रश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
तस्मिन्प्रण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानुषः ।
यारियद्दयनिलाकाशस्ततो भूतादिना यहिः ॥ ११० ॥

घृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ।
अव्यक्तेनाघृतो ब्रह्मस्तीः सर्वः सहितो महान् ॥ १११ ॥

पभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्घृतम् ।
नालिकेरफलस्यान्तर्याजं वाह्यदलैरिव ॥ ११२ ॥

जुषम्भजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ।
प्राप्ता भूत्यास्य जगतो विसृष्टौ स प्रवर्तते ॥
सृष्टिं च यात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना ॥ ११३ ॥ इति ॥

[विशु० १.२.३६-६०]

अत्रायं प्रकरणार्थः—प्रकृतिगुणानां स्वरूपं, तस्याः पुरुषेक्षया क्षोभः
वैषम्यं गुणानाम्, तदेव महत्तत्त्वम् । तस्मान्निविधोऽहंकारः । स्वात्तिका
देवा मनश्च । दिशः घातुः सूर्यो घरणो नामत्यागिति युद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रत्व-
क्चक्षूरसनघ्राणानां, अग्निरिन्द्रो विष्णुः प्रजापतिर्मित्र इति वाक्पाणिपादौपस्थ-
पायूनां कर्मेन्द्रियाणां, मनसश्चन्द्रमा इति वैकारिका देवाः । राजसादिन्द्रियाणि ।
तामसापथमहाभूतानि तन्मात्रप्रक्रमेणेति ॥ एव आदिस्वर्गः ॥

[श्रीद्रोडरानन्दे स्वर्गसौख्ये आदिस्वर्गो नाम प्रथमो हर्षः]

१.२

अथ प्रतिसर्गः ॥

तत्र ब्राह्मेण मानेन वर्षशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र प्रथमं परार्धमर्त्तानं
पान्नः कल्पः । तदर्थं चक्रमे द्वितीयपरार्धं वायव्यः कल्पः प्रथमः । तत्र चतु-
र्दश मनवः । स्यायंभुवस्यारोचिर्षोत्तमतामसश्चैतच्चाश्रुया इति पट्टतीताः ।
सांप्रतो वैवस्वतः । भविष्याश्च नागर्णिरेभ्यरोच्यमेकमापयर्षश्चान्यारः इति ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ॥

स्वार्थमुयो मनुः पूर्वं मनुः स्यारोचिपस्तथा ।
शीतमस्तामसश्चैव रैवतश्चाश्रुपस्तथा ।
वैवस्यतश्च भो विप्राः सांप्रतं मनुकल्पते ॥ १ ॥

सप्तदशलक्षाणि अष्टाविंशतिसहस्राणि प्रत्येकं लभ्यन्ते । इदमधिकमादाय
मन्वन्तरमानमिन्यर्थः । अतिरोहितमन्यत् ॥

अथ वाराहकल्पसर्गक्रमः ॥ विष्णुपुराणे—

पराशर उवाच ।

प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ १२ ॥

अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।

सत्त्वोद्भक्तस्ततो ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ १३ ॥

नारायणः परोऽचिन्त्यः परेणामपि स प्रभुः ।

ब्रह्मस्वरूपो भगवाननादिः सर्वसंभवः ॥ १४ ॥

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।

ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ १५ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १६ ॥

तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे पुनः ।

अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः ॥ १७ ॥

अकरोत्स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः ॥ १८ ॥

वेद्यज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थिता ।

स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ॥ १९ ॥

जनलोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिप्लुतः ।

प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ २० ॥

निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।

तुष्टाय प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुंधरा ॥ २१ ॥

[विष्णु० १-४-२-११]

ब्रह्मरूपो नारायणो वाराहरूपमास्थाय तोयान्तर्महीमनुमाय तोयं प्रवि-
वेशेत्यर्थः ॥ तथा—

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या पृथिवीधरः ।
सामस्वरध्वनिः श्रीमाङ्गगर्जं परिघर्घरः ॥ २२ ॥

ततः समुत्क्षिप्य धरां स दंष्ट्रया
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ २३ ॥

[विष्णुः १-४-२५-२६]

सनकसनन्दनादिस्तुत्यनन्तरम्—

एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः ।
उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तयांश्च महाम्भसि ॥ २४ ॥
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता ।
विततत्वाक्षु देहस्य न मही याति संग्रवम् ॥ २५ ॥
ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽन्निनोद्विरीन् ।
यथाविभागं भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ २६ ॥

प्राक्सर्गदग्धानखिलान्पर्वतान्पृथिवीतले ।
अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोत्रवाञ्छितः ॥ २७ ॥
भूविभागं ततः कृत्वा सप्त द्वीपान्यथातथम् ।
भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ २८ ॥
ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसावृतः ।
चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ २९ ॥
निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्वकर्मणाम् ।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ३० ॥
निमित्तमात्रं मुस्त्वैकं नान्यत्किंचिदपेक्ष्यते ।
नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तुतस्तु तम् ॥ ३१ ॥

[विष्णुः १-४-४५-५२]

असौ ब्रह्मा । प्रधान्येन कारणीभूताः शक्तयः । अविदितानां गुणानां
सूक्ष्मरूपतया इयं स्वानां शक्तिः । एकं कालं कालविशेषमासाद्य शक्तिरेव
सर्वेषां कार्याणां कारणम् । ब्रह्मा निमित्तमात्रमित्यर्थः ॥

अत्रायं प्रकरणार्थः—यस्तुर्गत्या भावो नाम उत्पादविनाशौ आधिर्भावतिरो-
भावावेव, तत्र सूक्ष्मरूपतयावस्थानं तिरोभावः, स्थूलरूपतयावस्थानमाधि-
र्भावः, तथा च सूक्ष्मरूपतयावस्थितैर्गुणैर्भावानामभिव्यक्तिरूपत्तिरिति ॥

विशिष्य सर्गमाह—

सृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथापुग ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३२ ॥
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽथान्धसंज्ञितः ।
अविद्या पञ्चपर्वया प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३३ ॥
पञ्चधा संज्ञितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतियोधवान् ।
बहिरन्तःप्रकाशाश्च संवृतात्मा नगात्मकः ।
मुख्या नगा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्तनस्त्वयम् ॥ ३४ ॥
तं सृष्ट्वा साधकं सर्गममन्यदपरं पुनः ।
तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत ।
यस्मात्तिर्यक्स्रवृत्तः स तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृतः ॥ ३५ ॥
पञ्चादयस्ते विख्यातास्नमःप्राया ह्यवेदिनः ।
उत्पद्यन्प्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ ३६ ॥
अहंवृता अहंमाना अष्टाविंशतिधान्मकाः ।
अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे आवृताश्च परस्परम् ॥ ३७ ॥
तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ।
ऊर्ध्वस्रोतस्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमवर्तत ॥ ३८ ॥
तेषु सुप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च नावृताः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ ३९ ॥
तुष्ट्यात्मकस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु यः स्मृतः ।
तस्मिन्सर्गेऽमचम्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥ ४० ॥
ततोऽन्यं स तदा दध्यां साधकं सर्गमुत्तमम् ।
असाधकांस्तु ताञ्ज्ञान्या मुख्यमर्गादिसंभवान् ॥ ४१ ॥

33 b B चान्धर्गज्ञितः T ह्यन्धगज्ञित. for अधान्धर्गज्ञितः. 34 a T पञ्चधाविधिन.
for पञ्चधा गज्ञितः ; c T यतः प्रोक्ता for यतः प्रोक्ता. 37 a B अहंकारा for अहंकारा.
37 b T अष्टाविंशतिगणना. 39 a T ते सुगम्रीनि for तेषु सुप्रीनि. 40 a
A तुष्ट्यात्मनः ; B तुष्ट्यामान. for तुष्ट्यात्मकः.

तथाभिध्यायिनस्तस्य सन्याभिध्यायिनस्ततः ।
 प्रादुर्भूतस्तदा व्यक्तादर्वाक्स्त्रोतस्तु साधकः ।
 यस्मादर्वाग्यवर्तन्त ततोऽर्वाक्स्त्रोतस्तु ते ॥ ४२ ॥

ते च प्रकाशबहुला[स्तमोद्रिका रजोधिकाः ।
 तस्मात्ते दुःखबहुला] मूयोभूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥ ४३ ॥

इत्येते कथिताः सर्गाः पडेव मुनिसत्तम ।
 प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥ ४४ ॥

तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः ।
 वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकस्तु सः ॥ ४५ ॥

इत्येव प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ।
 मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ ४६ ॥

तिर्यक्स्त्रोतश्च यः प्रोक्तस्तेर्यग्योन्यः स उच्यते ।
 ततोर्ध्वस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥

ततोऽर्वाक्स्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।
 अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च यः ॥ ४८ ॥

पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ।
 प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ॥ ४९ ॥

इत्येते धः समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ।
 प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः ।
 सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छोतुमिच्छसि ॥ ५० ॥ इति ॥

[विष्णु० १.५.३-२४]

अत्रायं समुदायार्थः—आदौ महतः सर्गः [स एव ब्रह्मा] । ततः
 शब्दादितन्मात्राणां स एव भूतसर्ग इति द्वितीयः । ततो वैकारिकः इन्द्रिया-
 धिष्ठातृदेवतासर्गस्तृतीयः । एते प्राकृता बुद्धिपूर्वकाः । बुद्धिर्महत्तत्त्वं तदभि-
 माना या तत्पूर्वकाः । ततो वैकृताः पञ्च । तत्रादौ मुख्यः सर्गः तामसः स्थाव-
 राणाम् । ततस्तिर्यक्स्त्रोतः सर्गो राजसस्तमोधिकस्तिरश्चां गवादीनाम् ।

तत ऊर्ध्वस्रोतसां देवानां सात्त्विकः सर्गः । ततोऽर्वाकस्रोतसां
मानुषाणां रजोबहुलः सर्गः । ततोऽनुग्रहः सात्त्विकस्तामसश्च यक्षरक्षः-
प्रभृतीनाम् । एवं पञ्च वैरुताः । नवमः कौमारः सात्त्विकस्तमोधिकः
कृष्माण्डादीनाम् । एवं नव सर्गाः । श्रुतिरपि ' एकधा नवधा भवति' इति ॥

एषां प्रत्येकं विशेषमाह—

फर्मभिर्मोचिताः पूर्वं कुशलाकुशलंस्तथा ।

ययात्या तया ह्यनिर्मुक्ताः संहारे पुपसंतताः ।

स्थावरान्ताः सुराद्याश्च प्रजा ब्रह्मश्चतुर्विधाः ॥ ५१ ॥

[विष्णु० १.५.२६-२८]

कुशलाकुशलैः पुण्यपापरूपैः । स्यातिपदेनात्र संस्कार उच्यते ॥

तथा—

ब्रह्मणः कुर्यतः सृष्टिं जज्ञिरे मौनसीस्तु ताः ।

ततो देवासुरपितृन्मानुषांश्च चतुष्टयम् ॥ ५२ ॥

सिखश्वरम्भांस्येतानि स्यमान्मानमसीखजत् ।

युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभ्युज्जापनेः ॥ ५३ ॥

सिखक्षोजंघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ।

उत्ससर्ज ततस्नां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् ॥

सा तु त्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभुक्तिभावरी ॥ ५४ ॥

निखश्वरम्यदेहस्थः प्रीतिमापततः सुराः ।

सत्योद्रिक्ताः समुद्भूता मुग्रतो ब्रह्मणो त्रिजाः ॥ ५५ ॥

त्यक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।

ततो हि यलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥ ५६ ॥

सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽभ्यां जगृहे तनुम् ।

पितृयन्मम्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ ५७ ॥

उत्ससर्ज पितृन्मृष्टा ततस्तामपि स प्रभुः ।

सा चोन्मृष्टामयन्संध्या दिनरात्र्यन्तरा स्थितिः ॥ ५८ ॥

१ A om. सामग. Portion from 51c upto 69c is lost in B on a missing folio. 51 f A प्राप्ते for प्रसङ्ग. 53 b T अणुयुग्म for अणीययुग्म. 58 d T दिननयान्तरस्थितिः.

रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।

रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥ ५९ ॥

तामप्याशु स तत्याज तनुमाधः प्रजापतिः ।

ज्योत्स्ना समभवत्सापि प्राक्संध्या यामिधीयते ॥ ६० ॥

ज्योत्स्नोद्रेमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।

मैत्रेय संध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥ ६१ ॥

[विष्णु० १.५.२७-३७]

पितरः संध्यासमये सायंसंध्यासमये बलिनो भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योत्स्ना राज्यहनी संध्या चत्वार्यंतानि वै प्रभो ।

ब्रह्मणस्तु दारीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि च ॥ ६२ ॥

तमोमात्रात्मिकामेव तथान्यां जगृहे तनुम् ।

ततः क्षुब्धं ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तथा ततः ॥ ६३ ॥

क्षुत्क्षामान्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः ।

[विरूपाः] श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं प्रभुम् ॥ ६४ ॥

मैवं भो रक्ष्यतामेव धैर्यं राक्षसास्तु ते ।

ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणास्तु ॥ ६५ ॥

अप्रियेणास्य तान्दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त घेधसः ।

हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त ते शिरः ।

सर्पणात्तेऽभवन्सर्पा हीनत्वाद्दहयः स्मृताः ॥ ६६ ॥

[विष्णु० १.५.३७-४२]

अप्रियेण दुःस्तेन ॥

ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ।

घर्णेन कपिलेनोग्रा भूतास्ते पिशितादिनः ॥ ६७ ॥

धयतो गां समुद्भूता गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणास्तु ।

पित्रतो जज्ञिरे घ्राचं गन्धर्वास्ते ततो द्विज ॥ ६८ ॥

[विष्णु० १.५.४३-४४]

63 a T रजोमात्रा° for तमोमात्रा°. 64 = A om. विरूपाः. 66 a T अप्रियानय for अप्रियेणाय, c A सर्वगात्रे for सर्पणास्ते. 68 d T तेन ते for ते ततो.

वाचं पिबतो मौनिन इत्यर्थः ॥

पतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिनोदितः ।

ततः स्वच्छन्दतोऽस्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ६९ ॥

[विष्णु० १५.४५]

वयसो मुखात् ॥

भवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ।

सृष्टवानुदराद्वाश्च पार्श्वाभ्यां च प्रजापतिः ॥ ७० ॥

पद्भ्यां चाश्वान्स मातङ्गान्शरभान्गवयाम्मृगान् ।

उपानभ्वतरांश्चैव न्यद्वुनन्याश्च जातयः ।

ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ ७१ ॥

त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।

सृष्ट्वा पदवौषधीः सम्यग्युयोज स तदाध्वरे ॥ ७२ ॥

गौरजः पुरुषो मेघ अश्वाश्चतरगर्दभाः ।

पताम्रान्यान्पशूनाहुरारण्याश्च नियोध मे ॥ ७३ ॥

श्वापदो द्विपदो हस्ती घानराः पक्षिपञ्चमाः ।

औदकाः पदावः पट्टाः सप्तमाश्च सरीसृपाः ॥ ७४ ॥ इति ।

[विष्णु० १५.४७-५१]

अतः परं ब्रह्मणश्चतुर्षु मुपेपु प्रत्येकं मुखादुत्पत्तिमाह—

गायत्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्साम रथन्तरम् ।

अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्मेमे प्रथमान्मुखात् ॥ ७५ ॥

यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।

बृहत्साम तथोक्थ्यं च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥ ७६ ॥

[विष्णु० १५.५२-५३]

उक्थ्यं च यज्ञविशेषः (?) ॥

सामानि जगती छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।

वैरूप्यमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ७७ ॥

[विष्णु० १५.५४]

अतिरात्रं यज्ञविशेषः ॥

एकविंशमधर्वाणमसौर्यामाणमेव च ।

अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ७८ ॥

[विष्णु० १.५.५५]

अथर्वाणमधर्ववेदम् । असौर्यामा यज्ञविज्ञेयः । वैराजं सामविशेषः ॥

नथा—

उष्वाद्यन्त्रानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।

देवास्तुरापितृन्सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ७९ ॥

ततः पुनः सप्तर्जादौ स कल्पस्य पितामहः ।

यक्षाप्तिशाचान्गन्धर्वांस्तृप्सुवैवाप्सरसां गणान् ।

नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ८० ॥

अन्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।

तत्सप्तर्जं तदा ब्रह्मा भगवानादिकृद्विभुः ॥ ८१ ॥

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ८२ ॥

हिक्काहिंक्षे मृदुशूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

उद्गाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ८३ ॥

इन्द्रियायैषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।

नानात्वं विनियोगं च धातेव व्यसृजत्स्वयम् ॥ ८४ ॥

नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवासी देवादीनां चकार सः ॥ ८५ ॥

ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदे श्रुतानि वै ।

यथानियोगयोग्यानि सर्वेषामपि सोऽकरोत् ॥ ८६ ॥

यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ८७ ॥

करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।

सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रणोदितः ॥ ८८ ॥

[विष्णु० १.५.५६-५५]

इति निगदव्याख्यातानि ॥

तथा—

पवं भूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च ॥ ८९ ॥

यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः ।

अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥ ९० ॥

भृशं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमद्विरसं तथा ।

मरीचिमग्निं दक्षं च वसिष्ठं चैव मानसात् ॥ ९१ ॥

नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।

सर्वे तेऽनागतज्ञाना चीतरागा विमत्सराः ॥ ९२ ॥

तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ।

ब्रह्मणोऽभून्महान्क्रोधस्त्रैलोक्यमदहनक्षमः ॥ ९३ ॥

तस्य क्रोधात्समुद्भूतज्वालामालाविदीपितम् ।

ब्रह्मणोऽभूत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ९४ ॥

भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटक्रोधदीपितात् ।

समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याह्नाकैसमग्रमः ॥ ९५ ॥

अर्धनारीश्वरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ।

विमजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे पुनः ॥ ९६ ॥

तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तदाकरोत् ।

विभेद पुरुषत्वं च दशधा चैकधा च सः ॥ ९७ ॥

सौम्यासौम्यैस्त्वथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वं च स प्रभुः ।

विभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ ९८ ॥

ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुम् ।

[आत्मानमेव कृतवान्प्रजापालं मनुं द्विज ॥ ९९ ॥

शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
स्वायंभुवो] मनुर्देवः पत्न्यर्थं जग्दहे विभुः ॥ १०० ॥

तस्माच्च पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकृतिसंज्ञितम् ।
कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपौदार्यगुणान्वितम् ॥ १०१ ॥

वदौ प्रसूतिं दक्षायाधाकृतिं रुचये पुरा ।
प्रजापतिः स जग्राह तयोर्यशे सुदक्षिणः ॥ १०२ ॥

[विष्णु० १.७.३-१८]

इत्यादिसर्गः स्वायंभुवमन्वन्तरे । चाक्षुषे तु विशेषः ब्रह्माण्डपुराणे ।
पामनपुराणे । सूत उवाच ।

पूर्वं सप्तर्षयः प्रोक्ता ये वै स्वायंभुवेऽन्तरे ।
मनोरन्तरमासाद्य पुनर्वर्षस्यतं किल ॥ १०३ ॥

भवामिशापात्संकुद्धा अप्राप्तास्ते तदा तपः ।
उपपन्ना जने लोके स्रष्टुदागमनास्तु ते ॥ १०४ ॥

ऊचुः सर्वे तदान्योन्यं जनलोके महर्षयः ।
यत एव महाभागा वारुणे विततेऽध्वरे ॥ १०५ ॥

सर्वे धर्मं प्रसूयामश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
पितामहात्मजाः सर्वे तत्र श्रेयो भविष्यति ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।

प्रक्षणो जुद्धतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ।
ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति विश्रुतम् ॥ १०७ ॥

भृगुरद्विरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अग्नी ते ब्रह्मणः सुताः ॥ १०८ ॥

इतं चाग्नौ समुद्भूतो ज्वालाया मिथितः कविः ।
हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिर्गतम् ।
भृगुस्त्यमिति द्रोणाच्च यस्मात्तस्मात्स वै भृगुः ॥ १०९ ॥

महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वया प्रभो ।
 विजज्ञेऽथ भृगुर्देव मम पुत्रो भवेदिति ॥ ११० ॥
 तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयंभुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तदा भृगुम् ।
 वारुणा भृगवस्तस्मात्तदपत्यं च स प्रभुः ॥ १११ ॥
 द्वितीयं तु ततः शुक्रमङ्गारेष्ववपत्प्रभुः ।
 अङ्गारेषु ततोऽङ्गानि संहतानि ततोऽद्विषाः ॥ ११२ ॥
 संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वह्निर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ११३ ॥
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः ।
 तस्मादाद्विरसाश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतम् ॥ ११४ ॥
 पदकृत्यस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 हुते समभवंस्तत्र पद् ब्रह्माण इति श्रुतम् ॥ ११५ ॥
 मरीचिः प्रथमं तत्र मरीचिभ्यः समुच्छ्रितः ।
 क्रतौ तस्मिन्क्रतुर्जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥ ११६ ॥
 अहं तृतीय इत्यत्रिस्तस्मादग्निः स कीर्त्यते ।
 काशैस्तु निचितो यस्मात्पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ।
 केरीर्लब्धः समुद्भूतस्तस्मात्स पुलहः स्मृतः ॥ ११७ ॥
 यत्सुमभ्यात्समुत्पन्नो घसीयान्वसुमान्स्ययम् ।
 यसिष्ठ इति तज्ज्ञैः स प्रोच्यते ब्रह्मयादिभिः ॥ ११८ ॥
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः पञ्चमहर्षयः ।
 लोकस्य संतानकरास्तैरिमा वर्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येते पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥ ११९ ॥
 अपरे पितरो नाम षडनरेव महर्षयः ।
 उत्पादिता देवगणाः सप्तलोकेषु विश्रुताः ॥ १२० ॥
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाद्विरसास्तथा ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वासिष्ठाश्चैव विश्रुताः ॥ १२१ ॥

[कामन !]

धैवस्यते तु वाक्ष्यंयां मारिषायां दशप्रचेतोभ्यो दक्षो जातः ।
तदुत्पत्तिमभिधाय । विष्णुपुराणे —

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामते ॥ १२२ ॥
मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तदा ।
देवानृषींस्सगन्धर्वानसुरान्पन्नगांस्तथा ॥ १२३ ॥
यदास्य विप्र मानस्यो न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
ततः संचिन्त्य स पुनः सृष्टिहेनोः प्रजापतिः ॥ १२४ ॥
मैथुनेनैव धर्मेण सिसृशुर्विविधाः प्रजाः ।
असिक्नीमावहत्कन्यां वीरणस्य प्रजापतेः ।
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ १२५ ॥
अथ पुत्रसहस्राणि धैरिण्यां पञ्च वीर्यवान् ।
असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ॥ १२६ ॥

[विष्णु० १० १६० ८७-९३]

एते च नारदवचसा भुवः सर्वतोऽन्तर्दर्शनाय गता नाद्यापि निवृत्ता
इत्याद्युक्तम् । ततश्च—

पट्टं दक्षोऽसृजत्कन्यां वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १२७ ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशतिः सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १२८ ॥
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ १२९ ॥
अरुण्यती वसुर्याम्या लम्बा भानुर्मस्त्यती ।
संकृपा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च ता दश ॥ १३० ॥
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्न्यानि नः शृणु ।
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्याम्यजायत ॥ १३१ ॥
मस्त्यत्यां मस्त्यन्तो घसोस्तु वसवस्तथा ।
भानास्तु भानवस्तात मुहूर्तायां मुहूर्तजाः ॥ १३२ ॥

[विष्णु० १ १६ १०३-१०८]

मुहूर्तेऽधिष्ठातृत्वेन जायन्ते ॥ तथा—

लम्बायां चैव घोषोऽथ नागवीथी तु यामिजा ।
 पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत ।
 संकल्पायां च सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ १३३ ॥
 ये त्वनेकयसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः ।
 वसवोऽद्यै समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १३४ ॥
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ १३५ ॥
 आपस्य पुत्रो घैतण्ड्यः श्रमः शान्तो ध्रुवस्तथा ।
 ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ १३६ ॥
 सोमस्य भगवान्चर्चा चर्चस्वी येन जायते ।
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो हव्यवहस्तथा ।
 मनोहरायां शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ १३७ ॥

[विष्णु० १.१६.१०९-११४]

एते धरस्यैव ॥

अनिलस्य शिषा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजयः ।
 अविशातगतिश्चैव द्वी पुत्रावनिलस्य तु ॥ १३८ ॥
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ।
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
 अप्स्य कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्ना तु देवलम् ।
 द्वी पुत्रो देवलस्यापि क्षमावन्ता मनीषिणौ ॥ १४० ॥
 नृहस्पतेस्तु भगिनी वररत्री ब्रह्मचारिणी ।
 योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥ १४१ ॥
 प्रभासस्य तु या भार्या यमूनामष्टमस्य तु ।
 विभ्यकर्मा महामागस्तस्यां जातः प्रजापतिः ॥ १४२ ॥

कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्धकिः ।
 भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ॥ १४३ ॥
 सर्वेषां यो विमानानि देवानां च चकार ह ।
 मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १४४ ॥

[विष्णु० १ १६ ११५-१२१]

प्रमासस्य पुत्रानन्यानाह —

अजैकपादहिर्युध्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् ।
 त्वष्टास्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ १४५ ॥
 हरश्च यद्वरुपश्च ज्यम्बकश्चापराजितः ।
 वृषारूपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ १४६ ॥
 मृगव्याधश्च शर्वश्च कपालो च महामुने ।
 एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
 शतं भोस्तत्समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ १४७ ॥

इति दशधर्मपत्नीनामपत्याभिधानम् ।

अथ कश्यपस्यापत्यानि—

अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा रसा ।
 सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधयशा रसा ।
 कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञ तदपत्यानि मे शृणु ॥ १४८ ॥
 पूर्वमग्न्यन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासम्पुरोत्तमाः ।
 तुषिता नाम तेऽग्न्याग्न्यमूचुर्व्वंस्वतेऽन्तरे ॥ १४९ ॥
 उपस्थितेऽतियशसश्चाश्रुपस्यान्तरे मनोः ।
 समवायीरुताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १५० ॥
 आगच्छत द्रुतं देवा अदिति संप्रविश्य वै ।
 मग्न्यन्तरे प्रमूयामस्नघः श्रेयो भजेदिति ॥ १५१ ॥
 एवमुक्त्वा ॥ ते सर्वे चाश्रुपस्यान्तरे मनोः ।
 मारीचात्कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥ १५२ ॥
 तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
 अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ १५३ ॥

विवस्वान्साविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १५४ ॥

चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुषिताः स्मृताः ।

धैवस्यतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १५५ ॥

सप्तविंशतिर्याः प्रोक्ताः सोमपत्न्यो महाव्रताः ।

तस्यामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसः ॥ १५६ ॥

अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।

यहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।

प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृता ॥ १५७ ॥

[विष्णु० १ १६ १२५-१३५]

प्रत्यङ्गिरः प्रत्यङ्गिरसः तस्माज्जाता ऋचो मन्त्रा इत्यर्थः ॥

कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणा स्मृता ॥ १५८ ॥

[विष्णु० १ १६ १३५]

देवप्रहरणा देवायुधाधिष्ठात्र्यो देवता इत्यर्थः ॥

पते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ।

सर्पे देवगणास्तात नयस्त्रिंशत्सु कामजाः ॥ १५९ ॥

तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ।

यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमयाविह ।

एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ १६० ॥

[विष्णु० १ १६ १३६-१३७]

अथ काश्यपानाह ।

दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।

हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च धीर्यवान् ।

सिंहिका चामवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ १६१ ॥

[विष्णु० १ १७ १३८-१४१]

हिरण्यकशिपोस्तु द्वादप्रह्लादानुद्वादसंद्वादश्चवारः । तत्र प्रह्लादस्य विरोचनो विरोचनस्य यल्लिर्लेर्वाणादयः शतं पुत्राः । सिंहिकायां विप्रचित्ते राहुप्रभृतयश्चतुर्दश सिंहिकेया । हिरण्याक्षस्य शश्वरश्चतुर्भिभूतमंतापनमहा-

नामकालनाभादयः पुत्राः । तेषामुत्तरोत्तरमपत्यानीति दैत्यवंशः । दनोश्च
विप्रचित्तेर्द्धिर्मूर्धेशङ्कुकर्णहयशिरः प्रभृतयः शतं सुतास्तेषामपत्यानीति
दानवाः ॥

तथा—

पद् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ॥

ता आह ।

शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ॥ १६२ ॥

शुकी शुकानजनयदुतूकी प्रत्युतूककान् ।

श्येनी श्येनांस्तथा भासान्भासी गृध्रांश्च गृध्रयपि ॥ १६३ ॥

शुचिरोदकान्पाक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत ।

अश्वानुप्लानार्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥ १६४ ॥

[विष्णु० १ २१० १४-१७]

भासः पक्षिविशेषः । ओदकानुदकसंबन्धिनः ॥

तथा—

विनतायाश्च पुत्री द्वौ विख्यातौ गरुडारुणौ ।

सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पन्नगाशनः ॥ १६५ ॥

[विष्णु० १ २१० १८]

गरुड एव सुपर्णः ॥

सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ।

अनेकदिरसां ब्रह्मन्धेचराणां महात्मनाम् ॥ १६६ ॥

काद्रवेयास्तु वलिनः सहस्रममितौजसः ।

सुपर्णवंशगा ब्रह्मज्जक्षिरेऽनेकमस्तकाः ॥ १६७ ॥

तेषां प्रधानभूतास्ते शेषवासुकितक्षकाः ।

शङ्खः श्वेतो महापद्मः कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ १६८ ॥

पलापत्रस्तथा नागः कर्कोटकधनंजयौ ।

एते चान्ये च यद्द्वौ दन्दशूका विपोल्यणाः ॥ १६९ ॥

गर्गं मोघवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः ।

रुध्रलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च दारुणाः पिशितादानाः ॥ १७० ॥

[विष्णु० १ २१० २०-२३] इति ॥

सुरसायाः सर्पफणाशून्याश्च अजगरादयः । कद्रोर्नागा मानुष-
संस्थानाः फणिनः शेषवासुक्पादयः । क्रोधवशाया दम्भशूकाः फणिनः
स्थलजाः जलजाः पक्षिणः इति ॥

तथा—

गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषांस्तथा ।
इरा वृक्षलतायल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ १७१ ॥
खसा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ।
धरिष्ठा तु महासत्त्वान्गन्धर्वान्समजीजनत् ॥ १७२ ॥
एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ।
येषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७३ ॥

[विष्णु० १२१.२४-२५]

ब्रह्माण्डपुराणे ब्रह्मणो मानसान्भृग्व्यादीन्सुतानभिधाय स्वायंभुवात्मनोः
शतरूपायां प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ आकृतिप्रसूती कन्ये । तत्र आकृती रुचेः
प्रजापतेर्भार्या प्रसूतिश्च दक्षस्येत्युपक्रम्य—

तस्यां कन्याश्चतुर्विंशद्वक्षस्वजनयत्प्रभुः ।
सर्वास्तास्तु महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ।
योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ॥ १७४ ॥
ध्रुवा लक्ष्मीर्धृतिः सृष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदश ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः सुताः ॥ १७५ ॥
यान्याः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
सती ख्यातिश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥ १७६ ॥
संततिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।
तास्तदा प्रत्यगृह्णन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ १७७ ॥

[ब्रह्माण्ड०]

तथाहि—

मती भवाय प्रायच्छत्स्थानि च भृगवे तथा ।
मरीचये च संभूतिं स्मृतिमद्विरमे तथा ॥ १७८ ॥
प्रीतिं चैव पुलम्न्याय क्षमां च पुलहाय च ।
व्रतये संततिं नाम अनमूयां तथात्रये ॥ १७९ ॥

ऊर्जो ददौ वसिष्ठाय स्वाहां चैवाग्रये ददौ ।

स्वधां चैव पितृभ्यश्च तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ १८० ॥

[ब्रह्माण्ड०]

पताः सर्वा महाभागाः प्रजास्वनुगताः स्थिताः ।

मन्यन्तरेषु सर्वेषु यावदाह्नसंग्रवम् ॥ १८१ ॥ इति ॥

[ब्रह्माण्ड०]

अग्नेदमवधेयम् । अयं मानुषादीनां सर्गः सर्वमन्वन्तरसाधारणः । तदुक्तं 'मन्यन्तरेषु सर्वेषु' इति ॥ प्राग्गतसस्य दक्षस्य असिम्भ्यां पट्टिः कन्यकाः सर्गे । वैवस्वतमन्वन्तरे विशेषः । पुराणान्तरेषु सर्गे भेदाः कल्पा-न्तरमन्वन्तरान्तरविषयतया वा अविरोधनीया इति ॥

*

*

*

*

निर्माय स्वयमेव यः कर्णया विश्वं प्रकृत्यादिभि-

र्भूयो यः स्वयमेव संहरति तत्स्वस्मिन्सुरैरर्चितः ।

तस्मिन्ब्रह्मणि विश्वधामनि विभो श्रीटोडरक्षमापतेः

सत्सर्गप्रतिसर्गकारिणि हरौ चेतश्चिरं नन्दताम् ॥ १८२ ॥

[प्रतिसर्गवर्णनं नाम द्वितीयो हर्षः ।]

[श्रीटोडरानन्दे सर्गप्रतिसर्गवर्णनं नाम प्रथमं सौख्यम् ।]

[अवतारसौख्यं द्वितीयम्.]

अथावतारा ॥ मार्कण्डेयपुराणे—

कस्मान्मानुपतां प्राप्नो निर्गुणोऽपि अनाद्वयः ।
वासुदेवो जगत्सूतिस्थितिसंयमकारणम् ॥ १ ॥

[मार्कः ४३१]

इति जैमिनिप्रश्ने मार्कण्डेयवाक्यम्—

आपो नारा इति प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अयनं तस्य ता- पूर्व तेन नारायणः स्मृतः ॥ २ ॥

स देवो भगवान्सर्वं व्याप्य नारायणो विभुः ।
चतुर्धा संस्थितो ब्रह्मन्सगुणो निर्गुणस्तथा ॥ ३ ॥

एका मूर्तिरनिर्देश्या शुद्धां पश्यन्ति तां बुधाः ।
ज्वालामालोपखट्वाङ्गी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ ४ ॥

दूरस्था चान्तिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा ।
वासुदेवाभिधानोऽसौ निर्मेतत्वेन दृश्यते ॥ ५ ॥

रूपवर्णादयस्तस्या न भावा कल्पनामया ।
अस्त्येव सा सदा शुद्धा सुप्रनिर्गुरुरूपिणी ॥ ६ ॥

द्वितीया पृथि्वीं मूर्ध्ना शेषाल्या धारयन्त्यधः ।
तामसी सा समाख्याता तिर्यक्त्र समुपाश्रिता ॥ ७ ॥

एषा सांकर्यणी मूर्तिं रुद्र इति व्यपदिश्यते ।

तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा ।
सत्त्वोद्विक्ता तु सा क्षेया धर्मसंस्थानकारिणी ॥ ८ ॥

यया प्रद्युम्नमूर्तिः विष्णुरिति व्यपदिश्यते ।

चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पद्मगतल्पगा ।

रजस्तस्या गुणः सर्वं सा करोति सदैव हि ॥ ९ ॥

एयानिरुद्धमूर्तिः ब्रह्मेति निगद्यते ।

या तृतीया हरेर्मूर्तिः प्रजापालनतत्परा ।

सा तु धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि ॥ १० ॥

प्रोद्धतान्तासुराहन्ति धर्मव्युच्छित्तिकारिणः ।

पाति देवान्सतश्चाम्यान्धर्मरक्षापरायणान् ॥ ११ ॥

यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिः समुपजायते ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजत्यसौ ॥ १२ ॥

[दृश्यतां भगवद्गीता ४.७]

भूत्वा पुरा घराहेण तुण्डेनापो निरस्य च ।

एकया दंष्ट्रयोत्खाता नलिनीय वसुंधरा ॥ १३ ॥

पृत्वा नृसिंहरूपं च हिरण्यकशिपुर्हतः ।

विप्रचित्तिमुखाश्चान्ये दानया विनिपातिताः ॥ १४ ॥

यथेदानीं तथैवान्यान् संख्यातुं समुत्सहे ।

अघतारांश्च तस्येमान्माधुरः सांप्रतं त्वयम् ॥ १५ ॥

इति सा सात्त्विकी मूर्तिरवतारं करोति वै ।

प्राद्युम्नेति च सा स्याता रक्षाकर्मण्यवस्थिता ॥ १६ ॥

देवत्येऽथ मनुष्यत्वे तिर्यग्योनौ च संस्थिता ।

गृह्णाति तास्वभावं च वासुदेवेच्छया सदा ॥ १७ ॥

इत्येतत्ते समाख्यातं कृतकृत्यो जगत्प्रभुः ।

मानुषत्वं गतो विष्णुः गृणुष्यास्योत्तरं पुनः ॥ १८ ॥

[भाष० ४.५१-५२]

इति चतुर्व्यूहावताराः ॥

अत्रायं प्रकरणार्थः—शुद्धस्वरूपी वासुदेवः, ब्रह्मा अनिरुद्धः, विष्णुः प्रद्युम्नः, रद्रः संकर्षणः । कृष्णावतारे तु कृष्णो वासुदेवः, संकर्षणानिरुद्ध-

9 c T सर्वे for सर्व. 11 a T प्रोद्धतान्सुरान् for प्रोद्धतान्तासुरान्, b T 'विच्छित्ति' for 'व्युच्छित्ति' 15 a T वामनादीस्तथैवान्यान्. c T तस्येह for तस्येमान्. 18 b T इतद्व्योऽपि यत्प्रभुः.

प्रद्युम्ना मूर्तयश्चेति चतुर्व्यूहावतारः । इतरे मत्स्यकूर्माद्यवताराः प्रद्युम्नस्य ।
रामस्तु वासुदेवः, लक्ष्मणः संकर्षणः, भरतः प्रद्युम्नः, शत्रुघ्नोऽनिन्द इति
चतुर्व्यूहावतारः । उक्तमत्र भगवता भगवद्गीतासु—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ १९ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २० ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ २१ ॥ इति ॥

[भगवद्गीता ४.६-८]

[इत्यवतारसामान्यनिरूपणम्]

अथ मत्स्यावतारः ॥

तत्र मत्स्यपुराणे सूतं प्रति शौनकादिप्रश्नः—

कस्मात्स भगवान्विष्णुर्मत्स्यरूपव्यमाश्रितः ।

[मत्स्य १.५]

सर्वमेतत्समाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात् ।
त्वद्भान्यस्यामृतस्यैव न तृप्तिरिह जायते ॥ १ ॥

[भाष्य १.७]

समाचक्ष्व कथय ॥ सूतोक्तिः—

पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद् गदाधरः ॥ २ ॥

पुरा राजा मनुर्नाम चीर्णवान्विपुलं तपः ।
पुत्रे राज्यं समारोप्य क्षमावान्निन्दनः ॥ ३ ॥

मलयस्यैषदिशे तु सर्वात्मगुणसंयुतः ।
समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान्योगमुत्तमम् ॥ ४ ॥

यभूय धरदध्यास्य वर्षायुतशते गते ।
धरं घृणीष्व प्रोवाच प्रीतः स कमलामनः ॥ ५ ॥

एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
 एकमेवाहमिच्छामि त्वत्तो वरमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 भूतग्रामस्य सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 भवेयं रक्षणायालं प्रलये समुपस्थिते ॥ ७ ॥
 एवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
 पुण्यवृष्टिः सुमहती यात्पपात सुरार्पिता ॥ ८ ॥
 कदाचिदाश्रमे तस्य कुर्वतः पितृतर्पणम् ।
 पपात पाण्योरुपरि शफरी जलसंयुता ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महीपतिः ।
 रक्षणायाकरोद्यत्नं स तस्मिन्करकोदरे ॥ १० ॥
 अहोरात्रेण चैकेन षोडशाङ्गुलविस्तृतः ।
 सोऽभवन्मत्सरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥
 स तमादाय मणिके प्राक्षिपजलचारिणम् ।
 तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमवर्धत ॥ १२ ॥
 पुनः प्राहार्तनादेन सहस्रकिरणात्मजम् ।
 स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ।
 ततः स कूपे तं मत्स्यं प्राहिणोद्रविनन्दनः ॥ १३ ॥
 यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ।
 क्षितोऽसौ पृथुतामागात्पुनर्यौजनसंमिताम् ॥ १४ ॥
 तत्राप्याह पुनर्मौनः पाहि पाहि नृपोत्तम ।
 ततः स मनुना क्षितो गङ्गायामप्यवर्धत ।
 यदा तदा समुद्रे तं प्राक्षिप्नोदिनीपतिः ॥ १५ ॥
 यदा समुद्रमखिलं व्याप्यासौ समुपस्थितः ।
 तदा प्राह मनुर्भीतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥ १६ ॥
 अथवा घासुदेवस्त्वमन्य ईदृक्कथं भवेत् ।
 योजनान्युतविंशत्या कस्य तुल्यं भवेद्वपुः ॥ १७ ॥
 शातस्यं मत्सरूपेण मां येदयसि केशव ।
 हृषीकेश जगन्नाथ जगद्भातर्नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥

एवमुक्तः स भगवान्मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 साधु साध्विति, चोवाच सम्यग्ज्ञातस्त्वयानघ ॥ १९ ॥
 अचिरेणैव कालेन भेदिनी भेदिनीपते ।
 भविष्यति जले मग्ना सशैलवनकानना ॥ २० ॥
 नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।

निकायेन समूहेन ॥

महाजीविनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते ॥ २१ ॥
 स्वेदजा अण्डजा जीवा उद्भिज्जा ये जरायुजाः ।
 अस्यां निधाय सर्वोस्ताननाथान्पाहि सुव्रत ॥ २२ ॥
 युगान्तवाताभिहता यदा भवति नौर्नृप ।

महीरूपा नौः ॥

शृङ्गेऽस्मिन्मम राजेन्द्र तदेमां संयमिष्यसि ॥ २३ ॥
 ततो लयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ॥ २४ ॥
 पथं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो धृतिमानृषिः ।
 मान्यन्तराधिपश्चापि देवपूज्यो भविष्यसि ॥ २५ ॥

[मत्स्य० १०८-१२]

एवमुक्तो मनुस्तेन पप्रच्छासुरसूदनम् ।
 भगवान्क्रियद्भिर्वर्षेर्भविष्यत्यन्तरक्षयः ॥ २६ ॥
 सर्वाणि च कथं नाथ रक्षिष्ये मधुसूदन ।
 त्वया सह पुनर्योगः कथं वा भविता मम ॥ २७ ॥

मत्स्य उवाच-

अद्य प्रभृत्यनावृष्टिर्भविष्यति महीतले ।
 यावद्वर्षशतं साग्रं दुर्भिक्षमशुमावहम् ॥ २८ ॥
 ततोऽल्पसत्त्वश्चयदा रश्मयः सप्त द्वावृणाः ।
 सप्तसप्तेर्भविष्यन्ति प्रनसाद्वात्वर्षिणः ॥ २९ ॥

22ab T स्वेदण्डजोद्भिजो ये ये ये च जीवा जरायुजाः. 25 b T वृत्तः for ऋषिः.

26 b T मधुसूदनं for अणुरसूदनं.

29 d A मरुतावहा (7); B भद्रतावहा for

अष्टमावहं.

सप्तसप्तः सूर्यस्य ॥

और्वानलोऽपि विकृतिं गमिष्यति युगक्षये ।
विपाद्भिश्चापि पातालात्संकर्षणमुखाच्च्युतः ॥ ३० ॥
भवस्यापि ललाटोत्थस्तृतीयनयनानलः ।
त्रिजगद्भिर्दहन्क्षोभं समेप्यति महामुने ॥ ३१ ॥
एवं दग्धा मही सर्वा यदा स्यात्कूर्मसंनिभा ।
आकाशमूष्मणा तप्तं भविष्यति महामुने ।
ततः सदेवनक्षत्रं जगद्यास्यति संक्षयम् ॥ ३२ ॥
संवत्सो भीमनादश्च द्रोणश्चन्द्रो बलाहकः ।
विद्युत्पताकः शोणस्तु मसैते लयवारिदाः ।

लयः प्रलयः ॥

भग्निप्रस्वेदसंभूताः प्लावयिष्यन्ति मेदिनीम् ॥ ३३ ॥

समुद्राः क्षोभमागत्य चैकत्वेन व्ययस्थिताः ।
पतदेकार्णवं सर्वं करिष्यन्ति जगद्वयम् ॥ ३४ ॥

धेदनावमिमां गृह्य सत्त्ववीजानि सर्वशः ।
भारोप्य रज्जुयोगेन मत्प्रदत्तेन सुव्रत ॥ ३५ ॥
संयम्य नावं मच्छृङ्गे मत्प्रभावाभिरक्षितः ।
एकः स्थास्यसि देवेषु दग्धेष्वपि परंतप ॥ ३६ ॥

सोमसूर्यावहं ग्रह्य चतुर्लोकसमन्वितः ।
नर्मदा च नदी पुण्या मार्कण्डेयो महानृपिः ॥ ३७ ॥
मयो वेदाः पुराणश्च विद्याभिः सर्वतो वृतम् ।
त्वया सार्धमिदं सर्वं म्यास्यत्यन्तरसंक्षये ॥ ३८ ॥

एवमेकार्णवे जाति चाश्रुपस्यान्तरक्षये ।
वेदान्प्रवर्तयिष्यामि त्वन्सर्गादौ महीपते ।
एवमुक्त्या स मगवांस्तत्रैवान्तरधीयन् ॥ ३९ ॥

30 a A उर्वानलोऽपि for और्वानलोऽपि, d T मुखाच्च्युत for मुखा-च्युत
32 b T मम्मगनिभा for कूर्म, d T परंन for महामुने 35c A B रक्षायोगेन for
रज्जुयोगेन 38 b A जन for तृते 39 b T आश्रुपान्तरसंक्षये.

मनुरप्यास्थितो योगं वासुदेवप्रसादजम् ।
अभ्यसन्त्यावदाभूतसंग्रवं पूर्वसूचितम् ॥ ४० ॥

काले यथोक्ते संजाते वासुदेवमुखोद्भूते ।
शृङ्गी प्रादुर्बभूवाथ मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
अनन्तो रज्जुरूपेण मनोः पार्श्वमुपागमत् ॥ ४१ ॥

भूतास्तर्वांस्मारुष्य योगेनारोष्य धर्मवित् ।
भुजङ्गरज्ज्वा मत्स्यस्य शृङ्गे नावमयोजयत् ॥ ४२ ॥
भुजङ्गरज्ज्वा भुजङ्गो रज्जुरिव । भुजङ्गरूपया रज्ज्वेत्यर्थः ॥

उपर्युपस्थितस्तस्याः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
धाभूतसंग्रवे तस्मिन्नतीते योगशायिना ।
पृष्टेन मनुना प्रोक्तं पुराणं मत्स्यरूपिणा ॥ ४३ ॥

[मत्स्य ० २१-२०]

तस्या नावः उपरि स्थितः ॥

श्रीभागवते ॥ राजोवाच-

भगवन्भ्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः ।
भवतारकधामाद्यां मायामत्स्यविडम्बनाम् ॥ ४४ ॥
यदर्थमद्धाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ।
तमःप्रकृतिं दुर्मपं कर्मग्रस्त इवेश्वरः ॥ ४५ ॥
एतन्नो भगवन्सर्वं यथावद्व्यतुमर्हसि ।
उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ॥ ४६ ॥
इत्युक्ते विष्णुरातेन भगवान्वादरायणिः ।
उवाच चरितं विष्णोः सर्वलोकसुखावहम् ॥ ४७ ॥

धीशुक उवाच-

गोविन्दासुरसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः ।
रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ४८ ॥
उच्चावचेषु भूतेषु चरत्यायुरिवेश्वरः ।
नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्दि यो गुणैः ॥ ४९ ॥

आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
 समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ५० ॥
 कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिपोर्वली ।
 मुखतो निःसृतान्वेदान्हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत् ।

भवो ब्रह्मा ॥

तेनैव तु निमित्तेन जातो नैमित्तिको लयः ॥ ५१ ॥

ज्ञात्वा तद्दानयेन्द्रस्य ह्यग्रीवस्य चेष्टितम् ।
 दधार शफरीरूपं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ५२ ॥

शफरीरूपं मत्स्यरूपम् ॥

तत्र राजश्रपिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ।
 नारायणपरोऽतप्यत्तपः स सलिलेशयः ॥ ५३ ॥
 योसायस्मिन्महाकल्पे तनयः स विवस्वतः ।
 धाञ्जदेव इति स्यातो मनुत्वे हरिणार्पितः ॥ ५४ ॥
 एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ।
 तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफर्यैकाभ्यपद्यत ॥ ५५ ॥

कृतमालायां नद्याम् ॥

सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तोयेन भारत ।
 उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ ५६ ॥
 तमाह सातिकरुणं महाकारुणिकं नृपम् ।
 यादौभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो मां दीनां दीनवत्सल ।
 कथं विसृजसे राजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले ॥ ५७ ॥
 तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् ।
 भजान्तरक्षणार्थाय शफर्यां स मनो दधे ॥ ५८ ॥
 तस्या दीनतरं वाग्यमाकर्ण्य स महीपतिः ।
 फलशाप्सु निधायिनां दयालुर्निन्य आश्रमम् ॥ ५९ ॥
 सा तु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमण्डलौ ।
 अलभ्यात्मावकाशं सा इदमाह महीपतिम् ॥ ६० ॥

53 a A आसीत् for नम्रा, d T सलिलञ्जन for सलिलेशय . 54a A यो
 वा सस्मिन् for योऽप्यावस्मिन् 59 b T आश्रय for आकर्ण्य; c A फलश्या
 निधायिनां.

नाहं कमण्डलावस्मिन्कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे ।
कल्पयौकः सुविमलं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ ६१ ॥

ओकः स्थानम् ॥

स एनां तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके ।
तत्र क्षिप्ता मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ ६२ ॥

औदञ्चनोदके मणिकस्थजले ॥

न म एतदलं राजन्मुखं वस्तुमुदञ्चनम् ।
पृथु देहि परं मह्यं यत्त्वाहं शरणं गतः ॥ ६३ ॥
तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन्सरोधरे ।
तदा वृद्धात्माना सोऽयं महामीनोऽन्ववर्धत ॥ ६४ ॥
नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ।
निधेहि रक्षायोगेन हृदे मामविदासिनि ॥ ६५ ॥
इत्युक्तः सोऽनयन्मत्स्यं तत्र तत्राविदासिनि ।
जलाशयैः संमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्ज्ञपम् ॥ ६६ ॥

अविदासिनि अनपक्षये ॥ संमितं तुल्यपरिमाणम् ॥

क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह मां मकरादयः ।
अदन्त्यतिबला वीर मां नेहोत्स्रष्टुमर्हसि ।
एवं विमोहितस्तेन वदता फल्गु भारतीम् ॥ ६७ ॥

तमाह कौ भवानस्माभ्यस्त्वरूपेण मोहयन् ।
नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि या ।
यो भवान्योजनशतमह्नातिव्यानशे सरः ॥ ६८ ॥

नूनं त्वं भगवान्साक्षाद्भरिर्नारायणोऽव्ययः ।
अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् ॥ ६९ ॥

नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेभ्वर ।
भक्तानां तु प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्मगतिर्विभो ॥ ७० ॥

61c T सुविपुलं for सुविमलं
वर्धत for अन्ववर्धत. B om. 67ab
अभिव्यानशे for अति°.

64c B T तदावृद्धात्माना तोयं, d A अथ
68 c A नैवंविधो for नैवंवीर्यो, f T

मुख्यः आत्मा गतिश्च । मुख्यः सत्यः, गतिराश्रयः ॥
 सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ।
 ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता धृतम् ॥ ७१ ॥

न तेऽरविन्दाक्ष पद्मोपसर्पणं
 मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ।
 यथेतरेषां पृथगात्मनोऽसता-
 मदीदृशो यद्वपुस्सुतं हि नः ॥ ७२ ॥

पृथगात्मनो भेददर्शिनं पुंसं । असतां अपरिच्छिन्नानां पद्मोपसर्पणं यथा
 मृपेत्यर्थः ॥

इति ह्युवाणं नृपतिं जगत्पतिः
 सत्यव्रतं मत्स्यपुपुर्गक्षये ।
 विहर्तुं कामः प्रलयाणवेऽब्रवी-
 क्षिर्कीर्णितं भक्तजनप्रियः प्रभुः ॥ ७३ ॥

मत्स्य उवाच ।

सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहम्येतदरिदम् ।
 विनश्यत्यप्ययाम्भोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ॥ ७४ ॥

अप्ययाम्भोधौ प्रलयाणवे ॥

त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्तामसि वै तदा ।
 उदास्थास्यति नौ काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ॥ ७५ ॥
 त्वं तावदोपधीः सर्वा वीजान्पुञ्चाद्यचानि च ।
 सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ७६ ॥
 आरहा गृह्णीतां नावं विचरिष्यसि विज्वरः ।
 एकार्णवे निरालोके कृपीणामेव वर्चसा ॥ ७७ ॥
 दौघ्यमानां तां नावं समीरेण वलीयसा ।
 उपस्थितस्य मे शूङ्गे निवर्णीहि महाहिना ॥ ७८ ॥
 अहं त्वामृषिभिः सार्धं सहनावमुदन्वति ।
 विरुग्मन्विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ॥ ७९ ॥

72 c T पृथगात्मनां सता श्रीधर notes our reading as a variant and explains it, d A ते for नः 73 d T चिरीशुरिमान्तजनप्रिय प्रियम् 74c T निमक्ष्यति for विनश्यति 75 c T उपस्थास्यति for उदा० 77 c T महती for वृद्धी. d T विचरिष्यस्वविज्वर

मदीयं महिमानं च पर्यहोति शन्दितम् ।

वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ८० ॥

इत्थमादिश्य राजानं हरिरन्तरधीयत ।

सोऽन्वैक्षत तं कालं यं हृषीकेश आदिशत् ॥ ८१ ॥

आस्तीर्य दर्भाग्रान्कुलान् राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः ।

निपसाद हरेः पादौ चिन्तयन्मत्स्यरूपिणः ॥ ८२ ॥

ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः ग्लायन्महीम् ।

वर्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ८३ ॥

ध्यायन्भगवद्देशं दृष्टो नाथमागताम् ।

तमारुरोह विप्रेन्द्रैरादायौपधिवीरुधः ॥ ८४ ॥

तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन्ध्यायस्व केशवम् ।

स वै नः संकटादस्मादविता शं विधास्यति ॥ ८५ ॥

सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे ।

एकशृङ्गधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ॥ ८६ ॥

नियध्य नावं तच्छृङ्गे यथोक्तो हरिणा पुरा ।

घरत्रेणाहिना तुष्टुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ८७ ॥

[भाग० ८ २४ १-४५]

घरत्रेण डोरकरूपेण ॥

सागरं तारयिष्यन्तं तरिष्यन्भवसागरम् ।

सत्यव्रतोऽगुरुत्वेन तुष्टाव हरिमष्टभिः ॥ ८८ ॥

[भागवतीयश्रीधरी ८ २४ ४५]

अत्र शङ्कते—ननु कोऽयं प्रलय इति। तत्र यद्यपि महाकल्प इत्यादेर्ब्रह्मणो लय इत्यादेश्च महाप्रलय एवायाति, तथापि तत्र पृथिव्यादीनामोपध्यादीनां चोपनिश्वसनविरोधः । न हि भवति महाप्रलये तेषां संसर्ग इति, अल्पब्रह्मणो निशेत्यादिविरोधाच्च । न च दैनंदिन एवायमस्तु को विरोध इति वाच्यम् । चाश्वपमन्वन्तरादैनंदिनस्याप्यभावात् । ब्रह्मणो दिनरूपकत्वावसाने दैनंदिनप्रलयस्य पुराणेषूक्तेः । चतुर्दशमन्वन्तरैरेककल्पीयत्वात् । तस्मा-

द्वयमभिप्रायः— नायं महाप्रलयो न वा दैनंदिनः । उभयोरनुपपत्तेः । किं तु वैवस्वताय मनवे करुणावतो भगवतो वैराग्योत्पत्तयेऽकस्मादेव मायया सागरादिदर्शनम्, एतत्परतयैव श्लोका अप्युपपादनीया इत्याहुः ॥

अत्रैवं विचार्यते— भगवतः सागरादिप्रदर्शनस्य किं प्रयोजनमिति । न च मनोवैराग्योत्पत्तिः, तत्र च करुणैव मूलम् । मनुर्हि साक्षादकस्मादेव जगतो लयमालोक्य ततो विरज्यत इत्यभिप्रायः । यतो मनोः पूर्वमेव प्रजा-रक्षायै राज्याय विहिततपसो वैराग्योत्पादनस्यानुक्तिसंभावितत्वात् । अग्रे विहितप्रजापालनो राजा मनुर्मविष्यसीति स्वयमेव धरदानात्तदपत्याना[मर्था-प्यनुवृत्तेरिति । इदमत्रावधेयम्— आदौ तावत्पायोधिपयश्चारिणा ह्यग्रीवा-सुरेण हृतानां वेदानां]मुद्धाराय श्रीभगवता जलचारिमहामीनशरीरं स्वीकृत-मिति निर्विवादम् । अथैकार्णवीभूते जगति मनवे त्रैलोक्योद्धाराय प्राचीन-धरप्रदानानुसारिणा भक्तानुकम्पिना वेदमयी नौः स्वाधिष्ठिता दर्शिता । तस्यां महर्ष्यादिभिः सह स्थिताय तस्मै सम्यग्वेदार्थोपदेशः कृत इत्युत्तप्रतीकस्ये-दमेव तात्पर्यमवधारयामि यदपरे संसारसागरे भगवदधिष्ठितां वेदमयीमेव नावमधिरह्य वेदोक्तमेव कर्माचरन्भगवद्भक्तिपरायणः पारमुत्तरति नान्यथा । प्रजापालनमप्येतदेव यद्वेदार्थोपदर्शनम्, तेन हि धर्मे प्रवृत्ताः प्रजाः पालिता भवन्तीति ॥ अथ मनुस्तुतिवरप्रार्थनानन्तरं श्रीशुक उवाच—

इत्युक्तवन्तं पुरुषं भगवानादिपूरयः ।

मत्स्यरूपी महाम्नाधौ विहरंस्तत्त्वमग्रवीत् ॥ ८९ ॥

पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् ।

सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ९० ॥

पुराणसंहिता मत्स्यपुराणे । अशेषतः अत्रवीदित्यर्थः ।

अथौपीदृषिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् ।

नाय्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९१ ॥

अतीतप्रलयापाये उत्थिताय स वेधसे ।

हत्वासुरं ह्यग्रीवं वेदान्प्रत्याहरद्धरिः ॥ ९२ ॥

[भाग० ८-२४५४-५७]

अतीतः पूर्वो यः प्रलयस्तस्यापाये अवसाने ॥

स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ।

विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः ॥ ९३ ॥ इति ।

[भाग० ८.२४.५८]

* * * *

मायामीनावतारः पयसि जलनिधेयो ह्यग्रीवहत्यां

कृत्वा संतुष्टचेतास्त्रिदशमुनिनुतः सम्यगुद्धृत्य वेदान् ।

भूयो मात्सीं मुनिभ्यः श्रुतिसदृशपर्शं संहितां प्रागवादी-

त्सोऽयं नारायणांशः प्रतिदिशतु मुहुर्भग्यमग्न्याहतं वः ॥ ९४ ॥

पुच्छोत्क्षेपणतुच्छवारिणि पयोराशौ विलासैधिता-

मङ्गन्यासपरंपरामनुपदं संकोचयंतीलया ।

श्रीमान्दुतमूर्तिरार्तिशमनः सेवापराणामयं

श्रीमद्वोडरभूपतेरनुदिनं मीनः शिवं यच्छतु ॥ ९५ ॥

[इत्यवतारसौख्ये मत्स्यावतारो नाम प्रथमो हर्षः ।]

२.२

अथ कूर्मावतारः कूर्मपुराणे ॥ तत्र श्रीभागवते सुरासुरा मन्दर-
मुत्पाट्यामृतार्थं क्षीराब्धेरमथनमारेभिरे इत्युपक्रम्य-

कृतस्थानविभागास्ते एवं कश्यपनन्दनाः ।

ममन्थुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ॥ १ ॥

कृतो धारणे स्थानविभागो यैस्ते तथा ॥

मध्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ।

ध्रियमाणाऽपि बलिभिर्गौरवात्पाण्डुनन्दन ॥ २ ॥

ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।

आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिवलीयसा ॥ ३ ॥

दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ॥

विलोम्य विघ्नेशविधिं तदश्वरो

दुरन्तवीर्योऽवितथामिसंधिः ।

कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं मह-

त्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥ ४ ॥

विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विघ्नम् । अवितथः सत्योऽमिसंधिः संकल्पो
यस्य ॥

तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः
समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्ठेन स लक्षयोजन-
प्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ५ ॥ इति ।
[भाग० ८.७.५-९]

कूर्मपुराणे तु-

पुरामृतार्थं दैतेयदानवैः सह देवताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुः क्षीरसागरम् ॥ ६ ॥
मथ्यमाने तदा तस्मिन्कूर्मरूपी जनार्दनः ।
यमार मन्दरं देवो लोकानां हितकाम्यया ॥ ७ ॥
देवाश्च तुष्टुष्टुर्देवं नारदाद्या महर्षयः ।
कूर्मरूपधरं दृष्ट्वा साक्षिणं विष्णुमव्ययम् ॥ ८ ॥
तदन्तरेऽभवद्देवी श्रीनारायणचक्षुभा ।
जग्राह भगवान्विष्णुस्तामेव पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥
तेजसा विष्णुमव्यक्तं नारदाद्या महर्षयः ।
मोहिताः सह शक्रेण श्रेयोवचनमब्रुवन् ॥ १० ॥
भगवन्देवदेवेश नारायण जगन्मय ।
केषा देवी विशालाक्षी यथावद् ब्रूहि पृच्छताम् ॥ ११ ॥
श्रुत्वा तेषां तदा धाम्न्यं विष्णुर्दानवमर्दनः ।
प्रोवाच देवीं संप्रेक्ष्य नारदादीनकल्मषान् ॥ १२ ॥
इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणी ।
माया मम प्रियानन्ता ययेदं मोहितं जगत् ॥ १३ ॥
अनयेव जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।
मोहयामि द्विजश्रेष्ठा प्रसामि विसृजामि च ॥ १४ ॥

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
[विद्यया वीक्ष्य चात्मानं तरन्ति विपुलामिमाम्] ॥ १५ ॥

अस्यास्त्वंशानाधिष्ठाय शक्तिमन्तो भवद्विधाः ।
ब्रह्मेशानादयो देवाः सर्वशक्तिरियं मम ॥ १६ ॥

सैषा सर्वजगत्सूतिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।
प्रागेव मत्तः संजाता श्रीः कल्पे पद्मवासिनी ॥ १७ ॥

चतुर्भुजा शङ्खचक्रपद्महस्तांशुकाम्बिता ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशा मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥

नालं देवा न पितरो मनवो वसवोऽपि वा ।
मायामेतां समुत्तर्तुं ये चान्ये चैव देहिनः ॥ १९ ॥

इत्युक्ता वासुदेवेन मुनयो विष्णुमयुवन् ।
श्रुहि त्वं पुण्डरीकाक्ष यद्धि कालक्षयेऽपि च ।
अथोवाच हृषीकेशो मुनीन्मुनिगणाम्बितः ॥ २० ॥

आसीद्विजातिप्रवर इन्द्रद्युम्न इति श्रुतः ।
पूर्वजन्मनि राजासीदधृष्यः शंकरादिभिः ॥ २१ ॥

दृष्ट्वेमं कूर्मसंस्थानं श्रुत्वा पौराणिकीं स्वयम् ।
संहितां मन्मुखादिव्यां पुरस्कृत्य मुनीश्वरान् ॥ २२ ॥

ब्रह्माणं च महादेवं देवांश्चान्यान्स्यशक्तिभिः ।
मच्छक्तौ संस्थितान्युद्धा मामेव शरणं गतः ॥ २३ ॥

संभाषितो मया चाथ विप्रयोनिं गमिष्यसि ।
इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो जातिं स्मर्तासि पौर्विकीम् ॥ २४ ॥

सर्वेषामेव भूतानां देवानामप्यगोचरम् ।
यत्तत्त्वं यद्गुह्यतमं दास्ये ज्ञानं तवानघ ॥ २५ ॥

15 *cd om.* in A B 16 *b T* अभवन्तरा for भवद्विधा, *d T* सर्वे for देवाः
18*b T* सगम्बिता for अंगगम्बिता, *T* notes a *pāṭha* शुभगम्बिता 19*b T* मानवा
धारवोऽपि च; *d T* भवि for चैव 21 *b T* गणार्जिन for गणाम्बितः; *e T* अस्ति
for आगीर 22 *a T* दृष्ट्वा मां for दृष्ट्वेम 24 *d T* स्मरमि for स्मर्तासि.

लब्ध्वा तन्मामकं ज्ञानं मामेवान्ते प्रवेक्ष्यसि ।
 अंशान्तरेण भूम्यन्तं तावत्तिष्ठ सुनिर्वृतः ।
 धैवस्वतेऽन्तरेऽतीते कार्यार्थं मां प्रवेक्ष्यसि ॥ २६ ॥
 मां प्रणम्य पुरीं गत्वा पालयामास मेदिनीम् ।
 कालधर्मगतः कालच्छ्वेतद्वीपे मया सह ॥ २७ ॥
 भुक्त्वा तान्वैष्णवान्भोगान्योगिनामप्यगोचरान् ।
 मदाज्ञया मुनिश्रेष्ठ जज्ञे विप्रकुले पुनः ॥ २८ ॥
 ज्ञात्वा मां वासुदेवाख्यं यत्र द्वे निहितेऽक्षरे ।
 विद्याविद्ये गूढरूपं यद्गह्य परमं विदुः ॥ २९ ॥
 सोऽर्चयामास भूतानामाश्रयं परमेश्वरम् ।
 व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ग्राहणतर्पणैः ॥ ३० ॥
 तदाशीस्तन्नमस्कारस्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 आराधयन्महादंशं योगिनां हृदि संस्थितम् ॥ ३१ ॥
 तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्परमा कला ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥ ३२ ॥
 दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रभाम् ।
 संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिर्भाषत ॥ ३३ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच—

का त्वं देवि विशालाक्षि विष्णुचिह्नाङ्किते शुभे ।
 याथातथ्येन वै भावं यतेदानीं ब्रवीहि मे ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य सुप्रसन्ना सुमद्भला ।
 हसन्तः संस्मरन्विष्णुं प्रियं ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 न मां पश्यन्ति मुनयो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 नारायणात्मिकामेकां मायाहं तन्मयी परा ॥ ३६ ॥
 न मे नाराणाद्रेदो विद्यते हि विचारतः ।
 तन्मया परमं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः ॥ ३७ ॥

26 c T भूम्यां त्वं for भूम्यन्तं. 31a A तदा शान्ततिस्कारः. 33b T प्रिया
 for प्रभा. 35b सुप्रसन्नः सुमद्भलः; c A हसन्ताः; T हसन्ती for हसन्तः. T adds
 धीष्ठाच before 36.

येऽर्चयन्तीहि भूतानामाश्रयं परमेश्वरम् ।
 ज्ञानेन कर्मयोगेन तेषां न प्रभवाम्यहम् ॥ ३८ ॥
 तस्मादनादिनिधनं कर्मयोगपरायणः ।
 ज्ञानेनाराधयानन्तं ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठ इन्द्रद्युम्नो महामतिः ।
 प्रणम्य शिरसा देवीं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥ ४० ॥
 कथं स भगवानीशः श्रूयते निष्कलोऽच्युतः ।
 ज्ञातुं हि शक्यते देवि ब्रूहि मे परमेश्वरि ॥ ४१ ॥
 एवमुक्ताथ विप्रेण देवी कमलवासिनी ।
 साक्षान्नारायणो ज्ञानं दास्यतीत्याह तं मुनिम् ॥ ४२ ॥
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां संस्पृश्य प्रणतं मुनिम् ।
 स्मृत्वा परात्परं विष्णुं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४३ ॥
 सोऽपि नारायणं द्रष्टुं परमेण समाधिना ।
 अस्तौपीत्य हृषीकेशं प्रणतार्तिप्रभञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 ततो बहुतिथे काले गते नारायणः स्वयम् ।
 आधिरासीन्महायोगी पीतवासा जगन्मयः ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्वा देवं समायान्तं विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 जानुभ्यामवर्णां गत्वा तुष्टाव गुरुद्वयजम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच-

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
 कृष्ण विष्णो हृषीकेश तुभ्यं विश्वात्मने नमः ॥ ४७ ॥
 नमस्ते वासुदेवाय विष्णवे विश्वयोनये ।
 आदिमध्यान्तहीनाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥ ४८ ॥
 नमस्ते परमेशाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 नमोऽस्तु ते सुसूक्ष्माय मायातीताय ते नमः ॥ ४९ ॥

38 b T पुरोत्तम for परमेश्वर. 41b B दृष्टते T दाधन for श्रूयते.
 44c T आराधयद् हृषीकेश 45c T प्रादुरासीत् for आधिरासीत् 48c B आद्य
 for आदि. 49 d T महादेवाय for मायातीताय.

नमः शिवाय शुद्धाय मायातीताय ते नमः ।
 त्वयैव सृष्टमखिलं त्वमेव परमा गतिः ॥ ५० ॥
 त्वं पिता सर्वभूतानां त्वं माता पुरुषोत्तम ।
 त्वमक्षरं परं धाम चिन्मात्रं व्योमलक्षणम् ।
 सर्वस्याधारमव्यक्तमनन्तं तमसः परम् ॥ ५१ ॥
 प्रपद्यन्ति यदात्मानं ज्ञानदीपेन केवलम् ।
 प्रपद्ये भवतो रूपं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५२ ॥
 एवं स्तुवन्तं भगवान्भूतात्मा भूतभावनः ।
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पस्पर्शं प्रहसन्निव ॥ ५३ ॥
 स्पृष्टमात्रो भगवता विष्णुना मुनिपुंगवः ।
 यथावत्परमं तत्त्वं ज्ञातवांस्तत्प्रसादतः ॥ ५४ ॥
 ततः प्रहृष्टमनसा प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 प्रोवाचोन्निद्रपद्माक्षं पीतवाससमच्युतम् ॥ ५५ ॥
 त्वत्प्रसादादसंदिग्धमुत्पन्नं पुरुषोत्तम ।
 ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं परमानन्दसिद्धिदम् ॥ ५६ ॥
 नमो भगवते नित्यं वासुदेवाय हेतवे ।
 किं करिष्यामि योगेन तन्मे वद जगन्मय ॥ ५७ ॥
 श्रुत्वा नारायणो वास्यमिन्द्रद्युम्नस्य माधवः ।
 उवाच सस्मितं वाक्यमशेषजगतो हितम् ॥ ५८ ॥

[कूर्म० १५ पृ० ४-१२]

इत्यादिप्रसङ्गेन भगवता वर्णाश्रमादिधर्माभिधानमिति कूर्मावतारः ॥

पाथोद्येः पयसि प्रसर्पति नमो यत्पृष्ठपीठे गिरि
 धृत्वा मन्दरमग्निमध्यमसुरैः सार्धं ममस्थुः सुराः ।
 तस्मादुत्थितया श्रिया मुररिपोरामूष्य वक्षःस्थलं
 देव्या विश्वमलंकृतं भगवते कूर्माय तस्मै नमः ॥ ५९ ॥

[इत्यवतारसौख्ये कूर्मावतारो नाम द्वितीयो हर्षः ।]

50 b T नमस्ते परमेष्ठिने, = T त्वया तत्सृष्टमखिल. 51d T व्योम निष्कलं for
 व्योमलक्षणम्. 52 a B प्रविशन्ति for प्रपद्यन्ति, T परात्मानं for यदात्मानं. 54 d
 T त्वत्प्रसादतः for तत्प्रसादतः. 55a A प्रविष्टमनसा for प्रहृष्ट. 57c T तुभ्यं
 for नित्यं; b T वेधसे for हेतवे; c T योगेश for योगेन.

अथ धाराहावतारः ॥

आदौ दिग्विजयं विधाय विधिवद्वध्वा भुवं दानवो
दैत्यानाभ्यकरोद्धिरण्यनयनो यज्ञेषु भागस्पृशः ।
स्थानेभ्योऽपि निराकृता दिविपदो दीना दयावारिधेः
पादाम्भोरुहमेत्य तत्र च भयं प्रोचुर्दितेरात्मजात् ॥ १ ॥

दुष्टानां हतिहेतवे दिविपदां त्राणाय नारायणो
धाराहं वपुरेत्य यज्ञघटितं भक्तानुकम्पावशः ।
हत्वा संगरसीम्नि दैत्यमनुलं वद्धां समुद्धृत्य गां -
विश्वोद्वेगमपाकरोत्स भगवान्कल्याणमालम्बताम् ॥ २ ॥

तत्र स्कन्दपुराणे हिरण्याक्षदिविजयप्रस्तावे व्यासं प्रति सनत्कुमार
उवाच ।

अधालकां समासाद्य धनेशस्य पुरीं शुभाम् ।
अदूरे तस्थुरुद्धृताः संनद्धकवचायुधाः ॥ ३ ॥
अथ स्थितास्तदा वृष्ट्वा दानवाम्बलदर्पितान् ।
अलकाचासिनः सर्वे निधिपालास्तथैव च ॥ ४ ॥
निधयः पद्मशङ्खाद्या ऋषयश्च तपोधनाः ।
अर्घ्यं रत्नानि चादाय दानवस्य न्यवेदयन् ॥ ५ ॥
ऊचुर्धैव च दैत्येन्द्रं वयं वक्ष्या न संशयः ।
किंकरांश्च प्रशाध्यस्मान्यथा देवो महेश्वरः ॥ ६ ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

मा भीर्भवतु वो यक्षा मम यूयं न संशयः ।
अयं हि राजा वः श्रेष्ठो हिरण्यरुशिपोः सुतः ।
प्रह्लादो देवसंघानां सर्वेषां विप्रधावनः ॥ ७ ॥
ततस्तं तत्र संस्थाप्य धनेशं दैत्यपुंगवः ।
अन्येषां दैत्यसंघानां स्थानान्यापूरयद्यतः ॥ ८ ॥

1 d A समय for च भयं. 2 c A समुद्धृत्य for समुद्धृत्य The passages
from the स्कन्दपुराणे could not be traced, perhaps they are abridged
from some other Purāṇa text 7 f A मित्र दानव .

संस्थाप्य सर्वथा स्थाने स्वामिनो दानवेश्वरान् ।
 अन्धकं त्वमरावत्यामिन्द्रत्वेनाभ्यवेचयत् ।
 भूर्लोकं चापिलं दैत्यः स्वयमेवान्वशासत ॥ ९ ॥
 भूयश्च धनुरादाय सशरं सूर्यसंनिभम् ।
 दैत्येन्द्रो मेदिनीं प्राह ममात्मानं विदर्शय ॥ १० ॥
 सा भीता तस्य दैत्यस्य वेषमाना कृताञ्जलिः ।
 जयेत्युक्त्वाग्रतस्तस्थौ कुले लक्ष्मीरिवापरा ॥ ११ ॥
 तां मृगीमिव शार्दूलो भुजङ्गीमिव पक्षिराट् ।
 शार्दूलीं सिंहराजेव सिंहो शरमराडिव ॥ १२ ॥
 तथा तां स दितेः पुत्रो जग्राह हपिताननः ।
 उवाच चेदं संरब्धस्तां देवीं मयविह्वलाम् ॥ १३ ॥
 ततो रसातलं गत्वा स्वपुरस्य समीपतः ।
 बबन्ध नागपाशैस्तां कुष्ठामिव यथाङ्गनाम् ॥ १४ ॥
 ततो बलेन दैत्येन्द्रः सुखेन स महायलः ।
 ततोऽस्या रक्षणे नित्यं नियुक्तान् रक्षिणो ददौ ।
 किकरा नाम दैत्येन्द्रसहस्राणि चतुर्दश ॥ १५ ॥
 ॥ तथा तद्विधायैव दैत्येन्द्रस्तुष्टिमान्बभौ ।
 कृपीयल इव क्षेपं सुनिष्पन्नं समीक्ष्य ह ।
 कृतकृत्योऽहमित्येषं मतिं चक्रे स पार्थिवः ॥ १६ ॥
 संनियुज्य सुतं ज्येष्ठं दारैः साधुरिवात्मवान् ।
 धर्ममेव निषेवन्वमिति चाज्ञापयत्तदा ॥ १७ ॥
 न स्यादधार्मिकः कश्चिद्दैत्यो वा दानवोऽपि वा ।
 राज्येऽभवदुराचारस्तस्मिन् राज्ञं प्रशासति ॥ १८ ॥
 स्वयमेव स वायुश्च चन्द्रमाः सूर्य एव च ।
 अभवत्सप्तलोकेषु तपोबलसमन्वितः ॥ १९ ॥
 ओपध्यः स्वयमुद्धृतास्तस्मिन् राज्ञि शासति ।
 विना वृष्टिं संभवन्ति सर्वलोकस्य साधिकाः ॥ २० ॥

न जुह्वते सदा वह्निं विप्रास्तस्मिंस्तु राजनि ।
 नाधीयन्ते तदा वेदा एकवर्णमभूत्तदा ॥ २१ ॥
 भृगवो येऽभवन्विप्रा दानवानां मुदावहाः ।
 अधीयन्ते यजन्ते च एवमास तु सर्वशः ॥ २२ ॥
 हृष्टपुष्टमभूत्सर्वं व्याधिदुःखविवर्जितम् ।
 वर्णाश्रमपरित्यक्तं स्वर्गलोकसमं जगत् ॥ २३ ॥

तन्मृत्युगीतोत्सवनित्ययुक्त-
 सुखप्रसुप्तं रतिकामयुक्तम् ।
 जगद्बभौ राजनि दैत्यदेवे
 हिरण्यनेत्रे दितिदानधेन्द्रे ॥ २४ ॥

अथैवं राजनि हिरण्याक्षे दैत्यैरपहृतेषु यज्ञभागेषु मर्त्येष्विव महीमण्डल-
 मटत्सु दुष्टदैतेयजनितदुःखदुरीकरणोपायं चिन्तयत्सु निरुत्साहेषु विवि-
 पत्सु ब्रह्मणः समीपमागतेषु वेधास्तथाभूतानालोक्य योगर्द्धियुक्ता अपि
 यूयं कथमकस्मादेवैतादृशीं दुर्दशामापन्नाः , महतां हि विपदि धैर्यमेवोचित-
 मित्यादि व्याजहार । ततश्च-

त एवं ब्रह्मणा प्रोक्ता लब्धयोगाः सुरेश्वराः ।
 प्रणम्य सर्वभूतानां स्रष्टारमिदमब्रुवन् ॥ २५ ॥
 हृतानि नो महायोगस्थानानि दितिनन्दनैः ।
 क तिष्ठामो वयं ब्रूहि आदिश स्थानमव्ययम् ॥ २६ ॥

पितामह उवाच ।

हृतानि सर्वस्थानानि युष्माकं विदितं मम ।
 शृणुध्वं यत्र यस्तत्र्यं युष्माभिर्योगमायया ॥ २७ ॥
 यूयं सर्वशरीरेषु योगाद्वसत सत्तमाः ।
 प्रजानां सर्वतो देवास्ततो वृत्तिमवाप्स्यथ ॥ २८ ॥
 तेषामसितपीतैश्च भास्वरैश्च पृथग्विधैः ।
 पृथिवी नागवद्वापि युष्मानाप्याययिष्यति ॥ २९ ॥
 त एवमुक्ता देवेन सर्वे देवाः सत्रासवाः ।
 तथा चक्षुर्यथोवाच ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३० ॥

ते घर्तयन्तः सततं तत्रस्थाः सुरसत्तमाः ।
चतुर्युगमुपासन्त लोफधातुर्मते स्थिताः ॥ ३१ ॥

अथ कदाचिद्विरण्याक्षः प्रजादर्शनाय प्रस्थितस्तत्र स्थितान्देवानालो-
प्यातिकुपितो निरन्तरमवेक्षापरायणानामस्माकं विद्विषो वर्धयन्त्यः प्रजा
नूनं दण्डमहर्म्तात्यभिधाय ताः समुन्मूलयामास । पल्लवादीन्संशोष्य घृक्ष-
लतादीनुच्छिद्योपधाग्धास्य महीमण्डलं कूर्मपृष्ठप्रायमकरोत् । ततस्तस्मा-
द्वतियलीयसः कुत्रापि स्थानमलभमानाः प्रजा ब्रह्मणो निवेद्य तेन सह नारा-
यणसमीपं श्वेतपर्वतं गताः श्रीपुरुषोत्तमं तृष्टुवुः ॥

नमः साध्याय देवाय नमो धाम्ने सुवेधसे ।
नमोऽजनाय देवाय यज्ञाय च नमो नमः ॥ ३२ ॥
नमोऽस्त्यदितिपुत्राय नरनारायणाय च ।
नमः सुमतये धैव नमस्तेऽस्त्यपि विष्णवे ॥ ३३ ॥
नमो वामनरूपाय कृष्णद्वैपायनाय च ।
नमो रामाय रामाय दत्तात्रेयाय धै नमः ॥ ३४ ॥
नमोऽस्तु नरसिंहाय धात्रे चैव नमो नमः ।
नमः शत्रुनिहन्त्रे च नमो दामोदराय च ॥ ३५ ॥
सलिले स्वप्यमानाय नागशय्याप्रियाय च ।
नमः कलिलरूपाय महते पुरुषाय च ॥ ३६ ॥
नमो जीमूतरूपाय महादेवप्रियाय च ।
नमो रुद्रार्करूपाय तथोमारूपिणे नमः ॥ ३७ ॥
चक्रमुद्गरहस्ताय महेश्वरगणाय च ।
शिपिविधाय च सदा नमः श्रीवत्सधारिणे ॥ ३८ ॥
धुन्धुमारविनाशाय मधुकैटभघातिने ।
चतुर्भुजाय देवाय रत्नकौस्तुभधारिणे ॥ ३९ ॥
त्रिविक्रमवियत्स्थाय पीतवर्णसुवाससे ।
नमोऽसुरविघाताय गदाखड्गोद्यपाणये ॥ ४० ॥

36 a B तप्यमानाय for स्वप्यमानाय, c A किलिलरूपाय for कलिल°. 39 a
II धुन्धुमाराय शत्राय.

वृषरूपाय सततमादित्यानां चराय च ।
 चोक्तितानाय दत्ताय शौरिवृष्णिसुबन्धवे ॥ ४१ ॥
 पुरा सुग्रीवनाशाय तथैपासुरसादिने ।
 नमस्ते शार्ङ्गधनुषे सौमशाल्यविघातिने ॥ ४२ ॥
 नमस्ते पद्मनाभाय धर्मदेहप्रवेशिने ।
 मैनाके तप्यमानाय शिवमक्ताय सर्वथा ॥ ४३ ॥
 नमोऽजयाय सर्वत्र रुद्रान्तरचराय च ।
 नमः सर्वेश्वरायैव नष्टधर्मप्रवर्तिने ॥ ४४ ॥
 पुरुषाय चरेण्याय नमस्ते शतबाहवे ।
 तव प्रसादात्कृच्छ्राद्वै तरेम पुरुषोत्तम ॥ ४५ ॥
 हृतराज्या वयं सर्वे न त्वं धेत्सि महाभुज ।
 हिरण्याक्षेण धैकुण्ड तन्नाशाय नमस्तव ॥ ४६ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

य इदं वैष्णवं स्तोत्रं भक्त्या परमया युतः ।
 कीर्तयेत्तत्प्रयत्नेन विष्णोर्भावं समाश्रितः ॥ ४७ ॥
 शिवास्तः सततं मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 [मृतश्च सर्वलोकेषु यर्षकोटीश्वतुर्वश ।
 पूजितः सर्वदेवैश्च मोदते नात्र संशयः ।
 कीर्तयन्नेव य इदं प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते ।]
 स विष्णुलोकं संप्राप्य चरते दुःखवर्जितः ॥ ४८ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा भगवान्स जगत्पतिः ।
 उवाच सुरशार्दूलानिदं संपूजयंस्तदा ॥ ४९ ॥
 हतः स दैत्यो दुर्बुद्धिर्देवा बुद्धेस्तु कारकाः ।
 क्रियतामद्य रूपं मे चाराहं मा विचार्यताम् ॥ ५० ॥
 महात्मा स हि दैत्येन्द्रो बलवान्धार्मिकश्च ह ।
 न स शक्यो मयैकेन हन्तुं सत्यं प्रवीमि चः ॥ ५१ ॥

सर्वदेवमयं रूपं धाराहं तं विवर्धनम् ।
तत्समास्थाय हन्तास्मि दैत्येन्द्रं तं महाबलम् ॥ ५२ ॥

तेन रूपेण सर्वेषां युष्माकं देवसत्तमाः ।
न हि शक्यं पुनस्तस्मादिहानयितुमोजसा ॥ ५३ ॥
युष्मदर्थे तमद्याहं दानवं धर्मशालिनम् ।
यधिष्यामि यथा सिंहं शरमः सुमहाबलम् ॥ ५४ ॥

राजास्माकमयं यथा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
दीक्षितो दैत्ययज्ञेन होता चास्य बृहस्पतिः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मा स्वयं गुरुः क्षत्र प्रस्ताता यम इत्यपि ।
उद्गाता तत्र घरुणो हिरण्यनयनः पशुः ।
शमिताहं सुरश्रेष्ठाः पशोस्तस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥

अद्य पश्यन्तु भूतानि मम तस्यैव चोभयोः ।
विजने वासिताहेतोर्मत्तयोगजयोरिव ॥ ५७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गर्जितं च महात्मनः ।
हर्षोत्फुल्लेक्षणाः सर्वे निरीक्षन्तः परस्परम् ॥ ५८ ॥

मेनिरे हतमित्येव दैत्येन्द्रं सुमहाबलम् ।
ततस्तत्प्रेक्षमाणानां संप्रहर्षाद्रवो ह्यभूत् ॥ ५९ ॥

हतः स दैत्यो नरसिंहरूपिणा
मया पुरा तस्य गुरुर्महाबलः ॥ ६० ॥

अथैवंवादिनि भगवति दयानिधौ सद्यःसमुद्यदानन्दसंदोहनिमग्नमनसः
सर्वलोकमयं शरीरं प्रचक्रिरे । तथाहि-अस्थोनि पर्वताः, नद्यो नाड्यः,
रुधिरमर्णवाः, सत्त्वादयस्त्रयो गुणाः कफादीनि, पुरीषमोषधयः, मेढ्रं मूत्रम्,
ब्रह्मा शिरः, शिष्यो मूर्धा, धर्मो ललाटम्, वायव्यो नासिका, सूर्याचन्द्रमसौ
नेत्रे, दिशः श्रोत्रे, तारका भ्रुवौ, अग्निरास्यम्, अन्तरिक्षमोष्ठौ, भुजगाश्च
दन्तश्रेणयः, विद्याश्च रसना, ग्रीवा व्योम, कपोलावादित्याः, हस्तौ रुद्राः,
कीर्तिः श्रीः सिद्धिर्ज्योदयादयः कराङ्गुल्यः, प्रवृत्तिनिवृत्ती नखाः, यमदण्ड-
कालदण्डमृत्युदण्डरुद्रदण्डा बाहुपादाः, हनुः साध्याः, हृदयं सोमः, महाभूता-
न्युदरम्, अदितिर्नाभिः, शिश्रुः प्रजापतिः, मित्रोऽपानम्, वसवः पार्श्वे,
अधर्मः पृष्ठम्, मृत्युकालयमास्तत्पादतलानि, लाङ्गूलमश्विनौ, पितरः संधयः,
छन्दांसि दृष्टी, यमनियमदानानि अवान्तरस्थानाभिमानिन्यो देवताः, पशवः

पक्षिणश्च सर्वरोमाणि, विश्वेदेवाः पादाङ्गुल्यः, इत्यादिसम्यक्संपन्नशरीरो भगवानतिप्रणताम्देवानृषीनालोक्य परमकारुणिकः प्राह—युष्माकमतिविरोधी दैत्यराजोऽयमञ्जसा हत एव मया, भवद्भिर्निश्चिन्तैर्मवितव्यमित्यादि । अथै- तदाकर्ण्य सानन्देन वेधसा विहितरक्षो देवैर्नतो मुनिभिः स्तुतो भूतैश्च जयजयेति शत्रैः संभावितः पक्षिमिर्मृगैश्च प्रस्तुतशकुनो भगवान् दुर्धिनीत- दैतेयदलनाय प्रतस्थे । प्रस्थितश्च कियन्ति वर्त्मान्यतिक्रम्य महोर्मिभि- र्मेदुरं, तिमितिमिगिलप्रभृतिभिर्महामीनैः सिंहव्याघ्रादिमुद्यैर्मकरैर्हस्ति- हयादिभिः पशुभिर्नानाविधैः पक्षिभिरनघरैः प्राणिभिर्महामूल्यैर्मणिभिः परिपूर्णं, नर्तकमिव नृत्यन्तं, योधमिव युध्यन्तं, नानामण्डलानि चरन्तं, अतिगम्भीरमनतिक्रान्तमर्यादमनघन्तं गुणघन्तं पाथोधिमालो- कयामास । आलोक्य च सद्यः समुद्यदतिकौतुकाधिष्ठेता दूरादुत्फुल्या- घगाह्य स्वतेजसा विप्लुताञ्जलौकसः समालोक्य प्रदक्षिणमाधृत्य वरुणपुरीं भोगवतीमाजगाम । तत्र चातिप्रणतेन वरुणेन विहितस्तुत्यादिप्रसन्नचेता- स्ततः, प्रस्थितः पुण्यतमां सुरभीणां पुरीमायातस्तासामतिपवित्रममृत- संमितं पयः पीत्वा ताभिः सम्यक्संपादितसपर्यांकलापस्तां रात्रिं तत्रैवाध्यु- धास । ततः प्रस्थितो दैत्यगुरोर्भार्गवस्य पुरीमतिक्रम्य तत्रत्यैः स्तूयमानः शेषस्य नगरीं स्वर्गादपि रमणीयामायातो नागाधीश्वरेणार्च्यादिना विहित- पूजस्तं सम्यक्संभाष्य हिरण्याक्षनगरनिकटमाजगाम । सविधमुपसर्पति च महावराहे हिरण्यनगरे अट्टालकाः पेतुः, देवमूर्तयो जहसुः, शिवा नेदुः, वृक्षा विना घातं निपेतुरित्याद्युत्पातमालोक्य राजातिविस्मितो दैत्या- नाहूय किमिदमकस्मादेव जातमित्यावेदयामास । प्रह्लादश्च सकलमाकर्ण्य ज्ञानचक्षुषा कारणं निर्णयातिविनीतः पितरं प्रणम्य मयाद्य रात्रौ वराहरूपी कश्चिदुपेत्य भवन्तं बलात्कारेण गृहीतवानित्यादि स्वप्ने दृष्टं, इदं च यथा न तथ्यं स्यात्तथा विधीयतामित्युवाच । हिरण्याक्षश्च मयाप्यद्य स्वप्ने दृष्टमस्म- दीयानि भूषणानि शस्त्राणि वासांसि च मत्तः समारुप्य भगवता शंकरेण महेन्द्राय दत्तानीति प्रोवाच । दैत्या दानवाश्च स्वामिन् स्वप्नदर्शनमिदमति- मिथ्येत्यूचुः ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा हिरण्याक्षो महामुरः ।

प्रहस्य तानिदं सम्यगुवाच वदतां वरः ॥ ६१ ॥

ऋषा यः सर्वभूतानां दाता एतां तथैव च ।

विहितं तेन यत्पूर्वं तत्कुर्यात्कोऽन्यथा पुनः ॥ ६२ ॥

यदि मृत्युरयदयं मे विहितस्तेन दानवाः ।
 अयुध्यमानमासीनमेत्यासौ मां हनिष्यति ॥ ६३ ॥
 वीक्ष्यं तन्महत्स्थानं सर्वं एवासुरोत्तमाः ।
 यत्र तिष्ठन्तमभ्येत्य न मां मृत्युर्नयिष्यति ॥ ६४ ॥
 अथवा नैव मृत्युर्मे विहितोऽनेन दानवाः ।
 युध्यमानं यथापूर्वं नैव मां स नयिष्यति ॥ ६५ ॥
 मादृशः कथमेतद्धि कुर्यात्सद्भिर्विगर्हितम् ।
 घाले मृत्युं समावेदय ततः स्यात्माभिरक्षणम् ॥ ६६ ॥
 रणे रिपूणां कदनं हृत्त्वैकश्चाप्यनेकशः ।
 पृष्ठं दद्यात्पुनस्तेषां मादृशो दानवेश्वरः ॥ ६७ ॥

विप्रचित्तिरुयाच ।

देवाध्वानेकशः सर्वे गता नद्याश्च सर्वशः ।
 पुनर्नाशं यान्ति यथा घयं सर्वं यतामहे ॥ ६८ ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

अमरं दैवतं ज्ञात्वा स्वमात्मानं सुदुर्बलाः ।
 जीवन्तः सुचिरेणापि भूयो लप्स्यामहे वयम् ॥ ६९ ॥
 राज्यमेवं विजानन्तो विपलायन्ति नित्यशः ।
 अस्माकममरत्वं तु नैयास्त्यसुरपुंगवाः ॥ ७० ॥
 नद्यानामप्यतोऽस्माकं जीविताशा न विद्यते ।
 तस्मात्प्रयुद्धमानानां यत्प्राप्तं तद्धि नो घरम् ॥ ७१ ॥
 मा कृथा नाशने बुद्धिं युद्धे बुद्धिः स्थिरा मम ।
 सुयुद्धेन रणे प्राणा यान्तु मा क्लीबबुद्धिता ॥ ७२ ॥

अथ साकारकनामा दानवोऽतिसंभ्रान्तो घराहरूपिणमागतमावेदयामास ॥

सनत्कुमार उवाच ।

ततः स दानवाब्धूरान्दैत्यांश्च सुमहावलान् ।
 उवाच नाम्ना विख्याताम्बिकराग्राम दानवान् ॥ ७३ ॥

दश तानि सहस्राणि गच्छध्वं तं महाबलाः ।
जानीत कोऽयमित्येव ततो यास्याम्यहं स्वयम् ॥ ७४ ॥

ते तथा तु महामाया दृष्टाः सर्वे विनिर्गताः ।
यद्गोधाङ्गुलित्राणाः संनद्धाः सुपदातयः ॥ ७५ ॥

ते हेमचित्राम्बरहारसूत्रा
महाबला दानवदैत्यपुत्राः ।
विनादयन्तो बहुधा विक्रोपिता
यथैव नागाः सविषा विनिर्ययुः ॥ ७६ ॥

ते विनिर्गत्य वेगेन दंशिता दैत्यदानवाः ।
घराहं प्रतिसंजग्मुर्मृगाः सिंहमिवान्तिकम् ॥ ७७ ॥
ते घराहदृशा तेन नीयमानासुरेश्वराः ।
आभीतियज्ञे संवद्धाः प्रोक्षिताः पशवो यथा ॥ ७८ ॥
ताभिहतान्कृतान्तेन मृत्युना चावपाशितान् ।
निनाय स तदा दैत्यान्पशूनिव यथा नरः ॥ ७९ ॥
गत्वा ते योजनान्यष्टौ उत्तीर्णाः सागराम्भसः ।
घराहं ददृशुः सर्वे सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ८० ॥
ते मुहूर्ते निरीक्ष्यैनं परिचष्टुः समन्ततः ।
विस्फारयन्तश्चापानि संकुद्धा दैत्यदानवाः ॥ ८१ ॥
तानापतत पथासौ निरीक्ष्य स समन्ततः ।
घराहेन्द्रस्तदा दैत्याग्राहेदं सुमहाबलः ॥ ८२ ॥

श्रीघराह उवाच ।

किं मां यूयं दितेः पुत्रा अभिद्रवत सर्वशः ।
दूषयामि न वः किञ्चिदसुहृन्न च घो ह्यहम् ॥ ८३ ॥
अथैत्र्यादिनं दैत्या घराहं तं सुविस्मिता ।
पप्रच्छुः परिवार्यैवं सर्वे दितिसुतास्तदा ॥ ८४ ॥
कस्त्यं घराहरूपीह तीर्त्वा सागरमूर्जितः ।
इहागतः किमर्थं या क्व च गन्तव्यमित्यतः ॥ ८५ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा घराहोऽसौ महामना ।
उवाच दानयाम्सर्वोस्तदा जलदनिस्तन ॥ ८६ ॥

यराहोऽहं यथा दैत्यास्तादृश्रूपं च पश्यत ।
 प्रचारार्थमिमं देशमागतोऽस्मि न संशयः ॥ ८७ ॥
 हृतभार्योऽहमन्येन विमानो दितिपुंगवाः ।
 पर्यटंस्तस्य दैत्यस्य चिन्तयामि च निग्रहम् ॥ ८८ ॥

दानवा ऊचुः ।

नार्यं प्रचारो युष्माकं दैत्यानामयमालयः ।
 अनादृत्य कथं दैत्यानिमं देशं त्वमागतः ॥ ८९ ॥
 धवं त्वाद्य चधिष्यामः सर्वे मृगकुलाधम ।
 हत्वा च त्वां नयिष्यामः सर्वे दैत्येश्वरं प्रति ॥ ९० ॥
 ततस्ते दानवाः सर्वे तमायुधैर्यैर्भृशम् ।
 निजघ्नुः पार्वतं युद्धं मेघा वृष्ट्या समुन्नताः ॥ ९१ ॥
 यलवान्सोऽपि देवात्मा यराहः सुमहायलः ।
 धम्यमानोऽपि तान्दैत्यानिदं घचनमग्रवीत् ॥ ९२ ॥
 न ह्यग्रभवतां कंचिदल्पमप्यसुरोत्तमाः ।
 अपराधं चकाराहं न करिष्ये करोमि न ॥ ९३ ॥
 किमर्थं निशितैः शस्त्रैस्ततः सर्वे यथापरम् ।
 न हि मे धैर्यमस्तीह न च कार्यं मया हि वः ॥ ९४ ॥
 ततः स भगवान्यास शक्रध्वजनिमौ भुजौ ।
 प्रसार्य तस्थानुद्यन्वै भगवानिय भास्करः ॥ ९५ ॥
 तेऽपि तद्वचनं श्रुत्वा दानवाः क्रोधमूर्छिताः ।
 निजघ्नुर्भृशमायस्ता नानाशस्त्रास्त्रपाणयः ॥ ९६ ॥
 मेघैरिव महावायुरिभैः सिंहशिशुर्यथा ।
 हविषेवानलो दीप्तो गजो गोमायुमिर्यथा ॥ ९७ ॥
 तथा स भगवान्विप्र यराहो नन्दिवर्धनः ।
 तैरर्घ्यमानोऽगणयंस्तथावचलसंनिभः ॥ ९८ ॥
 स यदा तैः शरैश्चैव गदामुशलकम्पनैः ।
 मिण्डिमालैर्भुसुण्डिमिः करवालैरयोमुखैः ॥ ९९ ॥
 पतैश्चान्यैश्च बहुभिर्हन्यमानो मृगेश्वरः ।
 अदृश्यो विवमौ सर्वे तदा ते दुःखिता भृशम् ॥ १०० ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तेषां निर्नदतां व्यास घराहो नन्दिवर्धनः ।
 शस्त्रकूटाद्विनिष्क्रम्य शिरांसि समपोथयत् ॥ १०१ ॥
 कराभ्यां चरणाभ्यां च दंष्ट्राभिश्च विदारयन् ।
 तन्मुक्तैरायुधैश्चैव चिच्छेदाम्याब्शरानथ ॥ १०२ ॥
 ते सर्वे करचरणैरमुक्तशस्त्रै-
 र्दंष्ट्राभिर्मुखनखदारितास्तथैव ।
 संक्षीणा बहुभिरिवोपसृज्यमाना
 द्रव्याणामतिनिचयाः सदा महान्तः ॥ १०३ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

ततः स राजा दैत्यानां सर्वानेव समादिशत् ।
 काले तु जलदानिन्द्रो यथा भिन्नाञ्जनत्विषः ॥ १०४ ॥
 आह्नां तस्य गृहीत्वैव तेऽपि दैत्या मुदाश्विताः ।
 संनहन्त महामाया वाहनानि च भेजिरे ॥ १०५ ॥
 प्रह्लादश्चानुह्लादश्च शिविर्याक्कल एव च ।
 जम्भः कुजम्भो वातापी इत्यलोऽथ विरोचनः ॥ १०६ ॥
 धलिर्याणश्च वातश्च शंभुः कश्यप एव च ।
 शंवरश्च महामायः कालशंवर एव च ॥ १०७ ॥
 प्रदीप्तश्चासिलोमा च शिद्रिकुश्चेति दानवाः ।
 शालभः शकलश्चैव मयो हालश्च विश्रुतः ॥ १०८ ॥
 भजैको नमुचिश्चैव व्यंसकर्ता सलः शुभः ।
 इत्यलः पिच्छिलश्चैव विपाकः पाक एव च ॥ १०९ ॥
 हस्ती दुर्योधनश्चैव विप्रचित्तिश्च दानवः ।
 हयग्रीवो मुरश्चैव नरकः कुण्ड एव च ॥ ११० ॥
 शकुनिर्वृषपर्मा च शतकेतुर्महाबलः ।
 मकरश्चैव राहुश्च स्वर्मानुः काल एव च ॥ १११ ॥
 विविधश्च कथन्धश्च धुम्धुमारश्च दुम्भुभिः ।
 शाल्यो द्रुमश्च ऋषेयी मयूरग्रीव एव च ॥ ११२ ॥

कालनेमिर्महानादो महावीर्यः स चाम्धकः ।
जगुर्घराहं तं विप्र हन्तुं देवा श्वापरान् ॥ ११३ ॥

अथ भगवता शस्त्रवतां भवतां शस्त्रहीनेन मया समं युद्धे लज्जा
नोदेति कथमित्युक्ते अन्धकेन तथास्त्विति स्वीकृते ब्रह्मा 'देव नायं प्राकृतो
मृगः' इत्याद्युक्तवाचिवारित इति । ततश्च-

ततस्तं थलवाकुन्दो धनुषा सोऽसुरेश्वरः ।
शरैरचाकिरह्यास बहुभिर्विरराम सः ॥ ११४ ॥
अन्धको विप्रचित्तिश्च सर्वे ते दैत्यदानवाः ।
अवाकिरशरैः शस्त्रैः शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ ११५ ॥

अथ देवस्तु संरब्धो विद्धस्तैर्दानवैर्भृशम् ।
शुशुभे भास्करकरैः समिद्धो भगवानिव ॥ ११६ ॥

स वेगं बलवत्कृत्वा विधमन्धा शिरोधराम् ।
सलिलं प्रययौ देवः प्रह्लादं प्रति दानवम् ॥ ११७ ॥

स गत्वा तस्य सहसा सारथिं रथमेव च ।
दंष्ट्राभिश्च कराभ्यां च नामशेषं चकार ह ॥ ११८ ॥

ततो रथादवपुत्य हग्यमानोऽपि दानवैः ।
रथध्वजेन तं दैत्यं मूर्ध्नि देवो विजघ्नियान् ॥ ११९ ॥

प्रह्लादोऽपि ततो दैत्यो गदया भीमरूपया ।
आजघ्नानोरासि कुन्दो विघ्नो धर्मे यथा स्थितम् ॥ १२० ॥

स तेनापि हतो देवो मुक्त्वा तस्य रथं तदा ।
तमेव देशमायातः पूर्वं यत्राहवे स्थितः ॥ १२१ ॥

ततोऽन्धको विप्रचित्तिः संवरः कालसंवरः ।
शरपाशीविपाकारैर्विव्यधुर्नन्दिवर्धनम् ॥ १२२ ॥

संभिन्नस्तैस्तदा व्यास शरैः संनतपर्वभिः ।
भिद्यमानश्च बहुधा मण्डलानि चकार ॥ १२३ ॥

कदाचित्सिंहवद्वापि प्लवते नर्दतेऽपि च ।
शार्दूलवत्कदाचिच्च भूमावात्मानमाहवे ॥ १२४ ॥

पततः स महावीर्यस्तिष्ठते सायकान्सहन् ।
पादेन तत उत्थाय अवतीर्य वृषो यथा ॥ १२५ ॥

पक्षिवच्च स चाकाशे मण्डलानि मृगेश्वरः ।
 भ्रमित्वा निश्चलं तस्थौ वराहः पर्वतो यथा ॥ १२६ ॥
 एवं बहुविधान्मार्गान्विचरन्स महाबलः ।
 वेगेनैव कराभ्यां स रथं जग्राह नादयन् ॥ १२७ ॥
 विप्रचित्तेष्व बलवानन्धकस्य च स प्रभोः ।
 भ्रामयित्वा मुहूर्ते च सहाश्वैः सहयन्तुमिः ॥ १२८ ॥
 ऊर्ध्वमुक्षिप्य चिक्षेप यमज्ञं च पुनस्तदा ।
 रथस्थितौ च तौ दैत्यौ पुनर्मूर्धन्यताडयत् ॥ १२९ ॥
 तौ हताविति संकुञ्चौ गदे शोधम्य वेगितौ ।
 वराहं मूर्ध्नि युगपत्समाहृत्य विनेदतुः ॥ १३० ॥
 ताभ्यां स भगवान्कुञ्चो हस्ताभ्यां रक्तलोचनः ।
 गदे जग्राह यत्नाभ्यां घलादेव मृगेश्वरः ॥ १३१ ॥
 ततश्चरन्मण्डलानि विविधानि जनार्दनः ।
 गदाविशारदः सम्यग्विचित्राणि यद्वृत्ति च ॥ १३२ ॥
 आक्षिप्तमथ विक्षिप्तमथाक्षिप्तं च मण्डलम् ।
 उक्षिप्तमथ निक्षिप्तं विसृष्टं धावितं तथा ॥ १३३ ॥
 परावृत्तं निवृत्तं च अर्धचन्द्रमथापि च ।
 विष्टब्धं चोद्यतं चैव हंसभ्रामणमैव च ॥ १३४ ॥
 गदाविशारदः सम्यग्भ्रमित्वा मण्डलानि च ।
 गदामुपरि चिक्षेप सौऽन्धकाय निनादयन् ।
 अपरां विप्रचित्तेष्व बलवान्मन्दिवर्धनः ॥ १३५ ॥
 ते गदे तौ महावेगौ दानवौ सुदुरासदौ ।
 चञ्चयित्वा रणे भूयो वराहं प्रति दानवौ ।
 आधावितौ यथादेशं मुख्यौ तौ वेगिताविह ॥ १३६ ॥
 तयोपपततोरेवं वराहोऽसौ महाबलः ।
 मुष्टिनान्धकमाहृत्य विप्रचित्तिं तथावधीत् ॥ १३७ ॥
 अन्धयस्तस्य मुष्टिं तु विप्रचित्तिः पदं च ह ।
 कुञ्चो जगृहतुर्दैत्यौ तावुभौ भुजगाग्रिव ॥ १३८ ॥
 तौ क्षिप्त्वा पेततुष्ट्यां दानवौ युद्धदुर्मदौ ।
 दारयानौ मर्द्दां घोरीं याञ्च्युतौ नारदाग्रिव ॥ १३९ ॥

असावपि च देवेशो वराहो नन्दिवर्धनः ।
 रथान्वै सर्वदैत्यानां चूर्णयामास वीर्यवान् ॥ १४० ॥
 गृहीत्वा कूचरे कांश्चित्स चिक्षेप महार्णवे ।
 कांश्चित्पदा समाहत्य पांशुसायुज्यमानयत् ॥ १४१ ॥
 कंचिद्रथं रथेनैव पदातिं च पदातिना ।
 राजं गजेन चाहृत्य स निन्ये यमसादनम् ॥ १४२ ॥
 अथ ते तं मृगं व्यास दानवा भीमगर्जिताः ।
 आयुधैः समभिकुब्धास्ततश्शुस्तं तदा भृशम् ॥ १४३ ॥

तेनाथ सर्वं विजितासुरेन्द्राः
 परस्परं वीक्ष्य मुखानि शूराः ।
 ग्रीडान्वितास्ते पुनरेव देधं
 वराहदेवं परिवार्य तस्थुः ॥ १४४ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

अथ ते तं मृगं व्यास परिवार्योपतस्थिरे ।
 ते मृगा इव शार्दूलं सिंहपोतं यथा गजाः ।
 आजगुर्दानवाः कुब्धा वराहं शस्त्रवृष्टिभिः ॥ १४५ ॥
 स चापि मृगशार्दूल उपविश्य महोदधिम् ।
 अपोऽपियत्समाविश्य घट्टिर्वै वडवामुखः ॥ १४६ ॥
 तथा तानीरितानि दैत्यैरायुधानि सहस्रशः ।
 व्यादायास्त्रमहन्वन्त्रं जग्राह च ररास च ॥ १४७ ॥
 प्रसित्वा तानि शस्त्राणि न्वाणि सुमहाबलः ।
 दानवान्प्रति संचक्रे वेगं सिन्धुरिचापरः ॥ १४८ ॥
 गजान्प्रति यथा सिंहः सिंहाब्धारमराडिव ।
 गरुत्मान्मुजगान्यद्वच्छार्दूलश्च मृगानिव ॥ १४९ ॥
 मेघवृन्दं यथा धायुः फपोतानिव पक्षिराट् ।
 तथा स भगवान्व्यास दानवान्प्रति लोडयत् ॥ १५० ॥
 वेगं चक्रे यथा क्षिप्रमिन्द्रियाग्रति वै मनः ।
 आसादयन्स तान्दैत्यान्महाजलदनिस्वनः ।
 सर्वान्विद्रावयामास रद्रः पशुगणानिव ॥ १५१ ॥

कांश्चित्पद्म्यां स संकुद्धो हस्ताभ्यामपरानपि ।
 अपराम्दं प्रया तत्र ह्यप्रैपीद्यमसादनम् ॥ १५२ ॥
 तलेन शम्बरं भूमौ कालसंवरमेव च ।
 नरकं पादघातेन हयग्रीवं च मुष्टिना ॥ १५३ ॥
 उरसा नमुचिं चापि महामायं च सुव्रत ।
 आहत्याहृत्य संकुद्धः पातयामास देवपः ॥ १५४ ॥
 तं तथा द्राघयाणं च गर्जमानं च सिंहवत् ।
 विप्रचित्तिर्वराहं च मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ १५५ ॥
 विप्रचित्तिं जघानोग्रं पार्श्वदेशे स मुष्टिना ।
 स आहतो वराहेण वराहं क्रोधमूर्छितः ।
 पुनर्जघान वेगेन घक्षस्येनं विनादयन् ॥ १५६ ॥
 अमृष्यमाणस्तं घातं वराहः स महाबलः ।
 मुष्टिनोद्यम्य तं दैत्यं वज्राभेन व्यताडयत् ॥ १५७ ॥
 स दैत्यस्तेन घातेन भ्रमित्वा चक्रवत्सदा ।
 पपात भूमौ वेगेन घाताहत इव द्रुमः ॥ १५८ ॥
 पतितं तं तदाभ्येत्य विप्रचित्तिं मृगेश्वरः ।
 पादे जग्राह देवोऽसौ द्राघयाणो दितेः सुतम् ॥ १५९ ॥
 स तं च भ्रामयित्वाथ नर्वित्वा चासकृद्वली ।
 पुरं प्रति विचिक्षेप महात्मा नन्दिघर्धनः ॥ १६० ॥
 स तेन क्षितो विद्यमौ दानवाधिपतिर्वली ।
 सबलाकताडिज्जालपरिच्छिन्न इयाम्बुदः ॥ १६१ ॥
 स्रस्तहाराग्वरधरञ्च्युतमालाविभूषणः ।
 पपातोपरि वेगेन हिरण्याक्षस्य वैश्मनः ।
 सौधमट्टालकं तस्य विमानमिव संस्थितः ॥ १६२ ॥
 सोऽपि दानवशाद्वृलो वराहेणावताडितः ।
 तेन चैव हि घातेन मुहूर्तमभवज्जडः ॥ १६३ ॥
 तं समाश्वासयद्राजा तदा शीतेन चारिणा ।
 तालवृन्तश्च बहुभिर्मणिमिश्र दितेः सुतः ॥ १६४ ॥
 समाश्वास्योत्थितश्चैव उपविष्टो वरासने ।
 राजा पप्रच्छ तं दैत्यं परं विस्मयमागतः ॥ १६५ ॥

राजोवाच ।

केनाद्य हिमवान्दैत्य पृथिवीयं ससागरा ।
 सहामरैर्महादैत्यैश्चलिता विश्वकर्मणा ॥ १६६ ॥
 केनाद्य मन्दरो ग्रस्तो मृत्युः केन पराजितः ।
 केन त्वं दानवेशानः क्षिप्तः को बलवान्कविः ॥ १६७ ॥
 पृथिव्यास्तुलनं यादृक् मन्दरस्य च चालनम् ।
 मृत्योश्च यन्वनं यादृक्पतदेवं क्षेपणं महत् ॥ १६८ ॥
 रुद्रेन्द्रप्रतिमो धीरो लोकपालमयंकरः ।
 केन त्वं तुलितः संस्ये बलवान्यलिना बलात् ॥ १६९ ॥
 कस्येदं बलमक्षोभ्यं कस्य याद्वोर्वलं महत् ।
 स्थापितं त्रिषु लोकेषु दानवेश्वर कथ्यताम् ॥ १७० ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दानवः सुमहाबलः ।
 नत्वाहृद्दीर्घं निश्वस्य निरीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ १७१ ॥

विप्रचित्तिरुवाच ।

अमानुषमिदं राजप्रतिदैवं तथापि च ।
 अतिदैत्यं च दैत्येषु न दृष्टं न श्रुतं मया ॥ १७२ ॥
 यादृशं तु चराहस्य तादृक्पतस्य न तत्कचित् ।
 न हि तुल्यं प्रपश्यामि तस्य राजन्महात्मनः ॥ १७३ ॥
 अस्त्रैः शस्त्रैश्च बहुमिस्तक्षमाणस्य संयुगे ।
 नार्तिर्दुःखं च संज्ञा च प्रज्ञा चैव न ह्रीयते ॥ १७४ ॥
 भवेत्तदानीं दृष्टस्य मम तेन न निर्वृतिः ।
 न दैत्यदानवै राजन्सुतोऽहं भयमित्युत ॥ १७५ ॥
 यथा क्षुद्रमृगास्त्रिहो मण्डूकानिव चौरगः ।
 तथा स कलयामास सर्वान्दैत्येन्द्रदानवान् ॥ १७६ ॥
 न तं मृगमहं मम्ये न देवं नापि चासुरम् ।
 कोऽप्यसौ दितिपुत्राणामनर्थः समुपस्थितः ॥ १७७ ॥

तेनास्मि मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितो भूतलं गतः ।
गृहीत्वा सहसा क्षिप्तः पातितस्त्वद्गृहोपरि ॥ १७८ ॥

दानवानां च दैत्यानामितरेषां च दानव ।
न जाने समरस्थानं मन्येऽहं सर्वथा हितम् ॥ १७९ ॥

अवध्यः स महातेजा बलवान्दुर्वला वयम् ।
श्रुत्वैवं दितिपुत्राणां हितं यत्तत्समाचर ॥ १८० ॥

तस्याङ्गे मुनयः सर्वे दृश्यन्ते सह दैवतैः ।
कृत्या सेति मतं दैत्य तवार्यं दितिर्नन्दन ॥ १८१ ॥

मतिश्च तच्च दैत्येन्द्र युद्धार्थं कृतनिश्चया ।
निवर्तस्वेति युद्धाङ्गे दैत्यानां हितमाचर ॥ १८२ ॥

अजय्योऽसौ जिता दैत्या मा नो युद्धे नियोजय ।
हित्वास्माकं पुरं सर्वे समुद्राग्मः समास्थिताः ॥ १८३ ॥

तिष्ठेम राजन्मा युद्धे तेन सार्धं मनः कृथा ।
भावमंस्था मृगं दैत्यं मृगोऽसाविति सर्वतः ।

नरसिंहो ह्यभूत्पूर्वं मृगोऽभूद्वधितुं हि नः ॥ १८४ ॥

यावत्त्वं ध्रियसे दैत्य दानवानां सुखावहः ।
तावत्सर्वे सुप भीता भविष्यन्ति न संशयः ॥ १८५ ॥

मा नश्यन्तु दितेः पुत्रा दनोश्चैव सुयालिशाः ।
अथ याम पुरादस्मादसुरेश्वर सर्वतः ॥ १८६ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हिरण्याक्षः प्रतापवान् ।
उवाच दानयेन्द्रं तं भीतं तस्य महात्मनः ॥ १८७ ॥

असंशयं महात्मासौ मृगो दानवसत्तम ।
येन मन्दरकटपस्त्वं तुलितोऽसि महाबलः ॥ १८८ ॥

अद्य वर्षेसहस्राणि दिव्यान्यसुरपुंगव ।
चत्वारि भुञ्जता राज्यं गतानि मुमहान्ति मे ॥ १८९ ॥

पथमं चात्र संप्राप्तं तावद्देवाश्च नाशिताः ।
सयला यादुभिर्घोरैः संप्रामे त्वयलाः कृन्ताः ॥ १९० ॥

सोऽहं तथा यलोपेतो भुङ्क्वा राज्यमकण्टकम् ।
भीतः प्रविश्य सलिलं कथं रथास्ये मुजङ्गयत् १९१ ॥

मृगरूपी स विष्णुश्च वाराहं रूपमास्थितः ।
 ममाग्रतो यदि स्यात्तन्मैकृत्य दानवेश्वर ॥ १९२ ॥
 ममापि बलमशुब्धं तस्माच्च बलवानहम् ।
 यो मे भयात्परित्यज्य स्वरूपं मृगतां गतः ॥ १९३ ॥
 यो हन्याद्दस्तिनं संख्ये सिंहं शरभमेव च ।
 तस्य कथं भवेद्भीतिर्मृगे ह्यस्मिन्महाबल ॥ १९४ ॥
 मद्भयाच्च वराहश्च सर्वैर्देवैरधिष्ठितः ।
 समाह्वयति दैत्येन्द्र जय एवं ततो हि मे ॥ १९५ ॥
 भवानेव हि मे दैत्य तेन दूतः प्रचोदितः ।
 त्वरितो मृत्युकालेन गत्वा दानवपुंगव ॥ १९६ ॥
 अद्य तं भ्रातृहन्तारं दानयानां भयंकरम् ।
 अहत्या न निवर्तिष्ये शोषे सत्येन दानव ॥ १९७ ॥
 हतं ततः समादिश्य रथं सज्जमचीकरत् ।
 समाश्वसायितुं पत्नीः प्रविवेश पुनर्गृहम् ॥ १९८ ॥

स तत्र तामिः कृतमङ्गलस्तदा
 दितेः सुतस्तास्तु निरीक्ष्य सर्वतः ।
 जग्राह सर्वे रणयोग्यमुद्दलं
 महाबलः शत्रुनिवारणक्षमः ॥ १९९ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

स धन्वी कवची भूत्वा यद्गोधाङ्गुलिब्रवान् ।
 यद्गृष्टोऽशुचिश्चैव शरहस्तो महाबलः ॥ २०० ॥
 हरिश्मशुश्चतुर्दंष्ट्रः शङ्खकर्णो महाहनुः ।
 आजानुबाहुः सुश्यामो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥ २०१ ॥
 हस्तयोः पद्मशङ्खौ च चक्रमत्स्यौ च पादयोः ।
 महाहनुर्जीलपादो जालहस्तोऽश्वमेहनः ॥ २०२ ॥
 लोलादित्यनिमाक्षश्च अञ्जनाचलसंनिभः ।
 स निर्ययौ तदा व्यास भ्रुकुटीदूषिताननः ॥ २०३ ॥
 आरादपश्यत्सूतेन रथं समुपकल्पितम् ।
 सहस्रनत्वमात्रं च हयैर्दिव्यैः समन्वितम् ॥ २०४ ॥

सहस्रैर्दशभिर्व्यासं सर्वोपकरणाम्बितम् ।
 सर्वाङ्गेन सुसंयुक्तं ध्वजेनादित्यवर्चसा ॥ २०५ ॥
 आरुरोह जयेत्युक्तो दानवैर्वहुभिस्तदा ।
 दिवाकरो रथं यद्वद्भगवांस्तेजसां पतिः ॥ २०६ ॥
 विवभौ च तदारूढो रथस्थो दितिनन्दनः ।
 सौवर्णो भाजने यद्वदिन्द्रनीलं समन्वितम् ॥ २०७ ॥
 किरीटं त्वायभौ तस्य शिरस्थं तु महाद्युतेः ।
 यथाञ्जनगिरेः शृङ्गे दात्राग्निश्च समास्थितः ॥ २०८ ॥
 संतुतोदाथ यन्तारं स दैत्यो गमनं प्रति ।
 तस्य पार्श्वेऽभवद्वास्त विप्रचिसेरवस्थितिः ॥ २०९ ॥
 शङ्खभेरीमुदङ्गैश्च मुरजैर्वैष्णुभिस्तथा ।
 घाद्यमानैर्ययौ राजा हिरण्याक्षः स्वकात्पुरात् ॥ २१० ॥
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 जग्मुः सर्वेऽसुरा व्यासं भास्करस्य यथा ग्रहाः ।
 केतोरिव यथान्यो हि प्रतिकेतुरवस्थितः ॥ २११ ॥
 निर्गच्छमानः स्वपुरादुत्पाताभयशंसिनः ।
 अपश्यद्वास दैत्येन्द्रो न च तानकरोद्बुद्धिः ॥ २१२ ॥
 अच्छिनत्तस्य पन्थानं भुजङ्गः कृष्णदेहवान् ।
 गृध्रश्च रक्तयक्त्रोऽस्य विलिल्ये ध्वजमूर्धनि ॥ २१३ ॥
 गृध्रश्चक्रायते चास्य रथोपरि च गच्छतः ।
 ध्वजश्चाच्छिद्यत महान्स्थस्य तु महाप्रभः ॥ २१४ ॥
 घामं चाङ्गं स्फुरत्तस्य शरीरस्य मुहुर्मुहुः ।
 द्वेषन्ते च हया दीना हस्तिनो विमदा यमुः ॥ २१५ ॥
 एतांश्चाम्यांश्च सुयहस्य दैत्यो मुनिसत्तम ।
 अवैक्षत निमित्तानि भयदान्यात्मनोऽसहत् ॥ २१६ ॥
 नातिदूरे स निष्क्रम्य नगरान्तं मृगेश्वरम् ।
 अपश्यद्दानवः संख्ये युध्यमानमभीतयत् ॥ २१७ ॥

सोऽपि दैत्यवरः सम्यक् क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 विस्फारयन्महच्चापं रथेनाभ्यपतद्दली ॥ २१८ ॥
 वराहोऽपि महाबाहुर्विदित्वा दितिर्नन्दनम् ।
 सुवर्णाक्षं प्रति रुपा स वेगेनाभ्यधावत ॥ २१९ ॥
 तस्यापतत पद्माशु दानवः सुमहाबलः ।
 सर्वसंधिषु तीक्ष्णाग्रात्रिचरान् बहुज्जरान् ॥ २२० ॥
 सायकैस्तैर्विनिर्भिन्नः सर्वसंधिषु सुव्रत ।
 न च्चाल मृगेन्द्रोऽसौ विष्टब्धः समतिष्ठत ॥ २२१ ॥
 ततस्तु ते तदा व्यास दृष्ट्वा देवं महाभयम् ।
 विशल्यकरणैर्मन्त्रैर्विशल्यं चैव चकिरे ॥ २२२ ॥
 स विशल्यस्तदा दैवैः कृतो मृगपतिर्महान् ।
 पुनर्वैगं भरुत्वा जगाम दितिजाग्रति ॥ २२३ ॥
 स वध्यमानो बहुभिः शरैर्मृगपतिर्महान् ।
 दैत्येन्द्ररथमास्थाय ह्येव रथमव्ययः ॥ २२४ ॥
 ग्रहीतुं नादयन्व्यास बहुधा विश्वरूपधृक् ।
 यन्ता च मण्डलं कृत्वा भ्रामयामास तं रथम् ॥ २२५ ॥
 प्रसारितकरं दैत्यो मृगं तं सुमहाबलम् ।
 वयमधाल्लेण नागेन स बद्धो म्यपतद्भुवि ॥ २२६ ॥
 पतितं तं च दैत्येन्द्रा विविधायुधपाणयः ।
 निजघ्नुर्भृशमायस्ता बहुधा क्रोधमूर्छिताः ॥ २२७ ॥
 अवध्यं वध्यमानं च पतितं नन्दिवर्धनम् ।
 गरुत्मान्भुजगेन्द्रेभ्यः क्षिप्रमेव ध्यमोचयत् ॥ २२८ ॥
 मुक्तश्च भुजगेन्द्रेभ्यो द्रावयाणो दितेः सुतान् ।
 हिरण्याक्षरथं तूर्णमभ्यधावन्महामनाः २२९ ॥
 तं धावन्तं पुनर्दैत्यः शरेणानतपर्वणा ।
 विव्याध हृदये व्यास नर्दमानो यथाम्बुदः ॥ २३० ॥
 मृगेन्द्रश्च विभिन्नोऽसौ हृदये मोहमास्थितः ।
 पपात भूमौ निर्वृत्ते शक्रध्वज इवोत्सवे ॥ २३१ ॥
 ततो हाहाकृतं सर्वैः संमूढैर्देवपुंगवैः ।
 ऋषयस्तुपुबुधैर्न भास्करश्चाप्रमोऽभवत् ॥ २३२ ॥

अथ सोऽऽप्यायितस्तत्र ऋषिभिर्ब्रह्मसत्तमैः ।

प्रतिपद्य तदा संज्ञामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३३ ॥

आप्याययध्वं मां क्षिप्रं मूढोऽहं सर्वतः सुराः ।

नाल्पवीर्येण शस्योऽयं दैत्यो बाधयितुं रणे ॥ २३४ ॥

ततस्ता देवताः सर्वे ऋपयश्च तपोधनाः ।

तपसा स्येन तं देवं सर्वं एवाभ्यपूरयन् ॥ २३५ ॥

तस्य चाप्यायमानस्य ऋषिभिर्देवतैः सह ।

ततो रूपं युगान्ताग्निकालमृत्युसमं वर्मा ॥ २३६ ॥

स दीप्यमानो विद्यमौ महात्मा

देवैश्च सर्वैर्ऋषिभिः स्तुतश्च ।

दीतस्तदा भास्वरसप्तिकल्पो

लोकान्दहिष्यन्नियं देवदेवः ॥ २३७ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

स तथाप्यायितो देवैर्बलवान्भास्वरद्युतिः ।

चित्रं घटुविधं शीघ्रं मण्डलानि परिभ्रमत् ॥ २३८ ॥

गुप्तादि सिंहयत्कृत्वा सोऽचलोरुयत प्रभुः ।

पृष्ठतश्चाग्रतश्चापि पुनर्गजघदाचरत् ॥ २३९ ॥

पुनर्न्यात्ताननो भूत्वा शस्त्राण्यग्रसत प्रभुः ।

पुनर्वृक्षैः शिलाभिश्च दानयान्समचूर्णयत् ॥ २४० ॥

पुनराकाशगो भूत्वा पक्षिराडिव खाद् भ्रमत् ।

पुनर्जहास संकुद्ध अशनीपातसंनिभम् ।

पुनश्च सूक्ष्ममात्मानं कृत्वा तस्थावतोऽग्रतः ॥ २४१ ॥

एवं तं चलमानं च नर्दमानं च दानयः ।

उवाच भुक्नुदीवको हिरण्याक्षोऽभिनादयन् ॥ २४२ ॥

मोः क्षुद्रमृग दुर्बुद्धे न त्वं मोक्षमवाप्स्यसि ।

हत्वा च त्वां प्रदास्यामि रद्राय बलिमोजसा ॥ २४३ ॥

त्यया हतभृच्छ्राना मे भ्राता ज्येष्ठो दुष्टात्मना ।

तस्याद्य कर्मणः प्राप्तं फलं दुष्टात्मनस्तथा ॥ २४४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हिरण्याक्षस्य संयुगे ।
 उवाच भगवान्विष्णुः क्रोधयानो दितेः सुतम् ॥ २४५ ॥
 हनोऽसौ नरसिंहेन मया दैत्यः प्रतापवान् ।
 विक्रम्य संयुगे तत्र भवतोऽपि वधो ध्रुवः ॥ २४६ ॥
 यदि त्वं गच्छसे खं वा पातालं वा ततोऽपरम् ।
 पर्यंतं योद्धिं चापि न तथापि विमोक्ष्यसे ॥ २४७ ॥
 यत्ने बलं तपो यश्च या च माया तवासुर ।
 तत्सर्वं निर्दहाम्यद्य तव देहं सर्जीवितम् ॥ २४८ ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

त्वं मया शरविष्टो देवैर्मन्त्रैर्विमोचितः ।
 यद्धं त्वत्वेण भूयस्त्वां पक्षिराजो ह्यमोचयत् २४९ ॥
 भूयो मृतश्च दुर्बुद्धे देवैर्द्विर्जीवितोऽभवात् ।
 भूयश्चाहं वधिष्यामि सिद्धो मृगमियाजने ॥ २५० ॥
 तव का शक्तिरद्येह मोहेश्वरमृते वरम् ।
 तत्त्वावयोरेतदेव ह्यन्तरं सुमहद्वरम् ॥ २५१ ॥
 यः स्यात्कुलीनो विद्वान्वा सतां मार्गे व्यवस्थितः ।
 सोऽन्येनैव जितं मत्पा आत्मानं संयुगे नमेत् ॥ २५२ ॥
 निर्गुणश्चासत्कुलश्च छिद्रघाती दुरात्मवान् ।
 त्वदन्यः को भवेत्तिर्यग्योनौ दैत्यस्य विद्यते ।
 न त्वं मम कृतो मृत्युरहं तु तव संयुगे ॥ २५३ ॥
 पते सिद्धाः प्रपश्यन्ति चारणाश्चापि सर्वशः ।
 आवयोरन्तरं संख्ये बहुधा युध्यमानयोः ॥ २५४ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तमापतन्तं वेगेन सशूलं दृष्ट्वान्मृगः ।
 दैत्यसंघैः समासक्तं सर्वप्राणिभयंकरम् ॥ २५५ ॥
 अलक्षितेन शूलेन तमहन्दितीनन्दनः ।
 विमिश्रो हृदये व्यास मृतकल्पः पपात च ॥ २५६ ॥

ततो हाहाकृतैर्भूतैरदृश्यैर्मुनिसत्तम ।
 उद्वेलाः सागराश्चासम्भास्करश्चाप्रमोऽभवत् ॥ २५७ ॥
 उल्काः पेतुश्च सर्वत्र म्लानमाल्याः सुराऽभवन् ।
 ग्रहाणामभयद्युद्धं विमानानि च पेटिते ॥ २५८ ॥
 जजपुर्मुनयः सर्वे वराहे पतिते तदा ।
 महादेवं नमस्कृत्य ब्रह्मा सस्मार तं तदा ॥ २५९ ॥
 ततो वितिमिरं सर्वमभवत्पूर्ववच्छुभम् ।
 प्रकृतिस्थं जगद्भाभूद्वराहश्चोदतिष्ठत् ।
 तेजो माहेश्वरं दिव्यं विवेश मधुसूदनम् ॥ २६० ॥
 सोऽऽप्यायितस्ततः शूलं स्थूलं निष्कृष्य बाधयः ।
 सहस्रानलसंकाशो यभूव सुमहायलः ॥ २६१ ॥
 ततस्तेनैव शूलेन तं दैत्यं देवनन्दनः ।
 [] ॥ २६२ ॥
 मध्ये भिन्नः स तं शूलं निष्कृत्य च विसृज्य च ।
 खड्गं निष्कृष्य धेमेन वराहं मूर्ध्न्यताडयत् ॥ २६३ ॥
 स तेन सुप्रहारेण वराहो नन्दिवर्धनः ।
 नार्तिमानभवद्भास यभूव रुधिरप्लुतः ॥ २६४ ॥
 नानाधातुविचित्रोऽसौ हिमयानिव पर्वतः ।
 यमौ वराहो देवात्मा सर्वोसुरविमर्दनः ॥ २६५ ॥
 पुनराहन्तुकामस्य तस्य दैत्यस्य सुव्रत ।
 अथ हस्तप्रहारेण खड्गं हस्तादपातयत् ॥ २६६ ॥
 शरभाविद्य चायस्तौ शार्दूलाविद्य निर्घृणौ ।
 परस्परमयुध्येतां परस्परजयैषिणौ ॥ २६७ ॥
 अङ्गुशैर्व्याप्तहस्तैश्च क्षेपणैरपसरपणैः ।
 मण्डलैश्च पुनश्चित्रैः कर्पणैरपकर्पणैः ॥ २६८ ॥
 तलैश्च मुष्टिभिश्चैव भुजैः सचरणैरपि ।
 नखैश्च दशनैश्चैव तथान्यैश्च महाबलैः ॥ २६९ ॥

तयोरेवाभवद्युद्धमुभयोर्देवदैत्ययोः ।

अहानि दश चाष्टौ च तथाम्यानि चतुर्दश ॥ २७० ॥

अम्यत्सहस्रमेवादिवर्षान्तं दिव्यमानुषम् ।

एष कालोऽभवत्तत्र ततो दैत्योऽबलोऽभवत् ॥ २७१ ॥

तं ह्रीयमानमालोक्य दैत्याधिपतिमूर्जितम् ।

आकाशे वागुवाचेदमशरीरं च सुस्वरा ॥ २७२ ॥

शृणु देव घराहेदं श्रुत्वा चैतत्समाचर ।

अशक्योऽयं त्वया ह्येवं हन्तुं दैत्यो महायत्नः ॥ २७३ ॥

अबलोऽयं कृतः क्रूरो ध्रुवं माहेश्वरेण हि ।

तेजसा चैव जहोनमेव कालोऽस्य वर्तते ॥ २७४ ॥

मुक्त्यैवं दैत्यराजानं चक्रेण विनिपूदय ।

माहेश्वरेण कालेन ततो मृत्युमवाप्स्यति ॥ २७५ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

ततस्तदभिसंश्रुत्य भगवान्प्रन्दिवर्धनः ।

मुमोच दैत्यराजानं पादेनाहत्य वक्षसि ॥ २७६ ॥

स मुक्तस्तेन कालेन विषमौ दैत्यपुंगवः ।

भुक्तभुक्तो यथा सूर्यः संहिकेयेन राहुणा ॥ २७७ ॥

भगवानपि दीप्यन्तं श्रिया दैत्यं समीक्ष्य तम् ।

सस्मार तत्तदा चक्रं नमस्कृत्या पिनाकिनम् ॥ २७८ ॥

ततः सर्वा दिशो व्यास बह्निपुञ्जनिभा यभुः ।

शब्दश्च सुमहानासीद्युगान्ताम्बुदसंनिभः ॥ २७९ ॥

सिद्धाः पेतुश्च मेदिन्यां देवांश्च भयमाविशत् ।

स्वस्त्यस्तु सर्वभूतानामित्यूचुर्मुनयस्तदा ॥ २८० ॥

सागराश्चावशुप्यन्त विनेशुर्नागपक्षिणः ।

दैत्याश्च दानवाश्चैव सर्वे ते विविशुः पुरम् ॥ २८१ ॥

भयत्रस्तानि भूतानि उल्काः पेतुर्नमस्तलात् ।

आगच्छंश्च युगान्तानि कालचक्रे सुभास्वरे ॥ २८२ ॥

क्षणान्तं तम्महाचक्रं प्रज्ज्वाल नरान्तकम् ।

दुर्निरीक्ष्यं हि जम्बूनां सर्वदा सर्वघाति च ॥ २८३ ॥

तथाप्रतिहतं दिव्यं मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 करभागाद्वराहस्य शतारमतिनिस्वनम् ॥ २८४ ॥
 तमापतन्तं संवीक्ष्य सर्वभूतानि सर्वशः ।
 पेतुर्ममौ महाघोरमपश्यन्न च किञ्चन ॥ २८५ ॥
 सोऽपि देवस्तदा कृत्वा रूपं सुमहदव्ययम् ।
 त्रैलोक्यव्यापि निक्षिप्य दानवं प्रति नोदयत् ॥ २८६ ॥
 तद्युगान्तानलप्रख्यं क्षुरान्तं स्फोटयन्नमः ।
 जगाम दानवं क्षिप्रं दिशः सर्वा दहन्निव ॥ २८७ ॥
 तं तु दानवशार्दूलमुपजातमहारघम् ।
 जघानात्त्रैर्वहुविधैरव्यथद् द्विजसत्तम ।
 चकार भस्मसाहिप्र जगाम च विनादयन् ॥ २८८ ॥
 अथ मायां तु ससृजे तैजसीं पार्थिवीमपि ।
 घाययीं चारणीं चैव तामसीमिन्द्रयामिकाम् ॥ २८९ ॥
 तथैव योगिनीं मायां मोहनीं स्तम्भनीमपि ।
 निवर्तनीं जम्भनीं च चकाराम्याश्च संयुगे ॥ २९० ॥
 तास्ताः सर्वास्तदा चक्रं सुमहद्रीमनादयत् ।
 भित्त्वा तस्य शिरः कायादुन्ममाथ यथायलम् ॥ २९१ ॥

तत्ते निरुक्तं सुमहच्छिरोऽग्र्यं
 व्यात्ताननाग्निप्रतिमोग्रनेत्रम् ।
 दंष्ट्राकरालानृतभीमनादं
 पपात मेरोरिव शृङ्गमुध्वम् ॥ २९२ ॥
 रथाङ्गनिष्पीतवर्षराङ्गं
 न भाति तद्वन्त्रमतीव दीनम् ।
 निशाप्रहाणे विनिवृत्तरश्मि
 विभ्यं यथा चन्द्रमसो न शोभते ॥ २९३ ॥
 तद्रक्तपाङ्क्तिच्छदमाननं मुहु-
 र्मुहुश्च दन्तानपि संदशानम् ।
 पपात दैत्यस्य शिरो निरुक्तं
 यथा गिरेः शृङ्गमिवातिवृद्धम् ॥ २९४ ॥

सन्तकुमार उवाच ।

तस्मिन्निहिते दैत्ये सुराः सर्वे हि तुष्टुवुः ।
 क्रययश्च तपोयुक्ताः पुष्पवृष्टिं पपातिरे ॥ २९५ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुरदद्यास्तु महास्वनाः ।
 भूतानामभवच्छर्म प्रकृतिस्थं जगद्भौ ॥ २९६ ॥
 जगामादयतां चक्रं ततः स्वस्था बभुः सुराः ।
 क्रययश्चैव लोकाश्च तं दैत्यं ददृशुर्दतम् ॥ २९७ ॥
 असुरा अपि ते सर्वे पुरद्वाराणि सर्वशः ।
 पिपाय यन्नात्संनद्धाः प्राकारेष्वधतस्थिरे ॥ २९८ ॥
 ते भीता मुक्तकेशाश्च रजोव्यस्ता भयार्दिताः ।
 जीयितं स्वं परीप्सन्तः प्राकारस्थाः स्थितास्तदा ॥ २९९ ॥
 भगवानपि दीप्तार्चिर्हविषेव श्वानलः ।
 भीययाणोऽसुरान्सर्वानृथिर्धामुद्धतदा ॥ ३०० ॥
 स महीं सर्वतो क्षिप्य उत्पाट्य च महीरहान् ।
 प्रवाहानपि गङ्गायाः समन्तादन्वभिन्दत ॥ ३०१ ॥
 पर्वतांस तदोत्पाट्य दैत्योद्यानान्यचूर्णयत् ।
 आरामान्सतडागान्श्च घमञ्ज च ररास च ॥ ३०२ ॥
 ततो दक्षिणतो गत्वा मुहूर्तं देवसत्तमः ।
 शङ्खपर्वतमासाद्य ननर्द जलदो यथा ॥ ३०३ ॥
 असुरा अपि ते भीताः प्राकारान्तरमास्थिताः ।
 जगाम दैत्यामसंत्रास्य रत्नाभ्यादाय सर्वशः ॥ ३०४ ॥
 स तां दंष्ट्राङ्कुरालग्नं बहन्भाति मृगेश्वरः ।
 [विपाणलग्नं लम्बन्ती मृणाली गजराडिव ॥
 स तां सागरमध्येन बहन्भाति मृगेश्वरः ।]
 वराहरूपी कालान्ते ब्रह्मेव वसुधां पुरा ॥ ३०५ ॥
 ससागरां तामुत्तीर्णो भगवान्निदिवर्धनः ।
 स्वस्थाने स्थापयामास महीं तां पुनरेव हि ॥ ३०६ ॥

ततः शक्राय लोकांस्त्रीन्द्रत्वा च मधुसूदनः ।

उवाच मित्र मित्रेति मित्रश्चाहं तवानघः ॥ ३०७ ॥

येऽपि तेऽग्न्येऽरयः केचिद्भविष्यन्त्यसुरेश्वराः ।

तेषामपि वधं घोरं करिष्यामि न संशयः ॥ ३०८ ॥

ततस्ते ऋषयः सर्वे देवताश्च सवासवाः ।

ऊचुः स्वां मूर्तिमास्थाय यथा पूर्वं तथा वभुः ॥ ३०९ ॥

धीवराह उवाच ।

इयं मूर्तिर्मया देवाः प्राप्ता परमवर्चसा ।

न वानया गतिः काचित्प्राप्ता मे सदृशी भुवि ॥ ३१० ॥

सोऽहं किञ्चिद्ब्रूह्येह कालं मूर्त्यानया सुखम् ।

भविष्यामि पुनर्देवः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ३११ ॥ इति ॥

* * * * *

उद्धृत्य क्षितिमश्रमेण जलधेर्देवान्स्वभागाशिनः

कृत्वा दुःखमपाचकार जगतः कोलाघतारो हरिः ।

लोकानां हितकाम्यया वसुधया पृष्टः प्रणम्यादरा-

द्वातांस्ताः करुणाभरेण भगवानूचे पुराणोद्भवाः ॥ ३१२ ॥

आदौ सर्गमुदाजहार नवधा देवो व्रतानां विधिं

भूमीभूधरखण्डमानमतुलं तत्र व्यवस्थामपि ।

दानानां च विधीन्फलानि विधिवद्वर्णेषु पूजां हरं-

भक्ष्याभक्ष्यनिरूपणं भगवतः पूजापराधानपि ॥ ३१३ ॥

पूजायामुचितोपचाररचनं विप्रादिदीक्षाक्रमं

प्रायश्चित्तविधानविश्रुतकुलक्षेत्रादितीर्थस्थितिम् ।

माहात्म्यं किल माधुरं च मधुरातीर्थेषु तीर्थान्तरं

प्रायश्चित्तमुवाच दैवतमणिः पूजापराधे हरः ॥ ३१४ ॥

भार्वादिप्रतिमार्चनाविधिरथ श्राद्धीयविप्रादिकं

गार्हस्थ्यश्रमनिर्णयश्च निखिलं कर्मान्तराशान्तिकम् ।

नानापुण्यकथा यमस्य सदसो रूपं द्विरूपं यथा

भूयो रौरवकादिकानि नरकान्येतेषु या यातनाः ॥ ३१५ ॥

भोगानन्तरलक्षणानि वपुषां जन्मानि धर्मस्तुतिः

धर्मेणाथ पतिव्रतास्तुतिरथो शंभोः स्तुतिर्वधसा ।

नन्दीशस्य विलोकनं शिवकथास्तस्मात्पुराणे फलं

धाराहेण वसुंधरां प्रति पुरा प्रोक्तानि सूचीक्रमः ॥ ३१६ ॥

घराहे करणावता भगवता प्रोक्तानि भूमेः पुरो
 वास्यानि ध्रुवमत्र विस्तरमिया संक्षिप्य बुध्यालिपत् ।
 राजा टोडरमह पय विदुषामादाय तत्तन्मतं
 सर्वेषां विधयः स्फुरन्ति सुधियः पश्यन्तु तत्रैव तान् ॥ ३१७ ॥

[अघतारसौख्ये घराहायतारवर्णनं नाम तृतीयो हर्षः ।]

२. ४

अथ नृसिंहायतारः ॥

श्रीभागवते श्रीनारदे युधिष्ठिरं प्रति । हिरण्यरुशिषुः ब्रह्मा च । तयोः
 संघादानन्तरम्-

श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ।

कोपावेशचलद्वात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ १ ॥

कोपावेशेन कोपोद्रेकेण चलद्वात्रं ययुर्यस्य ॥

क्षिप्त्वा परुषया बावा प्रह्लादमतवर्धनम् ।

क्षिप्य तिरस्कृत्य ॥

आहंक्षमाणः पापेन तिरस्त्रीनेन चश्रुषा ॥ २ ॥

पापेन सरोपेण । तिरस्त्रीनेन यकेण ॥

प्रभयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।

सर्पः पदाहत इव श्वसन्प्रकृतिदारणः ॥ ३ ॥

रे दुर्विनीत मन्दात्मकुलभेदकराधम ।

स्तब्ध मच्छासनोभूते नेष्ये त्वाहं यमक्षयम् ॥ ४ ॥

मन्दात्मन् अल्पबुद्धे । ममाज्ञातिलङ्घिनं त्वामद्य यमस्त्रयं नेष्यामीत्यर्थः ॥

क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।

तस्य मेऽभीतवन्मूढ शासनं किवलौऽत्यगाः ॥ ५ ॥

[भाग० ७ ८. २-७]

किं बलं यस्य सः किवलः ॥

नारद उवाच ।

इतीरितं वचः श्रुत्वा पितुर्धोमान्हरेः प्रियः ।

प्रह्लादः प्रणतः प्राह गतभीः प्रहसन्निव ॥ ६ ॥

[चूर्णि ।]

प्रह्लाद उवाच ।

न केवलं मे भवतश्च राज-

न्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।

परेर्ज्यरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये

ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ७ ॥

स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा-

योजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।

स एष विश्वं परमः स्वशक्तिभिः

सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ८ ॥

भोजः आदित्यरूपः । सत्त्वं धैर्यं बुद्धिर्वा ॥

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः

समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ।

ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता-

सद्विद्वद्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ ९ ॥

भजितादात्मनो मनस ऋते विना अन्ये विद्विषो न सन्ति ॥

वस्यूपुरा षण्णविजित्य लुम्पतोऽ-

मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।

जितात्मनो ह्यस्य समस्य देहिनः

सायोः स्वमेतद्भयमयः कुलः परे ॥ १० ॥

जितात्मनो जितचित्तस्य । ह्यस्य विदुषः । स्वाज्ञानकल्पिता परे शत्रवः

कुतः स्युः ॥

हिरण्यकशिपुश्वाच ।

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकृत्यसं ।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मश्च न्युर्विग्लवा गिरः ॥ ११ ॥

विग्लवा अनन्विताः ॥

यस्त्यया मन्दभाग्योक्तो मदन्वो जगदीश्वरः ।
घ्रासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भे न दृश्यते ॥ १२ ॥

प्रह्लादस्तु तं स्तम्भं निरीक्षमाणो नमस्यन्नाह । दृश्यत इति आवृत्तिः ॥

सोऽहं विकृत्यमानस्य शिरः कायाद्गरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्याद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १३ ॥

श्रीनारद उवाच ।

एवं दुरुक्तैर्मुहुर्दयन्त्या
सुतं महाभागवतं महासुरः ।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासना-
स्तम्भं तताडातियलः स्वमुष्टिना ॥ १४ ॥

[भाग० ७ ८ ८-१५] , ,

स विक्रमपुत्रवधेऽसुरोजसा
निशम्य निर्हादमपूर्वमद्भुतम् ।
अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं
वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १५ ॥

तत्पदं तस्य ध्वनेराश्रयम् ॥

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं
व्याप्ति च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
अदृश्यतात्य-दृतरूपमुद्ग्रह-
स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १६ ॥

॥ तत्त्वमेवं परितो विमृश्य-
स्तम्भस्य मध्यादनु निर्जिहानम् ।
नायं मृगो नापि नरो विचित्र-
महो किमेतन्मृगेन्द्ररूपम् ॥ १७ ॥

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽप्रतो
नृसिंहरूपं तदलं भयानकम् ।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं
स्फुटत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ १८ ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-
त्क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुपोल्यणम् ।
स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
ध्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ १९ ॥

हनु कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् ॥

दिविस्पृशत्कायमद्रीर्घर्षाविर-
ग्रीयोरुधक्षस्थलमल्पमध्यमम् ।
चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्यभुजानीरुशतं नपायुधम् ॥ २० ॥

छुरितं व्याप्तम् । विष्यब्धः सर्वत्र प्रसृताः भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां
शतानि यस्मिन् ॥

दुरासदं सर्वनिजेतरायुध-
प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना
वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २१ ॥

सर्वाणि च निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः
शस्त्रोत्तमास्तैः विद्राविता दैत्यदानवा येन । प्रायेण महामायाविना
हरिणा मे एवभूतो वधो मृत्युहेतुश्चिन्तित, तथाप्यनेन समुद्यतेन किम्, न
किञ्चित्स्यात् ॥

एवं भुवस्त्वभ्यपतद्ददायुधो
नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतगमो
यथा नृसिंहैर्जसि सोऽसुरस्तदा ॥ २२ ॥

तदा सोऽसुरो नृसिंहैर्जसि दीप्तौ पतितः सन् अलक्षितः अदृश्योऽभूत् ॥

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि
स्वतेजसा योऽनु पुरापिवत्तमः ।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २३ ॥

सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरौ पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं ताद्विचित्रं न
भवति ॥

तं विक्रमस्तं सगदं गदाधरो
महोरुगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो
विक्रीडतो यद्वदहिर्गुरुमतः ॥ २४ ॥

हस्तादुत्कलितः निःसृतः ॥

असाध्यमन्यन्त हतौकसोऽमरा
घनच्छदा भारत सर्वधिष्यपाः ।
तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं
यद्वस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥ २५ ॥

तद्विया घनच्छदाः मेघान्तरिताः । यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तः तं 'नृहरिं' स्व-
वीर्याच्छङ्कितं मन्यमानः ॥

पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ।
तं ज्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभि-
श्ररन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ॥ २६ ॥

खड्गचर्ममार्गः अच्छिद्रं यथा भवत्येवम् ॥

कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वरोल्वणं
निमीलिताक्षं जगृहे महाबलः ।
विष्वक्स्फुरस्तं जगृहे नु तं हरि-
व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचम् ॥ २७ ॥

खरं तीव्रम्, उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरम् । तद्भयेन हरेस्तेजसा च
निमीलिते आक्षिणी यस्य । कुलिशाक्षतत्वचं इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन
कुलिशेन न क्षता त्वगपि यस्य ॥

द्वार्यूर आपात्य ददार लीलया
नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम् ।
संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो
व्यात्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वया ॥ २८ ॥

द्वारि सभायां नान्तर्न वहिः । ऊरे ऊरी तिपात्य न भूमो न चाम्धरे ।
नखैः न ॥ व्यसुभिरसुमङ्गिर्वा ॥

असृग्लवाक्कारणकेसराननो
यथाम्नमालो द्विपहत्यया हरिः ।
नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुह
मिसृज्य तस्यानुचरानुशयुधान् ॥ २९ ॥

असृजाक्ताः रक्तासिक्ता अन पधारुणाः केसराः आनर्न च यस्य सः ॥

अहन्समस्ताग्रपशग्रपाणिभि-
र्दोर्दण्डयूथोऽनुपधान्सहस्रशः ।
सटावधूता जलद्राः परापत
न्महाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ॥ ३० ॥

तस्य दृष्ट्या विमुष्टं रोचिर्येषां ते ॥

अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभु-
निर्होदभीता दिगिभा विचुक्षुशुः ।
घौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला
प्रोत्सर्पंत क्षमा च पदातिपीडिता ॥ ३१ ॥

दिगिभा दिग्गजाः । प्रोत्सर्पंत स्वरस्थानात्प्रकर्षणोदसर्पत् ॥

शैला समुत्पेतुरमुप्य रहसा
तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ।
तत सभायामुपविष्टमुत्तमे
नृपासने सहततेजसं विभुम् ॥ ३२ ॥

[भाग० ७ ८ १७-३४]

देवा ऊचुः ।

अद्यैतन्नरहरिरूपमद्भुतं ते
दृष्टं नः शरणं सर्वलोकशर्म ।
सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशस्त-
स्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विप्रः ॥ ३३ ॥

[भाग० ७.८.५६]

नारद उवाच ।

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरूपसराः ।
नोपेतुमशक्यमन्युसंरम्भं तं दुरासदम् ॥ ३४ ॥

मन्युना संरम्भ आवेशो यस्य तम् ।

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्टा तन्महदद्भुतम् ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ ३५ ॥

[भाग० ७.९.१-२]

तावत्सदुन्दुभिरवां पुष्पवृष्टिं भिया सुराः ।
नोत्साहलक्षणां चक्रुःप्रसाद्य महाहरिम् ।
सर्वत्रैलोक्यनेतारो दिव्यसिंहं सुरादयः ।
दूरात्प्राञ्जलयस्तस्युर्नमन्तो युद्धभैरवम् ॥ ३७ ॥
अनुगृहीष्व नः साधो त्वं हि नाथस्य बल्लभः ।
त्रैलोक्यस्याभयं दद्याद्यथा स्वामी तथा कुरु ॥ ३८ ॥

[चूर्णि !]

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके ।
तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३९ ॥

[भाग० ७.९.३]

उपेहि उपगच्छ ॥

तथेति शनकै राजन्महामागवतोऽर्भकः ।
[शनैरुपससारेणं प्रसीदेति वदन्नमन्] ॥ ४० ॥

उपेत्य भुवि कायेन ननाम च धृताञ्जलिः ।

[भाग० ७.९.४]

[स्रक्दर्पास्तु दत्तार्घ्यः स पपाताथ दण्डवत्] ॥ ४१ ॥

स्वपादमूले पतितं तमर्मकं
विलोम्य देवः कृपया परिश्रुतः ।
उत्थाप्य तच्छीर्ण्यदधात्कराम्बुजं
कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ४२ ॥

[भाग० ७९.५]

काल पयाहिस्तस्माद्वित्रस्ता धीर्येषाम् ॥

उत्थाप्याभ्यास्य तं भक्तं पार्श्वतस्तत्प्रदर्शितवान् ।
सुराम्भुवि सुदूरस्थानालुलोके सुधार्द्रदृक् ॥ ४३ ॥
ततो जयजयेत्युच्चैः स्तुवतां नमतां सताम् ।
तद्दयादृष्टिदृष्टानां सानन्दः संभ्रमोऽभवत् ॥ ४४ ॥

यत्पादसंमार्जनलालिताया
लक्ष्म्याः कटाक्षाञ्चलमात्रदृष्टाः ।
दृष्ट्वाग्नि देवाः सततं कृतार्था-
स्तेनैव साक्षात्किमु चारदृष्टाः ॥ ४५ ॥

तं तुष्टुयुस्तेऽभ्युपगम्य भक्ताः
प्रसीद गोविन्द जगन्निवास ।
स्प्रष्टुं महौजस्तव रूपमीदृक्
शक्ता वयं नेश विभो विभीमः ॥ ४६ ॥

इत्यर्थितस्तैः प्रणतो वरेण्य-
स्तेजो जगद्वापि तदैव नैवम् ।
नवाभ्युदीर्णामलचन्द्रिकाम-
माह्लादिनं सर्वमयश्चकार ॥ ४७ ॥

[१]

श्रीशुक उवाच ।

स तत्करस्पर्शघुताखिलाशुभः
सपद्यमिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।
तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ
दृष्ट्वात्तनुः क्लिन्नहृदयुलोचनः ॥ ४८ ॥

[भाग० ७९.६]

सपदि तत्क्षणमेवाभिव्यक्तं अपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य ॥

अस्तोपीद्धरिमेकाग्रमनसा मुसमाहितः ।

प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तद्दृढयेक्षणः ॥ ४९ ॥

[भाग० ७.९.७]

स्यस्मिन्निव समस्तेषु तत्तृपामृतवृष्टये ।

प्रह्लादः स्तौति सत्पदैर्हिचत्वारिंशता हरिम् ॥ ५० ॥

[भागवते श्रीविरटीकायाम्]

अथ प्रह्लादस्तुत्यनन्तरं नारद उवाच ।

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।

प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो गतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वरं घृणीष्यामिमं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

भामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

[भाग० ७.९.५१-५३]

अप्रीणत अप्रीणयतः । तप्तुं अपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभाग सर्वासामाशिषां प्रभुम् ॥ ५४ ॥

प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि धरैर्लोकप्रलोभनैः ।

एकान्तित्वाद्भगवति नेच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥

[भाग० ७.९.५४-५५]

नारद उवाच ।

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयात्मनः ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमानमुवाच ह ॥ ५६ ॥

तत्सर्वं वरजातम् ॥

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ।
 तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ ५७ ॥
 भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भृत्यं कामेषु नोदयन् ।
 भवान्संसारवीजेषु हृदयप्रस्थिषु प्रभो ॥ ५८ ॥

हृदयस्य प्रस्थिवद्भेदकेषु ॥

नान्यथा तेऽपिलगुरो घटंत करुणात्मनः ।
 यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स धै घणिकू ॥ ५९ ॥
 आशास्तानो न धै भृत्यः स्वामिम्याशिष आत्मनः ।
 न स्वामी भृत्यतः सेवामिच्छन्त्यो राति घाशिषः ॥ ६० ॥
 अहं त्यकामस्त्वङ्गक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाध्यः ।
 नान्यथेहावयोरथो राजसेवकयोरिव ॥ ६१ ॥

[भाग० ७.१०.१-६]

अनपाध्यो निरभिसंधिः निष्कामः । अन्यथा कामाद्यनभिसंधिं
 विना अर्थः प्रयोजनं नास्ति । ननु तथापि परमोदारस्य मम संतोषार्थं
 किमपि धृणीष्वेति ।

यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्यं घरदर्पेभ ।
 कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु धृणे घरम् ॥ ६२ ॥

रासि ववासि । असंरोहं अनुत्पत्तिम् ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।
 ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ६३ ॥

आत्मा वेहः । यस्य कामस्य जन्मना पतानि नश्यन्ति ॥

विमुञ्चति यदा कामाभ्मानयो मनसि स्थितान् ।
 तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ६४ ॥

[भाग० ७.१०.७-९]

भगवत्त्वाय त्वत्समानैश्वर्याय ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मत्पाँऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ६५ ॥

[कठोपनिषद् ६.१४]

अनमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।

हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नैकान्तिनो मे मयि जातिहाशिष

आदासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।

अथापि मन्वन्तरमेतदत्र

दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ६७ ॥

कथा मदीया जुपमाणः प्रियास्त्व-

मावेक्ष्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।

सर्वेषु भूतेष्वपि यज्ञमीशं

यजस्व योगेन च कर्म हिम्बन् ॥ ६८ ॥

[भाग० ७.१०.१०-१२]

योगेन मत्पर्यणेन कर्म हिम्बन् त्यजन् यजस्व इत्यादि भागवते
भागवतोक्तमायातिप्रणताय ब्रह्मदाय संसारिणामहानतिमिरापहारकायि
निखिलोपनिषत्सारभूतानि सुधासमानानि वचनानीति ॥

✽ ✽ ✽ ✽

नार्क व्याकुलयम्महौ तरलयम्पातालमान्दोलयन्

सिन्धूनुत्पथयस्सखलद्रुणगणान्दिद्वन्तिनो द्वावयन् ।

मर्माणि ऋषयन्हिरण्यकशिपोः श्रोत्रं विधेर्मुद्रयन्

कल्याणानि करोतु कण्ठनिनदो लीलानृसिंहस्य वः ॥ ६९ ॥

दैतेयेन दुरात्मना भगवति द्वेपात्तनूजम्भने

ब्रह्मदाय मुकुन्दमग्नमनसे हन्तुं नियुक्ता भद्राः ।

जाताः कुण्ठितपाणयो गतमदा दन्तैर्विना दन्तिनो

नागा निर्वियतां गता भगवति ब्रह्मादरक्षापरे ॥ ७० ॥

ज्वालाभिर्ज्वलनस्य दन्तनिघौर्मत्तद्विषानां निरे-
 प्राणा सर्पघिषै [रसं हत शिशुं दैत्येभ्यरे जल्पति ।
 प्रह्लादेन पुरंदरादिविविषग्रस्ये गुणानां निधी
 विश्वव्यापिनि विश्व] धामनि हरी चेतश्चिरं योजितम् ॥ ७१ ॥

भूयो भग्नमनोरथे बलवतामानीय पुत्रं पुरः
 कस्त्वा रक्षति कुत्र चास्ति कतमो रे मूढ सं दर्शय । •
 इत्थं जल्पपरे हिरण्यकशिपौ स्तम्भेऽप्यदम्भोस्तं
 निष्क्राम गुणाभिराममतुलं धीनारसिंहं मद्दः ॥ ७२ ॥
 निष्कम्ब्य स्फुरता विशालदशनव्यादीस्तदिभ्रमण्डलं
 धेत्यं पुरतोऽब्यलोप्य विसरद्गोचिष्णुना विष्णुना ।
 सद्यः फोपभरात्पारेण नराराम्भेन दीर्घं च तत्
 वक्षो येन हिताय सोऽस्तु भगवांलीलानुसिंहावृतिः ॥ ७३ ॥

इति नरसिंहायतारः ॥

[अयतारसौख्ये नरसिंहायतारवर्णनं नाम चतुर्थोऽर्णः ।]

२.५

अथ धामनायतारः ॥

तत्र धामनपुराणे बलिना पराजितेन शकेण पुत्रसंज्ञाकुलया आवृत्त्या
 महाविष्णोः प्रसादनम् । प्रसन्नेन भगवता न बलेरपनयाय आवृत्तिगर्भसंबन्धो
 धामनरूपेण स्वीकृत इत्याद्यभिधाय बलिना विहिताया भगवत्प्रियाया
 असद्विष्णुतया प्रह्लादस्य तीर्थयात्रानन्तरम्-

शुक्रस्तु भार्गवात्मसर्वाभिम्ये यशविधी मुने ।
 अधिष्ठिते भार्गवेस्तु महायशोऽमितशुभा ।
 यशदीक्षां बलेः शुक्रश्चकार विधिना स्वयम् ॥ १ ॥
 श्वेताम्बरधरो दैत्यः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
 मृगाजिनयुतश्चिभ्रवर्हिपत्रयिनिभितः ॥ २ ॥

समास्ते वितते यज्ञे सदस्यैरभिसंवृतः ।

हयप्रीवक्षुराद्यैस्तु मयवाणपुरोगमैः ॥ ३ ॥

पत्नी विन्ध्याबली चास्य दीक्षिता यज्ञकर्मणि ।

ललनावां सहस्रस्य प्रधानमृपिकन्यका ॥ ४ ॥

शुक्रेणाभ्यः श्वेतवर्णः सर्वलक्षणलक्षितः ।

महीं विहर्तुमुत्सृष्टस्तारकास्योज्ज्वगात्स्वयम् ॥ ५ ॥

एयमश्वे समुत्सृष्टे वितते यज्ञकर्मणि ।

गते च मात्सरितये हियमाणे च पायके ॥ ६ ॥

पूज्यमानेषु देवेषु मिथुनस्थे दिवाकरे ।

सुपुत्रे देवजननी माधवं वामनाकृतिम् ॥ ७ ॥

तं जातमानं भगवन्तमीशं

नारायण लोकपति पुराणम् ।

ब्रह्मा समभ्येत्य महर्षिमिस्तैः

स्तोत्रं जगादाथ विभोर्महर्षे ॥ ८ ॥

नमोऽस्तु ते माधव विश्वमूर्ते

नमोऽस्तु ते माधव विश्वरूप ।

विश्वेषां मूर्तिः विश्वं रूप यस्य ॥

नमोऽस्तु ते शत्रुवलेन्धनाग्रे

नमोऽस्तु ते पापमहादवाग्रे ॥ ९ ॥

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्ते जगदाधार नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ १० ॥

नारायण जगन्मूर्ते जगन्नाथ गदाधर ।

पीतवासः श्रियाः कान्त जनार्दन नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥

मवांछाता च गोप्ता च विश्वात्मा सर्वगोऽख्ययः ।

सर्वधारिन्धराधारिन्धरूपधारिन्ध्रमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥

3 a AB ततोस्मिन् for समास्ते 4 a T तस्य for चास्य 5 b T मधुमासे सुलक्षण. c T वरितु for विहर्तु d B तारकास्योज्ज्वगात्स्वयम्, T तारका-
क्षस्त्वगाच्च त 8 a T सजातमात्र for त जात, c T सम महर्षिभि for
महर्षिमिस्तै, d T सम for विभो 9 a T सत्त्वमूर्ते for विश्व, b T सार्वत for
माधव c T शत्रुवलेन्धनाग्रे for शत्रुवलेन्ध 10 a T नमोऽस्तु for नमस्ते

वर्धस्य वर्धिताशेषत्रैलोक्य सुरपूजित ।
 कुरुष्व त्वं देवपते मघोनोऽश्रुप्रमार्जनम् ॥ १३ ॥
 त्वं धाता च विधाता च संहर्ता त्वं नरेश्वर ।
 [महालयो महायोगी योगशायी नमोऽस्तु ते] ॥ १४ ॥
 इत्थं स्तुतो जगन्नाथः सर्वात्मा सर्वपालकः ।
 प्रोवाच भगवान्मह्यं कुरुपनयनं विभो ॥ १५ ॥
 ततश्चकार देवस्य जातकर्मादिकाः क्रियाः ।
 भारद्वाजो महातेजा बार्हस्पत्यस्तपोधनः ।
 व्रतयन्धं तथैवास्य कृतवान्सर्वशास्त्रवित् ॥ १६ ॥
 ततो ददुः प्रीतियुताः सर्वे एव यथाक्रमम् ।
 यज्ञोपवीतं पुलहः स्वयं च सितवाससी ॥ १७ ॥
 मृगाजिनं कुत्समुनिर्भरद्वाजस्तु मेघलाम् ।
 [पालाशमददाहण्डं मरीचिर्ब्रह्मणः सुतः] ॥ १८ ॥
 अक्षसूत्रं चारुणिस्तु कौलं वेदमथाङ्गिरः ।
 छत्रं प्रादाद्बुधो राजा उपानद्युगलं नृगः ।
 कमण्डलुं बृहत्तेजाः प्रादाद्विष्णौ बृहस्पतिः ॥ १९ ॥
 एवं कृतोपनयनो भगवान्भूतभावनः ।
 संस्तूयमानो मुनिभिः साङ्गं वेदमधीयत ॥ २० ॥
 भारद्वाजादाङ्गिरसात्सामवेदं महामतिः ।
 महादक्ष्यानसंयुक्तं गान्धर्वसहितं मुने ॥ २१ ॥
 मासेनैकेन भगवाद्भ्रातृश्रुतिमहानिधिः ।
 लोकाचारप्रवृत्त्यर्थमभूच्छ्रुतविशारदः ॥ २२ ॥
 सर्वशास्त्रेषु नैपुण्यं गत्वा देवोऽक्षयोऽव्ययः ।
 प्रोवाच ब्राह्मणश्रेष्ठं भारद्वाजमिदं वचः ॥ २३ ॥

13 a T वर्धिणो for वर्धस्व; b A "त्रैलोक्यस्थासुराजितः; c A कुरुष्व देवपते
 d A अश्रुविमार्जनं for अश्रुप्रमा". 14 cd om in AB. 15 b T सर्वगो हरिः.
 16 c T तथेशस्य for तथैवास्य. 17 d T पुलस्त्य for स्वयं च. 18 a T कुम्भयोनिः
 for कुत्समुनिः, cd om. in AB. 19 b T कौशवीरं for कौलं वेदं, c T छत्रं ददौ
 बुराजस्तु, d T भृगु for नृगः. 20 c T ऋषिभिः for मुनिभिः; d T वेदान्साद्भानधीतवान्.
 21 b T महास्वर for महामतिः. 22 b T "महार्णवः for "महानिधिः; d B श्रुति-
 विशारदः, T स तु विशारदः
 १३

ग्रहान्प्रयामि देहाज्ञां कुरुक्षेत्रं महोदयम् ।
 तत्र दैत्यपतेः पुण्यो हयमेघः प्रवर्तते ॥ २४ ॥
 समाविष्टानि यस्याद्य तेजांसि पृथिवीतले ।
 तेनाहं प्रतिजानामि कुरुक्षेत्रं गतो बलिः ॥ २५ ॥

भारद्वाज उवाच ।

स्वयं वा गच्छ वा तिष्ठ नाहमाज्ञां वदामि ते ।
 गमिष्यामो वयं विष्णो बलेरध्वरमाहताः ॥ २६ ॥

[यामन० ८९.२४-५४]

अथ भारद्वाजप्रश्नानुसारेण भगवता स्वकीयालयान्युक्तानि ।
 ततश्च—

इत्येषमुनत्या घञ्चनं महर्षे
 विष्णुर्भरद्वाजमृषिं महात्मा ।
 विलासलीलागमनो गिरिन्द्रा-
 त्स चाभ्यगच्छत्कुरजाङ्गलं हि ॥ २७ ॥

[यामन० ९०.४८]

ततः समागच्छति वासुदेवे
 मही चक्रुर्मे गिरयश्च चेलुः ।
 क्षुब्धाः समुद्रा दिवि चर्क्षन्मण्डलं
 घातैर्विपर्यस्तगतिर्महर्षे ॥ २८ ॥

यज्ञः समागत्य समाकुलोऽभू-
 त वेभि किं मे मधुहा करिष्यति ।
 यथा प्रदग्धोऽस्मि महेश्वरेण
 किं मां न वा धक्ष्यति वासुदेवः ॥ २९ ॥

[यामन० ९१.१-२]

अथवा घोररूपं तमुत्पातं दानवेश्वरः ।

पप्रच्छौशनसं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

24 a T व्रजामि for प्रयामि AB वेदाज्ञा for देहाज्ञा, b B कुरु
 क्षेत्रान्महोदय 26 a T स्वेच्छया तिष्ठ गच्छामो, d A आहता, T आश्रित for
 आहता 27 d A समावगच्छत् for ॥ चाम्ब 28 c A दृच्छा for क्षुब्धा
 T सर्वलोको for चर्क्षन्मण्डल, d T कौ विपर्यस्त for घातैर्विपर्यस्त, 29 a T यज्ञ
 समागात्परमाकुल 30 a T त दृष्ट्वा for अथवा b T तु निमित्त for तमुत्पात

किमर्थमाचार्यं मही सदीला
रम्भेय वाताभिहता चचाल ।
किं वासुराः स्वाम्मुद्रुतानपीह
भागाश्च गृह्णन्ति हुताशने मे ।
क्षुब्धाः किमर्थं मकरालयाश्च
ग्रहा न ये किं प्रचरन्ति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

[धामन० ९१०४-६]

शुक्र उवाच ।

शृणुष्व दैत्येश्वर येन नामी
[भागाश्च गृह्णन्ति महासुरेभ्यः ।
हुताशना मन्त्रहुतास्त्वमीभि-]
नूनं समागच्छति वासुदेवः ॥ ३२ ॥
तदङ्घ्रिचिक्षेपेमपारयन्ती
मही सदीला चलिता क्षितीश ।
तस्यां चलन्त्यां मकरालयाश्च
उत्सृज्यतेला दिनिजाय जाताः ॥ ३३ ॥

[पुलस्त्य उवाच ।]

शुक्रस्य घचनं श्रुत्वा बलिर्भाग्यमग्रधीत् ।
धर्म्यं सत्यं च पथ्यं च महोत्साहसमीरितम् ॥ ३४ ॥

बलिरुवाच ।

आयाते वासुदेवे वद मम भगवन्धर्मकामार्थतत्त्वं
किं कार्यं किं च दैत्यं मणिफनकमथो भूगजाध्यादिकं वा ।
किं वा वाच्यं मुरारेर्निजहितमथवा तद्धितं वा प्रयुजे
पथ्यं तथ्यं प्रियं भो मम वद शुभदं तत्करिष्ये न चाम्यत् ॥ ३५ ॥

[पुलस्त्य उवाच ।]

तद्वार्क्यं भाग्यं श्रुत्वा दैत्यनाथेरितं वरम् ।
विचिन्त्य नारदः प्राह भूतं भावि बलेः पुरः ॥ ३६ ॥

31 c T किमासुरेयाश्च हुतानपीह. d T हुताशनाश्च for हुताशने मे. e T मकर-
लया विनो for 'लयाश्च. f T ऋक्षाणि मे नैव चरन्ति पूर्वम्. 32 b c om. in A.
33 b T क्षितीश for क्षितीश. 34 AB om पुलस्त्य उवाच d T मरुतोऽप्यादगमन्ति.
35 a T धर्मरामार्थयुक्तं for 'धामार्थतत्त्वं. b T राज्यसुखं धनं वा for भूगजाध्यादिकं वा.
36 b T महत् for वरं. = AB भाग्यं for नारद d T भूतमन्त्रा मेमीश्वरः.

[शुक्र उवाच ।]

त्वया कृता यद्वभुजोऽसुरेन्द्रा
बहिष्कृते च श्रुतिदृष्टमार्गे ।
श्रुतिप्रमाणा मयभोजिनो बहिः
सुरास्तदर्थं [हरिरभ्युपैति] ॥ ३७ ॥

[वामन० ११.७-१३]

[तस्याध्वरे दैत्य समागतस्य
कार्यं हि किं मां परिपृच्छसे यत् ।
वाच्यं त्वया देव निरर्थं] कं भोः
कस्त्यां वरं दातुमलं प्रशस्तुयात् ।
यस्योदरे भूर्भुवनादिलोका
रसातला वा निवसन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥

बलिरुवाच ।

मया तथोक्तं वचनं हि भार्गव
न चास्ति मह्यं न च दातुमुत्सहे ।
समागतेऽप्यर्थिनि हीनवृत्ते
[तद्वद्वि देवे कथमागते हि ।]
जनार्दने लोकरुपतौ [महर्षे
समागते नास्ति] कथं नु [वच्मि] ॥ ३९ ॥

एवं च श्रूयते लोके सतां कथयतां विभो ।
सद्भावो ब्राह्मणेभ्येव कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
दृश्यते हि तथा तच्च सत्यं ब्राह्मणसत्तम ॥ ४० ॥

पूर्वाभ्यासेन कर्माणि संभवन्ति नृणां स्फुटम् ।
वाक्कायमानसानीह योन्यन्तरगताग्यपि ॥ ४१ ॥

[वामन० ११.१५-१९]

37 d-38 c Portion in [] om in A 38 c T वाच्यं त्वया साम for
वाच्यं त्वया देव. cf T भूर्भुवनास्पादसातलेशा निवसन्ति नियश 39 Portion
in [] om in A, b T न चार्विने किंचन दातुमुत्सहे. 40 f T ब्राह्मणवृगव
for ब्राह्मणसत्तम

अथान्योऽपि बलिशुकसंवादः । ततश्च—

इत्येवमुक्तो बलवान्स शुकं
दैत्येश्वरः स्वं गुरुमीशितारम् ।
ध्यायंस्तदा तं मधुकैटभारिं
नारायणं चक्रगदासिपाणिम् ॥ ४२ ॥

[यामन० ११.११५]

[पुलस्त्य उवाच ।]

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तो भगवान्धामनाकृतिः ।
यज्ञवाटमुपाश्रित्य उच्चैर्वचनमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

ओंकारपूर्वाः श्रुतयो मत्वेऽस्मि-
न्निष्ठान्ति रूपेण तपोधनानाम् ।
यज्ञोऽश्वमेधः प्रवरः क्रतूनां
मुख्यस्तथा यष्टु दैत्यनाथः ॥ ४४ ॥

इत्थं वचनमाकर्ण्य दानवाधिपतिर्वशी ।
समभ्यगात्स्ययं तत्र यत्र देवः स्थितोऽभवत् ॥ ४५ ॥

ततोऽर्च्यं देवदेवेशमर्च्यमर्घादिनासुरः ।
भारद्वाजपिण्णा सार्धं यज्ञवाटं न्यवेशयत् ॥ ४६ ॥

प्रविष्टमात्रं तं देवं प्रतिपूज्य विधानतः ।
प्रोवाच भगवन्ब्रूहि दयितं किं तवानघ ॥ ४७ ॥

ततोऽब्रवीत्सुरश्रेष्ठो दैत्यराजानमव्ययः ।
विहस्य सुचिरं कालं भारद्वाजमवेश्य च ॥ ४८ ॥

गुरोर्मदीयस्यैतस्य अस्त्येवाग्निपरिग्रहः ।
न स धार्यते भूम्यां पारक्यां जातवेदसम् ॥ ४९ ॥

तदर्थमभियाज्जेयं मम दानवनन्दन ।
मच्छरीरप्रमाणेन देहि राजन्पदत्रयम् ॥ ५० ॥

43 ■ T यज्ञवाटसमीपे स 44 d T शुक ययाम्यात्तुरु दैत्यनाथ 45 c T
सार्धपात्र समभ्यागाद् 46 a T ततः ■ for ततोऽर्च्यं b T पूजयित्वा विधानतः;
cd not found in T. 47 ab not found in T. 48 T a मधुरिपु for
सुरश्रेष्ठो, b T दैत्यराजं तमव्यय. 49 ab T गुरोर्मदीयस्य गुरुन्तस्यास्त्यग्निपरिग्रहः.
d T पारक्याया च पावस्म 50 b T दानत्रयार्थिब for दानवनन्दन, d T कमत्रयं for
पदत्रय

मुरारेर्वचनं श्रुत्वा बलिर्भार्यामवेश्य च ।

बाणं च तनयं वीक्ष्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

न केवलं प्रमाणेन वामनोऽयं लघुः प्रिये ।

येन क्रमत्रयं भूमिं याचते बुद्धितोऽपि च ॥ ५२ ॥

प्रायो विधाताल्पधियां नराणां

बहिष्कृतानां च महानुभावैः ।

धनादिकं भूरि न वै ददाति

यस्येह विष्णोर्न बहुप्रयासः ॥ ५३ ॥

न ददाति विधिस्तस्य यस्य भाग्यविपर्ययः ।

मयि दातरि यश्चायं याचते हि पदत्रयम् ॥ ५४ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा

भूयोऽप्युवाचारिविदारणोऽयम् ।

याचस्व विष्णो गजयाजिभूमि-

दारान्हिरण्यं यदभीप्सितं ते ॥ ५५ ॥

भवान्याचयिता विष्णो अहं दाता जगत्पतिः ।

दातुर्याचयितुलंजा कथं न स्यात्पदत्रये ॥ ५६ ॥

रसातलं च पृथिवीं विष्णो नाकमथापि च ।

एतेभ्यः कृतमं दिव्यं स्थानं याचस्व वामन ॥ ५७ ॥

धीवामन उवाच ।

गजाश्वं भूहिरण्यादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ।

यस्याहमर्थी दैत्येन्द्र देहि राजन्पदत्रयम् ॥ ५८ ॥

इत्येवमुक्ते वचने वामनेन महासुरः ।

बलिर्भृङ्गारमादाय ददौ विष्णौ क्रमत्रयम् ॥ ५९ ॥

52 b T लघुप्रिय, cd T येन क्रमत्रयं चोक्तं याचते मद्भिरेऽपि च. 53 b T खलु दिव्यपुण्यै for च महानुभावैः; d T तथैव विष्णु for यस्येह विष्णोः. 54 d T क्रमत्रयं for पदत्रयं 55 b T भूयोऽप्युवाचाय हरिं सरारिः, c A त्वया च for याचस्व; d T दासी^० for दारान्; T यदभीप्सितं for यदभीप्सितं. 56 a T भवान् वामनता for भवान्याचयिता, c T दातुर्वै मम लब्धेयं 57 a T स्वां for च, b T भुवं for विष्णो; c T दद्या for दिव्यं, d T स्वस्यो for स्थान. 58 c T एतावदेव संप्रार्थी. 59 b T महात्मना for महासुर.

पाणौ तु पतिते तांये दिव्यं रूपं चकार ह ।
 त्रैलोक्यपद्मणार्थाय यदुत्तरं जगन्मयः ॥ ६० ॥
 पद्भ्यां भूमिस्तथा जलैः नभर्गलोक्यचन्द्रिते ।
 सन्यं तपो जानुयुगं ऊरुभ्यां मेरुमन्दरा ॥ ६१ ॥
 निभ्वेदेयाः फटीभागे मरुतो यस्तिदीर्घगाः ।
 लिङ्गे स्थितो मन्मथश्च वृषणाभ्यां प्रजापतिः ॥ ६२ ॥
 कुक्षिभ्यामर्णवाः सप्त जठरं भुवनानि च ।
 पलिसंधिषु नद्यश्च यज्ञास्तु जठरं स्थिताः ।
 श्वापृतादयः भर्षाः क्रियास्तत्र मुर्मस्थिताः ॥ ६३ ॥

[यामन० १२.१-२१]

मुग्धे तु साग्रायां विप्राः संस्कारा दशानच्छदाः ।
 धर्मकामार्थमोक्षाद्याः शास्त्रशौचसमन्विताः ॥ ६४ ॥
 लक्ष्म्या सह ललाटस्थौ श्रवणाभ्यामभ्याग्विनौ ।
 श्वासस्थो मातरिभ्या च मरुतः सर्वसंधिषु ॥ ६५ ॥
 सर्वसूक्तानि ददाना जिह्वा देवी सरस्यती ।
 चन्द्रादित्यौ च नयने पश्मस्थाः कृत्तिकादयः ॥ ६६ ॥
 [विशाखा देवदेवस्य भ्रुवोर्मध्ये व्यवस्थिताः ।]
 तारका रोमकृपाणि रोमाणि च महर्षयः ॥ ६७ ॥
 गुणैः सर्वमयो भूत्वा भगवान्भूतभावनः ।
 क्रमेणैकेन धरणीं चक्राम सचराचराम् ॥ ६८ ॥
 ऊर्ध्वं विप्रममाणस्य महारूपस्य तस्य धै ।
 दक्षिणोऽभूत्स्तनश्चन्द्रः सूर्योऽभूदथ चोत्तरः ।
 नभश्चङ्क्रमतो नामी सूर्येन्दू सव्यदक्षिणौ ॥ ६९ ॥
 तृतीयेन क्रमेणाय स्वर्महर्जनतापसाः ।
 क्रान्ताऽर्धाधेन धै राजभर्षेनापूर्यताम्बरम् ॥ ७० ॥

60 d T वज्ररूप जगन्मयं 62 d T वृषणस्य for वृषणाभ्या. 63 a T
 कुक्षिभ्या अर्णवा सप्त, c T बलिषु त्रिषु for बलिर्मधिषु d T यज्ञोऽन्तर्जठरे स्थित, f T
 क्रिया मन्त्राश्च सन्विता 64 d T शास्त्रैश्चैव for शास्त्रशौचं. 67 ab om. in
 AB 68 c T जगती for धरणी, d T जठर for चक्राम 69 e/ not found
 in T.

ततः प्रवर्धितो ब्रह्मन्विष्णुर्वै दक्षिणान्तरे ।
 ब्रह्माण्डोदरमाहत्य निरालोकं जगाम ह ।
 विधाद्विष्णोः प्रसरता कटाहो भेदितो बलात् ॥ ७१ ॥

[वामन० ९२.२४-३२]

भगवानप्यसंपूर्णं तृतीये तु क्रमे विभुः ।
 समभ्येत्य बलिं प्राह ईषत्प्रस्फुरिताधरः ॥ ७२ ॥
 क्रणान्द्रवति दैत्येन्द्र वन्धनं घोरदर्शनम् ।
 त्वं पूरयस्व कामान्मे नो चेद्वन्धं प्रतीच्छ मे ॥ ७३ ॥
 तन्मुरारिवचः श्रुत्वा विहस्याथ बलेः सुतः ।
 बाणः प्राहामरर्पतिं वचनं हेतुसंयुतम् ॥ ७४ ॥

बाण उवाच ।

हृत्वा महीमल्पतरां जगत्पते
 स्वयं भुवादिं भुवनानि वै पट् ।
 कथं बलिं प्रार्थयसे सुविस्तृतां
 यां प्राग्भवाणो विपुलामकार्षीत् ॥ ७५ ॥
 विमो मही यावतीयं स्वया हि
 सृष्टा समेता भुवनान्तरालैः ।
 दत्ता च तातेन हि तावतीयं
 किं वा छलेनैव निवध्यतेऽद्य ॥ ७६ ॥
 या नैव शन्या भवतापि पूरितुं
 कथं वितन्यादिति जेश्वरोऽसौ ।
 शक्तस्तु संपूजयितुं सुरारे
 प्रसीद मा वन्धनमादिशस्व ॥ ७७ ॥
 प्रोक्तं श्रुतं भवतापीश वाक्यं
 दानं पात्रे भवते सौख्यदायि ।
 देशे पुण्ये वरदे यच्च काले
 तच्चाशेषं दृश्यते चक्रपाणौ ॥ ७८ ॥

71 b A बृहद्विष्णवर्णिणाश्वरे 73 c T त्वं पूरय पद तन्मे 75 a T कृ वा
 for हत्वा, b T स्वयं विधाता भुवनेश्वराणां, d T विपुला चकार for विपुलामरार्पयि
 78 b T जायते for भवते c T तद्देशेनापि for वरदे यच्च

दानं भूमिः सर्वकामप्रदाता
 भवान्पात्रं देवदेवो जितात्मा ।
 कालो ज्येष्ठामूलयोगे मृगाङ्कु
 कुरुक्षेत्रं पुण्यदेशः प्रसिद्धः ॥ ७९ ॥
 किं वा देवः परमो नैव देव
 किं वा देवोऽस्मद्विधैर्बुद्धिहीनैः ।
 [स्वयं श्रुतीनामपि चादिकर्ता
 व्यवस्थितः सदसद्यो जगद्वै] ॥ ८० ॥
 कृत्या प्रमाणं स्वयमेव हीनं
 पदत्रयं याचितवान्भुवश्च ।
 किं त्वं न गृह्णासि जगन्नयं भो
 रूपेण लोकात्रयवन्दितेन ॥ ८१ ॥
 नात्राश्चर्यं यज्जगत्यां समग्रं
 पदत्रयं नैव पूर्णं तवाद्य ।
 क्रमेण त्वं लङ्घयितुं समर्थो
 लीलामेतां कृत्यांलोकनाथ ॥ ८२ ॥

[वामन० १२.३३-४३]

इत्येवमुक्ते घञ्जे वाणेन बलिस्तुना ।
 प्रोवाच भगवान्वाक्यमादिकर्ता जनार्दनः ॥ ८३ ॥

त्रिविक्रम उवाच ।

यान्युक्तानि वचांस्यत्र त्वया बालेन सांप्रतम् ।
 तेषां वै हेतुसंयुक्तं शृणु प्रत्युत्तरं मम ॥ ८४ ॥
 पूर्वमुक्तस्तव पिता मया राजन्पदत्रयम् ।
 देहि मह्यं प्रमाणेन तदेतत्समुपस्थितम् ॥ ८५ ॥
 किं न वेत्ति प्रमाणं मे बलिस्तव पितासुरः ।
 प्रायच्छद्येन निःशङ्कममानं तत्कमत्रयम् ॥ ८६ ॥
 [सत्यं क्रमेण चैकेन क्रमेण भूर्भुवादिकम्] ।
 बलेरपि हितार्थाय कृतमेतत्पदत्रयम् ॥ ८७ ॥

80 ab T किं वा देवैर्मद्विधैर्बुद्धिहीनैः शिक्षा नेयः साधु वासाधु चैव; cd om. in AB.
 82 a T जगद्वै for जगत्या b T कमत्रयेणैव पूर्णं तवाद्य, d T मही समग्रा ननु लोकनाथ.
 86 d T पदत्रयं for कमत्रय. 87 ab om. in AB.

तस्माद्यम्मम बालेय त्वत्पित्राम्बु करे महत् ।
दत्तं दैत्यपुरे राज्यं कल्पं यावद्भविष्यति ॥ ८८ ॥

[वामन० १२.४५-५०]

गते मन्यन्तरे वाण श्राद्धदेवस्य सांप्रतम् ।
सावर्णिके च संप्राप्ते बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ ८९ ॥

इत्थं प्रोक्त्वा बलिसुतं वाणं देवस्त्रिविक्रमः ।
प्रोवाच बलिमभ्येत्य घञ्जनं मधुराक्षरम् ॥ ९० ॥

[वामन० १२.५१]

श्रीभगवानुवाच ।

आपूर्णाहस्तिनाया गच्छ राजन्महाफलम् ।
सुतलं नाम पातालं घस तत्र निरामयः ॥ ९१ ॥

बलिस्त्वाच ।

सुतले घसतो नाथ मम भोगाः कुतोऽव्ययाः ।
भविष्यन्ति तु येनाहं निवसामि निरामयः ॥ ९२ ॥

श्रीत्रिविक्रम उवाच ।

सुतलस्थस्य दैत्येन्द्र यानि भोग्यानि तेऽधुना ।
भविष्यन्ति महार्हाणि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ९३ ॥

दानान्यधिधिदत्तानि श्राद्धान्यथोत्रियाणि च ।
तथाधीतान्यव्रतिभिर्दास्यन्ति भवतः फलम् ॥ ९४ ॥

[वामन० १२.५२-५५]

इत्येवमुक्त्वा मधुहा द्वितीश्वरं
विसृज्य स दैत्यपतिं महर्षे ।
संपश्यतामेव सुराधिपाना-
मन्तर्हितः स्वर्गमुपाजगाम ॥ ९५ ॥

[वामन० १२.५६]

88 = T दत्तं तेनयुरेतस्य 89 Not found in T. 90 a T इदमुक्त्वा
for इत्थं प्रोक्त्वा 92 d T वक्ष्यामि for निवसामि 95 b T विसर्जयित्वा
सुतुतं सभार्य, cd T उर्वी समादाय जगाम तूर्णं स शकः त्वाप्तमण्यजुः .

एवं पुरा चक्रधरेण विष्णुना
 धद्धो बलिर्वांमनरूपधारिणा ।
 शत्रुप्रियार्थं सुरकार्यमिदमे
 हिताय विप्रर्षभगोष्ठिजनानाम् ॥ ९६ ॥
 प्रादुर्भवस्ते कथितो [महर्षे
 पुण्यः शुचिर्वांमनम्याघहारी ।
 श्रुते यस्मिन्कीर्तिते संस्मृते च
 पापं याति प्रक्ष]यं पुण्यमेति ॥ ९७ ॥

[धामन० १२-६४-६५]

नरसिंहपुराणे-

इत्युक्तो देवदेवेन प्रसन्नेन नृपो बलिः ।
 तं प्रणम्य ततो गत्वा सुनलं भोगमाप्तवान् ॥ ९८ ॥
 शक्रोऽपि स्वर्गमागत्य प्रसादाढ्यामनस्य धै ।
 शशास सकलं राज्यं सर्वदेवसमन्वितम् ॥ ९९ ॥
 शुक्रोऽपि विष्णुमाराध्य भक्त्या स्तोत्रेण ध्यानय ।
 लब्धवान्मातमन्येकं नेत्रं कृष्णप्रसादतः ॥ १०० ॥
 यः स्मरेत्प्रातरुधाय धामनस्य कथामिमाम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ १०१ ॥ इति ॥

[नृसिंह० १]

* * * *

दैतेयेन बलोत्कटेन बलिना देवाः समुत्सारिताः
 स्वर्लोकाद् भुवनत्रयस्य निगिलं साम्राज्यमङ्गीकृतम् ।
 देवेभ्यः करुणावता भगवता दैतेयदैत्यक्षमा
 मूर्तिः कपि जगत्क्रमाय विहिता गर्भेऽदितेर्वामनी ॥ १०१ ॥
 आविर्भूय विधाय विप्रविहितं नानामुनिभ्यो विभुः
 भारद्वाजमुनीश्वरेण सहितः प्राप्नो बलेऽथक्रमम् ।
 याचित्वा च बलेः पदत्रयपदं प्राप्तवा जगन्मण्डलं
 यः पातालतले बध्म्य च बलिं पायात्स यो धामनः ॥ १०२ ॥

देवानामुपकारिणाथ हरिणा दैत्यद्रुहा स्वेच्छयै-
 वायातं बलिबन्धनाय बलिना निर्णेतमेतत्पुरः ।
 यद्वत्श्वरणत्रयक्षितिमिषादात्मैव तेऽनादरा-
 दर्थिभ्यः किल यज्ञकर्मणि सतां धर्मोऽयमाजानिकः ॥ १०४ ॥
 श्रीदान्ने येन मुष्टित्रयमितपृथुकप्राप्तितुष्टेन दत्तं
 त्रैलोक्यस्याधिपत्यं तदनु कमलया दातुकामो निरुद्धः ।
 तेन श्रीविष्णुपादाममजनितमुदा स्वात्मनोऽपि प्रदाता
 पाताले यन्निरुद्धो बलिरिति भगवन्कोऽयमीदृग्विचारः ॥ १०५ ॥
 तुष्टेनापि कृपावतापि करुणापाथोधिना विष्णुना
 यद्वत्तं चरणाबिन्दमनुलं मौलौ थलेरादरात् ।
 अन्यत्तुच्छमतश्चिरंतनतपोगम्ये महायोगिनि
 विश्वस्मिन्नविनश्वरे बलिरसी पादाम्बुजे स्थापितः ॥ १०६ ॥

इति वामनावतारः ॥

[श्रीटोडरानन्दे अवतारसौख्ये वामनावतारो नाम पञ्चमो हर्षः ॥]

२०६

अथ परशुरामावतारः ॥

राजम्यदधिरवारिधिमध्यकलालोलकीर्तिकलहंसे ।
 जमदग्निमुदचन्द्रे महसि मुनीन्द्रे मनो विराट् ॥ १ ॥

तत्र स्कन्दपुराणे रेणुकाखण्डे स्कन्दं प्रति श्लोकः ।
 का चैकवीरा सा देवी जमदग्निश्च को विभो ।
 यस्य गर्भे समुत्पन्नः स रामः क्षत्रियान्तकः ॥ २ ॥
 जमदग्निः कः संभूतः को धेनुं तस्य चाहरत् ।
 कार्तवीर्यः स रामेण कथ्यस्व कथं हतः ॥ ३ ॥

स्कन्द उवाच ।

देवानां दानवानां च संग्रामोऽभूत्सुदारुणः ।
 ते देवानजयन्देत्या मायया बलिनः पुरा ॥ ४ ॥

ततः शक्रादयो देवा निर्जितास्ते महासुरैः ।
 निराकृतास्ते त्रिदशा गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ५ ॥
 क्षीरार्णवमथागत्य शेषशय्यास्थितं हरिम् ।
 तुष्टुवुस्तं प्रणम्यादौ कृतप्राञ्जलयः सुराः ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

स्वामिन्मत्स्यादिरूपैः स्वैर्हरे विश्वं त्वयोद्धृतम् ।
 राक्षसेभ्योऽसुरेभ्यश्च सर्वांश्चक्षातुमर्हसि ॥ ७ ॥
 त्वं नखाता जगत्कर्ता दैत्यशमकरः प्रभो ।
 लवणान्तकरः श्रीमान्देवदेव नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥
 त्वमेकः पुरुषो नित्यः शर्मदः परमेश्वरः ।
 एकस्त्वनन्तरूपोऽसि विश्वरूप नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥
 इत्येवं संस्तुतो देवैर्भगवान्गरुडध्वजः ।
 प्रहस्य विकसद्वक्त्रसरोजः प्राह तानिदम् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कस्मान्नयमनुप्राप्ताः सर्वे दुःखं सुरोत्तमाः ।
 ख्यापतामधुनैवाहं नाशयिष्यामि तद् द्रुतम् ॥ ११ ॥

देवा ऊचुः ।

निर्जिताः स्मो वयं दैत्यैरभिभूय त्रिविष्टपात् ।
 निराकृताः शरण्यं त्वं हन्तुमर्हसि ताम्रभो ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अदितेः संभविष्यामि यदांशेन सुरोत्तमाः ।
 तदाहं द्विजरूपेण घातयिष्यामि दानवान् ॥ १३ ॥
 त्रिःसप्तकृत्यः पृथिवीं कृत्या निःक्षत्रियामहम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि दक्षिणार्थं मखे शुभे ॥ १४ ॥
 एकवीरेति विख्याता सर्वकामप्रदायिनी ।
 अदितिर्या महामाणा संभविष्यति भूतले ॥ १५ ॥
 तथापि तां प्रार्थयत गच्छध्वमधुना सुराः ।
 ततस्तस्यां भविष्यामि यदि सा प्रभविष्यति ॥ १६ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तास्ते ततो देवाः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
 तं प्रणम्य जगन्नाथमदितेः स्थानमागमन् ॥ १७ ॥

ते प्रणामं ततस्तस्यै कृत्वा देव्यै मुदा युताः ।
 स्तुत्वाभ्यर्च्य जगद्धात्रा तामूचुः प्रणताः स्थिराः ॥ १८ ॥
 देवानामसि मातस्त्वं सर्वकामप्रदायिनी ।
 निर्जिताः स्मो वयं दैत्यैः सर्वान्नखातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 विष्णुस्त्वदुदरे देवि संभविष्यति नान्यथा ।
 विष्णुं त्वदुदरे देवि धृत्वा त्राहि जगत्त्रयम् ।
 हतेषु दुष्टदैत्येषु त्वमेका वै भविष्यसि ॥ २० ॥

अदितिरुवाच ।

न शक्तास्मि हृषीकेशं तं धर्तुं तपसा विना ।
 विना बलेन वीर्येण स्वगर्भे गरुडध्वजम् ॥ २१ ॥
 अतर्क्यस्त्वग्रमेयश्च पद्मनाभः सुरारिहा ।
 यस्योदरे कृत्स्नमिदं ह्यस्तीदमखिलात्मनः ॥ २२ ॥
 विध्वाधारः परोऽन्तः अकल्पः परमेश्वरः ।
 त्रैलोक्यधर्ता भगवान्स हरिः केन धार्यते ॥ २३ ॥

देवा उचुः ।

गच्छ देवि तपः कर्तुं सुरगन्धर्वकिंनराः ।
 [दास्यन्ति तव तेजांसि महारमानी महर्षयः ॥

स्कन्द उवाच ।

श्रुत्वा सुरगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरोरगाः ।
 रूद्राश्च ऋषयः सर्वे तेजांसि प्रददुस्तदा ॥ २४ ॥
 सुरतेजोमयी देवी सादितिर्मुनिसत्तमाः ।
 कैलासाद्रिं तपः कर्तुं जगाम त्रिदशैर्वृता ॥ २५ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततो ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिः सिद्धचारणैः ।
 परुषरिति तम्यास्तेर्नाम सर्वैः प्रतिष्ठितम् ॥ २६ ॥
 यस्याः संदर्शनादेव सर्वमन्त्रफलं भवेत् ।
 सर्वयशफलं चैव सर्वतीर्थान्निवेचनम् ॥ २७ ॥
 ततः कैलासमागम्य सुरमाता शुभानना ।
 अदितिस्तपसा देवं हरमापधत्तदा ॥ २८ ॥

अनेककुसुमैर्दिव्यैश्चन्दनैश्च सुगन्धिभिः ।
फलैश्च विविधाकारैस्तोपयामास शंकरम् ।
कराञ्जलिपुटं कृत्वा तुष्टाय वृषभध्वजम् ॥ २९ ॥

अदितिरुवाच ।

प्रसीद देवदेवेश त्रिपुरान्तकर प्रभो ।
नमस्ते बलरूपाय विश्वरूपाय मीढुषे ॥ ३० ॥
नमः शिवाय शान्ताय गुह्याय परमात्मने ।
विश्वेश्वराय सिद्धाय भूताधिपतये नमः ॥ ३१ ॥
इति स्तुत्या शिवं देवीं पार्वतीं लोकमातरम् ।
तुष्टाय परया भक्त्या सदितिः सुरसंवृता ॥ ३२ ॥
देवि पार्यति ते रूपमचिन्त्यं देयमानवैः ।
प्रसादं कुरु मे भक्त्या प्रसीद परमेश्वरि ॥ ३३ ॥

स्कन्द उवाच ।

पार्यत्या सहितस्त्वेवं संस्तुतो वृषभध्वजः ।
तामुवाच ततो देवीमदितिं मुनिसत्तमाः ॥ ३४ ॥

ईश्वर उवाच ।

किं प्रार्थयसि देवि त्वं मत्तो वै सुरवन्दिनि ।
वरं दास्यामि ते प्रीत्या ब्रूहि यत्तेऽभिवाञ्छितम् ॥ ३५ ॥

अदितिरुवाच ।

अयोनिसंभवं देहं देहि मे भक्तवत्सल ।
त्वं कश्यपान्वितो भर्ता तुष्टो भवितुमर्हसि ॥ ३६ ॥
सुराणां रक्षणार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
उत्पत्स्यामि सुरश्रेष्ठ पुत्रप्राणरीप्सया ॥ ३७ ॥
संभविष्यति मे गर्भे हृदिस्त्रिभुवनेश्वरः ।
तुष्टिं दास्यति देवेशः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ॥ ३८ ॥

स्कन्द उवाच ।

तयैवं प्रार्थितो देवः शंकरः प्राह पार्वतीम् ।
तस्यास्तु वरदानाय वचनं शशिशेखरः ॥ ३९ ॥

ईश्वर उवाच ।

देवि त्वमात्मनो रूपमदित्यै सर्वकामिकम् ।
देहि देवि असन्ना त्वं मनसा चरवर्णिनि ॥ ४० ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्ता तु मुदा युक्ता हरेण गिरिजा शुभा ।
तस्यै तुष्टा वरं प्रादादित्वा तेजस्तदात्मनः ॥ ४१ ॥

पार्वत्युवाच ।

सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वकामधुगुत्तमा ।
ईश्वरस्य प्रिया भार्या मद्रूपा त्वं भविष्यसि ॥ ४२ ॥
दर्शनेन च लोकानां भुक्तिं मुक्तिं प्रदास्यसि ।
सत्यं मद्भवनादेवि संभविष्यसि भूतले ॥ ४३ ॥
गच्छ त्वं भवनं देवि पुत्रार्थं चाथ चामले ।
संभविष्यन्ति ते पुत्रा देवा अग्निपुरोगमाः ॥ ४४ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः प्रसन्नवदनः शंकरो मुनिसत्तमाः ।
आदित्यैषं वरं प्रोक्तं यथाभिलषितं तदा ॥ ४५ ॥

ईश्वर उवाच ।

भविष्यामि न संदेहो भर्ताहं सुरवन्दिनि ।
देहमन्यद्गतायास्ते देहमन्यद्गतो ह्यहम् ॥ ४६ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नान् सर्वशास्त्रविशारदान् ।
पुत्रानुत्पादयिष्यामि वस्यादीनमितप्रभान् ॥ ४७ ॥
एकवीरेति नाम्ना त्वं मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
जनयिष्यसि न संदेहः पञ्च पुत्रान्मनोरम्भान् ॥ ४८ ॥
प्रयत्नं च समुत्पत्तिं कुरुष्व कमलानने ।
भर्तारं यदि मां कर्तुमिच्छसि त्वं सुरप्रभम् ॥ ४९ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्ता शंकरेणाय सा तु लब्धवरा शुभा ।
तं प्रणम्यादितिहंष्टा तदैवान्तर्हिता यमौ ॥ ५० ॥

क्रयय ऊचुः ।

सुरमातादितिः स्कन्द यत्रोत्पन्ना वरानना ।
एकवीरेति नाम्ना सा पतद्यास्यानुमर्हसि ॥ ५१ ॥

तस्याः प्रभावमाचक्ष्व कथं सा मुक्तिदा नृणाम् ।

कर्मशुद्धिं (बन्धं ?) समुच्छिद्य कौतुकं परमं हि नः ॥ ५२ ॥

स्कन्द उवाच ।

यस्याः प्रभावरूपेण शक्तोऽभून्न चतुर्मुखाः ।

महेश्वरस्तथाप्यत्र मुक्तिदं त्वं वदामि वः ॥ ५३ ॥

यस्याः गर्भात्समुत्पन्नो ज्ञानरूपः परः पुमान् ।

तस्याः संदर्शनादेव ज्ञानमुत्पद्यते नृणाम् ॥ ५४ ॥

कर्मबन्धसमुच्छेदो दर्शनादेव जायते ।

तस्मात्तद्दर्शनात्मोक्षः कौतुके नास्ति कारणम् ॥ ५५ ॥

कन्याकुञ्जेति विख्याता पुरी पुण्यजनाकुला ।

रम्ये भागीरथीतीरे सुरसिद्धनिषेविता ॥ ५६ ॥

तस्यामासीन्नृपः कश्चिद्दार्मिकः सत्यसंगरः ।

इक्ष्वाकुरिति विख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ५७ ॥

तस्य पुत्रो गुणैर्ज्येष्ठः सर्वधर्मभृतां वरः ।

रेणुर्नामाभवत्त्रिषा इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ ५८ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नो देवद्विजहितो भृशम् ।

वीरो ह्यनुग्रहे शक्तः क्षमया पृथिवीसमः ॥ ५९ ॥

बृहस्पतिसमो युद्धया तेजसा च रविप्रभः ।

सर्वशास्त्रार्थकुशलो विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ६० ॥

राज्ञा तेनाधिभूतेशः कन्यार्थं तपसा पुरा ।

भार्यया सहितेनैव तपसाराधितः प्रभुः ॥ ६१ ॥

तस्मै तुष्टो वरं प्राप्दादीशानस्तूमया सह ।

प्रहस्य विकसद्वक्त्रसरोजः प्राह संस्थितः ॥ ६२ ॥

इश्वर उवाच ।

वरं वरय राजेन्द्र यथामिलपितं शुभम् ।

प्रार्थितं ते प्रदास्यामि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ६३ ॥

राजोवाच ।

कन्यां मे रूपसंपन्नां सर्वलक्षणलक्षिताम् ।

एकां देहि जगत्स्वामिम्पुत्रीं विश्वहितां प्रभो ॥ ६४ ॥

ईश्वर उवाच ।

भविष्यति न संदेहः कन्या रूपवती तव ।
सर्वकामप्रदा नृणां मत्प्रसादान्भविष्यति ।
शूरसेन इति ख्यातस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ६५ ॥

कन्यार्थमिष्टिं कुरु गच्छ सादरं
यदीच्छसि त्वं सुरविप्रपूजनम् ।
सुराङ्गनाभिः सह राज्यमुत्तमं
यशः प्रियं प्राप्स्यसि राजसत्तम ॥ ६६ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः प्रणम्य भूतेशं राजा लब्धवरो महान् ।
औदार्यो रेणुको यागं कन्यार्थमकरोत्तदा ॥ ६७ ॥
ततः क्रतुवरः पुण्यो विशिष्टवरदक्षिणः ।
राहा भागीरथीतीरे प्रारब्धः सुरवल्लभः ॥ ६८ ॥
वर्तमाने ततो यज्ञे तस्मिन्गङ्गातटे शुभे ।
आययुः सुरगन्धर्वाः सोमपाः संशितव्रताः ॥ ६९ ॥
नागा यक्षाश्च देवाश्च मुनयः संशितव्रताः ।
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्गालवो जैमिनिस्तथा ॥ ७० ॥
आथालिगोतमः कौत्सः कौण्डिण्यो गार्ग्य एव च ।
भारद्वाजः शतानन्दो विद्वान्पाराशरो मुनिः ॥ ७१ ॥
असितो देवलः कण्वो विदर्भोऽथ सहस्रपात् ।
मार्कण्डेयः शमीकश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
एते चान्ये च बहवो क्रपयः संशितव्रताः ।
तथा राजर्षयः सर्वे तं यज्ञमगमंस्तदा ॥ ७३ ॥
तद्यज्ञमण्डपस्थानं होमधूमसमाकुलम् ।
क्रग्यजुःसामनिर्घोषैः स्वर्गोपममभूत्सुहृत् ॥ ७४ ॥
एतस्मिन्मन्त्रे यज्ञे बह्विकुण्डाग्निरौद्दिजाः ।
दिव्यरूपान्विता देवी दिव्याम्बरधरा शुभा ॥ ७५ ॥

रत्नकुण्डलघृष्टाङ्गी श्रीरिवायतलोचना ।
 रूपेणाप्रतिमा गङ्गागौरीतेजःसमन्विता ।
 यत्नेः शीतांशुविम्बास्या सहसैवादितिर्निरैत् ॥ ७६ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं क्रपयः सुरचारणाः ।
 पुष्पवर्षं तदा चक्रुः स्तुवन्तोऽध्वरमूर्धनि ॥ ७७ ॥
 सुरदुन्दुभयो नेदुर्मृदद्वपणवादयः ।
 तस्यां देव्यां च जातायां चीणावेणुकलस्यनाः ॥ ७८ ॥
 एकवीरादितिश्चैषा गौरी गङ्गेति चाग्रवीत् ।
 अपिभिर्देवगन्धर्वैर्वन्द्यमाना मुनीश्वरैः ॥ ७९ ॥
 ततस्तु वरणं कृत्वा पूजयित्वा सुरद्विजान् ।
 राजा सत्कारयामास रेणुकामघनाशिनीम् ॥ ८० ॥
 एकवीरेयमुत्पन्ना रेणुकस्य गृहे शुभा ।
 सर्वलक्षणसंपन्ना वह्निकुण्डादयोनिजा ॥ ८१ ॥
 तस्याः प्रभावं नो वक्तुं शक्तोऽहं पण्मुखोऽपि सन् ।
 नान्ये ब्रह्मादयो देवाः स्वयं च शशिशेखरः ॥ ८२ ॥
 यस्याः संदर्शनादेव माहात्म्यश्रवणाम्मुदा ।
 विपाप्मानो नरा नार्यः सर्वान्कामानवाप्नुयुः ॥ ८३ ॥
 ततो निवृत्ते यत्ने तु क्रपयः सुरपन्नगाः ।
 प्रणम्य रेणुकां भक्त्या यथास्थानं ययुर्मुदा ॥ ८४ ॥

अथ कथं जमदग्निरुत्पन्न इत्यादिप्रश्ने ब्रह्मणो भृगुर्मृगोश्चयवनश्चयवना-
 दचीकस्तस्य सत्यवती कौशिकस्य गाधेः कन्या भार्येत्युपक्रम्य-

तस्याः प्रीतः स वै भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ।
 पुत्रार्थं साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८५ ॥
 उवाचाह्वय तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
 उपभोज्यश्चरुयं त्वया मात्रा वरानने ॥ ८६ ॥
 तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियवर्षमः ।
 भजेयः क्षत्रियैर्लोकैः क्षत्रियाणां च मञ्जनः ॥ ८७ ॥
 तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपाधनम् ।
 नामात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेव विधास्यति ॥ ८८ ॥

स्कन्द उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
तपस्यमिरतो नित्यं तस्यौ गोदाचरतटे ॥ ८९ ॥

स्कन्द उवाच ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ।
गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ॥ ९० ॥
चरुहयं गृहीत्वाथ ऋचीकस्य प्रिया शुभा ।
भर्तुर्धनमव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ ९१ ॥
माता तस्यै तु दैवेन दुहित्रेऽप्यं चरुं ददौ । -
तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार सा ॥ ९२ ॥
अथ सत्यवती गर्भे क्षत्रियस्तकरं द्विजाः ।
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ ९३ ॥
तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च ।
यचोऽप्रधीन्मुनिश्रेष्ठाः स्वभार्यां वरवर्णिनीम् ॥ ९४ ॥

ऋचीक उवाच ।

मात्रासि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
तज्जनियति ते पुत्रः क्रूरकर्मातिदारुणः ।
माता जनिष्यते पुत्रं ब्रह्मभूतं तपोधनम् ॥ ९५ ॥
[एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती शुभा ।
तदा प्रसादयामास सुतो मे नन्दुशो भवेत् ।
ब्रह्मणा सदृशः स्वामिंश्चुत्वा तु मुनिरव्यवीत् ॥

ऋषिरुवाच ।

नैव संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वया ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥]

स्कन्द उवाच ।

ततः सत्यवती धाम्यमेवं धृत्वाप्रवीत्पतिम् ।
दृष्ट्वा लोकानपि स्वामिंश्चुजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ ९६ ॥

शमात्मकमृजुं शान्तं पुत्रं दातुं त्वमर्हसि ।
 काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तत्र च प्रभो ।
 यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतन्मुनीश्वर ॥ ९७ ॥
 ततः प्रसादमकरोत्तस्यास्तु तपसो बलात् ।
 पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
 त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ९८ ॥
 ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
 तपस्यभिरतं दाम्स्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ९९ ॥
 गाभिश्चरुचिपर्यासाद्रौद्रवैष्णवयोः सुतम् ।
 प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां जगाम ब्राह्मणैर्वृतः ॥ १०० ॥
 परिस्तृता महाभागा पुण्यातोया मुनीश्वराः ।
 कौशिकी स्वेच्छया गङ्गा सर्वथापौघनाशिनी ॥ १०१ ॥

स्कन्द उवाच ।

अतः परमृचीकस्य जमदग्निः सुतो द्विजाः ।
 पतिर्भविष्यति श्रीमान्नेणुकायाः स्वयंवरे ॥ १०२ ॥
 जामदग्न्यमिति ख्यातं हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 मुनिः परशुरामं तं रेणुकायां जनिष्यति ।
 विष्णुं पुराणपुरुषं दुष्टानां विनिवारकम् ॥ १०३ ॥

अथ रेणुका कथं जमदग्नेर्भार्या इति प्रश्ने-

ततो भार्गीरथी गङ्गां द्रष्टुं गङ्गातटाग्निरैव ।
 ऋषिः परमतत्त्वज्ञः पित्रा सह मुनीश्वराः ॥ १०४ ॥
 रम्ये भार्गीरथीतीरे तीर्थयात्रार्थमागतौ ।
 ददर्श रेणुको धीमान् रूपेणाप्रतिमौ मुनी ॥ १०५ ॥
 तौ दृष्ट्वा गृहमानीय ताभ्यां स्वागतमादरात् ।
 पाद्यार्घ्याच्चमनीयाद्यै रेणुश्चक्रे महायशः ॥ १०६ ॥
 जमदग्निक्रचीकौ तावथाभ्यर्च्य च रेणुकः ।
 उवाच वचनं तत्र इदं भधुरया गिरा ॥ १०७ ॥

राजोवाच ।

कौ भवन्तावनुप्राप्तौ विश्वमोहनरूपिणौ ।
क्षीराणवसमुद्रौ च किं चन्द्राकौ सुरोत्तमौ ।
किमग्निवरुणौ देवौ किं भवन्तौ सुरात्मकौ ॥ १०८ ॥

जमदग्निरुवाच ।

भार्गवाविति जानीहि पुण्याद्गोदावरीतटात् ।
आगताविह राजर्षे दर्शनार्थं तवानघ ॥ १०९ ॥
अयं मे जनको राजन्मृचीको नाम नामतः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो ऋषिः परमतत्त्वावित् ॥ ११० ॥
भार्गवाञ्छयधनाज्जातः सर्वशास्त्रविशारदः ।
यस्य ज्ञापयमाग्नीता द्विधा गोदावरी बभौ ॥ १११ ॥

रेणुरुवाच ।

धर्म्योऽम्यनुगृहीतोऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि दर्शनात् ।
द्वयोः पूतोऽस्मि पुण्येन महता नात्र संशयः ॥ ११२ ॥
इयं मम सुता देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
कस्मै यत्नेन दातव्या तं जानामि न तत्त्वतः ॥ ११३ ॥

ऋचीक उवाच ।

स्वयंवरं त्वया कार्यमेव धर्मविनिश्चयः ।
राजन्रूपवती कस्या यतो गुणवती तव ॥ ११४ ॥
राजानो राजपुत्राश्च स्वयंवरदिदृक्ष्वरः ।
आगमिष्यन्ति मुनयो रूपेणाप्रतिमाः शुभाः ॥ ११५ ॥

स्कन्द उवाच ।

तत्र सयौगृहीत्याशः परित्यज्य शुमानना ।
एकवीरा स्वयं वध्रे जमदग्निं मुनीन्धरम् ॥ ११६ ॥
पित्रा सैत्रमनुज्ञाता रेणुका स्वयमादरात् ।
प्राक्षिपद्रत्नपुष्पाङ्गां भालां तु जमदग्ने ॥ ११७ ॥
ततो दाहार्हताः सर्वे समुत्पेतुः सहस्रशः ।
राजानमृषयः केचिदमर्षेण प्रणोदिताः ॥ ११८ ॥

अथ रेणुकायाः स्वयंवरोपकरणानि रेणुना जमदग्नेये दत्त्वा सत्कृत्य प्रस्था-
पितो जमदग्निः स्वाश्रमं प्राप्तो निजधर्मं पालयामासेत्याद्यनन्तरम्—

जमदग्नेस्ततस्तस्यां रेणुकायां सुरोत्तमाः ।

वभूवुः पञ्च पुत्रास्ते वहीन्द्रार्कानिलाच्युताः ॥ ११९ ॥

वसुर्नामानलो जज्ञे वायुर्विश्वावसुः स्मृतः ।

वृहद्भानुर्दिनकरो वृहत्कर्णः शतक्रतुः ।

इति नामानि पुत्राणां रेणुकायाः शुभानि च ॥ १२० ॥

अथाच्युतांशोत्पत्तिः ।

चिन्तयित्वा स्वयं विष्णुर्मत्वा तां विश्वमातरम् ।

स रेणुकायास्तत्पुण्यमुदरं प्राविशन्मुदा ॥ १२१ ॥

स्वयं प्रकाशयद्विश्वं हरिस्त्रिभुवनेश्वरः ।

यदा मातुः स्थितो गर्भे तदा कौतूहलं महत् ॥ १२२ ॥

यस्याङ्गलोमसंलम्बाः श्रयन्ते ग्रहागोलकाः ।

कुक्ष्यैकं कोणमाश्रित्य स रामो ववृधे शनैः ॥ १२३ ॥

ततस्त्वदिति नक्षत्रे तृतीयायां तु माधवे ।

रेणुकायास्तदा गर्भादुदितः स हरिर्यमौ ॥ १२४ ॥

पुष्पवर्षोऽभवत्तत्र रामदेवस्य मूर्धनि ।

सुरदुन्दुभयो नेदुर्मदङ्गपणवादयः ॥ १२५ ॥

शङ्खतालनिनादाश्च वीणावेषुकलस्वनाः ।

वभूवुः सहसा तत्र गन्धर्वाश्च जगुर्हरिम् ॥ १२६ ॥

सहस्रमेकं याहूनामर्जुनस्य चचाल ह ।

जाते रामे प्रचण्डेन घातेनेव वनं महत् ॥ १२७ ॥

तस्मिञ्जाते तदा रामे जमदग्निर्मुनीश्वरः ।

प्राह्मणेभ्योऽददाद्धेनू रत्नानि विविधानि च ॥ १२८ ॥

अथ रामः क्रमेण वर्धमानः पित्रा कृतोपनयनो धेदुसंपन्नः शिवसकाशा-
ञ्जनुर्विद्याध्ययनाय कैलासं गन्तुं मय्यनुज्ञां देहीति पितरौ क्षापयामास ।
ताभ्यामनुज्ञातः प्रणम्य प्रतस्थे । कैलासं प्राप्तो भगवतो महादेवस्य भक्त्या
धनुर्विद्यामशेषामाससाद् महेश्वराश्च परशुमित्यादि । अन्तरा च कुबेरोऽ-
प्सरोभिः सह जमदग्नेराश्रमसमीपे भागीरथीजलविहारार्थमागतः । तस्य

जलविहारवर्णनम् । ततश्च-

स्कन्द उवाच ।

कैलासाद्रिं गते रामे जमदग्नेर्वराश्रमे ।

विश्वशोभकरं घोरमभवत्कौतुकं महत् ॥ १२९ ॥

ऋषय ऊचुः ।

कीदृशं तु भवेत्त्वामिम्परं कौतूहलं प्रभो ।

ब्रूहि तज्ज्ञातुमिच्छामो रेणुकायाः कथामृतम् ॥ १३० ॥

स्कन्व उवाच ।

ततः कालेन महता रेणुकाघविनाशिनी ।

जाता रजस्वला साम्या रामदेवस्य वै शुभा ॥ १३१ ॥

ततो दिनत्रयस्यान्ते गङ्गायामुदिते रवौ ।

रेणुका स्नातुमगमत्सा दिव्याम्बरधारिणी ॥ १३२ ॥

दिव्यचन्दनलिताङ्गी दिव्यामरणभूषिता ।

स्नात्वा तस्थौ भागीरथ्यां रेणुका स्त्रीभिरावृता ॥ १३३ ॥

ऋतुस्नाता ददर्शाथ क्रीडमानं शुभे जले ।

तत्र चित्ररथं देवी प्रौढनारीसमावृतम् ॥ १३४ ॥

दृष्ट्वा तं चारुसर्वाङ्गी विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

चिन्तयामास भर्तारं जमदग्निं पतिव्रता ॥ १३५ ॥

यद्यस्माभिः परिवृतो जमदग्निर्मुनीश्वरः ।

क्रीडत्यस्मिञ्जले गङ्गायां चातिनिर्मले ।

तदा स्यात्सार्थकं तीर्थमिति सा मनसाप्रवीत् ॥ १३६ ॥

श्रुत्येवं तदा देवी जगाम जगदम्बिका ।

परिधाय दुकुलं सा स्नात्वा चैवाङ्गनावृता ।

भीता सा त्वरिता भर्तुः स्वाश्रमं पुनरागमत् ॥ १३७ ॥

गृहद्वारि स्थितां दृष्ट्वा जमदग्निः प्रियां शुभाम् ।

रोषेण महता युक्तो युगान्ताग्नेसमोऽभवत् ॥ १३८ ॥

एकवीरां महामागामृषिः प्रस्फुरिताधरः ।

रक्तपर्यन्तनयनो रोषादिदमुवाच ह ॥ १३९ ॥

जमदग्निरुवाच ।

निर्गच्छ भवनादस्मात्स्वैरिणी त्वं न संशयः ।
 मया दुश्चारिणी दुष्टा न त्वं हन्तुं स्वयं क्षमा ॥ १४० ॥
 अग्निहोत्रस्य कालोऽयं व्यतीतश्चाभवच्छुभः ।
 देवतातिथिपूजा मे भवेन्मोघा न संशयः ॥ १४१ ॥
 त्वं ज्ञातासि मया नूनं सा भूदे व्यभिचारिणी ।
 न हि मे धर्ममुद्दिश्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४२ ॥
 कुलं संप्राप्य पुण्यं मे कुले महति जातया ।
 अकार्यं किं त्वया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ १४३ ॥

स्कन्द उवाच ।

भर्तुस्तद्वचनं श्रुत्वा रेणुका सा पतिव्रता ।
 शनैरुवाच भर्तारं भीता मधुरया गिरा ॥ १४४ ॥

एकधीरोवाच ।

भवन्त एव मे नित्यं हृदि तिष्ठन्ति नापरः ।
 मनसापि न घाञ्छामि भवद्भयोऽस्यं यरं विभो ॥ १४५ ॥
 मम नारायणः पुत्रः पौत्रो ग्रहान्यजन्तवः ।
 प्रपौत्रास्तेषु किं स्वामिन्मेऽभिलापः प्रवर्तते ॥ १४६ ॥
 भर्ता मान्यो गुरुः श्लाघ्यो गुरुणां परमो गुरुः ।
 तद्वते का गतिः स्वामिशरीणामिह जायते ॥ १४७ ॥
 सर्वदेवमयो भर्ता पूज्यः स्त्रीणां गृहे गृहे ।
 यस्मिंस्तुष्टे भवेयुस्ते देवताः पितरस्तथा ॥ १४८ ॥
 भर्ता नाम परं स्त्रीणां भूषणं भूषणैर्विना ।
 न कदाचिद्भतिस्तासां विना भर्ता भवेदिति ॥ १४९ ॥
 भर्ता गुरुः सदा मान्यो भर्ता धर्मः सनातनः ।
 भर्तारि प्रीतिमापन्ने प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥ १५० ॥

न कामयेऽहं मनसापि चापरं
 पतिं भवन्तो मम विश्वरूपिणः ।
 सत्यं मया चोक्तमिदं न चान्यथा
 यथोचितं तत्कृत्यतां च धर्मतः ॥ १५१ ॥

स्कन्द उवाच ।

तयैवं मधुरेणापि जमदग्निः प्रसादितः ।
वचसा धर्मयुक्तेन रेणुकां कुपितोऽब्रवीत् ॥ १५२ ॥

जमदग्निरुवाच ।

यथाह्रांसि न संदेहस्त्वमनार्यासती मम ।
किं ब्रवीषि यच्चो धर्म्यं कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ १५३ ॥

ततश्च—

सद्यः क्रोधवशाद्विलोक्य विधिवन्नम्रां पुरो रेणुका-
मेतां धर्मपरायणामपि हठाद्धन्तुं सुतानादिशत् ।
चक्रुस्ते न वचो न युक्तमिति च प्रोचुः क्रुधा ताम्पुनः
कृत्वा प्राणविनाकृतानथ मुनिः सस्मार रामं सुतम् ॥ १५४ ॥

भो भोः श्रीराम रामेति त्रिमिरुच्चैःस्वरैर्मुनिः ।
जमदग्निः प्रियं पुत्रं कैलासात्क्षिप्रमाह्वयत् ॥ १५५ ॥

स ह्रुतस्वरसंयुक्तं पितुः शब्दं मुनीश्वराः ।
रामस्तस्याशृणोद्भीरः कैलासाचलमाश्रितः ॥ १५६ ॥

रामः प्रणम्य तं दृष्ट्वा शंकरं सगणेश्वरम् ।
स्क्रुधे परशुमादाय धनुर्गृह्य निरगाद्वली ॥ १५७ ॥

ततः संधाय नाराचमाकृष्य विपुलं धनुः ।
स रामस्तत्क्षणादेव पितुः स्थानं ययौ जवात् ॥ १५८ ॥

सकट्पुणभुजाभ्यां च स्नेहाघ्नत्वा च मातरम् ।
पितरं च परिष्वज्य रामस्तावभ्यवादयत् ॥ १५९ ॥

स ददर्श ततो धातृमातासम्पतितमिक्षितौ ।
क्रुद्धं च पितरं रामः प्रसन्नां चैव रेणुकाम् ॥ १६० ॥

कपिशलिपुटं कृत्वा विजयेन मुनीश्वराः ।
प्रसाद्य पितरं रामस्ततो वचनमब्रवीत् ॥ १६१ ॥

तवाद्य वचनात्तात कैलासादागतोऽस्म्यहम् ।
त्वं ज्ञापय तात तूर्णं प्रियं किं कर्त्वाणि ते ॥ १६२ ॥

पितुर्वचनकर्तारः सर्वे ते गुरवो मम ।
त्यमतुल्यो गुरुः साक्षात्स्वयं साक्षी पिनाकधृक् ॥ १६३ ॥

न त्वया सदृशः काश्चित्पि लोकेषु विद्यते ।
 त्वं तु ब्रह्मा त्वमोङ्कारस्त्वमग्निस्तात चन्द्रमाः ॥ १६४ ॥
 सर्वदेवमयस्तात नास्ति किञ्चित्त्वया विना ।
 ब्रूहि तात यदर्थं मे तूर्णमावाहनं कृतम्
 तव शर्म प्रदास्यामि तैलोक्यं क्षोभयाम्यहम् ॥ १६५ ॥
 ततः पुत्रस्य वचनात्संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 जमदग्निः प्रियं पुत्रं रामं वचनमब्रवीत् ॥ १६६ ॥

जमदग्निरुवाच ।

त्वं मे पूर्वसखा यत्स हरिस्त्रिभुवनेश्वरः ।
 स्वर्गात्वं मम पुत्रत्वं प्राप्तोऽसि इह भूतले ॥ १६७ ॥
 त्वद्वते देहमात्मानं जीवितं च मुधा भवेत् ।
 शंभुतेजःसमुद्भूतमृपयः सुरकिंनराः ॥ १६८ ॥
 ब्रूयुर्मां कश्यपं गङ्गामदिति रेणुकामिमाम् ।
 इयं त्वज्जननी राम यस्या गर्भे तवोद्भवः ॥ १६९ ॥
 अनया स भगीरथ्यां गन्धर्वः स्मररूपधृक् ।
 अवैक्षित इति ज्ञातं मया भावेन नाम्यथा ॥ १७० ॥
 देवतातिथिदीनानां तृप्तिकालो वृथा गतः ।
 त्यक्तकालोऽनया राम हन्तव्या सा त्वया प्रभो ॥ १७१ ॥
 त्वमिमां रेणुकां वत्स रामदेव धनुर्धर ।
 क्षिप्रं दुश्चारिणीं दुष्टां शस्त्रेणानेन घातय ॥ १७२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तः स तदा रामः पित्रा तेन मुनीश्वराः ।
 तत्क्षणादेकवीर्यं तामम्बां परशुनाच्छिनत् ॥ १७३ ॥
 ततः पपात सा देवी रेणुका पापनाशिनी ।
 निहता रामदेवेन च्छिन्नेव कदली यथा ॥ १७४ ॥
 ततोऽम्बरात्पुष्पवर्षं सहसा चापतच्छुभम् ।
 हतायां रेणुकायां तु रामदेवस्य मूर्धनि ॥ १७५ ॥
 जमदग्निर्महातेजाः सुतं धर्ममृतां वरम् ।

स्कन्द उवाच ।

तयैवं मधुरेणापि जमदग्निः प्रसादितः ।
वचसा धर्मयुक्तेन रेणुकां कुपितोऽब्रवीत् ॥ १५२ ॥

जमदग्निरुवाच ।

वधाहोसि न संदेहस्त्वमनार्यासती मम ।
किं ब्रवीषि वचो धर्म्यं कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ १५३ ॥

ततश्च—

सद्यः क्रोधवशाद्विलोभ्य विधिवन्नम्रां पुरे रेणुका-
मेतां धर्मपरायणामपि हठाद्धन्तुं सुतानादिशत् ।
चक्रुस्ते न वचो न युक्तमिति च प्रोचुः कुधा तान्पुनः
कृत्वा प्राणविनाकृतानथ मुनिः सस्मार रामं सुतम् ॥ १५४ ॥

भो भोः श्रीराम रामेति त्रिभिरुच्चैःस्वरैर्मुनिः ।
जमदग्निः प्रियं पुत्रं कैलासात्क्षिप्रमाह्वयत् ॥ १५५ ॥

स प्लुतस्वरसंयुक्तं पितुः शब्दं मुनीश्वराः ।
रामस्तस्याशृणोद्दीरः कैलासाचलमाश्रितः ॥ १५६ ॥

रामः प्रणम्य तं दृष्ट्वा शंकरं सगणेश्वरम् ।
स्फुट्य परशुमादाय धनुर्गृह्य निरगाद्वली ॥ १५७ ॥

ततः संधाय नाराचमाकृष्य विपुलं धनुः ।
स रामस्तत्क्षणादेव पितुः स्थानं ययौ जवात् ॥ १५८ ॥

सकृद्गुणभुजाभ्यां च स्नेहाव्रत्वा च मातरम् ।
पितरं च परिष्वज्य रामस्तावभ्यवादयत् ॥ १५९ ॥

स ददर्श ततो भ्रातृन्गतासून्पतिताम्क्षितौ ।
कुब्धं च पितरं रामः प्रसन्नां चैव रेणुकाम् ॥ १६० ॥

कराञ्जलिपुटं कृत्वा विनयेन मुनीश्वराः ।
प्रसाद्य पितरं रामस्ततो वचनमब्रवीत् ॥ १६१ ॥

तयाद्य वचनात्तात कैलासादागतोऽस्म्यहम् ।
त्वं क्षापय तात तूर्णं प्रियं किं कर्त्तव्यं ते ॥ १६२ ॥

पितुर्वचनकर्तारः सर्वे ते गुरवो मम ।
त्वमनुज्यो गुरुः साक्षात्स्वयं साक्षी पिनाकधृक् ॥ १६३ ॥

[जमदग्निरुवाच ।]

यथा वदसि धर्मज्ञ तत्तथा न तदन्यथा ।
 क्रोधेनेदं कृतं चत्स दुष्कृतं न कृतं मया ॥ १८९ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा जमदग्निः प्रियां शुभाम् ।
 पीयूषेणाथ तां सिक्तां तूर्णमुत्थापयत्स्वयम् ।
 उत्थापयामास तदा पीयूषेणाभिषिच्य ताम् ॥ १९० ॥
 सर्वभूषणसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
 उत्थाय भूतलात्स्वच्छा सा पुत्रान्परिपस्वजे ॥ १९१ ॥
 ततः प्रणम्य तामभ्यां पुत्राः पञ्च मनोरमाः ।
 पप्रच्छुरमलां देवीं परिष्वज्येदमुत्तमाम् ॥ १९२ ॥

पुत्रा ऊचुः ।

मातस्त्वं ब्रूहि केनाथ कारणेन चिरं शुभे ।
 पुत्रान्विहाय नः सर्वांस्सुप्तासि धरणीतले ॥ १९३ ॥
 न सुहूर्तमपीच्छामो जीवितुं च त्वया विना ।
 त्वया जीवन्ति भूतानि धार्यतेऽदस्त्वया जगत् ॥ १९४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र पुष्पवर्णो महानभूत् ।
 रेणुकायास्तदा मूर्ध्नि दुन्दुर्भानां च निस्वनः ॥ १९५ ॥
 वृष्ट्वा तामुत्थितां देवीमृषयः सुरकिंनराः ।
 स्तुवन्तो योगिनः सर्वे परं हर्षमुपागताः ॥ १९६ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः पुत्रैः परिवृतामेकवीरां पतिव्रताम् ।
 ऋषिः सत्कारयामास बलालंकरणैः शुभैः ॥ १९७ ॥
 त्यज देव्यप्रियं सर्वं दुःखदैर्न्यं च भामिनि ।
 भद्रे क्रोधवशादेतत्तव कष्टं मया कृतम् ॥ १९८ ॥
 ध्रुवं गुणवती चासि पुत्रिण्यव्यभिचारिणी ।
 पतिभक्तिरता चासि त्वमेव मम वल्लभा ।
 जननी सर्वदेवानां त्वमेव सकलेश्वरी ॥ १९९ ॥
 श्युक्त्वा तां परिष्वज्य स्नेहादुक्त्वा उदारधीः ।
 स्वाङ्गे पुत्रैर्दृतां दृष्टो देवीमारोपयत्तदा ॥ २०० ॥

जमदग्निस्त्वाच ।

राम राम महाबाहो भृगुवंशविवर्धन ।
 तव तुष्टोऽस्म्यहं वत्स ब्रूहि यत्तेऽभिवाञ्छितम् ॥ १७७ ॥
 प्राकृतं न हि मन्ये त्वां पुत्रं गुणवतां वरम् ।
 धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि यस्य मे त्वं सुतो महान् ॥ १७८ ॥
 यः करोति पितुर्वाम्यं नित्यं मातुर्हिते रतः ।
 स पूज्यो वन्दनीयश्च देवानां पितृवद्भवेत् ॥ १७९ ॥
 त्वं हि सत्यव्रतश्चैव गुरुभक्तिपरायणः ।
 अन्नित्योऽसि न संदेहः सुराणामधिपेश्वरः ॥ १८० ॥
 वरं दास्यामि ते राम गुरुवाक्यपरायण ।
 तत्त्वं ब्रूहि महासत्त्व यत्ते मनसि वर्तते ॥ १८१ ॥

राम उवाच ।

यवि तुष्टोऽसि मे तात सह मात्रा मुनीश्वर ।
 उत्तिष्ठन्त्यनघाः क्षिप्रं भ्रातरौ भस्मराशयः ॥ १८२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तस्तेन रामेण जमदग्निर्महातपाः ।
 शीघ्रमुत्थापयामास पुत्रास्त्रिस्त्वामृतेन तान् ॥ १८३ ॥
 सिक्तास्तेनामृतेनाशु वस्त्राद्यास्ते सुरोत्तमाः ।
 उत्थिताः सहसा हृष्टाः पितरं आभ्यवाद्यन् ॥ १८४ ॥
 याहुर्भ्यां स परिष्वज्य स्याद्दे चारोष्य तान्सुतान् ।
 पुनरेव भुनिः स्नेहाद्रामं वचनमब्रवीत् ॥ १८५ ॥
 अन्यं वरय भद्रं ते यमिच्छसि वरं सुत ।
 वाञ्छितं ते प्रदास्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १८६ ॥

राम उवाच ।

इयं मे जननी देवी रेणुकान्यभिचारिणी ।
 अनातस्वयनघा तात शिषमुत्तिष्ठतु स्वयम् ॥ १८७ ॥
 यस्याः पादाब्जगुगलं ध्यायन्ति मुनयः सदा ।
 योगिनश्च जगन्मातुस्त्र्यम्बक्या सा हता मया ॥ १८८ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तो मुनिना तेन संक्रुद्धो हैहयाधिपः ।
घातयामास तं विप्रं खड्गमुत्पाट्यन्मृशम् ॥ २१० ॥
ततो रोपेण महता जमदग्निं मुनीश्वराः ।
तेनासिनातितीक्ष्णेन कार्तवीर्यस्तदाहनत् ॥ २११ ॥
ततश्चक्रोश सा देवी रेणुकाघविनाशिनी ।
अर्जुनेन हतं दृष्ट्वा स्वपतिं भर्तृवत्सला ॥ २१२ ॥
जमदग्नेः प्रिया भार्या तस्योपर्यपतच्छ्रुत्वा ।
एकवीरां जगद्धात्रीमर्जुने न वचोऽब्रवीत् ॥ २१३ ॥
ततः पुनरसौ क्रोधादसिना मुनिसत्तमम् ।
तं जघान तया सार्धं [स] मुपस्थितयानया ॥ २१४ ॥
त्रिःसप्तवत्सुसंक्रुद्धां जमदग्निमयार्जुनः ।
हत्वा तस्य मुनेर्दहमसिना क्षिप्रमच्छिनत् ॥ २१५ ॥
ततस्ते सुरगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
वदुस्तं हतं दृष्ट्वा क्रोशन्तस्ते ख भार्यवम् ॥ २१६ ॥
सा त्रिःसप्तशताङ्गी च रेणुका पतिवत्सला ।
शुक्रोश सा बह्वंशध्वान्स रामः शृणुयाद्यथा ॥ २१७ ॥
एकवीरा जगम्माता मुनिभिः परिवारिता ।
इवमाहार्जुनं देवी यवनं ब्रह्मसन्निध ॥ २१८ ॥

एकवीरोवाच ।

ब्रह्मघ्नार्जुन पापिष्ठ किमिदं साहसं कृतम् ।
कामधेनुमिमामिच्छन्पापं निरयसाधनम् ॥ २१९ ॥
हृत्वेमं ब्राह्मणं शान्तं क्व गतस्त्वं विमोक्ष्यसे ।
क्ये हि मुक्त्वा परत्र वै भ्राजन् भद्रमुर्हति ॥ २२० ॥

स्कन्द उवाच ।

तस्यास्तद्ब्राम्हण्यमाकर्ण्य तूर्णोभूतो मुनीश्वराः ।
निरैद्राममयाद्राजा समन्तादवलोकयन् ॥ २२१ ॥
मुनीन्द्रे निहते तेन कामधेनुस्त्रिविष्टपम् ।
जगाम तत्क्षणादेव रोदमाना सुदुरिता ॥ २२२ ॥

ततस्ते सुरगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

ब्रह्मालंकरणैः पुष्पैरेकत्रीरामपूजयन् ॥ २०१ ॥

अथ हैहयस्य राज्ञः कृतवीर्यः, कृतवीर्यात्पदोपसमये रतिमत्प्रां राका-
यत्यामसुरो मधुः कार्तवीर्योऽर्जुनः पुत्रो दत्तात्रेयाराधनया बाहूनां सहस्रं
ग्राह्यणभिन्नादवध्यतां चासाद्य महाराजो वभूवेत्यादि ।

यः पूर्वं दशकंधरं क्षितिभृतामग्रेभ्वरं भूभुजां

कारागारगतं चकार धलवान्दोष्णां सहस्रैः स्वयम् ।

भूयः पट्टजयोनिना भगवता पौत्रार्थिना याचितः

प्रीतो रावणमुमुक्षोश्च महिमा तस्यास्य किं वर्ण्यताम् ॥ २०२ ॥

अस्मै कदाचिदागत्य नारदस्तपसां धरः ।

जमदग्न्याश्रमकथामूचे कलङ्ककौतुकी ॥ २०३ ॥

काले कदापि नृपतिर्मृगयापदेशाद्

दृष्ट्वा तपोवनगतं जमदग्निवेशम् ।

आतिथ्यकारिणि मुनावतिविस्मयेन

हर्तुं स दैवतगर्वा स्वयमाचकाङ्क्ष ॥ २०४ ॥

विश्वामित्रमुखैस्तपस्विभिरसौ शश्वन्निषिद्धोऽपि स-

न्मोहान्धः सुरधेनुमुत्कटगुणां हर्तुं भटानादिशत् ।

धेनोर्बन्धनविनिर्गतानपि भटान् हत्वा रणे रोपणो

हर्तुं स स्वयमेव यत्नमकरोद्धेनुं द्विजस्योत्तमाम् ॥ २०५ ॥

स्कन्द उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरं क्रुद्धः स सहस्रार्जुनो बली ।

मन्त्रिभिः प्रेरितः खड्गमुद्यम्याग्रे च संस्थितः ॥ २०६ ॥

तस्य क्रुद्धस्य च राज्ञः किल्बिषाय मतिर्भवत् ।

कामधेनुं मुनिं हत्वा नेप्यामीति भुगीश्वराः ॥ २०७ ॥

अर्जुन उवाच ।

दाम्ना वद्धा स्वहस्तेन कामधेनुं मुनीश्वर ।

देहि शीघ्रं त्वमप्योहि यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २०८ ॥

श्रुत्वापि उवाच ।

स्वयं नय घलादेनां न दातुं तत्र मे क्षमम् ।

करोमि किं नृपश्रेष्ठ यद्येषां गानं गच्छति ॥ २०९ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तो मुनिना तेन संक्रुद्धो हैहयाधिपः ।
 घातयामास तं विप्रं खड्गमुत्पाटयन्मृशम् ॥ २१० ॥
 ततो रोपेण महता जमदग्निं मुनीश्वराः ।
 तेनासिनातितीक्ष्णेन कार्तवीर्यस्तदाहनत् ॥ २११ ॥
 ततश्चक्रोश सा देवी रेणुकाघविनाशिनी ।
 अर्जुनेन हतं दृष्ट्वा स्वपतिं भर्तृवत्सला ॥ २१२ ॥
 जमदग्नेः प्रिया भार्या तस्योपर्यपतच्छ्रुत्वा ।
 एकवीरां जगद्धात्रीमर्जुनो न वचोऽग्रवीत् ॥ २१३ ॥
 ततः पुनरसौ क्रोधादसिना मुनिसत्तमम् ।
 तं जघान तया सार्धं [स] मुपस्थितयानया ॥ २१४ ॥
 त्रिःसप्तवत्सुसंक्रुद्धो जमदग्निमथार्जुनः ।
 हत्वा तस्य मुनेर्दहमसिना क्षिप्रमच्छिनत् ॥ २१५ ॥
 ततस्ते सुरगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 रुरुदुस्तं हतं दृष्ट्वा क्रोशन्तस्ते च भार्गवम् ॥ २१६ ॥
 सा त्रिःसप्तक्षताङ्गी च रेणुका पतिवत्सला ।
 चुक्रोश सा बहुशब्दान्स रामः शृणुयाद्यथा ॥ २१७ ॥
 एकवीरा जगन्माता मुनिभिः परिवारिता ।
 इदमाहार्जुनं देवी वचनं प्रहसन्निव ॥ २१८ ॥

एकवीरोवाच ।

ब्रह्मघ्नार्जुन पापिष्ठ किमिदं साहसं कृतम् ।
 कामधेनुमिमामिच्छन्पापं निरयसाधनम् ॥ २१९ ॥
 हत्वेमं ब्राह्मणं शान्तं क्व गतस्त्वं विमोक्ष्यसे ।
 को हि भुक्त्वा पराङ्गं वै भाजनं भद्रुमर्हति ॥ २२० ॥

स्कन्द उवाच ।

तस्यास्तद्वाक्यमाकर्ण्य तूर्णोभूतो मुनीश्वराः ।
 निरदामभयाद्राजा समन्तादयत्रोकयन् ॥ २२१ ॥
 मुनीन्द्रे निहते तेन कामधेनुस्त्रिपिष्टम् ।
 जगाम तत्क्षणादेव रोदमाना सुदुःखिता ॥ २२२ ॥

एकवीरा जगद्योनिः पतिभक्तिपरायणा ।
 यानुच्चैरकरोच्छ्रद्दाम्समस्तानशृणोत्तदा ॥ २२३ ॥
 ततो मातुः स्वनं श्रुत्वा प्रणम्येशं गणेश्वरम् ।
 पृष्ट्वा तद्वनुरादाय मातुर्गृहमथागमत् ॥ २२४ ॥
 स ददर्श ततो रामः पितरं निहतं भुवि ।
 तां त्रिःसप्तशताङ्गीं च मातरं च महाबलः ॥ २२५ ॥
 रेणुकां मातरं दृष्ट्वा वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 पप्रच्छ मातरं रामः कारणं तत्पितुर्वधे ॥ २२६ ॥

राम उवाच ।

मातर्देवि जगद्वन्द्ये केनेदं दुष्कृतं कृतम् ।
 तिष्ठन्त्यां त्वयि तद्वह्निं मा शुचस्त्वं मयि स्थिते ॥ २२७ ॥
 अशुनैव हतं शत्रोर्मया परशुना शरैः ।
 ससैन्यस्य रणे गृध्राः श्येनगोमायुर्बायसाः ।
 भक्षयिष्यन्ति मांसानि मातस्त्वं शूहि तं रिपुम् ॥ २२८ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः परशुरामस्य श्रुत्वा तद्वचनं शुभम् ।
 प्रहस्य रेणुका तस्मै कथयामास तं रिपुम् ॥ २२९ ॥
 भागतोऽथ नृपो राम कार्त्तवीर्य इति श्रुतः ।
 तस्मै सम्यङ् मयातिथ्यं कृतं घत्सादरेण च ॥ २३० ॥
 कामधेनुः शुभा तेन भुक्त्वा वै प्रार्थिता बलात् ।
 नीयमानापि सा तेन न जगाम नृपालयम् ॥ २३१ ॥
 कशादण्डप्रहारैश्च सचिवैर्निहता भृशम् ।
 सहस्रासुनदेशं सा न जगाम कथञ्चन ॥ २३२ ॥
 ततः प्रकुपितः शीघ्रमर्जुनो मुनिसत्तमम् ।
 आरुप्यासिलतां सूर्णं जघान पितरं तव ॥ २३३ ॥
 न सेहे जीवितुं शक्यमनेन पतिना विना ।
 मां त्रिःसप्तशताङ्गीं त्वं पश्य राम घनुर्धर ॥ २३४ ॥

श्रीराम उवाच ।

त्रिःसप्तकृत्यः पृथिवीं कृत्वा निःशत्रियामहम् ।
 करिष्यामि न संदेहो मातस्त्वत्सतकारणात् ॥ २३५ ॥

शतानि दश बाहूनामर्जुनस्य रणे शुभे ।

अनेनैव हनिष्यामि मातः परशुना भृशम् ॥ २३६ ॥

एकयरीवाच ।

सम्यगुक्तं त्वया यत्स प्रतिज्ञातं च यत्किल ।

पित्रे भक्त्या च संस्कारं कृत्वा तत्सफलं कुरु ॥ २३७ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति चैवात्र पृथिव्यां यत्र पुत्रक ।

***** थोप्यासि त्वं शुभां गिरम् ॥ २३८ ॥

यत्राचार्यो भवेत्पुत्र सर्वशास्त्रविशारदः ।

तेनैव सहितो भक्त्या प्रतिष्ठां त्वं कुरु द्वयोः ॥ २३९ ॥

पितुः संपादितौर्ध्वदेहिको रामो नारदेन सह माहिष्मतीसमीपमाजगाम ।

ततश्च—

स्कन्द उवाच ।

ततो दिशश्च ते सर्वे राजानां दृढविक्रमाः ।

स्वयलैः संवृतास्तस्थुः कार्तवीर्यस्य शासनात् ॥ २४० ॥

सांऽपि सिंहासनारूढो गृहीतविविधायुधः ।

कार्तवीर्यां दिशः सर्वा व्यलोकयदथ छिजाः ॥ २४१ ॥

अवलोक्य दिशः सर्वाः ससुरैरसुरैरपि ।

दुर्जयः कार्तवीर्यस्त[तः स्वप्ने] कौतुकं तन्मयवेदयत् ॥ २४२ ॥

निशायामेऽद्य मे स्वप्ने कौतुकं भो द्विजोत्तमाः ।

दृष्टं यक्ष्यामि तत्सर्वं श्रूयतां सचिवैः सह ॥ २४३ ॥

दृष्टं निर्भुजमात्मानं भोश्छिन्नशिरसं द्विजाः ।

मुण्डं दिगम्बरं चैव ख्यायतां मे यथा तथा ॥ २४४ ॥

इयं राकावती नग्ना कण्ठे बद्धा च मां द्विजाः ।

क्रन्दमाना च जननी दिशं याम्यां जगाम ह ॥ २४५ ॥

पुरी माहिष्मती चेयं गजवाजिसमाकुला ।

निमग्ना सागरे घोरे भग्नप्राकारमन्दिरा ॥ २४६ ॥

आसने शयने पाने भोजने स्त्रीसमागमे ।

तं च विप्रं प्रपद्यामि यो मया निहतस्तदा ॥ २४७ ॥

क्षीरचारिघृताद्येषु तं छिन्नशिरसं द्विजम् ।

पद्यामि भ्रमदायुक्तं स्वप्ने त्वसिविदारितम् ॥ २४८ ॥

पक्षवीरा जगद्योनिः पतिभक्तिपरायणा ।
 यानुचैरकरोच्छब्दान्समस्तानगृणोत्तदा ॥ २२३ ॥
 ततो मातुः स्वनं श्रुत्वा प्रणम्येशं गणेश्वरम् ।
 पृष्ट्वा तद्वनुरादाय मातुर्गृहमथागमत् ॥ २२४ ॥
 स ददर्श ततो रामः पितरं निहतं भुवि ।
 तां त्रिःसप्तक्षताङ्गीं च मातरं च महाबलः ॥ २२५ ॥
 रेणुकां मातरं दृष्ट्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 पप्रच्छ मातरं रामः कारणं तत्पितुर्वधे ॥ २२६ ॥

राम उवाच ।

मातर्देवि जगद्वन्द्ये केनेदं पुष्कलं कृतम् ।
 तिष्ठन्त्यां त्वयि तद्गृहि मा शुचस्त्वं मयि स्थिते ॥ २२७ ॥
 अधुनैव हतं शत्रोर्मया परशुना शरैः ।
 ससैन्यस्य रणे गुधाः श्येनगोमायुर्वायसाः ।
 भक्षयिष्यन्ति मांसानि मातस्त्वं गृहि ते रिपुम् ॥ २२८ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः परशुरामस्य श्रुत्वा तद्वचनं शुभम् ।
 प्रहस्य रेणुका तस्मै कथयामास तं रिपुम् ॥ २२९ ॥
 आगतोऽत्र नृपो राम कार्त्तवीर्य इति श्रुतः ।
 तस्मै सम्यङ् मयातिथ्यं कृतं वत्सादरेण च ॥ २३० ॥
 कामधेनुः शुभा तेन भुक्त्या वै प्रार्थिता यत्नात् ।
 नीयमानापि सा तेन न जगाम नृपालयम् । ॥ २३१ ॥
 कशादण्डप्रहारैश्च सचिवैर्निहता भृशम् ।
 सहस्रार्जुनदेशं सा न जगाम कथंचन ॥ २३२ ॥
 ततः प्रकुपितः क्षीप्रमर्जुनो मुनिसत्तमम् ।
 आरुप्यासिलतां तूर्णं जघान पितरं तव ॥ २३३ ॥
 न सेहे जीवितुं शक्यमनेन पतिना विना ।
 मां त्रिःसप्तक्षताङ्गीं त्वं पश्य राम धनुर्धर ॥ २३४ ॥

श्रीराम उवाच ।

त्रिःसप्तदन्तः पृथिवीं कृत्वा निःशत्रियामहम् ।
 वारिष्यामि न संदेहो मातस्यत्क्षनफारणात् ॥ २३५ ॥

स्कन्द उवाच ।

एवं संभाषमाणस्तु कार्तवीर्यो बहूनि च ।
 अनिष्टान्यष्टताम्यग्रे ददर्श मुनिसत्तमाः ॥ २६१ ॥
 दिवः शोणितवर्षेण घघर्षं भवनोपरि ।
 कवधाम्यन्तरिक्षे च शिरांसि विवृतानि च ।
 भ्रमन्ति चक्रवेगेन क्रन्दमानानि भो द्विजाः ॥ २६२ ॥
 ध्रुक्पद्माग्रवराहादिशिवागोमायुवायसाः ।
 कार्तवीर्यपुराहारि व्याहरस्यशुभानि च ॥ २६३ ॥
 एतानि दृष्ट्वा चान्यानि सोऽनिष्टान्यशुभानि च ।
 कार्तवीर्यः स्वयं रोषात्प्रलयाग्निसमोऽभवत् ॥ २६४ ॥
 महस्त्रदोर्भिर्दिव्यैश्च शस्त्राण्यादाय सत्वरः ।
 स दिव्ययद्भसनाहः संनद्धोऽभवदञ्जुनः ॥ २६५ ॥
 ततो माहिष्मतीं क्षिप्रमागम्यान्तः प्रविश्य च ।
 पुरीमालोकयामास रामचारः स नारदः ॥ २६६ ॥
 चारिता नगरी तेन नारदेन महात्मना ।
 तथापि केचिदप्येनं न जानीयुर्विचक्षणाः ॥ २६७ ॥
 पुरीनिरीक्षणं कृत्वा सहस्राञ्जनमैश्वर्यं च ।
 नारदस्त्यरितो राममागम्येवं वचोऽब्रवीत् ॥ २६८ ॥
 स्वामिन्रामप्रभो क्षिप्रमागन्तव्यं धनुर्धरः ।
 धनुर्ज्यास्वननिर्घोषं कुरु रम्भावने स्थितः ॥ २६९ ॥

स्कन्द उवाच ।

स्नानं कृत्वाथ रेवायां तेनोक्तो मुनिसत्तमाः ।
 गुरुदेवद्विजान्तामः पूजयामास भक्तितः ॥ २७० ॥
 ततोऽचिरेण कालेन हैहयाधिपतेः पुरीम् ।
 प्राप्य रामो वने स्थित्वा धनुषो ज्यामवादयत् ॥ २७१ ॥
 सहसा धनुषः शब्दमशृणोद्द्वैहयाधिपः ।
 स्थितः सिंहासने रम्ये विस्फोटमशनोरिव ॥ २७२ ॥
 ततो घोरतरः शब्दः स बभूव मुहुर्मुहुः ।
 रामस्य धनुषो येन त्रैलोक्यमगमद्भयम् ॥ २७३ ॥

विप्रा ऊचुः ।

यदि त्वत्तोऽमयं राजन्सर्वेषां नो भविष्यति ।
स्वप्नार्थं कथयिष्यामः सर्वं शृणु जनेश्वर ॥ २४९ ॥

भर्जुन उवाच ।

कथयन्तु भवन्तो मे स्वप्नार्थं निर्भयं द्विजाः ।
ईश्वराज्ञा पितुर्मातुः सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ २५० ॥

विप्रा ऊचुः ।

अपराधविहीनो यो जमदग्निः प्रियाण्वितः ।
यत्त्वया निहतो राजन्स्वप्नोऽयं तस्य कर्मणः ॥ २५१ ॥

ब्रह्महत्यासमं पापं न भूतं न भविष्यति ।
जमदग्निर्हतो राजंस्तस्येदं च निदर्शनम् ॥ २५२ ॥

सत्यैकः श्रूयते पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यत्नी परशुरामश्च क्षिप्रमत्रागमिष्यति ॥ २५३ ॥

तद्रक्ष चात्मनात्मानं नूनं नास्त्यत्र संशयः ।
यत्नमादाय क्षिप्रं तु पुरस्यास्य समन्ततः ॥ २५४ ॥

विप्राणां तद्वचः श्रुत्वा स सहस्रार्जुनो यत्नम् ।
समादिदद्य तु तांश्चाराज्ञानामागेषु सत्वरः ॥ २५५ ॥

गजानां नित्यमत्तानां तिस्रः कोटीः समादिशत् ।
अश्वानां पञ्च कोट्यस्तु रथानां पदं शताधिकाः ।
दश कोटीः पदातीनां पुर्यास्तस्यास्तु रक्षणे ॥ २५६ ॥

चारा ऊचुः ।

क्षिप्रं त्रैलोक्यमस्माभिश्चारितं हैहयाधिप ।
कश्चिन्नास्ति यत्नी शत्रुर्दृश्यते मत्सरी कश्चित् ॥ २५७ ॥

इदं त्वयैव भोक्तव्यं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ।
शत्रोर्मुग्धि पदं दत्त्वा त्वया चात्मबलेन वै ॥ २५८ ॥

स नास्ति त्रिषु लोकेषु यस्त्ययानिर्जितो रणे ।
त्वया विनापरः शूरत्वेनैतान्ये सचराचरे ॥ २५९ ॥

भर्जुन उवाच ।

शूलमुद्गरपाणिर्वा दत्तात्रेयोऽथवा रणे ।
न शङ्क्यन्ति मां जेतुं सैन्धवा देवा निशाचरा ॥ २६० ॥

स्कन्द उवाच ।

एवं संभाषमाणस्तु कार्तवीर्यो बहूनि च ।
 अनिष्टान्यष्टान्यग्रे ददर्श मुनिसत्तमाः ॥ २६१ ॥
 दिवः शोणितचर्पेण घर्षं भवनोपरि ।
 कचगन्धान्यन्तरिक्षे च शिरांसि चिरुतानि च ।
 भ्रमन्ति चक्रवेगेन क्रन्दमानानि भो द्विजाः ॥ २६२ ॥
 वृक्षव्याघ्रवराहादिशिवागोमायुवायसाः ।
 कार्तवीर्यपुरन्दारि व्याहरन्त्यशुभानि च ॥ २६३ ॥
 एतानि दृष्ट्वा चान्यानि सोऽनिष्टान्यशुभानि च ।
 कार्तवीर्यः स्वयं रोषात्प्रलयान्निसमोऽभवत् ॥ २६४ ॥
 सहस्रदोर्भिर्दिव्यैश्च शस्त्राण्यादाय सत्वरः ।
 स दिव्ययद्धसंनाहः संनद्धोऽभवदर्जुनः ॥ २६५ ॥
 ततो माहिष्मर्तो क्षिप्रमागम्यान्तः प्रविश्य च ।
 पुरीमालोकयामास रामचारः स नारदः ॥ २६६ ॥
 चारिता नगरी तेन नारदेन महात्मना ।
 तथापि केचिदप्येन न जानीयुर्विचक्षणाः ॥ २६७ ॥
 पुरीनिरीक्षणं कृत्वा सहस्रार्जुनमैश्य च ।
 नारदस्त्वरितो राममागम्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ २६८ ॥
 स्वामिन्यामप्रभो क्षिप्रमागन्तव्यं धनुर्धरः ।
 धनुर्ज्यास्वननिर्घोषं कुरु रम्भावने स्थितः ॥ २६९ ॥

स्कन्द उवाच ।

स्नानं कृत्वाथ रेवायां तेनोक्तो मुनिसत्तमाः ।
 गुरुदेवद्विजान्यामः पूजयामास भक्तितः ॥ २७० ॥
 ततोऽचिरेण कालेन हैहयाधिपतेः पुरीम् ।
 प्राप्य रामो वने स्थित्वा धनुषो ज्यामवादयत् ॥ २७१ ॥
 सहसा धनुषः शब्दमशृणोद्दैहयाधिपः ।
 स्थितः सिंहासने रम्ये विस्फोटमशनेखि ॥ २७२ ॥
 ततो घोरतरः शब्दः स बभूव मुहुर्मुहुः ।
 रामस्य धनुषो येन त्रैलोक्यमगमद्भयम् ॥ २७३ ॥

श्रुत्वा तद्वधुपः शब्दं समीपे सहसार्जुनः ।
 उत्तस्थावासनात्पूर्णं खड्गमादाय सत्वरः ॥ २७३ ॥
 मन्त्रिणः सचिवानन्यान्प्रातृम्पुत्रान्सुहृत्सखीन् ।
 तानाहूयार्जुनः क्षिप्रं पप्रच्छ धनुषः स्वनम् ॥ २७४ ॥

अर्जुन उवाच ।

घह्वो धनुषः शब्दाः स्वयं घोराः श्रुता मया ।
 पतस्य धनुषः शब्दं सर्वं शृण्वन्तु मन्त्रिणः ॥ २७५ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे मन्त्रिणः सचिवा नृपाः ।
 श्रुत्वाथ धनुषः शब्दं राजानमिदमब्रुवन् ॥ २७६ ॥
 धनुषेयं मही राजन्मममाणानुमीयते ।
 तद् ध्रुवं नास्ति संदेहो महानयमुपप्लवः ॥ २७७ ॥
 आत्मनो वाथ मर्यादामुल्लङ्घ्य जलधिः स्वयम् ।
 गर्जन्मैरवनादैश्च त्रैलोक्यं नेप्यति क्षयम् ॥ २७८ ॥
 धादयश्शूलपाणिर्वा कुपितोऽसौ सुरान्प्रति ।
 पिनाकं तद्वनुर्दिव्यं कैलासे तिष्ठति स्वयम् ॥ २७९ ॥
 अथवा देवराजस्य भवने प्रतिमाति नः ।
 नगान्वासयितु क्षिप्रमशनेः शब्द उत्थितः ॥ २८० ॥
 अस्माभिरधुना नूनं लक्षितो धनुषः स्वनः ।
 शार्ङ्गपाणिर्नृपश्रेष्ठ कुपितः सोऽसुरान्प्रति ॥ २८१ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तो मन्त्रिमिः सर्वैर्वधुमिहैहयाधिपः ।
 शृण्वंस्तं धनुषः शब्दं तूर्णं प्राकारमारुहत् ॥ २८२ ॥
 त्वरितस्तमथारुह्य प्रासादं गगनोपमम् ।
 मन्त्रिमिः सहितो भूपः समन्तादवलोकयन् ॥ २८३ ॥
 स ददर्शार्जुनः श्रीमान्द्विजमप्रतिमं ततः ।
 जमदग्निसुतं रामं मण्डलीकृतकार्मुकम् ॥ २८४ ॥
 यद्गोधाद्रुलित्राणं शितवाणं धनुर्धरम् ।
 दृष्ट्वा तं सहसा रामं राजा विस्मयमागमत् ॥ २८५ ॥

प्राकारप्रस्थितं रामो दृष्ट्वा तं हैहयाधिपम् ।
युद्धाय निर्मयो धन्वी करेणैव तमाह्वयत् ॥ २८७ ॥

राम उवाच ।

ब्रह्मघ्राजुन रे दुष्ट पश्य विप्रस्य मे वलम् ।
करानुत्पादयिष्यामि तव यैर्ब्राह्मणो हतः ॥ २८८ ॥
अद्य भद्राणामिदस्य पतितस्य तवाजुन ।
भक्षयिष्यन्ति मांसानि गृध्रजम्बुकवायसाः ॥ २८९ ॥
श्वापदास्तव गात्राणि भक्षयन्तु तवाधुना ।
विमुक्तानि कुडारेण मया समरमूर्धनि ॥ २९० ॥
जमदग्नेरहं पुत्रो ब्रह्मघ्नं त्वामसंशयम् ।
पश्यतां सर्वदेवानां घातयिष्यामि सायकैः ॥ २९१ ॥
महृष्टिमागमाश्रित्य त्वं पापिष्ठ विमोक्ष्यसे ।
अधुनैव हनिष्यामि युद्धं देहि ममाजुन ॥ २९२ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः परशुरामस्य तद्वान्यमुरगोपमम् ।
श्रुत्वा चुकोप बलवान्शल्यविद्ध इवाजुनः ॥ २९३ ॥
अनादृत्य तु तद्वान्यं बलं मत्वाजुनः स्वयम् ।
अशक्तमिति निश्चित्य रामं क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २९४ ॥

अजुन उवाच ।

गर्जितं ते वृथा मूढ वटो कस्ते पराक्रमः ।
कर्मणा दर्शयास्मासु किं त्वं बहु विस्मृत्यसे ॥ २९५ ॥
नामरो योधयितुं शन्यः स्वयं रट्रोऽपि संयुगे ।
पिनाकपाणिर्मगवान्किं पुनस्त्वं शिशुर्मृधे ॥ २९६ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तः परुषं तेन रामः सत्यपराक्रमः ।
घोरान्धकारमसृजद्वाणैः प्रच्छादयन्दिशः ॥ २९७ ॥
ततस्तां नगरां रम्यामजुनस्य मुनीश्वराः ।
आग्नेयेनादहद्रामः शरेण क्रोधमूर्छितः ॥ २९८ ॥

ततो हाहाकृताः सर्वे दह्यमानाः समन्ततः ।
 निर्ययुर्नगरात्तस्माद्वागरास्ते सहस्रशः ॥ २०९ ॥
 अश्वे रथैर्भटैर्नागैर्युद्धाय सहस्रार्जुनः ।
 अगमद्यत्र रामोऽस्ति दृष्ट्वा रामपराक्रमम् ॥ २१० ॥
 ततस्तैः सचिवैस्तस्य रेणुकातनयो वली ।
 शस्त्रास्त्रैर्निहतः शूरैर्न चचालाचलोपमः ॥ २११ ॥
 स तानापततः क्रुद्धो धनुराकृष्य सायकैः ।
 विद्वानपातयत्क्रुद्धः पतद्भानिव पावकः ॥ २१२ ॥
 ततो विव्याध मातङ्गानिपुभिर्वेगवत्तरैः ।
 पश्यतस्तस्य तान्रामः पदार्तीस्तुरगानपि ॥ २१३ ॥
 शरनिर्भिन्नसर्वाङ्गाः पदातिगजवाजिनः ।
 निपेतुस्तत्क्षणाचूर्णे चञ्चपातादिवाचलाः ॥ २१४ ॥
 इति न्यपातयद्वाणैः प्रहसन्निव भार्गवः ।
 रामः प्रहरतां श्रेष्ठः सपताकान्स्थानपि ॥ २१५ ॥
 केचिद्विच्छिन्नशिरसः शरनिर्भिन्नविग्रहाः ।
 निपेतुर्भूतले भग्नाः सैनिकास्ते गतासवः ॥ २१६ ॥
 हतैरश्वैर्भटैर्नागैर्योधैश्चैव पदातिभिः ।
 अकरोत्तद्व्रणं रामो घोररूपं भयावहम् ॥ २१७ ॥
 ततः प्रावर्तत नदी शोणिताम्बुतरङ्गिणी ।
 मेदमज्जाकर्दमिनी शब्दघोषवती च सा ॥ २१८ ॥
 तद्दृष्ट्वा निहतं सैम्यं रामेण स तदार्जुनः ।
 शस्त्रास्त्रैरहनद्रामं रथमारुह्य सत्वरः ॥ २१९ ॥
 ततोऽभिगम्य नाराचैः प्रगृह्य विपुलं धनुः ।
 विव्याध समरे रामं हृष्यन्हैहयाधिपः ॥ २२० ॥
 रामोऽपि लीलया चैकः सहस्रार्जुनमाहवे ।
 अहनत्प्रसमं याणैः पतद्भूमिव पावकः ॥ २२१ ॥
 तत्रान्योन्यं रणे क्रुद्धौ तौ च रामार्जुनौ द्विजाः ।
 जम्भतुर्विविधैः शस्त्रैर्ज्वालाभिरिव पावकौ ॥ २२२ ॥

स्मृत्वा नमस्कृत्य महेश्वरं तं
विघ्नेशरूपं प्रसमं मुनीन्द्राः ।
त्रैलोक्यमावृत्य जघान राम-
स्तं कार्तवीर्यं सगणं कुठारैः ॥ ३१३ ॥

रामश्च मातङ्गरथान्विनिघ्न-
न्विदारयंस्तान्कुपितः स रामः ।
जघान तं संयति कार्तवीर्यं
दन्तैरिवेमं गजराट् कुठारैः ॥ ३१४ ॥

रामं तं दुर्जयं मत्वा तदा स कुपितोऽर्जुनः ।
मुमोच शांभवीं शक्तिं शतघण्टानिनादिनीम् ॥ ३१५ ॥

सहस्रार्जुननिर्मुक्तामापतन्तीं त्रिभिः शरैः ।
रामश्चिच्छेद तां शक्तिं सुपर्णः पद्मगानिव ॥ ३१६ ॥

तत्कर्म विफलं दृष्ट्वा रोषाद्गाममथार्जुनः ।
शूलेन चाहनत्पूर्णं मत्वा तं दुर्जयं रणे ॥ ३१७ ॥

तदप्यापातयच्छूलं शरेणैकेन लीलया ।
छित्तैकधीरातनयो महाशल्यं स भार्गवः ॥ ३१८ ॥

रथेनाकाशगेनैव तं सहस्रार्जुनो यली ।
धनूंष्याकृष्य द्वाणीधैस्तरसा राममाहनत् ॥ ३१९ ॥

रामकार्मुकनिर्मुक्तैरिपुभिर्वेगवत्तरैः ।
भर्जुनः प्रसमं भग्नेन चचालाचलोपमः ॥ ३२० ॥

रामस्तस्य रथे युक्तान्विव्याध लघुहस्तवान् ।
धाणैस्तमर्जुनं हत्वा चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३२१ ॥

चतुश्चक्रसमायुक्तं वाजिभिः समलंरुतम् ।
स तमप्यहनद्वाणैः स्यन्दनं चाम्बरे स्थितम् ॥ ३२२ ॥

विरयः सहस्रोत्पत्य दुर्जयो हैहयाधिपः ।
मुमोच शक्तिमपरां रामं प्रत्यतिदुःसहाम् ॥ ३२३ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तद्रामार्जुनयोर्युद्धं दृष्ट्वा ते विस्मयं ययुः ॥ ३२४ ॥

तामप्यतिबलो रामश्छित्त्वा तं स तदार्जुनम् ।
इति विव्याध नाराचैस्त्रिभिरत्यन्तदुःसहैः ॥ ३२५ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततस्तं दुर्जयं मत्वा रेणुकातनयं रणे ।
 निर्जघ्नुर्विधिधैः शस्त्रै राजानस्ते सहस्रशः ॥ ३२६ ॥
 एकैकेनेपुणा राम एकैकं रणमूर्धनि ।
 भित्त्वा न्यपातयत्क्षिप्रं राजानं युगपद्वली ॥ ३२७ ॥
 शिरांस्युर्व्यां समुत्पेतुः कुण्डलज्वलितानि च ।
 छिन्नानि रामवाणैस्तै राज्ञां समरमूर्धनि ॥ ३२८ ॥
 रणकङ्कणवद्धास्तेषां गदाचलयान्विनाः ।
 बाहवस्तत्र दृश्यन्ते पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ३२९ ॥
 गजास्ते गिरिसंकाशास्तुरङ्गाश्च पदातयः ।
 रामसायकभिन्नाङ्गाः पेतुर्भूमौ गतासचः ॥ ३३० ॥
 एवं निहत्य समरे धीरान्समरदुर्जयः ।
 रेणुकातनयः क्रुद्धः प्रोवाचेदं यचोऽर्जुनम् ॥ ३३१ ॥

राम उवाच ।

किं पश्यसि रणं घोरं ब्रह्म कुलपांसन ।
 अर्धुनवाहुन प्राणान्ग्रहीष्यामि तयादृतम् ।
 शिरस्येकेन वाणेन वक्षस्येकेन चार्जुन ॥ ३३२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्त्वा रानपुङ्खैर्स्तरिपुभिर्धैरवत्तरैः ।
 कार्तवीर्यं ततो रामो जघानोपसि पात्रिभिः ॥ ३३३ ॥
 शिरस्येकेन वाणेन वक्षस्येकेन वीर्यवान् ।
 हैहयाधिपतिं रामो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३४ ॥
 ततः परशुमादाय कोपेनात्यन्तवीर्यवान् ।
 रामः परशुना तेन कार्तवीर्यं जघान ह ॥ ३३५ ॥
 रामेण विविधैः शस्त्रैर्हतः परशुनापि सः ।
 न चचाल रणे वीरः कार्तवीर्यो न चुश्रुमे ॥ ३३६ ॥
 ततः परशुना रापात्सहस्रार्जुनवाहवः ।
 चिच्छेद लीलया रामो गरुडः पन्नगानिव ।
 ततः परशुना क्षिप्रं दिव्यांस्तस्याच्छिनत्करान् ॥ ३३७ ॥

ततः शंभुप्रसादेन पुनस्तस्यार्जुनस्य ते ।
 तत्क्षणादपरे तूर्णं युगपन्निर्ययुः कराः ॥ ३३८ ॥
 तानप्यतिबलो रामः कार्तवीर्यकराम्भुतम् ।
 स कुठारेण नेनैव चिच्छेद लघुहस्तवान् ॥ ३३९ ॥
 छिन्नग्राहुक्षतेभ्यश्च निर्ययुः सहसापरे ।
 छित्त्वा तानप्यसौ रामः पातयामास भूतले ॥ ३४० ॥
 अत्यितानपि तानेव एकवीरात्मजो बली ।
 कुठारेणैव चिच्छेद हैहयाधिपतेः करान् ॥ ३४१ ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे घायुर्जमदग्नेः सुतं प्रति ।
 तूर्णमागत्य संग्रामे इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३४२ ॥
 लग्नोदरस्वरूपेण क्षिप्रं रासार्जुनस्य भोः ।
 अभेद्यं हृदयं भिन्धि ततो मृत्युमवाप्स्यति ॥ ३४३ ॥
 सुधारसमयं कुण्डमस्य राम सदा हृदि ।
 तिष्ठत्यनुग्रहाच्छंभोरवध्यस्तेन चार्जुनः ॥ ३४४ ॥

स्कन्द उवाच ।

तेनैवमुक्तो रामस्तु भूत्यो लग्नोदरः स्वयम् ।
 कुठारेणार्जुनस्याथ हृत्प्रदेशमथाहनत् ॥ ३४५ ॥
 ततः परशुना तेन रामेणोरसि चार्जुनः ।
 न्यपतद्भिन्नहृदयो वज्राहत इवाचलः ॥ ३४६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरे रामेण निहतेऽर्जुने ।
 सायुज्यमगमद्विष्णोरर्जुनश्चात्तजीवितः ॥ ३४७ ॥
 मृदङ्गतालवीणानामभवत्सहसा स्वनः ।
 हाहाकारोऽपि सुमहान्समभून्मुनिसत्तमाः ॥ ३४८ ॥
 उरस्याक्रम्य रामस्तु चरणेनार्जुनं बली ।
 बाहूनुत्पादयामास पितुर्वीरमनुस्मरन् ॥ ३४९ ॥

स्कन्द उवाच ।

ब्रह्मण पदय चाण्डाल यत्त्वयानपराधिनम् ।
 हतं मात्पितरं दुष्ट तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३५० ॥
 इत्युक्त्या हृदयं तस्य रामः सत्यपराधिनम् ।
 पश्यतां सूर्यदेवानां तत्पफाल मत्वाहूयः ॥ ३५१ ॥
 १८

ततः परशुरामेण मथिताद्दृढयान्नखैः ।
 तस्य पीयूषसंयुक्तं सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ ३५२ ॥
 स छिन्नहृदयस्यैव छिन्नबाहोर्भुनीश्वराः ।
 करानुत्पाद्य पित्रेऽयं प्रादात्तु रुधिराञ्जलिम् ॥ ३५३ ॥
 एकविंशतिसंख्यानि युद्धमासीद्दिनानि तु ।
 श्रीरामार्जुनयोर्विप्राः सर्वविस्मयकारकम् ॥ ३५४ ॥
 एवं हत्वार्जुनं रामः संधाय निशिताब्शरान् ।
 भ्रम्यधावत्स तान्हन्तुं सर्वानेवासुरान्निपून् ॥ ३५५ ॥
 परिभ्राजकरूपेण केचित्पाण्डिनि नृपाः ।
 केचिद्रामभयान्ग्रीता बभूवुर्ग्रहचारिणः ॥ ३५६ ॥
 केचित्क्षपणकाः केचिद्योगिनो ब्रह्मवादिनः ।
 भस्मोज्ज्वलितसर्पाद्वा बल्कलाजिनवाससः ।
 बभूवुस्तापसाः केचिच्छनमागत्य तद्भयात् ॥ ३५७ ॥
 एके च धैष्णवा जाता बभूवुर्नटनर्तकाः ।
 केचिठैतालिकाश्चासुराजानस्तद्भयार्दिताः ॥ ३५८ ॥
 एवं समभयभीता राजानः सर्व एव ते ।
 नानावेषधरा आसंसत्यक्त्वा वेपं स्वकीयकम् ॥ ३५९ ॥
 ततः ॥ कुपितो रामो नानावेषधराम्बुपान् ।
 मीत्वा दुष्टान्रणे दीनान्विशस्त्रानपि चावधीत् ॥ ३६० ॥
 धारयन्तः कराद्गुष्ठाग्रार्थयन्तोऽभयं नृपाः ।
 छित्त्वा तेषां बली रामो दत्तवानभयं तदा ॥ ३६१ ॥
 हत्वाद्यौ हृदयान्कोपात्पितुर्वैरमनुस्मरन् ।
 कुठारेणापराम्बामो जवान नृपतीन्बलीन् ॥ ३६२ ॥
 एकाकी निर्भयो रामो घातयन्नृपतींस्तदा ।
 महीं धम्राम तान्पश्यन्युगाम्ताग्निसमप्रभः ॥ ३६३ ॥
 मानादेशेषु गुह्येषु पर्णतेषु वनेषु च ।
 स्थिताब्शस्त्रभृतो रामः स्त्रीणां गर्भेषु संस्थितान् ॥ ३६४ ॥

नानाविधानि भगवान्समरे स रामो
 युद्धानि यानि विदधे सह हैहयेन ।
 संक्षिप्य तानि लिखितानि मया विचार्य
 विस्तारभीरुमनसा विबुधाः क्षमध्वम् ॥ ३६५ ॥
 दुष्टद्वेषकरो जगद्भयहर्त्राणाय नारायणो
 भूमारोद्धरणक्षमः समजनि त्रिलोक्यभूपामणिः ।
 हत्वा हैहयमर्जुनं पितृवधात्कुन्धेन येनापरे
 राजन्या विनिपातिताः क्षितितले त्रिःसप्तकृत्वो रणे ॥ ३६६ ॥

----- शिगसि नृपान्नागलोकादि गत्वा
 वत्ताप्रेयाश्रमे यः स्वयमकृत महायज्ञमग्न्यं मुनीन्द्रः ।
 तस्मिन्सत्कृत्य भूपामणि ००० धरां दक्षिणां कश्यपाय
 प्रादादेव त्रिलोकीपतिरतुलतपोनैष्ठिको वः पुनातु ॥ ३६७ ॥

इति श्रीपरशुरामावतारः ॥

[भवतारसौख्ये परशुरामावतारो नाम षष्ठो हर्षः ॥]

२०

अथ श्रीरामावतारः ॥

शृणु राजप्रवक्ष्यामि प्रादुर्भावं हरेः शुभम् ।
 निहतो रावणो येन सगणो देवकण्टकः ॥ १ ॥
 ब्रह्मणो मानसः पुत्रः पुलस्त्योऽभूत्पुरा मुनिः ।
 पतस्य विश्रवा नाम पुत्रोऽभूत्तु राक्षसः ॥ २ ॥
 तस्माज्जातो महावीर्यो रावणो लोकरावणः ।
 तपसा महता युक्तः स तु लोकानुपाद्रवत् ॥ ३ ॥

माली सुमाली किल माल्यवांश्च
 सुकेशापुत्रा विदुषाञ्छिफन्तः ।
 रक्षोधिपाः पौरपवीतशङ्का
 लङ्कानगर्यामधिपा यमूयुः ॥ ४ ॥

एते श्रीपुरोत्तमेन जगतां प्राणाय युद्धे हता
 भीताः केऽपि पूर्वा विहाय सहसा पानालमूलं ययुः ।
 लङ्कार्यां कमलोद्भवस्य धन्वमा राजा कुबेरोऽभव-
 त्पातालादथ कैकयीं निजमुतां नीत्वा सुमाली ययौ ॥ ५ ॥

दृष्टा श्रियं विश्ववसः स तस्य
स्वयं विमृदय स्वसुतां सुमाली ।
उवाच चाटु प्रणयादरेण
पुत्रि प्रियं विश्ववसं वृणीष्व ॥ ६ ॥

दत्त्वा तस्मै सुतां तामयमथ निरगाद्रावणोऽस्याः सुतोऽभू-
त्सायंकालप्रसङ्गात्समजनि तनयः कुम्भकर्णो द्वितीयः ।
दिक्पाला नाममात्रादतुल्यलवचतारेतयोर्नाकनार्यां
ध्वंसद्वम्भिह्वमह्नीमुपरमधुलिहः सद्य सद्यस्त्यजन्ति ॥ ७ ॥

विभीषणोऽस्यास्तनयस्तृतीयो
यो माननीयो भगवत्प्रियाणाम् ।
एषां स्वसा शूर्पणखा तथासी-
ष्टाकास्ति रामायणसूचिकेयम् ॥ ८ ॥

अथ नृसिंहपुराणे-

सेन्द्रा देवा जितास्तेन गन्धर्वाः किंनरास्तथा ।
यक्षाश्च दानवाश्चैव तेन राजन्विनिर्जिताः ॥ ९ ॥
स्त्रियश्चैव स्वरूपिण्यो हृतास्तेन दुरात्मना ।
देवादीनां नृपश्रेष्ठ रत्नानि विविधानि च ॥ १० ॥
रणे कुबेरं निर्जित्य रावणो बलदर्पितः ।
तत्पुरीं जगृहे लङ्कां विमलं चापि पुष्पकम् ॥ ११ ॥
तस्यां पुर्यां दशग्रीवो रक्षसामधिपोऽभवत् ।
पुत्राश्च बहवस्तस्य बभूवुरमितौजसः ॥ १२ ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च महाबलपरक्रमाः ।
अनेककोटयो राजंलङ्कायां निवसन्ति ते ॥ १३ ॥
देवानृषीन्मनुष्यांश्च विद्याधरगणानपि ।
यक्षांश्चैव च ते सर्वे घातयन्ति दिवानिशम् ॥ १४ ॥
संव्रस्तं तद्भयादेव जगदासीच्चराचरम् ।
दुःखाभिभूतमत्यर्थं सर्वभूतं नराधिप ॥ १५ ॥

9 The quotation from the नृसिंहपुराण could not be traced. The text of the रामावतार seems to be abridged by the compiler in highly corrupt Sanskrit.

पतस्मिन्नेव काले तु देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
 सिद्धविद्याधराश्चैव गन्धर्वाः किंनरास्तथा ॥ १६ ॥
 गुह्यका भुजगा यक्षा ये चास्ये स्वर्गवासिनः ।
 ब्रह्माण्मग्रतः कृत्वा शंकरं च नराधिप ॥ १७ ॥
 ते सर्वे द्रुतविक्रान्ताः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम् ।
 तत्राराध्य हरिं देवं तस्युः प्राञ्जलयः सुराः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मा च विष्णुमाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा नारसिंहमथास्तुवत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमः क्षीराब्धिवासाय गोविन्दाय नमो नमः ।
 नमोऽरविन्दपादाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥ २० ॥
 भक्ताब्धिसुपादाय नमो भक्तप्रियाय ते ।
 शुभाङ्गाय सुनेत्राय माधवाय नमो नमः ॥ २१ ॥
 सुकेशाय सुनासाय देवाय गोविन्दाय च ।
 नमः क्षीराब्धिकल्लोलस्पृग्मात्राय शार्ङ्गिणे ॥ २२ ॥
 सुकेशाय सुनासाय सुललाटाय चक्रिणे ।
 सुवक्त्राय सुकर्णाय श्रीधराय नमो नमः ॥ २३ ॥
 सुबाहवे सुगण्डाय सुकण्ठाय नमो नमः ।
 सुयक्षसे सुवेपाय पद्मनाभाय ते नमः ॥ २४ ॥
 सुभ्रुवे चारुदेहाय चारुदन्ताय शङ्खिने ।
 चारुजङ्घनय दिव्याय केशवाय नमो नमः ॥ २५ ॥
 सुमुखाय सुकेशाय सुविधाय गदाभृते ।
 धर्मप्रियाय देवाय वामनाय नमो नमः ॥ २६ ॥
 असुरघ्नाय चोग्राय रक्षोग्राय नमो नमः ।
 देवानामार्तिनाशाय भीमकर्मरुने सदा ।
 नमस्ते लोकनायाय रावणान्तरुने नमः ॥ २७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति स्तुतो हृषीकेशस्तुतोऽपि परमेष्ठिना ।
 स्वरूपं दर्शयित्वा तु विनामहमुवाच ह ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा श्रियं विश्रवसः स तस्य
स्वयं विमृश्य स्वसुतां सुमालीः
उवाच चाटु प्रणयादरेण
पुत्रि प्रियं विश्रवसं वृणीष्व ॥ ६ ॥

दत्त्वा तस्मै सुतां तामयमथ निरगाद्रावणोऽस्याः सुतोऽभू-
त्सायंकालप्रसङ्गात्समजनि तनयः कुम्भकर्णो द्वितीयः ।
दिक्पाला नाममात्रादतुल्यलवतोरेतयोर्नाकनायौ
क्षंसद्विभ्रमिहमह्नीमुपरमधुलिहः सद्य सद्यस्त्यजन्ति ॥ ७ ॥

विभीषणोऽस्यास्तनयस्तृतीयो
यो माननीयो भगवत्प्रियाणाम् ।
एषां स्वसा शूर्पणखा तथासी-
श्चकास्ति रामायणसूचिकेयम् ॥ ८ ॥

अथ नृसिंहपुराणे-

सेन्द्रा देवा जितास्तेन गन्धर्वाः किंनरास्तथा ।
यक्षाश्च दानवाश्चैव तेन राजन्यिनिर्जिताः ॥ ९ ॥
स्त्रियश्चैव स्वरूपिण्यो हतास्तेन बुरात्मना ।
देवादीनां नृपश्रेष्ठ रत्नानि विविधानि च ॥ १० ॥
रणे कुबेरं निर्जित्य रावणो बलदर्पितः ।
तत्पुरीं जगृहे लङ्कां विमलं चापि पुष्पकम् ॥ ११ ॥
तस्यां पुर्यां वशाग्रीवो रक्षसामधिपोऽभवत् ।
पुत्राश्च बहवस्तस्य बभूवुरमितौजसः ॥ १२ ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च महाबलपराक्रमाः ।
अनेककोटयो राजलङ्कायां निवसन्ति ते ॥ १३ ॥
देवानृषीन्मनुष्यांश्च विद्याधरगणानपि ।
यज्ञांश्चैव च ते सर्वे घातयन्ति दिवानिशम् ॥ १४ ॥
संग्रस्तं तद्भयादेव जगदासीञ्चराचरम् ।
दुःखाभिभूतमत्यर्थं सर्वभूतं नराधिप ॥ १५ ॥

§ The quotation from the नृसिंहपुराण could not be traced. The text of the रामायण seems to be abridged by the compiler in highly corrupt Sanskrit.

एतस्मिन्नेव काले तु देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
 सिद्धविद्याधराश्चैव गन्धर्वाः किंनरास्तथा ॥ १६ ॥
 गुह्यका भुजगा यक्षा ये चान्ये स्वर्गवासिनः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा शंकरं च नराधिप ॥ १७ ॥
 ते सर्वे द्रुतविक्रान्ताः क्षीराब्धेस्तदमुत्तमम् ।
 तत्राराध्य हरिं देवं तस्थुः प्राञ्जलयः सुराः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मा च विष्णुमाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा नारसिंहमथास्तुवत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमः क्षीराब्धिवासाय गोविन्दाय नमो नमः ।
 नमोऽरविन्दपादाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥ २० ॥
 भक्ताञ्जितसुपादाय नमो भक्तप्रियाय ते ।
 शुभाङ्गाय सुनेत्राय माधवाय नमो नमः ॥ २१ ॥
 सुकेशाय सुनासाय देवाय गोविन्दाय च ।
 नमः क्षीराब्धिकल्लोलस्पृष्टमात्राय शार्ङ्गिणे ॥ २२ ॥
 सुकेशाय सुनासाय सुललाटाय चक्रिणे ।
 सुवक्त्राय सुकर्णाय श्रीधराय नमो नमः ॥ २३ ॥
 सुधाहवे सुगण्डाय सुकण्ठाय नमो नमः ।
 सुयक्षसे सुयेपाय पद्मनाभाय ते नमः ॥ २४ ॥
 सुभ्रुवे चारुदेहाय चारुदन्ताय शङ्खिने ।
 चारुजङ्घनय दिव्याय केशवाय नमो नमः ॥ २५ ॥
 सुमुखाय सुकेशाय सुविधाय गदाभृते ।
 धर्मप्रियाय देवाय वामनाय नमो नमः ॥ २६ ॥
 असुरघ्नाय चोग्राय रक्षोघ्नाय नमो नमः ।
 देवानामार्तिनाशाय भीमकर्मरुते मदा ।
 नमस्ते लोकनाथाय रावणान्तरुने नमः ॥ २७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति स्तुतो हृषीकेशस्तुतोऽपि परमेष्ठिना ।
 म्यरुपं दर्शयित्वा तु पितामहमुवाच ह ॥ २८ ॥

किमर्थं तु सुरैः सार्धमागतोऽत्र पितामह ।
 तत्कार्यं ब्रूहि मे ब्रह्मन्यदर्थं संस्तुतस्त्वया ॥ २९ ॥
 इत्युक्तो देवदेवेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 सर्वदेवगणैः सार्धं ब्रह्मा प्राह जनार्दनम् ॥ ३० ॥
 नाशितं तु जगत्सर्वं रावणेन दुरात्मना ।
 सेन्द्राः पराजितास्तेन बहुशो राक्षसा विभो ॥ ३१ ॥
 राक्षसैर्भक्षिता मर्त्या यज्ञाश्चैव विदूषिताः ।
 देवकन्या हृतास्तेन यलाच्छतसहस्रशः ॥ ३२ ॥
 त्वामृते पुण्डरीकाक्ष रावणस्य वधं प्रति ।
 न समर्था यतो देवास्त्वमतस्तद्वधं कुरु ॥ ३३ ॥
 इत्युक्तो ब्रह्मणा विप्र ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
 शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्यद्वदामि हितं वचः ॥ ३४ ॥
 सूर्यवंशोद्भवः श्रीमान्राजाभूद्भुवि वीर्यवान् ।
 दशरथेति प्रख्यातस्तस्य पुत्रो भवाम्यहम् ॥ ३५ ॥
 रावणस्य विनाशाय चतुर्धाङ्गेन सत्तम ।
 स्याद्वैर्चानररूपेण सकला देवतागणाः ।
 अवन्यामवतीर्णाः स्युः स्यादेवं रावणक्षयः ॥ ३६ ॥
 इत्युक्तो देवदेवेन ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 देवाश्च तं प्रणम्याथ मेरुपृष्ठं तदा ययुः ।
 स्याद्वैर्चानररूपेण अवतरिष्य भूतले ॥ ३७ ॥
 अथापुत्रो दशरथो मुनिभिर्वेदपारंगैः ।
 इष्टिं तु कारयामास पुत्रप्राप्तिकर्तुं नृपः ॥ ३८ ॥
 ततः सौवर्णपात्रस्थं हविरादाय सत्वरम् ।
 यद्विकुण्डात्समुत्तस्थौ हृतो देवैः प्रचोदितः ॥ ३९ ॥
 आदाय मुनयो मन्त्राश्चरुपिण्डद्वयं शुभम् ।
 ददुः कौसल्यकैकेय्योर्द्वे पिण्डे मन्त्रमन्त्रिते ॥ ४० ॥
 ते पिण्डप्राप्तने काले सुमित्राया महामते ।
 पिण्डात्स्वात्स्याद्य कैकेयी कौसल्या च प्रयच्छतः ॥ ४१ ॥
 ततस्ताः प्राशयामासु राजपत्न्यो यथाविधि ।
 पिण्डान्देयवृत्तान्प्राश्य प्राधुर्गर्भाननिन्दिताः ॥ ४२ ॥

एवं विष्णुर्दशरथाज्जातस्तस्य त्रिपु त्रिपु ।
 स्वाङ्गैर्लोकहितार्थाय चतुर्धा जगतीपते ॥ ४३ ॥
 रामश्च लक्ष्मणश्चैव भरतः शत्रुघ्न एव च ।
 जातकर्मादिकं प्राप्य संस्कारं मुनिसंस्कृतम् ॥ ४४ ॥
 मन्त्रापिण्डवशाद्योगं प्राप्य चेष्टरथार्मकाः ।
 रामलक्ष्मणौ नद्वालेः सह निन्यं विचेरतुः ॥ ४५ ॥
 जन्मादिकृतसंस्कारौ पितुः प्रीतिकर्तुं नृप ।
 यद्युधाते महावीर्यौ श्रुतशब्दादिलक्ष्णौ ॥ ४६ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो महातपाः ।
 यागेन यष्टुमारेभे विधितो मधुसूदनम् ।
 स तु विधितयागोऽभूद्राक्षसैर्यदुशः पुरा ॥ ४७ ॥
 नेतुं स यज्ञरक्षार्थं संप्राप्तो रामलक्ष्मणौ ।
 विश्वामित्रो मुनिश्रेष्ठस्तत्पितुर्मन्दिरं शुभम् ॥ ४८ ॥
 दशरथस्तु तं दृष्ट्वा प्रयुत्थाय महामतिः ।
 अर्घ्यपाद्यादिविधिना प्रवेक्ष्य तमपूजयत् ॥ ४९ ॥
 संपूजितो मुनिः प्राह राजानं रामसंनिधौ ।
 शृणु राजन् दशरथ यदर्थमहमागतः ।
 तत्कार्यं नृपशार्दूल कथयामि तवाग्रतः ॥ ५० ॥
 राक्षसैस्त्रासितो यागो बहुशो मे दुरासदैः ।
 यज्ञस्य रक्षणार्थं मे देहि त्वं रामलक्ष्मणौ ॥ ५१ ॥
 दशरथोऽथ तच्छ्रुत्वा विश्वामित्रवचो नृपः ।
 विपण्णवदनो भूत्वा विश्वामित्रमुवाच ह ॥ ५२ ॥
 घालाभ्यां मम पुत्राभ्यां किं ते कार्यं महामुने ।
 अहं त्वया सहगत्य यत्नाद्रक्षामि ते मघम् ॥ ५३ ॥
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा राजानं गुनिरग्रवीत् ।
 रामेणैव हि ते साध्या न त्वया राक्षसा नृप ।
 सुतं मे देहि रामं त्वं न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ५४ ॥
 इत्युक्तो मुनिना तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 सूर्णीं स्थित्वा क्षणं राजा तद्गीत्वा समुवाच ह ॥ ५५ ॥

यद्वृषीपि मुनिश्रेष्ठ प्रसन्नस्त्वं निबोध मे ।
 अज्ञो रामस्तथाप्येनमहं दास्ये सहानुजम् ॥ ५६ ॥
 किं त्वस्य जननी ग्रहन्न दृष्ट्वैतं मरिष्यति ।
 अतोऽहं चतुरङ्गेण बलेन सहितो मुने ।
 आगत्य राक्षसान्हन्मीत्येवं मे मनसि स्थितम् ॥ ५७ ॥
 विश्वामित्रः पुनः ग्राह राजानममितौजसम् ।
 नाज्ञो रामो नृपश्रेष्ठ सर्वज्ञः समरे तु सः ॥ ५८ ॥
 शेषनारायणाद्येतौ तत्र पुत्रौ न संशयः ।
 बुध्नां निग्रहार्थाय शिष्टानां पालनाय च ।
 अचतीर्णौ न संदेहो गृहे तवावनीश्वर ॥ ५९ ॥
 न मात्रा न त्वया राजञ्ज्योः कार्योऽत्र नाण्यपि ।
 रामात्प्रकृतयागोऽहमप्येष्यामि ते सुतौ ॥ ६० ॥
 इत्युक्तौ दशरथस्तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 तच्छापभीतो मनसा नीयतामित्यभापत ॥ ६१ ॥
 कृच्छ्रात्पित्रा विनिर्मुक्तं राममादाय सानुजम् ।
 गन्तुं सिद्धाश्रमं राजन्स प्रतस्थे च कौशिकः ॥ ६२ ॥
 तं प्रस्थितमथालोक्य सभार्यः स नृपः पुनः ।
 अनुब्रज्याग्रवीदेतच्छ्रो दशरथस्तदा ॥ ६३ ॥
 अपुत्रोऽहं पुरा ग्रहन्वहुभिः काम्यकर्मभिः ।
 मुनिप्रसादादधुना पुत्रवानास्मि सत्तम ॥ ६४ ॥
 न सहे तद्वियोगाच्च मातरश्च विशेषतः ।
 त्वमेव जानासि मुने नीत्वा शीघ्रं प्रयच्छ मे ॥ ६५ ॥
 इत्युक्त्या प्रेषयामास रामं लक्ष्मणसंयुतम् ।
 अनिच्छन्नपि राजासौ मुनिशापभयान् नृप ॥ ६६ ॥
 विश्वामित्रस्ततो गृह्य अयोध्याया ययौ शनैः ।
 सरय्यास्तीरमासाद्य गच्छन्नेव स कौशिकः ।
 तयोः प्रीत्या स राजेन्द्र द्वे विद्ये प्रथमं दर्दौ ॥ ६७ ॥
 यत्नामतिबलां चैव समग्रे तौ ससंग्रहे ।
 श्रुत्पितासौपशमने पुनश्चैव महामतिः ॥ ६८ ॥
 अल्पग्राममशेषं च शिक्षयित्वा तु तौ तदा ।
 आश्रमाणि च दिव्यानि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ६९ ॥

दर्शयित्वा चानामयपुण्यस्थानेषु सत्तमः ।
 गङ्गामुत्तीर्य शोणं च तीरमासाद्य सत्तमः ।
 मुनिधार्मिकसिद्धांश्च पश्यन्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥
 मुनिभ्यश्च वरान्प्राप्य ज्ञेन नीतौ नृपात्मजौ ।
 ताडकाया वनं घोरं यमवस्त्रमिवापरम् ॥ ७१ ॥
 गतौ तत्र नृपश्रेष्ठ विश्वामित्रो महातपाः ।
 राममङ्गिष्ठकर्माणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७२ ॥
 राम राम महाबाहो ताडका नाम राक्षसी ।
 रावणस्य नियोगेन वसत्यास्मिन्महावने ॥ ७३ ॥
 तथा मनुष्या बहवो मुनिपुत्रा मृगास्तथा ।
 घातिता भक्षिताश्चैव तस्मात्तां जहि सत्तम ॥ ७४ ॥
 इत्येवमुक्तो मुनिना रामः सस्मितमब्रवीत् ।
 कथं हि स्त्रीवधं कुर्यामहमद्य महामुने ।
 स्त्रीवधे तु महत्पापं प्रयदन्ति मनीषिणः ॥ ७५ ॥
 इति रामवचः श्रुत्या विश्वामित्र उवाच तम् ।
 भस्यास्तु निधनाद्राम जनाः सर्वे निराकुलाः ।
 भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥ ७६ ॥
 इत्येवंवादिनि मुनौ विश्वामित्रे निशाचरी ।
 आगता सा महाघोरा ताडका विकृतानना ॥ ७७ ॥
 शरं संधाय वेगेन तेन तस्या उरःस्थलम् ।
 विपाटितं द्विधा राजन्सा पपात ममार च ॥ ७८ ॥
 घातयित्वा तु तामेवं तावानीय मुनिस्तुतौ ।
 सिद्धाश्रमं महामाग नानाक्रापिनिषेवितम् ॥ ७९ ॥
 नानाद्रुमलताकर्णं नानापुष्पोपशोमितम् ।
 नानानिर्झरतोयाढ्यं विद्धशैलान्तरस्थितम् ।
 शाकमूलफलोपेतं तं तु सिद्धाश्रमं स्वकम् ॥ ८० ॥

विश्वामित्र उवाच ।

एष सिद्धाश्रमो राम प्रसिद्धो यो जनप्रिये ।
 अत्र यागो मया कार्यः सम्यक्संरक्षणाच्च ॥ ८१ ॥
 १९

राम उवाच ।

कुरु यागं मुने त्वं तु रक्षकं मय्यवस्थिते ।
 न कश्चिद्यागविघ्नं हि करिष्यत्यत्र सांप्रतम् ॥ ८२ ॥

विश्वामित्रस्ततो यागमृत्विग्भिर्मुनिभिः सह ।
 प्रारब्धयान् रामवाक्याच्छ्रद्धाविधिसमन्वितः ॥ ८३ ॥

उन्नम्य कार्मुकं तस्थौ रामस्तत्र सलक्ष्मणः ।
 अनिद्र एव पडाग्रं स संरक्षन्मुनेः क्रतुम् ॥ ८४ ॥

काले चाभ्यागता तस्मिन् पष्ठेऽहनि महात्मनः ।
 स्थापयांचक्रिरे वेदीं मुनयः संशितग्रताः ॥ ८५ ॥

मन्त्रार्थधांश्च विविधैः स यज्ञः समपद्यत ।
 प्रजग्वाल च सा वेदी सोपाध्यायसमाहिता ॥ ८६ ॥

अथाकाशे समभयत्सहसैव महास्वनः ।
 नीलाम्बुदस्य गगने प्रावृषीयाभिर्गर्जितः ॥ ८७ ॥

अथ मायां प्रकुर्याणौ राक्षसावभ्यधावताम् ।
 मारीचश्च सुयाहुश्च तयोश्चाथ भटास्तथा ॥ ८८ ॥

स तानापततो दृष्ट्वा रुधिरौघप्रयर्पिणः ।
 उवाच लक्ष्मण धामर्यं रामो राजीवलोचनः ॥ ८९ ॥

पश्य लक्ष्मण मारीचं महाशनिसमस्वनम् ।
 सपदानुगमायान्तं सुयाहुं च निशाचरम् ॥ ९० ॥

मानवास्त्रं ततौ रामः प्रगृह्णास्ते निशाचरम् ।
 मारीचोऽसि चिक्षेप नातिकोपसमन्वितः ॥ ९१ ॥

ततो रामेण चैवासौ राक्षसो धरणीतल ।
 असृक्स्तान्वास्थि वर्पन्तं मारीचो भल्लकेन तु ॥ ९२ ॥

प्रताड्य नीत उदधिं यथा पूर्णार्णवं घनाः ।
 शेषांश्च हतवान् रामो लक्ष्मणश्च निशाचरान् ॥ ९३ ॥

रामेण रक्षितमखो विश्वामित्रो महायशः ।
 समाप्य यागं विधिवत्पूजयामास च द्विजान् ॥ ९४ ॥

सदस्यानपि संपूज्य यथाचारमरिंदम ।
 रामं च लक्ष्मणं चैव पूजयामास भक्तितः ॥ ९५ ॥

ततो देवगणास्तुष्टा यज्ञभागेन सत्तम ।
 वंद्युः पुष्पवर्षं तु रामदेवस्य मूर्धनि ॥ ९६ ॥
 निवार्य राक्षसभयं कारयित्वा न्न तम्मखम् ।
 श्रोता नानाकथानां तु रामो भ्रातृसमन्वितः ॥ ९७ ॥
 तेन नीतो विनीतात्मा अहल्या यत्र तिष्ठते ।
 व्यभिचारान्महेन्द्रेण संशप्ता भर्तुणा पुरा ॥ ९८ ॥
 पापणभूता राजेन्द्र तस्य रामस्य दर्शनात् ।
 अहल्या शापनिर्मुक्ता आगता गोतमं प्रति ॥ ९९ ॥
 विश्वामित्रस्ततस्तस्य चिन्तयामास वै क्षणम् ।
 कृतदारो महादेवो रामं कमललोचनम् ॥ १०० ॥
 पित्रोरर्थं इतो यास्ये जनकस्य निवेशनम् ।
 स्वयंवरश्च सीतायाः सुताया वर्ततेऽधुना ॥ १०१ ॥
 इति संचिन्त्य तौ गृह्य विश्वामित्रो महातपाः ।
 शिष्यैः परिवृतोऽनेकैर्जंगम मिथिलां प्रति ॥ १०२ ॥
 नानादेश्या अध्यायाता जनकस्य निवेशनम् ।
 राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीताभिकाङ्क्षिणः ॥ १०३ ॥
 तान्दृष्ट्वा पूजयित्वा तु जनकस्तु यथार्हतः ।
 यत्सीतया सहोत्पन्नं धनुर्माहेश्वरं महत् ॥ १०४ ॥
 अर्चितं चित्रमालाभी राज्यशोभासमन्वितम् ।
 रङ्गे महति विस्तीर्णे स्थापयामास तद्वचः (?) ॥ १०५ ॥
 उवाच च नृपान्सर्वांगारोऽर्चैर्जनको महान् ।
 आकर्षणादिदं येन धनुर्भञ्जं नृपात्मजाः ।
 तस्येयं धर्मतो भार्या सीता सर्वत्र शोभना ॥ १०६ ॥
 इत्येवं श्राविते तेन जनकेन महात्मना ।
 क्रमादादाय ते यावत्मज्यं कर्तुं यथारम्भम् ॥ १०७ ॥
 धनुषा ताडिताः सर्वे क्रमात्तेन महीतले ।
 विधूययानिता (?) राजन्विलक्षास्तत्र पार्थिवाः ॥ १०८ ॥
 तेषु भग्नेषु जनकमन्दनुः दांभवं महत् ।
 संस्थाप्य स्थितयान्वीरो वीरागमनकाङ्क्षितः ॥ १०९ ॥

विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो मिथिलाधिपतेर्मग्नम् ।
 जनकोऽपि च तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं गृहागतम् ।
 रामलक्ष्मणसंयुक्तं शिष्यैश्चानुगतं तदा ॥ ११० ॥
 तं पूजयित्वा विधिवत्प्राह विप्रार्थयाजिनम् ।
 रामं रमापतेश्चापि लावण्यादिगुणैर्युतम् ॥ १११ ॥
 शीलाचरणगुणोपेनं लक्ष्मणं स महामतिम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायं जनकः प्रीतमानसः ॥ ११२ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य मुनिराह महामतिः ।
 पप रामो महाराज विष्णुः साक्षाच्छिष्यः पतिः ॥ ११३ ॥
 रक्षार्थं विप्रानां तु जातो दशरथानृप ।
 असौ सीतां प्रयच्छ त्वं सार्धं कन्यामिमां स्थिताम् ॥ ११४ ॥
 अस्या विवाहे राजेन्द्र अङ्गमङ्गमधावितः (?) ।
 तदानेयं भवधनुर्वृतमत्र नराधिप ॥ ११५ ॥
 तथेत्युक्त्वा च तं राजा भवचार्यं तदाद्भुतम् ।
 अनेकभूभुजां मध्ये स्थापयामास पूर्ववत् ॥ ११६ ॥
 ततो दशरथसुतो विश्वामित्रेण चोदितः ।
 तेषां मध्ये समुत्थाय रामः कमललोचनः ॥ ११७ ॥
 प्रणम्य देवान्विप्रांश्च धनुरादाय ततदा ।
 सज्जं कृत्वा महाबाहुर्ज्याघोपमकरोत्तदा ॥ ११८ ॥
 ततस्ते क्षत्रियाः क्रुद्धा राममासाद्य यत्नतः ।
 मुमुक्षुः शरजालानि तर्जयन्तोऽपि पार्थिवाः ॥ ११९ ॥
 तान्निरीक्ष्य ततो रामो धनुरादाय वेगवान् ।
 ज्याघोपतलघोपाभ्यां कम्पयामास तानृपान् ॥ १२० ॥
 चिच्छेद शरजालानि तेषां शस्त्रैरथान्तरे ।
 धनूपि च पताकाश्च रामश्चिच्छेद लीलया ॥ १२१ ॥
 संनहा तुमुलं सर्वं मिथिलाधिपतिः स्थितः ।
 भ्रातरश्च रणेऽरक्षन्पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२२ ॥
 लक्ष्मणश्च महावीरो विद्राव्य ह्यखिलानृपान् ।
 हस्त्यश्वं जगृहे तेषां स्यन्दनानि बहूनि च ॥ १२३ ॥

वाहनानि परित्यज्य पलायनपरान्नुपान् ।
 तान्निहन्तुं च धावन्तं पृष्ठतो लक्ष्मणस्तदा ।
 मिथिलाधिपतिस्तं च वारयामास कौशिकः ॥ १२४ ॥
 जितसेनं महाबाहुं रामं भ्रातृसमन्वितम् ।
 आदाय प्रविवेशाय जनकस्तु गृहं स्वकम् ।
 दूतांश्च प्रेषयामास तदा दशरथाय सः ॥ १२५ ॥
 श्रुत्वा दूतमुखात्सर्वं विदितार्थः स पार्थिवः ।
 सभार्यः ससुतः श्रीमान्हस्त्यश्वरयवाहनः ।
 मिथिलामाजगामाशु स्वयलेन समन्वितः ॥ १२६ ॥
 जनकोऽपि तस्य सत्कारं कृत्वा च ससुतस्ततः ।
 विधिबन्धीयंशुल्कां तां ददौ रामाय पार्थिवः ॥ १२७ ॥
 अपराश्च सुतास्तस्य रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
 लक्ष्मणादिभ्यस्त्रिभ्यस्तु सत्कन्या विधिवद्ददौ ॥ १२८ ॥
 पयं कृतविवाहोऽसौ रामः कमललोचनः ।
 भ्रातृभिर्मातृभिः सार्धं पित्रा यलयता सह ।
 दिनानि कतिचित्तत्र स्थितो विविधभोजनैः ॥ १२९ ॥
 ततोऽयोध्यां पुरीं गन्तुमुत्सुकं स च तं नृपम् ।
 दृष्ट्वा दशरथं राजा मीतायाः प्रददौ वसु ॥ १३० ॥

रत्नानि दिव्यानि धहनि दत्त्वा
 रामाय चत्वारिंशतिशोभनानि ।
 हस्त्यश्वदासानपि कर्मयोग्या-
 न्दार्मीजनांश्च प्रवराः स्त्रियश्च ॥ १३१ ॥

मीतां सुशीलां चतुरत्नभूषितां
 रथं समाग्रेण मुतां मुरूपाम् ।
 देवादिघोरैर्यद्गुमङ्गलैश्च
 मंत्रेणयामाम स पार्थिवो वली ॥ १३२ ॥

प्रेषयित्वा मुतां दिव्यां समर्थं दशरथे मुरूपाम् ।
 विश्रामित्रं नमस्कृत्य जनकः मंत्रिवृत्तयान् ॥ १३३ ॥
 जनकपत्न्यो महाभागाः शिश्रयित्वा मुताम्नदा ।
 श्वभूषणामर्पयित्वा [च] निग्रन्यं त्रिविधं पुत्रम् ॥ १३४ ॥

ततस्तु रामं गच्छन्तमयोध्यां स्वयलान्वितम् ।
 श्रुत्वा परशुरामोऽसौ पन्थानं न रणेन च ॥ १३५ ॥
 तं दृष्ट्वा दीनवदनाः सर्वे ते राजपूरुषाः ।
 घमृवुर्दशरथश्चापि दुःखशोरुपरिप्लुतः ।
 स्मभयैः सपरीवारो भार्गवस्य भयान्नुपः ॥ १३६ ॥
 ततोऽब्रवीज्जनाम्सर्वान्दशरथं च सुदृग्गितम् ।
 घसिष्ठश्चोर्जिततपाः प्राप्तवान्स पितामहः ॥ १३७ ॥
 युष्मामिरत्र रामस्य न दुःखं कार्यमण्यपि ।
 पित्रा या मातृभिर्वापि धर्म्यः परिज्जनैरपि ॥ १३८ ॥
 अयं हि नृपते रामः साक्षाद्विष्णुश्च ते गृहे ।
 जगतः पालनार्थाय जन्म प्राप्तो न संशयः ॥ १३९ ॥
 इत्युक्तो भार्गवो रामो राममाहाव्रतः स्थितम् ।
 त्यज त्वं राममेक्षां तु मया यासंयुगं कुरु ॥ १४० ॥
 इत्युक्तो राघवः ग्राह भार्गवं तं पथि स्थितम् ।
 रामसंज्ञा तु न त्याज्या त्वया योत्स्ये स्थिरो भव ॥ १४१ ॥
 इत्युक्त्वा तु पृथगस्थित्वा रामः कमललोचनः ।
 ज्याघोपमकरोद्धीरो वीरस्यैवाग्रतस्तदा ॥ १४२ ॥
 ततः परशुरामस्य द्रेहान्निष्क्रम्य धैष्णवम् ।
 पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुखेऽविशत् ॥ १४३ ॥
 दृष्ट्वा तद्भार्गवो रामः प्रसन्नवदनोऽब्रवीत् ।
 रामं दशरथिं राजंस्तदा यत्तच्चिशामय ॥ १४४ ॥
 राम राम महाबाहो रामस्त्वं नात्र संशयः ।
 विष्णुरेव भवाञ्जातो ज्ञातोऽस्यथ मया विभो ॥ १४५ ॥
 गच्छ देय यथाकार्म देवकार्यं च वै कुरु ।
 दुष्टानां निधनार्थाय शिष्टानां परिपालनम् ।
 याहि त्वं स्वेच्छया राम अहं यास्ये तपोवनम् ॥ १४६ ॥
 इत्युक्त्वा पूजितस्तैस्तु मुनिभिः सोऽपि भार्गवः ।
 महेन्द्राद्रिं जगामाथ तपसे धृतमानसः ॥ १४७ ॥
 ततस्तु जातहर्षास्ते जना दशरथश्च ह ।
 पुरीमयोध्यां संप्राप्तो रामेण सह पार्थिवः ॥ १४८ ॥

आतशोभां पुरीं कृत्वा तारणैश्चोपशोमिताम् ।
 प्रत्युत्थाय ततः पौराः शङ्खनूर्यादिनिस्वनैः ॥ १४९ ॥
 विशन्तं राममागत्य कृतदारं रणेद्वितम् ।
 तं रीक्ष्य हर्षिताः सन्तो विविशुस्तेन वै पुरम् ॥ १५० ॥
 तौ दृष्ट्वा स मुनिश्रेष्ठो रामं लक्ष्मणमस्तिके ।
 दशरथाय तत्पित्रे मातृभ्यश्च विशेषतः ॥ १५१ ॥
 तौ समर्प्य मुनिश्रेष्ठस्तेन राज्ञानुपूजितः ।
 विश्वामित्रः सुशिष्यश्च सह यातो वृषीकर्तैः ॥ १५२ ॥

समर्प्य रामं स मुनिः सहानुजं
 सभार्यमग्रे पितुरेकवल्गुभम् ।
 पुनः पुनः स व्यहसन्महामुनि-
 र्जंगम सिद्धाश्रममग्न्ययासिभिः (?) ॥ १५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कृतदारो महातेजा रामः कमललोचनः ।
 मातापित्रोर्जनानां च प्रीतिमुत्पादयत्पराम् ॥ १५४ ॥
 अयोध्यायां स्थितो रामः सर्वभोगसमन्वितः ।
 प्रीत्या नन्दत्ययोध्यायां रामे रघुपतौ नृप ।
 भ्राता शत्रुघ्नसहितो भरतो मातुलं ययौ ॥ १५५ ॥
 ततो दशरथो राजा राममन्धीक्ष्य शोभनम् ।
 युवानं यलिनं योग्यं भूपतित्वे मुतं कथिः ॥ १५६ ॥
 अभिषिच्य राज्यभारं रामे संस्थाप्य वैष्णवम् ।
 पदं प्राप्तुमहं यत्नं करिष्यामीत्यचिन्तयत् ॥ १५७ ॥
 संचिन्त्य तत्परो राजा सर्वदिश्व समादिशत् ।
 प्रजाभृत्यान्महीपालो मन्त्रिणश्च त्वराम्बितः ॥ १५८ ॥
 रामाभिषेकद्रव्याणि ऋषिप्रोक्तानि यानि वै ।
 तानि भृत्याः समानीय शीघ्रमानेतुमर्हथ ॥ १५९ ॥
 अयोध्यापुरमत्यर्थमत्र शोभासमन्वितम् ।
 जनाः कुर्वन्तु सर्वत्र नृत्यगीतनिनादितम् ॥ १६० ॥
 पुरवासिजनानन्दं देशवासिजनोत्तरम् ।
 रामाभिषेकं विपुलं श्वो भविष्यति जानत ॥ १६१ ॥

श्रुत्वाथ मन्त्रिणः प्राहुस्तं नृपं प्रणिपत्य ह ।
 शोभनं ते मतं राजन्यदेतत्परिभाषितम् ।
 रामाभिषेकमस्माकं सर्वेषां च प्रियंकरम् ॥ १६२ ॥
 इत्युक्तो दशरथस्तैस्तु तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ।
 आनीयन्तां द्रुतं सर्वे सभ्या रामं मम शासनात् ॥ १६३ ॥
 सर्वतः सारभूता च पुरी चेयं समन्ततः ।
 भद्य शोभान्विता कार्या कर्तव्यं यागमण्डपम् ॥ १६४ ॥
 इत्येवमुक्ता राज्ञा ते मन्त्रिणः शीघ्रकारिणः ।
 तथैव चक्रुस्ते सर्वे पुन पुनरुदीक्षिताः ।
 प्राप्तहर्षः स राजा च शुभं दिनमुदैक्षत ॥ १६५ ॥
 कौसल्या लक्ष्मणश्चैव सुमित्रा नगरीजनाः ।
 रामाभिषेकमाकर्ण्य मुदं प्राप्यातिहर्षिताः ॥ १६६ ॥
 भ्रश्रुश्रुशुरयोः सम्यक् शुश्रूषणपरा तु या ।
 मुदाश्विता स्थिता सीता भर्तृराकल्पशोभना ॥ १६७ ॥
 भ्योभाषिन्यभिषेके तु रामस्य विदितात्मनः ।
 दास्यासीन्मन्थरा नाम कैकेय्याः कुब्जरूपिणी ।
 सा स्वामिनी तु कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६८ ॥
 शृणु राज्ञि महाभागे वचनं मम शोभने ।
 त्वत्पतिस्तु महाराजस्तव नाशाय चोद्यतः ।
 रामं च कौसलापुत्रं भ्योऽभिषेक्षति भूतले ॥ १६९ ॥
 पसुवाहनरोगादि राज्यं च सकलं शुभे ।
 भविष्यत्यथ रामस्य भरतस्य न किञ्चन ॥ १७० ॥
 भरतोऽपि गतो दूरं मातुलस्य गृहं प्रति ।
 हा कष्टं मन्दभाग्यासि सपत्न्या मुपिता भृदाम् ॥ १७१ ॥
 सैवमाकर्ण्य कैकेयी तां कुब्जामिदमब्रवीत् ।
 पश्य मे दक्षतां कुब्जे अद्यैवात्र विचक्षणम् ॥ १७२ ॥
 यथा तु सकलं राज्यं भरतस्य भविष्यति ।
 रामस्य वनवासश्च तथा यत्नं करोम्यहम् ॥ १७३ ॥
 इत्युक्त्या मन्थरा सा तु उत्सृज्य स्वाङ्गभूषणम् ।
 घरम् पुष्पाणि चोन्मुच्य स्थूलवासोधराभवत् ।
 निर्माल्यपुष्पधृक्कष्टा कश्मलाङ्गी विरूपिणी ॥ १७४ ॥

भस्मधूल्या च दिग्धाद्वी भस्मधूलितुपावृते ।
 भूभागे शान्तदीपा सा शेते सुभृशदुःखिता ॥ १७५ ॥
 संध्यामुपास्य स बहिः प्रविवेश सभां नृपः ।
 मन्त्रिमिः सह कार्याणि संमन्य सकलानि तु ॥ १७६ ॥
 पुण्याहस्वस्तिमङ्गल्ये स्थाप्य रामं तु मण्डपे ।
 अपिभिस्तु वसिष्ठाद्यैः सर्वसंमारपूरिते ॥ १७७ ॥
 वृद्धिजागरणायैव सर्वतस्तूर्यनादिते ।
 गीतनृत्यसमाकीर्णं शङ्खकाहलनिस्वने ॥ १७८ ॥
 स्वयं दशरथस्तत्र स्थित्वा प्रीत्यागतः पुनः ।
 कैकेय्या वेदमनो द्वारं जरङ्गिः परिपूरितम् ।
 रामाभिपेकं कैकेय्यां कथयामास पार्थिवः ॥ १७९ ॥
 कैकेयीभवनं प्राप्य सान्धकारमिवाव्रवीत् ।
 अन्धकारमिदं कस्मादद्य ते भवनं प्रिये ॥ १८० ॥
 रामाभिपेकसंहर्षादन्त्यजा अपि मत्पुरे ।
 गृहालंकारकरणं कुर्वन्त्यद्य महोत्सवम् ॥ १८१ ॥
 त्वयाद्य न कृतः कस्मादित्युक्त्वा स महीपतिः ।
 ज्वालयित्वा गृहे दीपान्प्रविवेश गृहं नृपः ॥ १८२ ॥
 अशोभनाङ्गीं कैकेयीं स्वपत्नीं पतितां भुवि ।
 दृष्ट्वा दशरथः प्राह तस्याः प्रियमिदं त्विति ॥ १८३ ॥
 आश्लिष्योत्थाप्य तां राजा शृणु मे परमं वचः ।
 स्वमातुराधिकां नित्यं यस्ते भक्तिं करोति सः ।
 तस्याभिपेको रामस्य श्वो भविष्यति शोभने ॥ १८४ ॥
 इत्युक्ते पार्थिवे तस्मिन्किञ्चिन्नोवाच सा शुभा ।
 सुचन्ती दीर्घमुष्णं तु रोषोद्धासं मुहुर्मुहुः ॥ १८५ ॥
 तामुत्थाप्य स्वहस्ताभ्यां पार्थिवः प्राह रोपिताम् ।
 किं ते कैकेयीय दुःखस्य कारणं वद शोभने ॥ १८६ ॥
 तत्त्वं गृहीष्व निःशङ्कं भण वाचं सुधीभव ।
 बहु मानय रामस्य अमिपेकं महात्मनः ॥ १८७ ॥
 इत्युक्ता राजवर्येण कैकेयी पापलक्षणा ।
 निर्घृणा कुमतिर्दुष्टा कुञ्जया शिक्षिताव्रवीत् ।
 राजानं स्वपतिं धान्यं घरमत्यन्तनिष्ठुरम् ॥ १८८ ॥

रत्नानि सकलं यत्ते तन्ममैव न संशयः ।

देवासुरमहायुद्धे प्रीत्या यन्मे वरद्वयम् ।

पुरा दत्तं त्वया राजंस्तदिदानीं प्रयच्छ मे ॥ १८९ ॥

इत्युक्तः पार्थिवः प्राह कैकेयीमशुभां तदा ।

अदत्तमप्यहं दास्ये तव चान्यस्य वा शुभे ।

किमु प्रतिश्रुतं पूर्वं दत्तं नैव मया तव ॥ १९० ॥

शुभाङ्गि भव कल्याणी त्यज कोपमनर्थकम् ।

रामाभिप्रेकजं हर्षं भजोत्तिष्ठ सुखीभव ॥ १९१ ॥

इत्युक्ते राजनि प्रिये कैकेयी कलहप्रिया ।

उघ्राच्च परुषं वाक्यं राज्ञो मरणकारणम् ॥ १९२ ॥

वरद्वयं पूर्वदत्तं यदि दास्यासि मे विभो ।

श्वोभूते गच्छतु वनं रामोऽयं कौसलात्मजः ॥ १९३ ॥

द्वादशाब्दानि वसतु त्वद्धान्यादण्डके वने ।

आभिप्रेकं च राज्यं च भरतस्य भवत्विह ॥ १९४ ॥

इत्याकर्ण्य स कैकेय्या वचनं घोरमप्रियम् ।

पपात भुवि निःशङ्को (निःसङ्गो ?) राजा सापि विभूषिता ॥ १९५ ॥

रात्रिशेषं नयित्वा तु प्रभाते सा मुदीवती (?) ।

दूतं सुमन्त्रमाहूय राम आनीयतामिति ॥ १९६ ॥

रामश्च कृतपुण्याहः कृतस्वस्त्ययनो द्विजैः ।

यागमण्डपमध्यस्थः शङ्खतूर्यरवान्वितः ॥ १९७ ॥

तमासाद्य ततो दूतः प्रणिपत्य पुरः स्थितः ।

राम राम महाबाहो आज्ञापयति ते पिता ।

दुतमुत्तिष्ठ गच्छ त्वं यत्र तिष्ठति ते पिता ॥ १९८ ॥

इत्युक्तस्तेन दूतेन शीघ्रमुत्थाय राघवः ।

अनुवाप्य द्विजान्प्रातः कैकेय्या भवनं प्रति ॥ १९९ ॥

अर्घ्यं गम्यतां वीर तपसे धृतमानसः ।

न चिन्त्यमन्यथा वत्स स्वादरात्कुटुम्बे वचः ॥ २०० ॥

एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं रामः कमललोचनः ।

तथेत्याशां गृहीन्वासौ नमस्कृत्य च तानुभौ ॥ २०१ ॥

निष्कम्य तद्गृहाद्रामो धनुरादाय वेश्मनः ।
 कौसल्यां च नमस्कृत्य सुमित्रां गन्तुमुद्यतः ॥ २०२ ॥
 तच्छ्रुत्वा ते ततः पौरा दुःखशोकपरिप्लुताः ।
 जिज्ञृम्हे चाथ सौमित्रिः कैकेयीं प्रति रोपितः ॥ २०३ ॥
 ततस्तु राघवो दृष्ट्वा लक्ष्मणं रक्तलोचनम् ।
 धारयामास धर्मज्ञो धर्मवाग्भिर्महामतिः ॥ २०४ ॥
 ततस्तु तत्र ये वृद्धास्तान्प्रणम्य मुनींश्च सः ।
 रामो रथं ससूतं च प्रस्थानायारुरोह वै ॥ २०५ ॥
 उद्धृतयौवनः श्रीमान्सर्वरोगाविवर्जितः ।
 पितुराकर्ण्य वचनं प्रवेष्टुं वनमुद्यतः ॥ २०६ ॥
 आत्मीयं सकलं द्रव्यं ग्राहणेभ्यो नृपात्मजः ।
 श्रद्धया परया दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च ॥ २०७ ॥
 तिष्ठः श्वश्रूः समामन्त्र्य श्वशुरं च विसंज्ञकम् ।
 जनयेद् चतुर्धातं (?) यत्नादश्रूणि नेत्रयोः ।
 पश्यन्ती सर्वतः सीता आरुरोह जवाद्रथम् ॥ २०८ ॥
 रथमारुह्य गच्छन्तं सीतया सह राघवम् ।
 दृष्ट्वा सुमित्रा वचनं लक्ष्मणं प्राह दुःखिता ॥ २०९ ॥
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
 अयोध्यामद्वीं विद्धि ब्रज ताभ्यां गुणाकर ॥ २१० ॥
 मात्रैवमुक्तो धर्मात्मा स्तनक्षीरास्तदेहया ।
 दत्त्वा तु मातुरानन्दमारुरोहाथ लक्ष्मणः ॥ २११ ॥
 गच्छतो लक्ष्मणो भ्राता सीता चैव पतिव्रता ।
 रामस्य पृष्ठतो यातः पुराद्बहिर्महामते ॥ २१२ ॥
 ते विच्छिन्नाभिषेकं तु रामं राजीवलोचनम् ।
 अयोध्यायां च निष्क्रान्तमनुयाताः पुरोहिताः ॥ २१३ ॥
 मन्त्रिणः पौरमुस्याश्च दुःखेन महतान्विताः ।
 चेतसा प्राप्य गच्छन्तं राममूचुर्दिदं वचः ॥ २१४ ॥
 राम राम महाबाहो गन्तुं नार्हसि शोभन ।
 राजपुत्र निवर्तस्व विहायाम्मान्क गच्छसि ॥ २१५ ॥

इत्युक्तो राघवस्तैस्तु तानुवाच दृढव्रतः ।
 गच्छध्वं मन्त्रिणः पौराः पुरोधाश्च गतव्यथाः ॥ २१६ ॥
 पित्रादेशं मया कार्यमतो यास्यामि वै वनम् ।
 द्वादशाब्दव्रतं ह्येतत्तीर्णोऽहं दण्डके वने ॥ २१७ ॥
 आगच्छामि पितुः पादौ मातृणां द्रष्टुमञ्जसा ।
 इत्युक्त्वा ताञ्जगामाथ रामः सत्यपरायणः ॥ २१८ ॥
 तं गच्छन्तं पुनर्जाताः पृष्ठतो दुःखिता जनाः ।
 पुनस्तानाह काकुत्स्थो गच्छध्वं नगरीमिमाम् ॥ २१९ ॥
 मातृश्च पितरं चैव शत्रुघ्नं नगरीमिमाम् ।
 प्रजाः समस्तास्तत्रस्था राज्यं भरत एव च ।
 पालयध्वं महामागास्तपसे याम्यहं वनम् ॥ २२० ॥
 अथ लक्ष्मणमाहेदं वचनं राघवस्तदा ।
 सीतां प्रापय राजानं जनकं मिथिलेश्वरम् ।
 पितृमातृवशे तिष्ठ गच्छ लक्ष्मण याम्यहम् ॥ २२१ ॥
 इत्युक्तः ग्राह धर्मात्मा लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ।
 मैवमाज्ञापय विमो ममाद्य करुणाकर ।
 गन्तुमिच्छसि यत्र त्वमवश्यं तत्र याम्यहम् ॥ २२२ ॥
 इत्युक्ते लक्ष्मणे नत्र सीतां तामाह राघवः ।
 सीते गच्छ ममादेशात्पितरं प्रति शोभने ॥ २२३ ॥
 सुमित्राया गृहे वापि कौसल्यायाः शुभानने ।
 निवसस्व हिताय त्वं यावदागमनं मम ॥ २२४ ॥
 इत्युक्ते राघवे तत्र सीता ग्राह कृताञ्जलिः ।
 यत्र गत्वा घने घासे त्वं करोषि महाव्रत ॥ २२५ ॥
 तत्र गत्वा त्वया सार्धं वसाम्यहमर्दिम ।
 वियोगं नोत्सहे राजस्त्वया सत्यवता क्वचित् ॥ २२६ ॥
 अतस्त्वां प्रार्थयिष्यामि दयां कुरु मयि प्रभो ।
 गन्तुमिच्छसि यत्र त्वमवश्यं तत्र याम्यहम् ॥ २२७ ॥
 नानायानैरुपगताञ्जनान्वीक्ष्य तु पृष्ठतः ।
 योपितां च गणान्नामो धारयामास धर्मवित् ॥ २२८ ॥

निघर्त्य स्थीयतां स्वेच्छमयोध्यायां जनाः स्त्रियः ।
 गत्वाहं दण्डकारण्यं तपसे धृतमानसः ।
 फतिपयान्द्रादिहायामि नान्यथा सत्यमीरितम् ॥ २२९ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या च स्वभार्यया ।
 बलाघ्नियर्थं रामोऽसौ जगाम च गुहाश्रमम् ॥ २३० ॥
 गुहश्च रामभक्तोऽसौ स्वभावादेव वैष्णवः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा किं कर्तव्यमिति स्थितः ॥ २३१ ॥
 महता तपसानीता गुरुणा च दिवः पुरा ।
 भगीरथेन या भूमिं सर्वपापहरा शुभा ॥ २३२ ॥
 नानामुनिजनाकीर्णा मीननक्रसमाकुला ।
 गङ्गा तुङ्गोर्मिमालाढ्या स्फटिकाच्छजलावहा ॥ २३३ ॥
 गुहोपनीतिनाथां तु तां गङ्गां स महीपते ।
 उत्तीर्थं गतवान् रामो भरद्वाजाश्रमं प्रति ॥ २३४ ॥
 प्रयाते तु ततस्तस्मिन्स्नात्वा तीर्थे यथाविधि ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा राघवः सीतयान्वितः ।
 भरद्वाजोक्तमार्गेण चित्रकूटं शनैर्ययौ ॥ २३५ ॥
 नानाद्रुमलताकीर्णं नानामुनिनिषेवितम् ।
 नानापुष्पसमाकीर्णं पुण्यतीर्थमनुत्तमम् ।
 तापसं वेपमास्थाय जह्नुः क्रम्यामतीत्य वै ॥ २३६ ॥
 गते रामे सभार्ये तु सम्रातरि स सारथिः ।
 अयोध्यां तु पुनः प्राप्तो नष्टशोभां सुदुःखिताम् ॥ २३७ ॥
 पुत्रशोकाभिसंतप्तो राजा दशरथस्तदा ।
 विहाय देहं दुःखेन देवलोकं गतस्तदा ॥ २३८ ॥
 ततस्तस्यां महापूर्यामयोध्यायामरिन्दम् ।
 रुद्रदुर्दुःखशोकार्ता जनाः सर्वे सयोपितः ॥ २३९ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी कष्टकारिणी ।
 परिवार्यं मृतं तत्र रुद्रदुः स्वपति नृप ॥ २४० ॥
 ततः पुरोहितस्तस्य वसिष्ठः सर्वधर्मवित् ।
 तैलद्रोण्यां विनिक्षिप्य मृतं राजकलेवरम् ।
 दृतं च प्रेषयामास सह मन्त्रिजनैः स्थितः ॥ २४१ ॥

स गत्वा यत्र भरतः शत्रुघ्नेन सह स्थितः ।
 तत्र प्राप्य यथावृत्तं स निवेद्य महामतिम् ।
 तावानीय ततः शीघ्रमयोध्यां पुनरगतः ॥ २४२ ॥
 अशकुनान्द्रुपः भरतो अनिमित्तानि वै पयि ।
 विपरीतमयोध्यायायामिति मेने स पार्थिवः ॥ २४३ ॥
 निःशोभां निर्गतश्रीकां दुःखशोकान्वितां पुरीम् ।
 कैकेय्यप्रिविनिर्दग्धामयोध्यां प्रविवेश सः ।
 दुःखान्विता जनाः सर्वे दृष्ट्वा वै रुदुर्भृशम् ॥ २४४ ॥
 हा तात राम हा सीते लक्ष्मणेति पुनः पुनः ।
 रुरोद भरतस्तत्र शत्रुघ्नश्च सुदुःखितः ॥ २४५ ॥
 कैकेय्या यत्कृतं ज्ञात्वा चुक्रोध भरतस्तु ताम् ।
 दुष्टा त्वं दुष्टचित्ता च यया रामः प्रवासितः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया वनम् ॥ २४६ ॥
 साहसं किं कृतं दुष्टे त्वयोत्पत्त्याल्पभाग्यया ।
 उद्धास्य सीतया रामं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ २४७ ॥
 मामेव पुत्रं राजानं करोषीति तमब्रवीत् ।
 दुष्टाया नष्टभाग्याया नाहं राज्यं करोमि वै ॥ २४८ ॥
 यत्र रामो नरव्याघ्रः पक्षपत्रायतेक्षणः ।
 धर्मज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः सर्वज्ञो धन्वुवत्सलः ॥ २४९ ॥
 सीता च यत्र वैदेही निपमग्रतचारिणी ।
 पतिमता महामागा पितृभ्यामपि मे हिता ॥ २५० ॥
 लक्ष्मणश्च महावीर्यो गुणवान्भ्रातृयत्सलः ।
 तत्र यास्यामि कैकेयि महत्पापं मया कृतम् ॥ २५१ ॥
 रामः सैव च मे भ्राता ज्येष्ठो मतिमतां वरः ।
 स एव राजा दुश्चष्टे भृत्योऽहं तस्य वै सदा ॥ २५२ ॥
 इत्युक्त्वा मातरं तत्र रुरोद भृशदुःखितः ।
 हा राजन्पृथिवीपाल मां विहाय सुदुःखितम् ।
 क्व गतोऽस्यद्य मे तात किं करोमि च तद्दद ॥ २५३ ॥
 भ्राता पितृसमः कासौ ज्येष्ठो मे करुणाकरः ।
 सीता च मातृतुल्या मे क्व गतो लक्ष्मणश्च ह ॥ २५४ ॥

इत्येवं प्रलपन्तं तं भरतं मन्त्रिभिः सह ।
 वसिष्ठो भगवानाह कालधर्मविधानवित् ॥ २५५ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धत्स त्व न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 कर्मकारवशादेव पिता ते स्वर्गमास्थितः ।
 तस्य संस्कारकादीनि कर्माणि कुरु शोभन ॥ २५६ ॥
 रामोऽपि दुष्टनाशाय शिष्टानां पालनाय च ।
 अवतीर्णो जगत्स्वामी स्वांशेन भुवि मानवः ॥ २५७ ॥
 प्रायस्तत्रस्थरामेण कर्तव्यं लक्ष्मणेन च ।
 यथासौ भगवान्वीरः कर्मणा तेन चोदितः ।
 तत्कृत्वा पुनरायाति रामः कमललोचनः ॥ २५८ ॥
 इत्युक्तो भरतस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ।
 संस्कारं लभ्यमासा धिधिद्वयेन कर्मणा ॥ २५९ ॥
 अग्निहोत्राग्निना दग्ध्वा पितुर्देहं विधानतः ।
 स्नात्वा तु सरयूतीरे कृत्वा तस्योदकाञ्जलिम् ॥ २६० ॥
 शत्रुघ्नेन सह श्रीमाम्मातृभिर्वाग्वधैः सह ।
 तस्यैर्ध्वदेहिक कृत्वा मन्त्रिसामन्तनायकैः ॥ २६१ ॥
 हस्त्यश्वरथपत्नीभिः सह यातो महामतिः ।
 भरतो राममन्वेष्टुं राममार्गेण सत्तम ॥ २६२ ॥
 तमायान्तं महाशैल (?) रामस्यात्र विराधनम् ।
 मत्वा तं भरतं तत्र रामभक्तो गुहस्तदा ।
 महाबलपरीवारो क्रोध भरतं पथि ॥ २६३ ॥
 सम्राट्कं सभार्य मे रामं स्वामिनमुत्तमम् ।
 प्रेषयित्वा वने दृष्ट सांप्रतं हन्तुमिच्छया ।
 गमिष्यसि दुरात्मा त्वं सेनया सह दुर्भतिः ॥ २६४ ॥
 इत्युक्तो भरतस्तत्र गुहेन नृपलब्धन ।
 तमुवाच विनीतात्मा रामायाथ कृताञ्जलिः ॥ २६५ ॥
 यथा त्वं रामभक्तोऽसि तथाहं तत्र भक्तिमान् ।
 प्रोपिते मयि कैकेय्या कृतमेतन्महामते ॥ २६६ ॥
 रामस्यानयनार्थाय यजाम्यन्न महामते ।
 स त्वत्पूर्वं गमिष्यामि पन्थानं देहि मे गुह ॥ २६७ ॥

इति विश्वासमानीय जाह्नवी तेन तारितः ।
 नावां धृन्दैरनेकैस्तु स्नात्वासौ जाह्नवीजले ॥ २६८ ॥
 भरद्वाजोऽथ तं प्राह कालेन कृतमीदृशम् ।
 दुःखं तावन्न कर्तव्यं रामायेति त्वयाधुना ॥ २६९ ॥
 वर्तते चित्रकूटेऽसौ रामः सत्यपराक्रमः ।
 त्वयि तत्र गते चापि प्रायोऽसौ नागमिष्यति ।
 तथापि तत्र गच्छ त्वं यदसौ वक्ति तत्कुरु ॥ २७० ॥
 इत्युक्तो भरतस्तत्र भरद्वाजेन धीमता ।
 उत्तीर्य यमुनां यातश्चित्रकूटं महानशम् (?) ॥ २७१ ॥
 रामश्च सीतया सार्धं वनखण्डे स्थितः शुभे ।
 लक्ष्मणस्तु महावीर्यो दुष्टलोकनतत्परः ॥ २७२ ॥
 स्थितोऽसौ दृष्ट्वान्दूराद्वारुणीं चोत्तरां दिशम् ।
 रामाय कथयित्वा तु तदादेशात्तु लक्ष्मणः ।
 वृक्षमारुह्य मेधावी वीक्षमाणः प्रयत्नतः ॥ २७३ ॥
 ततोऽसौ दृष्ट्वास्तस्य आयान्तीं तां महाचमूम् ।
 हस्त्यश्वरथसंयुक्तां दृष्ट्वा राममथाब्रवीत् ॥ २७४ ॥
 ह भ्रातस्त्वं महाबाहो सीतापार्श्वे स्थिरो भव ।
 आयाति बलवान्कश्चिद्धस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥ २७५ ॥
 इत्याकर्ण्य वचस्तस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 आरात्संस्थाप्य सेनां तां भरतो विनयान्वितः ॥ २७६ ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रिभिः सार्धमथागत्य [तु] पादयोः ।
 रामस्य निपपाताथ वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७७ ॥
 मन्त्रिणोऽमात्यवर्गश्च स्निग्धबन्धुसुहृज्जनाः ।
 परिवार्य ततो रामं रुद्रुः शोकक्रातराः ॥ २७८ ॥
 स्पर्पातं पितरं ज्ञात्वा ततो रामो महामतिः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या च समन्वितः ॥ २७९ ॥
 स्नात्वा मलापहे तीर्थे दत्त्वा च सलिलाञ्जलिम् ।
 भ्रात्रादीनमिवापाथ रामो दुःखसमन्वितः ।
 उवाच भरतं राजन्दुःगेन महतान्वितम् ॥ २८० ॥
 अयोध्यां गच्छ भरत तान् शीघ्रं महामने ।
 राज्ञा विहीनां नगरीमनाथां परिपालय ॥ २८१ ॥

इत्युक्तो भरतः प्राह रामं राजीवलोचनम् ।
नगर्याः पालनं राजंस्त्वयि निक्षिपते पिता ।
स्वर्लोकं गतवान्वीर त्वं राजा सांप्रतं भव ॥ २८२ ॥

इत्युक्तो भरतेनाथ रामः प्राह च तं पुनः ।
पितुर्नियोगाद्वने चासं त्वं गच्छ परिपालय ॥ २८३ ॥

इत्युक्तो भरतः प्राह बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
यथा पिता तथा मे त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ २८४ ॥

त्वदादेशो मया कार्यो देहि त्वं पादुके मम ।
नन्दिग्रामे वसाम्यद्य पादुके द्वादशादिकम् ।
वदे संसेवनं चेदं (?) तद्व्यतं मे महाव्रतम् ॥ २८५ ॥

द्वादशादिकादूर्ध्वं त्वं यदि नायासि सत्तम ।
ततोऽहमग्नये चेदं प्रयच्छामि कलेवरम् ॥ २८६ ॥

इत्येवं समयं कृत्वा भरतोऽयं सुदुःखितः ।
बहुशः प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्कृत्य च राघवम् ।
पादुके शिरसि स्थाप्य भरतः प्रस्थितः शनैः ॥ २८७ ॥
स कुर्वन्प्रातुरादेशं नन्दिग्रामे स्थितो वशी ।
तपस्वी नियताहारः शाकमूलफलाशनः ॥ २८८ ॥

जटाकलापं शिरसा तु विभ्र-
त्स्वचं च * * स तु वन्यभोजी ।
रामस्य वाक्याद्भरतोऽपि निश्वास-
न्वभार भूभारमनिन्दितात्मा ॥ २८९ ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

गते तु भरते तस्मिन्नामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।
शाकमूलफलाहारैर्विचचार महावने ॥ २९० ॥
एकदा लक्ष्मणमृते रामदेव प्रतापवान् ।
चित्रकूटचमोदेशे वैदेह्या अङ्गमाश्रितः ॥ २९१ ॥

सुष्वाप स मुहूर्ते च ततः काको दुरात्मवान् ।
 सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
 विदार्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥ २९२ ॥
 ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
 शोकाविष्टां तु सीतां तामुवाच कमलेश्वरः ॥ २९३ ॥
 किमिदं स्तनान्तरे भद्रे तव रक्तस्य कारणम् ।
 इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्तारं विनयाम्बिता ॥ २९४ ॥
 पश्य राजेन्द्र वृक्षाग्रे वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
 येनैतत्स्पर्शकृतं कर्म सुप्ते त्वयि महामते ॥ २९५ ॥
 रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन्कोधमथाकरोत् ।
 एषकाखं समादाय ग्रह्णात्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
 काकमुद्दिश्य चिक्षेप सोऽभ्यधावद्भयाम्बितः ॥ २९६ ॥
 स त्विन्द्रस्य सुतो राजभिन्द्रलोकं विवेश ह ।
 रामाखं प्रज्वलन्दीप्तं तस्यानु प्रविवेश वै ॥ २९७ ॥
 विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
 निष्कामयञ्च तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥ २९८ ॥
 ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलैकाद्वहिष्कृतः ।
 पुनः सोऽभ्येत्य रामं च राजानं शरणं गतः ॥ २९९ ॥
 आहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारिणम् ।
 इति श्रुयन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥ ३०० ॥
 धर्मोघाय ममास्त्राय अक्षि चैकं प्रयच्छ मे ।
 ततो जीयसि दुष्टात्मन्नेऽपराधो महान्कृतः ॥ ३०१ ॥
 इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
 अखं च नेत्रमेकं तु भस्मीकृत्य रामं ययौ ॥ ३०२ ॥
 ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
 चक्षुर्पकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ॥ ३०३ ॥
 उपित्वा सुचिरं कालं चित्रकूटे स राघवः ।
 जगाम दण्डकारण्यं नानामुनिनिषेधितम् ॥ ३०४ ॥
 सन्नातृकः समार्यश्च तपोनेपथमन्विनः ।
 धनुःप्रयरपाणिश्च इपुधिश्च महाबलः ॥ ३०५ ॥

ततो ददर्श तत्रस्थान्वायुमश्वान्महानुनीन् ।
 अश्वमकूटाननेकांश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ३०६ ॥
 चतुर्थकालिकानन्यान्पष्ठाष्टमकृतवतान् ।
 पञ्चाग्निमध्यगानन्यानेवमुग्रतपश्चरान् ॥ ३०७ ॥
 तान्दृष्ट्वा प्रणिपत्योच्चैः रामस्तैश्चाभिपूजितः ।
 ततोऽखिलं वनं द्रष्टुं रामः साक्षाज्जनार्दनः ।
 भ्रातृभार्यासहायश्च संप्रतस्थे महामतिः ॥ ३०८ ॥
 दर्शयित्वा तु सीताया वनं कुसुमितं शुभम् ।
 नानाश्चर्यसमायुक्तं शनैर्गच्छत्स दृष्टवान् ॥ ३०९ ॥
 कृष्णाङ्गं रक्तनेत्रं तु शैजशूनं (?) सशूलकम् ।
 शुचदंष्ट्रं महाबाहुं संध्याघनशिरोरुहम् ॥ ३१० ॥
 मेघस्वनमवार्थं च शरं संधाय राघवः ।
 विव्याध राक्षसं क्रोधाह्लश्मणेन सह प्रभुः ॥ ३११ ॥
 अन्यैरवभ्यं हत्वा तं गिरिगते महानुम् ।
 शिलाभिः प्रच्छाद्य गतवाञ्छारभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३१२ ॥
 तं गत्वा तत्र विश्रम्य तत्कथातुष्टमानसः ।
 तीक्ष्णाश्रममुपागम्य दृष्ट्वांस्तं महामुनिम् ॥ ३१३ ॥
 तेनादिष्टेन मार्गेण गत्वागस्त्यं ददर्श सः ।
 खड्गं तु धिमलं तस्मादवाप रघुनन्दनः ।
 इषुधीश्चाक्षयशरांश्चापं चैव तु वैष्णवम् ॥ ३१४ ॥
 ततो गत्वाश्रमाद्रामो भ्रातृभार्यासमन्वितः ।
 गोदाचर्याः समीपे तु पञ्चवय्यामुवास सः ॥ ३१५ ॥
 ततो जटायुरभ्येत्य रामं कमललोचनम् ।
 नत्वा स्वकुलमाख्याय सियतवान्गृध्रनायकः ॥ ३१६ ॥
 रामोऽपि तत्र तं दृष्ट्वा आत्मवृत्तमशेषतः ।
 कथयित्वा तु तं प्राह सीतां रक्ष महामते ॥ ३१७ ॥
 इत्युक्तोऽसौ जटायुस्तं राममालिङ्ग्य सादरम् ।
 कार्यार्थं त्वयि गते भ्रात्रा सह धनान्तरम् ।
 अहं रक्षामि ते भार्यां स्वीयतामत्र शोभन ॥ ३१८ ॥

इत्युक्त्वा गतवान्पामं (?) गृध्रराजः स्वमाश्रमम् ।
समीपं दक्षिणं भागं नानापक्षिनिपेत्रितम् ॥ ३१९ ॥

अवसद्राघवस्तत्र सीतया सह कानने ।
नानाप्रकाररुचिराः कथयंस्तां महाकथाः ॥ ३२० ॥

कृत्वा मायामयं रूपं लावण्यगुणसंयुतम् ।
मदनाक्रान्तहृदया कदाचिद्रावणालुजा ॥ ३२१ ॥

गायन्ती सुस्वरं गीतं शनैरागत्य राक्षसी ।
ददर्श राममासीनिं फालेन सह सीतया ॥ ३२२ ॥

अथ शूर्पणखा घोरं मायारूपधराशुभा ।
निःशङ्का दुष्टचित्ता सा राघवं प्रत्यभाषत ॥ ३२३ ॥
भज मां काम्य कल्याणीं भजन्तीं कामिनीमिह ।
भजमानां त्यजेद्यस्तु तस्य दोषो महान्भवेत् ॥ ३२४ ॥

इत्युक्तः शूर्पणखया रामस्तामाह पार्थिवः ।
ममास्ति भार्या सद्ने त्वया नास्ति प्रयोजनम् ॥ ३२५ ॥

इति श्रुत्वा पुनः प्राह राक्षसी कामरूपिणी ।
अतीव निपुणा चाहं रतिकर्मणि राघव ॥ ३२६ ॥

इत्युक्त्वेनानभिर्वा (?) त्वं सीतां मा भूत शोभन ।
इत्याकर्ण्य पुनः प्राह रामस्तां धर्मतत्परः ॥ ३२७ ॥
परस्त्रियं न गच्छेऽहं त्वमितो गच्छ लक्ष्मणम् ।
तस्य नास्ति धने भार्या त्वामसौ संप्रहीयति ॥ ३२८ ॥

इत्युक्ता सा पुनः प्राह रामं राजीवलोचनम् ।
यथा मे लक्ष्मणो भर्ता तथा त्वं देहि पत्रकम् ॥ ३२९ ॥
तथैवमुक्तो मतिमान्रामः कमललोचनः ।
छिन्द्यस्यां नामिकां शीघ्रं लिख्य पत्रं प्रदत्तवान् ॥ ३३० ॥
सा गृहीत्वा तु तत्पत्रं गता तस्माद्भुदाश्रिता ।
गत्वा दत्तपती पत्रं लक्ष्मणाय महात्मने ॥ ३३१ ॥

तां दृष्ट्वा लक्ष्मणः प्राह राक्षसीं कामरूपिणीम् ।
अलङ्घ्यं राघवपत्नीं मया तिष्ठात्र कदमले ॥ ३३२ ॥
तां प्रगृह्य ततः राघवमुत्पाट्य विमलं वली ।
तेन तत्कर्णगामं ॥ चिच्छेद तिलगण्डयन् ॥ ३३३ ॥

छिन्ने तु नासिके सा तु रुरोद भृशदुःखिता ।
 हा दशास्य मम भ्रातः सर्वदेवविमर्दक ॥ ३३४ ॥
 हा कष्टं कुम्भकर्णश्च जाता मे आपदा परा ।
 हा हा कष्टं गुणानिधे विभीषण महामते ॥ ३३५ ॥
 इत्येवमार्ता रोदन्ती सा गत्वा खरदूषणौ ।
 त्रिशिरं च तदा दृष्ट्वा निवेद्यात्मपराभवम् ॥ ३३६ ॥
 रामं चाह सह भ्रात्रा जनस्थाने महावने ।
 श्रुत्वा ते राघवं क्रुद्धाः प्रेययामासुरूर्जिताः ॥ ३३७ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां बलीयसाम् ।
 अग्रे निजभुस्ते चैव रक्षसां नायकास्त्रयः ॥ ३३८ ॥
 रावणेन नियुक्तास्ते पुरैव तु महाबलाः ।
 महाबलपरीवारा जनस्थानमुपागताः ॥ ३३९ ॥
 क्रोधेन महताविष्टा दृष्ट्वा तां छिन्ननासिकाम् ।
 रुदन्तीमसृग्दिग्धाङ्गीं भगिनीं रावणस्य तु ॥ ३४० ॥
 रामोऽपि तद्वलं दृष्ट्वा राक्षसानां बलीयसाम् ।
 संस्थाप्य लक्ष्मणं तत्र सीताया रक्षणं प्रति ।
 गत्वा तु युयुधे तैस्तु राक्षसैर्बलदर्पितैः ॥ ३४१ ॥
 चतुर्दशसहस्रं तु राक्षसानां महद्वलम् ।
 क्षणेन निहतं तेन शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ३४२ ॥
 खरश्च निहतस्तेन दूषणश्च महाबलः ।
 त्रिशिरश्च महाघोरो रणे रामेण घातितः ।
 हत्वा तान्नाक्षसान्दुष्टान्नामः स्वाश्रममाविशत् ॥ ३४३ ॥
 शूर्पणखापि रुदती गत्वा लङ्कां ततो नृप ।
 तच्छ्रुत्वा राक्षसः क्रुद्धो राक्षसानां क्षयं महत् ॥ ३४४ ॥
 छिन्ननासां तु तां दृष्ट्वा रावणो भगिनीं निजाम् ।
 मारीचं प्राह दुर्वृद्धिः सीताहरणकर्मणि ॥ ३४५ ॥
 पुष्पकेण विमानेन गत्वाहं त्वं च मानुल ।
 जनस्थानसमीपे तु स्थित्वा तत्र भद्राज्ञया ॥ ३४६ ॥
 सौवर्णमृगरूपं त्र्यमास्थाय च शनैः शनैः ।
 गच्छ त्वं तत्र कार्यार्थं यत्र सीता व्यवस्थिता ॥ ३४७ ॥

दृष्ट्वा सा मृगपोतं त्वां सौवर्णं त्वयि मातुल ।
स्पृहां करिष्यति वने रामं च प्रेययिष्यति ॥ ३४८ ॥

तद्वाक्यात्तत्र गच्छन्तं रामस्त्वामनुयास्यति ।
त्वां प्रहीतुं महायुद्धे धावस्य गहने वने ॥ ३४९ ॥

ततः पुष्पकमारुह्य मायारूपेण याम्यहम् ।
तां सीतामानयिष्यामि तस्यामासक्तमानसः ॥ ३५० ॥

त्वमपि स्वेच्छया पश्चादागमिष्यसि शोभन ।
इत्युक्तो रावणेनाय मारीचो रावणं वृषत् ॥ ३५१ ॥

त्वमेव गच्छ पापिष्ठ नाहं गच्छामि तत्र वै ।
पुरैव तेन रामेण व्यथितोऽस्मि मुनेर्मखे ॥ ३५२ ॥

एवमुक्ते च मारीचे रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
मारीचं हन्तुमारमे मारीचोऽप्याह रावणम् ॥ ३५३ ॥

तव हस्ताद्विधात्रीर रामेण मरणं वरम् ।
ततस्तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ।
अथ पुष्पकमारुह्य जनस्थानं तु तौ गतौ ॥ ३५४ ॥

मारीचस्तु स सौवर्णं मृगमास्थाय चाग्रतः ।
जगाम यत्र सीता सा वर्तते जनकात्मजा ॥ ३५५ ॥

सौवर्णमृगपोतं तु दृष्ट्वा सीता यशस्विनी ।
भाविकर्मवशाद्राममुवाच पतिमात्मनः ॥ ३५६ ॥

गृहीत्वा देहि सौवर्णं मृगपोतं नृपात्मज ।
अयोध्यायां तु मद्देहे क्रीडनार्थमिदं मम ॥ ३५७ ॥

तथैवमुक्तो रामश्च लक्ष्मणं स्थाप्य तत्र वै ।
रक्षणार्थं तु सीताया गतोऽथ मृगपृष्ठतः ॥ ३५८ ॥

रामेणैत्रानुयातोऽसत्प्रभयावद्वने [ततः] ।
मृगं शरेण विव्याध रामस्तु मृगपोतकम् ॥ ३५९ ॥

इा लक्ष्मणेति चोक्त्वासौ निपपात महीतले ।
मारीचः पर्वताकारस्तेन दृष्टो बभूव ह ॥ ३६० ॥

आकर्ण्य चैव तच्छर्द्धं सीता लक्ष्मणमब्रवीत् ।
गच्छ लक्ष्मण तत्र त्वं यत्रायं शब्द उत्थितः ॥ ३६१ ॥

भ्रातृज्येष्ठस्य ते वत्स शब्दवच्छ्रूयते ध्वनिः ।
 प्रायो रामस्य संदेहं लक्ष्येऽहं महामते ॥ ३६२ ॥
 इत्युक्तः सीतया प्राह लक्ष्मणस्तामनिन्दिताम् ।
 न हि रामस्य संदेहो भयं वा विद्यते क्वचित् ॥ ३६३ ॥
 इति वृथाणं तं सीता भाविकर्मवलान्विता ।
 लक्ष्मणं प्राह वैदेही विरुद्धं वचनं तदा ।
 मृते रामे तु मामिच्छंस्ततस्त्वं न गमिष्यसि ॥ ३६४ ॥
 इत्युक्तः स विनीतात्मा असहस्रप्रियं वचः ।
 जगाम राममन्वेष्टुं तदा पार्यविवन्दनः ॥ ३६५ ॥
 संन्यासिवेषमास्थाय रावणोऽपि दुरात्मवान् ।
 सीताश्रममथासाद्य वचनं त्विदमुक्तवान् ॥ ३६६ ॥
 आगतो भरतः श्रीमानयोध्यातो महामतिः ।
 रामेण सह संभाष्य स्थितयांस्तत्र कानने ॥ ३६७ ॥
 मां च प्रेषितवान् रामो विमानमिदमारुह ।
 अयोध्यां गच्छते रामो भरतेन प्रसादितः ॥ ३६८ ॥
 मृगपोतं तु वैदेहि क्रीडार्थं ते गृहीतवान् ।
 क्लेशितासि शुभेऽरण्ये बहुकालं त्वमीदृशी ॥ ३६९ ॥
 संप्राप्तराज्यस्ते भर्ता स्थितो रामः शुभानने ।
 लक्ष्मणश्च विनीतात्मा विमानमिदमारुह ॥ ३७० ॥
 इत्युक्ता सा तथा मत्वा सीता तेन दुरात्मना ।
 आरुरोह विमानं तं छद्मना प्रेरिता मती ॥ ३७१ ॥
 त्रिप्रं तु स गतो वीरो रावणो दक्षिणां दिशम् ।
 ततः सीता भयेनार्ता विललाप मुदुःखिता ॥ ३७२ ॥
 विमानोपरि रोदन्त्याः कराग्रस्पर्शनेन सः ।
 रावणः स्थेन रूपेण बभूवाथ महातनुः ॥ ३७३ ॥
 दशप्रीयं महाकार्यं दृष्ट्वा सीता मुदुःखिता ।
 हा राम वधिताद्याहं केनापि च्छद्मरूपिणा ।
 रक्षन्मा घोररूपेण प्रायस्येति भयार्दिता ॥ ३७४ ॥
 हा लक्ष्मण महाबाहो इगार्ह दुष्टरक्षसा ।
 द्रुतमागम्य रक्षस्य हियमाणामथाबुलाम् ॥ ३७५ ॥

एवं प्रलपमानायाः सीतायाश्च महास्वनम् ।
 आकर्ण्य गृधराजोऽथ जटायुस्तत्र चागतः ॥ ३७६ ॥
 तिष्ठ रावण दुष्टात्मन्मुञ्च मुञ्चाथ मैथिलीम् ।
 इत्युक्त्वा युयुधे तेन जटायुस्तत्र चीर्यवान् ।
 पक्षाभ्यां ताडयामास स जटायुं च वक्षसि ॥ ३७७ ॥
 ताडयन्तं तु तं मत्वा बलवानिति रावणः ।
 तुण्डचण्डप्रहारैस्तु भृशं तेन प्रपीडितः ॥ ३७८ ॥
 तत उत्पत्य वेगेन खड्गं चन्द्रहासं महत् ।
 जघान तेन दुष्टात्मा जटायुं धर्मचारिणम् ॥ ३७९ ॥
 निपपात महीपृष्ठे जटायुः क्षीणचेतनः ।
 उवाच च दशग्रीवं दुष्टात्मन् त्वया हतः ॥ ३८० ॥
 चन्द्रहासस्य धीर्येण हतोऽहं राक्षसाधम ।
 निरायुधं कौ हनन्मूढ सायुधस्यामृते जनः ॥ ३८१ ॥
 सीतापहारं जानीहि मृत्युस्ते दुष्टराक्षस ।
 दुष्ट रावण रामस्त्वां वधिष्यति न संशयः ॥ ३८२ ॥
 रुदन्ती दुःखशोकार्ता जटायुं प्राह मैथिली ।
 मल्लते मरणं यस्मात्तव प्राप्तं द्विजोत्तम ।
 तस्माद्रामप्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥ ३८३ ॥
 यावद्रामेण सङ्गस्ते भविष्यति महाद्विज ।
 तावत्तिष्ठन्तु ते प्राणा इत्युक्त्वा तं खगोत्तमम् ॥ ३८४ ॥
 ततो रत्नार्पितान्यङ्गान्द्रूपणानि विमुच्य सा ।
 तानि धत्वा च वस्त्रेण रामहस्तं गमिष्यथ ।
 इत्युक्त्वा पातयामास भूमौ सीता सुदुःखिता ॥ ३८५ ॥
 एवं कृत्वा स सीता (?) जटायुं पात्य भूतले ।
 पुष्पकेन गतः शीघ्रं लङ्कां दुष्टनिशाचरः ॥ ३८६ ॥
 अशोकवनिकामध्ये स्थापयित्वा स मैथिलीम् ।
 इमामत्रैव राक्षसं राक्षस्यो विवृताननाः ।
 इत्यादिश्य गृहं यातो राक्षसी राक्षसेश्वरः ॥ ३८७ ॥
 लङ्कानिवासिनश्चोचुरेकान्ते च परस्परम् ।
 अस्याः पुर्यां विनाशार्थं स्थापितेयं दुरात्मना ।
 राक्षसीभिर्विरूपामी रक्ष्यमाणा समन्ततः ॥ ३८८ ॥

सीतापि दुःखिता तत्र स्मरन्तीं राममेव सा ।
उवास वसतिं दुःखाद्दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८९ ॥

सुग्रीवभृत्या हरयश्चलन्नोऽथ गृहच्छया ।
वस्त्रयुद्धं तयोत्सृष्टं भूषणं गृह्य सत्वरः ॥ ३९० ॥

स्वभर्त्रे च निवेद्योचुः सुग्रीवाय महात्मने ।
अभूदत्र महद्युद्धं जटायो रावणस्य च ॥ ३९१ ॥

अथ रामश्च तं हत्वा मारीचं माययान्वितम् ।
निवर्त्य लक्ष्मणं दृष्ट्वा तेन गत्वा स्वमाश्रमम् ॥ ३९२ ॥

सीतामपश्यन्दुःखार्तः प्ररुद स राघवः ।
लक्ष्मणश्च महातेजा रुद भृशदुःखितः ॥ ३९३ ॥

यहुप्रकारमस्वस्थं रुदन्तं राघवं तदा ।
भूतले पतितं श्रीमानुत्थाप्याश्वास्य लक्ष्मणः ।
उवाच वचनं प्राप्तं तदायत्तः शृणुष्व मे ॥ ३९४ ॥

अतिवेलं महाराज न दुःखं कर्तुमर्हसि ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शीघ्रं त्वं सीतां मृगयितुं प्रभो ॥ ३९५ ॥

इत्येषमुक्त्वा रामः स लक्ष्मणेन महात्मना ।
उत्थापितो रघुपतिर्दुःखितो नष्टचेतनः ।
भ्रात्रा सह जगामाथ सीतां मृगयितुं वने ॥ ३९६ ॥

वनानि सर्वाणि विशोध्य राघवो
गिरींस्तु सर्वाभिरिसार्धगोचरान् ।
तथा मुनीनामपि चाश्रमानट-
स्तृणानि घट्टीगहनेषु भूमिषु ॥ ३९७ ॥

नदीतिष्ठेभ्यो विवरे गुहाशया-
त्रिरीक्षमाणोऽपि महानुभावः ।
प्रियामपश्यन्भृशदुःखितस्तदा
जटायुमन्यैषदचेतनं नृपः ॥ ३९८ ॥

अहो भयान्येन हतस्त्वमीदृशो
दशमवाप्यापि मृतो न जीवसि ।
संशोधि मयं मम दुःखिनम्य भो
एनीरियोगादिह चागम्य ॥ ३९९ ॥

एवं प्रलपमानायाः सीतायाश्च महास्वनम् ।
 आकर्ण्य गृध्रराजोऽथ जटायुस्तत्र चागतः ॥ ३७६ ॥
 तिष्ठ रावण दुष्टात्मन्मुञ्च मुञ्चाथ मैथिलीम् ।
 इत्युक्त्वा युयुधे तेन जटायुस्तत्र वीर्यवान् ।
 पक्षाभ्यां ताडयामास न जटायुं च वक्षसि ॥ ३७७ ॥
 ताडयन्तं तु तं मत्वा चलवानिति रावणः ।
 तुण्डचण्डप्रहारैस्तु भृशं तेन प्रपीडितः ॥ ३७८ ॥
 तत उत्पत्य घेगेन खड्गं चन्द्रहासं महत् ।
 जघान तेन दुष्टात्मा जटायुं धर्मचारिणम् ॥ ३७९ ॥
 निपपात महीपृष्ठे जटायुः क्षीणचेतनः ।
 उवाच च दशग्रीवं दुष्टात्मन् त्वया हतः ॥ ३८० ॥
 चन्द्रहासस्य धीर्येण हतोऽहं राक्षसाधम ।
 निरायुधं को हनन्मूढ सायुधस्त्वामृते जनः ॥ ३८१ ॥
 सीतापहारं जानीहि मृत्युस्ते दुष्टराक्षस ।
 दुष्ट रावण रामस्त्वां वधिष्यति न संशयः ॥ ३८२ ॥
 रुदन्ती दुःखशोकार्ता जटायुं प्राह मैथिली ।
 मर्त्यते मरणं यस्मात्तत्र प्राप्तं द्विजोत्तम ।
 तस्माद्रामप्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥ ३८३ ॥
 यायद्रामेण सङ्गस्ते भविष्यति महाद्विज ।
 तावत्तिष्ठन्तु ते प्राणा इत्युक्त्वा तं खगोत्तमम् ॥ ३८४ ॥
 ततो रत्नार्पितान्यङ्गान्द्रूपणानि विमुच्य सा ।
 तानि यद्वा च घस्त्रेण रामहस्तं गमिष्यथ ।
 इत्युक्त्वा पातयामास भूमौ सीता सुदुःखिता ॥ ३८५ ॥
 एवं कृत्वा स सीता (?) जटायुं पात्य भूतले ।
 पुष्पकेन गतः शीघ्रं लङ्कां दुष्टनिशाचरः ॥ ३८६ ॥
 अशोकवनिकामध्ये स्थापयित्वा स मैथिलीम् ।
 इमामग्रेव रक्षष्वं राक्षस्यो विवृताननाः ।
 इत्यादिश्य गृहं यातो राक्षसी राक्षमेभवरः ॥ ३८७ ॥
 लङ्कानिवासिनश्चोचुरेफान्ते च परस्परम् ।
 अस्याः पुर्यां विनाशार्थं स्थापित्वं दुरात्मना ।
 राक्षसीभिर्विरूपामी रक्ष्यमाणा समन्ततः ॥ ३८८ ॥

त्रिदिवं यामि धन्योऽस्मि त्वत्प्रसादान्न संशयः ।
त्वं सीताप्राप्तये सख्यं कुरु सूर्यसुतेन भोः ॥ ४११ ॥

वानरेन्द्रेण गत्वा तु सुग्रीवेण स ते सखा ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ऋष्यमूकं गिरिं व्रज ॥ ४१२ ॥

इत्युक्त्वा तु गते तस्मिन् रामो लक्ष्मणसंयुतः ।
ददर्श शयरीं मार्गे सिद्धैस्तु मुनिभिः सह ॥ ४१३ ॥

तत्रस्थां तापसीं दृष्ट्वा सीतां संभाष्य संस्थिताम् ।
साम्येन पूजयित्वा तु स्वामयस्थां निवेद्य च ।
सीतां तां प्राप्स्यसीत्युक्त्वा प्रविश्याग्निं दिवं गता ॥ ४१४ ॥

ततो विनीतेन गुणान्वितेन
भ्रात्रा समेतो जगदेकनाथः ।
प्रियावियोगेन सुदुःखितात्मा
जगाम पम्पां स तु रामदेवः ॥ ४१५ ॥

-मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यामिन्दीवराढ्यायां सरस्यां लक्ष्मणान्वितः ।
प्रियामिवाहं पश्यन्तं (?) जटावलकलधारिणौ ॥ ४१६ ॥

पश्यन्ती सरसीं दिव्यां पद्मोत्पलदलावृताम् ।
मायारूपधरावेतां तापसस्थानसेविनौ ॥ ४१७ ॥

घालिदूताविह प्राताविति निश्चित्य सूर्यजः ।
उत्पपात भयत्रस्तो ऋष्यमूकान्नगान्तरम् ।
[जगाम] यानरैः सर्वैरगस्त्याश्रममुत्तमम् ॥ ४१८ ॥

तत्र स्थित्वा स सुग्रीवः प्राह वायुसुतं पुनः ।
हनुमन्गच्छ शीघ्रं त्वं पद्मस्थां तापसवेपथूरुः ॥ ४१९ ॥

तौ हि तस्य कुतो यातौ किमर्थं तत्र संस्थितौ ।
ज्ञात्वागच्छ मम ब्रूहि वायुपुत्र महामते ॥ ४२० ॥

इत्युक्तो हनुमाग्रन्वा पम्पातटमुत्तमम् ।
मिथुरूपी तु तं प्राह रामं भ्रात्रा समन्वितम् ॥ ४२१ ॥

फो भवानिह संप्राप्तः [कुतो] ब्रूहि महामते ।
भरण्ये निर्जने घोरे कुतस्त्वं किं प्रयोजनम् ॥ ४२२ ॥

इत्युक्तमात्रे विहगोऽथ कृच्छ्र-
 दुवाच वाचं मधुरं तदानीम् ।
 शृणुष्व राजन्मम वृत्तमत्र
 वदामि दृष्टं च कृतं च सर्वम् ॥ ४०० ॥

दशाननस्तामपनीय मायया
 सीतां समारोप्य विमानमुत्तमम् ।
 जगाम खे दक्षिणदिक्षु खोऽसौ
 सीता च भीता विललाप दुःखिता ॥ ४०१ ॥

आकर्ण्य सीतां वनमागतोऽहं
 सीतां विमोक्तुं स्वयलेन राघव ।
 युद्धं च तेनाहमतीव कृत्वा
 हतः पुनः खड्गवलेन रक्षसा ॥ ४०२ ॥

वैदेहिद्यान्यादिह जीवता मया
 दृष्टौ युवामुत्क्रमिष्यामि देहात् ।
 त्वं मामशोकं कुरु भूमिपाल
 घघातिदुष्टं सगणं तु नैर्ऋतम् ॥ ४०३ ॥

रामो जटायुनेत्युक्तः पुनस्तं प्राह शोकतः ।
 स्वस्त्यस्तु ते द्विजवर गतिस्तु परमास्तु ते ॥ ४०४ ॥

ततो जटायुः स्वं देहं विहाय गतवान्द्विषम् ।
 विमानेन सुरस्येण सेच्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ४०५ ॥

रामोऽपि दग्धा तं देहं छात्वा दत्त्वा जलाञ्जलिम् ।
 भ्रात्रागच्छत्सुदुःखार्तोऽघोमुखी पथि दृष्टवान् ॥ ४०६ ॥

उद्धृतां महालकांतां (?) विवृतास्यां भयंकरीम् ।
 क्षयं नयन्तीं प्रजाणं पाययित्वा तु तां रुपा (?) ॥ ४०७ ॥

गच्छन्मनान्तरं रामः कयन्धं स ददर्श ह ।
 विरूपं जरलं चोग्र दीर्घबाहुं भयंकरम् ॥ ४०८ ॥

रूपधानं च घने भार्गवं तं हत्वासां ददाह वै ।
 दग्धोऽसौ दिव्यरूपी तु स्वस्थो राममभाषत ॥ ४०९ ॥

राम राम महाबाहो त्वया मम महामने ।
 वैरूप्यं नाशितं वीर मुनिशापाच्चिरागतम् ॥ ४१० ॥

विध्वा महातरुम्यामः सुग्रीवं प्राह वीर्यवान् ।
 बालिना गच्छ युध्यस्व धृतचिह्नो रवेः सुतः ।
 इत्युक्तः सूर्यपुत्रोऽसौ युद्धं चक्रेऽथ बालिना ॥ ४३७ ॥
 रामोऽपि तत्र गत्वाथ शरेणैकेन बालिनम् ।
 विध्वाथ वीर्यवान्बाली पपात च ममार च ॥ ४३८ ॥
 तारां मित्राय दत्त्वा तु राज्यं च रविसूनुवे ।
 चित्रस्तं बालिपुत्रं तमद्भुतं विनयान्वितम् ।
 रणशौण्डं यौवराज्ये न्ययुङ्क्त राघवस्तथा ॥ ४३९ ॥
 सुग्रीवं प्राह धर्मात्मा रामः कमललोचनः ।
 राज्यमन्वीक्ष्य गत्वा त्वं कपीनां पुनराव्रज ॥ ४४० ॥
 त्वं सीतान्वेषणे यत्नं कुरु शीघ्रं कपीश्वर ।
 इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो रामं लक्ष्मणसंयुतम् ॥ ४४१ ॥
 प्रावृद्धालौ महान्प्रातः सांप्रतं रघुनन्दन ।
 घानराणां गतिर्नास्ति वने वर्षति घासघे ॥ ४४२ ॥
 गते प्रावृषि राजेन्द्र प्राप्ते शरदि निर्मले ।
 आगत्य प्रपयिष्यामि घानरान्दिक्षु वीर्यवान् ॥ ४४३ ॥
 इत्युक्त्वा रामतुष्टोऽसौ तं प्रणम्य कपीश्वरः ।
 पन्पापुरं प्रविश्याथ रेमे तारासमन्वितः ॥ ४४४ ॥
 रामोऽपि विचरन्मन्त्राज्ञा शैलशालौ महावने ।
 नवकुटजपुष्पाढ्यकदम्बकुसुमान्विते ।
 निवासं कृतवाञ्छाले नीलकण्ठे महामतिः ॥ ४४५ ॥
 प्रावृद्धालं गते कृच्छ्रे गते शरदि राघवः ।
 सीतावियोगव्याधितः संमित्रिं प्राह लक्ष्मणम् ॥ ४४६ ॥
 उल्लङ्घिते तु समये सुग्रीवेण ततो रया ।
 लक्ष्मणं प्राह काकुत्स्थो भ्रातरं धातृघ्नसलः ॥ ४४७ ॥
 पश्य लक्ष्मण दुष्टोऽसौ नागतः कपिनायकः ।
 गते तु वर्षाकालेऽहमागमिष्यामि तेऽन्तिकम् ।
 अनंकेयानरैः सार्धमित्युक्त्वासां तदा गतः ॥ ४४८ ॥
 तत्र गच्छ त्वरायुक्तो यतात्मा कपिनायकः ।
 तं द्रष्टुमप्रतः कृत्वा हरिभेनासमाश्रितम् ।
 पलेन तापना सार्धं शीघ्रमागमनं कुरु ॥ ४४९ ॥

एवं वदन्तं तं ग्राह लक्ष्मणो भ्रातुराज्ञया ।
 प्रवक्ष्यामि निबोधेमं रामवृत्तान्तमादितः ॥ ४२३ ॥
 राजा दशरथो नाम बभूव भुवि विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रो महाबुद्धे अयं ज्येष्ठो ममाग्रजः ।
 अस्याभिषेकमारब्धं नानामुनिनिषेवितम् ॥ ४२४ ॥
 जनस्थाने निवसतो रामस्य विदितात्मनः ।
 भार्या सीता त्यपहृता वने केनापि पापिना ॥ ४२५ ॥
 तामद्यान्वेषयन्वीरो रामः कमललोचनः ।
 दृष्ट्वा तस्मिन् दृष्ट्वा इति वृत्तान्तमीरितम् ॥ ४२६ ॥
 श्रुत्वा सत्यं वचस्तस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 अत्यजितारमा विश्वासाद् अनुमात्मास्तात्मजः ॥ ४२७ ॥
 तं मत्वा मुह्यदम्यन्दे (?) रामं रघुपतिं तदा ।
 तमाध्यास्याथ सुग्रीवं तयोः सख्यमस्मरयत् ॥ ४२८ ॥
 शिरस्सारोप्य पादाब्जं रामस्य विदितात्मनः ।
 सुग्रीवो वानरेन्द्रस्तमुवाच मधुराक्षरम् ॥ ४२९ ॥
 अद्यप्रभृति राजेन्द्र त्वं स्वामी नात्र संशयः ।
 अहं च तव भृत्यस्तु वानरैः सहितः प्रभो ॥ ४३० ॥
 त्यच्छत्रुर्मम शत्रुः स्यादद्यप्रभृति राघव ।
 मित्रं ते मम मित्रं तु त्वदुःखं तन्ममासुखम् ।
 त्यत्प्रीतिरेव मत्प्रीतिरित्युक्त्या पुनराह तम् ॥ ४३१ ॥
 घाली नाम मम ज्येष्ठो महाबलपराक्रमः ।
 महारहारी दुष्टात्मा महारासकमानसः ॥ ४३२ ॥
 त्वामृते पुरापथ्याग्रं नास्ति हन्तात्र वालिनः ।
 ते वध त्वं महाबाहो रामदेव रघूत्तम ॥ ४३३ ॥
 इत्युक्तस्तं वधिष्यामीत्याह रामः कपीश्वरम् ।
 तं हत्वा तन दास्यामि पर्त्नी राज्यं च वालिनः ॥ ४३४ ॥
 युगपत्सात मालांस्तु तरुर्न्य योचयिष्यति ।
 स तं वधिष्यतीत्युक्तं पुराणैर्नृपात्मज ॥ ४३५ ॥
 तत्प्रत्ययार्थं रामोऽपि नालान् रम्यान् महातरुन् ।
 अर्घ्यादृष्टेन वाणेन विज्याध युगपद् ध्रुवम् ॥ ४३६ ॥

नयिष्ये मृत्युसदनं सुग्रीवं वालिनं यथा ।
 स शरो विद्यतेऽस्माकं येन वाली हतः कपिः ॥ ४६४ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्तोऽथ सुग्रीवः कपिनायकः ।
 निर्गम्य तु नमश्चक्रे लक्ष्मणं मन्त्रचोदितम् ॥ ४६५ ॥
 उवाच च महात्मानं लक्ष्मणं वानराधिपः ।
 अज्ञानकृतपापानामस्माकं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४६६ ॥
 समयः कृतो मया राज्ञा रामेणामिततेजसा ।
 यत्तदानीं महाराज न तमद्यापि लङ्घ्ये ॥ ४६७ ॥
 यास्यामि निखिलैरथ कपिभिर्नृपनन्दन ।
 त्वया सह महावीर रामपार्श्वमसंशयः ॥ ४६८ ॥
 सन्ति मे बहवः शूराः सीतान्वेषणकर्मणि ।
 तानहं प्रेषयिष्यामि दिक्षु सर्वासु पार्थिव ॥ ४६९ ॥
 इत्युक्तः कपिराजेन सुग्रीवेण स लक्ष्मणः ।
 एहि शीघ्रं गमिष्यामो रामपार्श्वमितोऽधुना ॥ ४७० ॥
 सर्वानाह्वय ताम्बीरानृक्षाणां हरीणामपि ।
 यान्दृष्ट्वा प्रीतिमभ्येति राघवस्ते महामते ॥ ४७१ ॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणेनाथ सुग्रीवः स तु वीर्यवान् ।
 पार्श्वस्थं युधराजानमङ्गदं संज्ञयाब्रवीत् ।
 सोऽपि निर्गत्य नीलादीनाह सेनापतीस्तथा ॥ ४७२ ॥
 तैराहताः समायाता ऋक्षवानरकौटयः ।
 गुहास्थाः [कौटूरस्था]श्च गिरिस्थाश्चैव वानराः ॥ ४७३ ॥
 तैः सार्धं पर्वताकारैर्योनिरैर्ममविक्रमैः ।
 सुग्रीवः शीघ्रमागत्य वन्दे राघवाय नमः ।
 लक्ष्मणाऽपि नमस्कृत्य रामं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४७४ ॥
 आगतोऽमि महावीर सुग्रीव कुशलं तव ।
 श्रुत्वेत्थं गमवाप्त्यं तु प्रसन्नो वानराधिपः ।
 शिरस्यञ्जलिमादाय सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ ४७५ ॥
 गदा मे कुशलं राजन्मीतादेवी तव प्रभो ।
 अन्विष्य तु मया दत्ता युद्धा भवति नान्यथा ॥ ४७६ ॥

नात्रागच्छति सुग्रीवो यद्यसौ प्राप्तभूमिकः ।
 तदा त्वयैवं वक्तव्यः सुग्रीवोऽनृतभाषकः ॥ ४५० ॥
 शरो दुष्टहृदप्येकः करे मेऽद्यापि तिष्ठति ।
 श्रुत्वैतदाचर कपे रामवाक्यं हितं तव ॥ ४५१ ॥
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रामं नत्वा च लक्ष्मणः ।
 पम्पापुरं जगामाशु सुग्रीवो यत्र तिष्ठति ॥ ४५२ ॥
 दृष्ट्वा स तत्र सुग्रीवं कपिराजं वभाष वै ।
 ताराभोगविपकस्त्वं रामकार्यपराङ्मुखः ॥ ४५३ ॥
 किं त्वया विस्मृतं सर्वं रामाग्रे समयः कृतः ।
 सीतामन्विष्य दास्यामि यत्र कार्पीति धुर्मते ॥ ४५४ ॥
 हत्वा तु बालिनं राज्यं येन दत्तं पुरा तव ।
 तं त्वामृते तु कौ रक्षां कुरुते पापचेतसम् ॥ ४५५ ॥
 प्रतिश्रुत्य च रामस्य भार्याहीनस्य भूपते ।
 साहाय्यं ते करोमीति देवाम्निजलसंनिधौ ॥ ४५६ ॥
 ये ये ते शत्रवो राजस्ते ते च मम शत्रवः ।
 मित्राणि यानि ते देव तानि मित्राणि मे सदा ॥ ४५७ ॥
 सीतामन्वेपितुं राजन्वानरैर्वहुभिर्घृतः ।
 स त्वं यास्यसि पार्श्वस्थमित्युक्त्वा कोऽग्न्यथाकरोत् ॥ ४५८ ॥
 त्वामृते पापिनं दुष्टं रामदेवस्य संनिधौ ।
 कारयित्वा तु तेनैव स्वराज्यं दुष्टवानरम् ॥ ४५९ ॥
 ऋषीणां वचनं सत्यं त्वयि दृष्टं मयाधुना ।
 येन विसृजिदां लोके सर्वज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४६० ॥
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्मृते प्रतिकरोति यः ।
 सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रवर्तते ।
 यत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ४६१ ॥
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
 कृतघ्नस्य कथेदष्ट (?) न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ।
 कृतघ्नता न कार्या ते त्वत्कृतं समयं स्मर ॥ ४६२ ॥
 एहि त्वं गच्छ शरणं फाकुन्स्थं हितपालकम् ।
 यदि त्वं नायासि कपे रामवाक्यमिदं शृणु ॥ ४६३ ॥

भचिरादेव युज्यन्तां दृष्ट्वा सीतां यशस्विनीम् ।
 स्थानतो रूपतश्चैव शीलतश्च विशेषतः ।
 केन नीतास्ति कुत्रास्ते क्षात्वात्रागच्छ पुत्रक ॥ ४८९ ॥
 इत्युक्तः कपिराजेन पितृव्येण महात्मना ।
 अद्भुतस्तूर्णमास्थाय तस्याज्ञां शिरसा दधे ॥ ४९० ॥
 इत्युक्ता हरयः स्थाप्य (?) वानरानथ जाम्बवान् ।
 रामं च लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं मारुतात्मजम् ।
 एकतः स्थाप्य तानाह नीतिमाप्नीतिमद्वयः ॥ ४९१ ॥
 श्रूयतां वचनं मह्यं सीताभ्येषणकर्मणि ।
 श्रुत्वापि तद् गृहाण त्वं रोचते चैष्टुपात्मज ॥ ४९२ ॥
 रावणेन जनस्थानाप्नीयमाना तपस्विनी ।
 जटायुना तु सा दृष्टा शक्तौ युद्धं प्रकुर्वता ॥ ४९३ ॥
 भूषणानि च दृष्टानि तथा क्षिप्तानि तत्र वै ।
 जटायुवाक्यं राजेन्द्र सत्यमित्यवधारय ॥ ४९४ ॥
 एतस्मात्कारणात्सीता नीता तेनैव रक्षसा ।
 रावणेन महाबाहो लङ्कायां वर्तते तु सा ॥ ४९५ ॥
 त्वां स्मरन्ती तु तत्रस्था त्वदुःखेन सुदुःखिता ।
 रक्षन्ती यत्नतो वृत्तं तत्रापि जनकात्मजा ॥ ४९६ ॥
 त्वदाश्रये च स्वप्राणान्धारयन्ती शुभानना ।
 स्थिता प्रायेण ते देवी सीता दुःखपरायणा ॥ ४९७ ॥
 यत पथमतो राजन्नुदधेर्लङ्घनक्षमम् ।
 धायुपुत्रं हनूमन्तं त्वमत्र द्रष्टुमर्हसि ॥ ४९८ ॥
 त्वं चाप्यर्हसि सुग्रीवं प्रार्थितुं मारुतात्मजम् ।
 तस्मृते सागरं तर्तुं वानराणां न विद्यते ॥ ४९९ ॥
 बलं कस्यापि नो वीर इति मे मनसि स्थितम् ।
 क्रियतां मे वचः क्षिप्रं हितं पथ्यं च नः सदा ॥ ५०० ॥
 इत्युक्ते जाम्बवत्येन नीतिमत्यक्षरान्विते ।
 वाक्ये वानरराजोऽसौ शीघ्रमुत्थाय चासनात् ।
 वायुपुत्रसमीपं तु गत्वा तं वान्यमब्रवीत् ॥ ५०१ ॥
 २३

इत्युक्ते चक्षणे तेन हनुमान्मास्तात्मजः ।

नत्वा रामं वभाषे तं सुग्रीवं कपिनायकम् ॥ ४७७ ॥

शृणु सुग्रीव मे वाक्यं राजायं दुःखितो भृशम् ।

सीतावियोगेन सदा नाश्नाति च फलादिकम् ।

अस्य दुःखेन सततं लभ्मणोऽयं सुदुःखितः ॥ ४७८ ॥

एतयोस्त्र यावस्था श्रुत्वा [तां] भरतोऽनुजः ।

दुःखी भवति तद्दुःखादुःखं प्राप्नोति तज्जनः ।

अत एव महाराज सीतामन्वेपयाच्चिरम् ॥ ४७९ ॥

इत्युक्ते चक्षणे तत्र वायुपुत्रे हनूमति ।

जाम्बवानतितेजस्वी नत्वा रामं पुरजस्थितम् ॥ ४८० ॥

स प्राह कपिराजानं नीतिमाग्नीतिमद्भवः ।

यदुक्तं वायुपुत्रेण तथा तद्वगच्छत ॥ ४८१ ॥

यत्र कापि स्थिता राम तव भार्या यशस्विनी ।

पतिव्रता महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।

अद्यापि वृत्तसंपन्ना इति मे मनसि स्थितम् ॥ ४८२ ॥

न हि कल्याणचिन्तायाः सीतायाः केनचिद्भुवि ।

पराभवोऽस्ति सुग्रीव प्रेपयाद्यैव वानरान् ॥ ४८३ ॥

इत्युक्तस्तेन सुग्रीवः प्रीतात्मा कपिनायकः ।

पश्चिमस्यां दिशि तदा प्रेषयामास तान्कपीन् ।

अन्वेषुं रामभार्यां तां महाबलपराक्रमान् ॥ ४८४ ॥

उत्तरस्यां दिशि तदा निपुणार्थास्तु वानरान् ।

प्रेषयामास धर्मात्मा सीतान्वेषणकर्मणि ॥ ४८५ ॥

पूर्वस्यामपि च कपीन्कपिराजः प्रतापवान् ।

प्रेषयामास रामस्य पत्नीमन्विषतेति वै ॥ ४८६ ॥

इति तान्प्रेषयित्वा च वानरोऽथ नराधिपः ।

सुग्रीवो घालिपुत्रं तु अङ्गदं प्राह बुद्धिमान् ।

त्वं गच्छ दक्षिणं देशं सीतान्वेषणकर्मणि ॥ ४८७ ॥

जाम्बवांश्च हनूमांश्च मैन्दो द्विविद् एव च ।

नीलाद्याश्चैव हरयो महाबलपराक्रमाः ।

अनुयास्यन्ति गच्छ त्वं त्वामद्य मम शोभनात् ॥ ४८८ ॥

ज्ञात्वा त्वं गच्छ सकलं लक्षणं चावयोरिह ।
नाम्यथा विश्वसेत्सा त्वामिति मे मनसि स्थितम् ॥ ५१५ ॥

इत्युक्तो रामदेवेन प्रभञ्जनसुतो वली ।
उत्थाय तं पुनः स्थित्वा कृताञ्जलिख्याच तम् ॥ ५१६ ॥

जानामि लक्षणं सर्वं युवयोस्तु विशेषतः ।
गच्छामि कपिभिः सार्धं त्वं शोकं कुरु मा प्रभो ॥ ५१७ ॥

अन्यच्च देहमिज्ञानं विश्वासो येन मे भवेत् ।
सीतायास्तच्च देव्यास्तु जानम्राजीवलौचन ॥ ५१८ ॥

इत्युक्तो घायुपुत्रेण रामः कमललोचनः ।
अङ्गुलीयकमुन्मुख्य दत्तवान्नामचिह्नितम् ॥ ५१९ ॥

तद् गृहीत्वा तदा सोऽपि हनूमान्मारुतात्मजः ।
रामं प्रवक्षिणीकृत्य लक्ष्मणं च कपीश्वर ।
नत्वा तथेश्वरतस्मा (?) स्वरया मारुतात्मजः ॥ ५२० ॥

सुग्रीवोऽपि च ताञ्ज्ञात्वा वानरान्गन्तुमुद्यतान् ।
आज्ञया ताञ्ज्ञापयति वलग्राम्बलदर्पितान् ॥ ५२१ ॥

गुण्यन्तु वानराः सर्वे शासनं मम भीतिदम् ।
विलम्बश्च न कर्तव्यो गुप्तमभिः पर्वतादिषु ॥ ५२२ ॥

द्रुतं गत्वा तु चाग्विष्य आगन्तव्यमनिन्दिताम् ।
रामपत्नीं महाभागां स्थास्येऽहं रामसंनिधौ ।
कर्तनं वः करिष्यामि त्वन्यथा कर्णनासयौः ॥ ५२३ ॥

एवं तान्प्रेषयित्वा तु आज्ञापूर्वं कपीश्वराः (?) ।
अथ ये वानरा याताः पश्चिमादिषु दिक्षु वै ॥ ५२४ ॥

तेषु धि... समस्तेषु (?) गिरीणामपि पर्वसु ।
नदीतीरेषु सर्वेषु मुनीनामाथमेषु च ॥ ५२५ ॥

कन्दरेषु च सर्वेषु यनेषु पवनेषु च ।
वृक्षमूलेषु गुल्मेषु गुहासु च शिलासु च ॥ ५२६ ॥

सहापर्वतपार्श्वेषु विन्ध्यसागरपार्श्वयोः ।
हिमवत्यपि शैलेषु तथा किंपुरुषादिषु ॥ ५२७ ॥

मेरुदेशेषु सर्वेषु सप्त (?) वा नरकेषु च ।
मध्यदेशेषु सर्वेषु काश्मीरेषु महाबलाः ॥ ५२८ ॥

शृणु मद्रचनं वीर हनूमन्भास्वतात्मज ।
 अयमिक्षाकुतिलको राजा रामः प्रतापवान् ॥ ५०२ ॥
 पितुरादेशमादाय भ्रातृभार्यासमन्वितः ।
 प्रविष्टो दण्डकारण्यं साक्षाद्धर्मपरायणः ।
 सर्वात्मा सर्वलोकेषु विष्णुर्मानुषरूपवान् ॥ ५०३ ॥
 अस्य भार्या हता केन दुष्टेनापि दुरात्मना ।
 तद्वियोगजदुःखार्तो विचिन्वंस्तां वने वने ।
 मया दृष्टो नृपः पूर्वमयं वीरः प्रतापवान् ॥ ५०४ ॥
 भ्रात्रानेन तु सहसा वायुपुत्र त्वया वने ।
 एतेन सह संगत्य संमानश्चापि कारितः ॥ ५०५ ॥
 अनेन हि हतः शत्रुर्मम वाली महाबलः ।
 अस्य प्रसादेन कपे राज्यं प्राप्तं मयाधुना ॥ ५०६ ॥
 मया च यत्प्रतिज्ञातमस्य साहाय्यकर्मणि ।
 तत्सर्वं कर्तुमिच्छामि त्वद्वलान्भास्वतात्मज ॥ ५०७ ॥
 उत्तीर्य सागरं वीर सीतां दृष्ट्वाप्यनिन्दिताम् ।
 भूयस्तर्तुं बलं नास्ति वानराणां त्वया विना ॥ ५०८ ॥
 अतस्त्वमेव जानासि स्वामिकार्यं महामते ।
 बलवाग्नीतिमांघ्र्येव दक्षस्त्वं दौत्यकर्मणि ॥ ५०९ ॥
 तेनैवमुक्तो हनुमान्सुग्रीवेण महात्मना ।
 स्वामिनोऽर्थं किं न कार्यमसंशुक्तिं प्रभापसे ॥ ५१० ॥
 इत्युक्तो वायुपुत्रेण रामस्तत्पुरतः स्थितम् ।
 प्राह वाक्यं महाबाहुर्वाष्पसंपूर्णलोचनः ।
 सीतां स्मृत्वा सुदुःखार्तः कालयुक्तमभिब्रजित् ॥ ५११ ॥
 त्वयि भारं समारोप्य समुद्रतरणादिकम् ।
 सुग्रीवः स्थाप्यते एव मया सार्धं महामते ।
 हनूमन्गच्छ मग्रीन्थं सुग्रीवस्य विशेषतः ॥ ५१२ ॥
 प्रायेण रक्षसा नीता भार्या मे जनकात्मजा ।
 तत्र गच्छ महावीर यत्र सा वर्ततेऽधुना ॥ ५१३ ॥
 यदि पृच्छति मां दक्षा ममाकारमशेषतः ।
 गतो निरीक्ष्य मां भूयो लक्ष्मणं च ममानुजम् ॥ ५१४ ॥

इत्युक्त्वा सास्त्रजत्तेषां योगादन्नं तपस्विनी ।
 भोजयित्वा यथाकामं भूयस्तानाह भाविनी ॥ ५४२ ॥
 सीतास्थानं तु जानाति संपातिर्नाम पक्षिराट् ।
 आस्मिन्निहरते सोऽपि महेन्द्रे द्विजसत्तमः ॥ ५४३ ॥
 मार्गेणानेन हरयस्तत्र यूयं गमिष्यथ ।
 स यत्किं सीतां संपातिर्दूरदर्शी हायं रमः ॥ ५४४ ॥
 तेनादिष्टं तु पन्थानं पुनरासाद्य गच्छथ ।
 भवदयं जानकीं सीतां द्रक्ष्यते पद्मनाभजः ॥ ५४५ ॥
 तथैवमुक्ताः कथयः परां प्रीतिमुपागताः ।
 दृष्ट्वा ते घनमापन्नास्तां प्रणम्य प्रतस्थिरे ॥ ५४६ ॥
 महेन्द्राद्रिं गता वीरा वानरास्तद्दिदृक्षुः ।
 तत्र संपातिमासीनं दृष्ट्वन्तः कपीश्वराः ॥ ५४७ ॥
 तानुवाचाथ संपातिर्वानरानागतान्द्विजाः ।
 के यूयमिह संप्राप्ताः कस्य वा धृत माचिरम् ॥ ५४८ ॥
 इत्युक्त्वा वानराः प्रोचुर्यथावृत्तमनुक्रमात् ।
 रामदूता वयं सर्वे सीताम्बेपण्कर्मणि ।
 प्रेषिताः कपिराजेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ ५४९ ॥
 त्वां द्रष्टुमिह संप्राप्ताः सिद्धस्त्रीवचनाद्विजाः ।
 सीतास्थानं महाभाग त्वं नो वद महामते ॥ ५५० ॥
 इत्युक्तो वानरैः सोऽपि ईक्षाञ्चक्रे स दक्षिणाम् ।
 सीतां दृष्ट्वा स लङ्कायामशोकाख्ये महावने ॥ ५५१ ॥
 स्थितेति कथिते तेन स जटायुर्मृतस्तथ ।
 भ्रातेति चोचुः स स्नात्वा दत्त्वा तस्योदकाञ्जलिम् ।
 गत्वा महेन्द्रशृङ्गे तु समाकृष्ट क्षणं स्थिताः ॥ ५५२ ॥
 सागरं वीक्ष्य ते सर्वे परस्परमथाब्रुवन् ।
 रावणेनैव भार्या न्या नीता रामस्य निश्चितम् ।
 संपातिवचनादद्य संज्ञातं सकलं हि नः ॥ ५५३ ॥
 वानराणां तु कस्यात्र उत्तीर्य लवणोदधिम् ।
 लङ्कां प्रविश्य दृष्ट्वा तां रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
 पुनश्चोदधितरणे शक्तिं द्यूतादिशोभनाः (?) ॥ ५५४ ॥

पूर्वदेशेषु सर्वेषु कामरूपेषु कोसले ।
तीर्थस्थानेषु सर्वेषु सप्तकोट्टणकेषु च ।
यत्नतोऽभ्विष्य ते सीतामदृष्ट्वा पुनरागताः ॥ ५२९ ॥

आगत्य ते नमस्कृत्य रामलक्ष्मणपादयोः ।
सुग्रीवस्य विशेषेण नास्माभिः कमलेक्षणा ।
दृष्ट्वा सती महाभागा इत्युक्त्वा तत्र तस्थिरे ॥ ५३० ॥

ततस्तं दुःखितं प्राह रामदेवं कपीश्वरः ।
सीता दक्षिणदिग्भागे स्थिता द्रष्टुं च ते नृप ।
शक्या वा नरसिंहेन वायुपुत्रेण धीमता ॥ ५३१ ॥

दृष्ट्वा सीतामिहायाति हनूमान्नात्र संशयः ।
स्थिरो भव महाबाहो राम सत्यमिदं वचः ॥ ५३२ ॥

लक्ष्मणोऽप्याह शकुनं तत्र वास्यमिदं तदा ।
सर्वथा वृष्टसीतस्तु हनूमानागमिष्यति ।
इत्याध्यास्य स्थितौ तत्र रामं सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ ५३३ ॥

अथाङ्गदं पुरस्कृत्य ये गता वानरोत्तमाः ।
यत्नाद्वन्द्येयमाणास्ते रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५३४ ॥

अदृष्ट्वा श्रममापन्ना कांदिग्भूतास्तदा घने ।
भक्षणेन विहीनास्ते क्षुधयापि प्रपीडिताः ॥ ५३५ ॥
ध्रुमन्तो गह्वरेऽरण्ये वापि दृष्ट्वा स्वयंप्रभाम् ।
शुहानिवासिनीं सिद्धामृषिपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ५३६ ॥

सा च तानागतान्दृष्ट्वा स्याश्रमं प्रति वानरान् ।
आहारं कस्य यूयं तु कुतः किं च प्रयोजनम् ॥ ५३७ ॥

इत्युक्ते जाम्बवानाह तां सिद्धां स महामतिः ।
सुग्रीवस्य वयं मृत्या आगता ह्यत्र शोभने ॥ ५३८ ॥
रामकार्यार्थमनघे सीतान्वेषणकर्मणि ।

कांदिग्भूता निराहारा अदृष्ट्वा जनकात्मजा ॥ ५३९ ॥

इत्युक्ते जाम्बवत्यत्र पुनस्तानाह सा शुभा ।
जानामि रामं सीतां च लक्ष्मणं च कपीश्वरम् ॥ ५४० ॥

भुञ्जभ्यमग्रे मदसमाहारं वानरेश्वराः ।
रामकार्यप्रवृत्ता त्वां (?) यूयं रामः सरा मम ॥ ५४१ ॥

पितृमार्गेण यातस्य वायुपुत्रस्य धीमत ।
 रामकार्यपरस्याथ मागरेण प्रचंडित ॥ ५२७ ॥
 विश्रामार्थं समुत्तस्थां मैनागो लवणोदधौ ।
 त निरीक्ष्य निपीड्याद्रिं ययौ वातजव कपि ॥ ५२८ ॥
 सुरसामपि सभाप्य आगत च कुतस्त्वया ।
 आस्य घृत्त प्रविश्याथ नागमं तद्विनि सृत ॥ ५२९ ॥
 उत्पतधम्भरे धीर सिंहिकास्यान्महाकपि ।
 प्रगृह्य गतवाल्मीकिं वायुपुत्र प्रतापमान् ॥ ५३० ॥
 अथमालङ्घयित्वा तु सागर पवनात्मज ।
 लङ्कास्थे नगरे रम्ये वृक्षाग्रे निपपात ह ॥ ५३१ ॥
 तस्मिन्स पर्यते शेषदिन नीत्वा दिनक्षये ।
 संभ्यामुपास्य हनुमान्गतो लङ्का शनैर्निशि ॥ ५३२ ॥
 लङ्काभिधाना निर्जित्य देवता प्रविवेश ह ।
 लङ्कामनेकरत्नाढ्या लङ्काश्चर्यसमन्विताम् ॥ ५३३ ॥
 राक्षसेषु प्रसुतेषु नीतिमाप्पवनात्मज ।
 रावणस्य ततो घश्म प्रविवेशाथ ऋद्धिमत् ॥ ५३४ ॥
 शयान रावण दृष्ट्वा तल्पे महति घानर ।
 नासापूयैस्तु घोरकारैर्विशद्विर्वायुमेचरु ॥ ५३५ ॥
 तथैव दशवक्त्रैस्तु दंष्ट्रोपेतैस्तु सयतम् ।
 स्त्रीसहस्रं तु तद्दृष्ट्वा नानाभरणभूषितम् ॥ ५३६ ॥
 तस्मिन्सीतामदृष्ट्वा ॥ राज्ञस्य गृहे शुभे ।
 तत्पार्श्वे च गृहे शेते नायकानां च रक्षसाम् ॥ ५३७ ॥
 दुःखितो वायुपुत्रस्तु सपातिवचनं स्मरन् ।
 अशोकवनिका प्राप्तो नानापुष्पसमन्विताम् ॥ ५३८ ॥
 नम्यन्तो नयवानेन (?) मन्देन च सुगन्धिषु ।
 प्रविश्य शिंशपावृक्षमाश्रिता जनकात्मजाम् ।
 रामस्य पत्नीमद्राक्षीद्राक्षसीमि सुरक्षिताम् ॥ ५३९ ॥
 अशोकवृक्षमाख्या पुष्पाढ्य मृदुपल्लवम् ।
 आसाचमे हरिस्तत्र सेय सीतेति सस्मरन् ॥ ५४० ॥

इत्युक्ते जाम्बवानाह सर्वे शक्ताः स्म वानराः ।
 सागरोत्तरणे किं तु कार्यमन्यच्च संभवेत् ।
 तत्र दक्षोऽयमेवात्र हनुमानिति मे मतिः ॥ ५५५ ॥
 कालक्षयो न कर्तव्यो मासार्धमधिकं गतम् ।
 यत्र दृष्ट्वाद्य गच्छामो वैदेहीं वानरर्पभाः ॥ ५५६ ॥
 किं तु नासादिकं स्वाङ्गं कृन्तिष्यति कपिश्वरः ।
 तस्मात्प्रार्थनमस्माभिर्वायुपुत्रस्य मे मतम् ।
 इत्युक्ते तं तथेत्यूचुर्वानरा वृद्धवानरम् ॥ ५५७ ॥
 ततस्ते प्रार्थयामासुर्यानराः पवनारमजम् ।
 हनूमन्ते महाप्राज्ञं दक्षं कार्ये जवाधिकम् ॥ ५५८ ॥
 गच्छ त्वं रामभृत्यत्वं रावणस्य भयाय च ।
 रक्षस्व वानरकुलमशेषं चाञ्जनासुत ।
 इत्युक्तस्तांस्तथेत्याह वानरान्पवनात्मजः ॥ ५५९ ॥

रामप्रयुक्तोऽथ पुनः स्वभर्तृणा
 गिरौ महेन्द्रे कपिभिश्च चोदितः ।
 गन्तुं प्रचके मतिमञ्जनीसुतः
 समुद्रमुत्तीर्य निशाचरालयम् ॥ ५६० ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु रावणसीतायाः सीतायाः परिमार्गणम् ।
 इत्येव पद्मन्वेष्टुं रावणाचरितं पथि ॥ ५६१ ॥
 भञ्जलिं प्राङ्मुखं कृत्वा पवनायात्मयोनये ।
 मनसा वन्द्य रामं च लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ५६२ ॥
 सागरं सरितश्चैव प्रणम्य शिरसा कपिः ।
 शार्तांश्च संपरिष्वज्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥ ५६३ ॥
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुण्यं वायुनिपेक्षितम् ।
 पुनरागमनायेनि वानरैरभिपूजितः ॥ ५६४ ॥
 तेजः मत्त्वं तथा वीर्यमाविवेशाय वीर्यवान् ।
 मार्गमालोकयन्दूराद्भूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ॥ ५६५ ॥
 सुपर्णमिव चात्मानं भावयित्वा महाबलः ।
 उत्पत्य तद्गिरेः शृङ्गं निर्पाक्य गिरिमग्नये ॥ ५६६ ॥

महत्या सेनया युक्तः सुग्रीवः कपिनायकः ।
 तेन सार्धमिहागत्य रामस्तव पतिः प्रभुः ॥ ५९५ ॥
 लक्ष्मणश्च महावीरो देवरस्ते शुमानने ।
 क्षिप्रं पश्यति रामस्त्वां सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ५९६ ॥
 इत्याश्वास्य ततो देवीं दुःखितां जनकात्मजाम् ।
 तच्छ्रुत्वा मणिमादाय श्रुत्वा काकपरामवम् ।
 नत्वा तां प्रस्थितो वीरो गन्तुं कृतमतिः कपिः ॥ ५९७ ॥
 ततो विमृश्य भङ्ग्यत्वा तु अशोकचनिकां कपिः ।
 तोरणस्थो ननादौर्ध्वं रामो जयति धीर्यवान् ॥ ५९८ ॥
 अनेकान्पक्षसान्द्रत्वा पञ्च सेनापतींस्तु सः ।
 ततस्त्वक्षं कुमारं च बहुराक्षससैनिकम् ।
 सौभ्यं ससारथिं हत्वा इन्द्रजिद्वशमागतः ॥ ५९९ ॥
 रावणस्य पुरः स्थित्वा रामं संकीर्त्य लक्ष्मणम् ।
 सुग्रीवं च महावीर्यं दग्ध्वा लङ्कामशेषतः ॥ ६०० ॥
 निर्भर्त्स्य रावणं दुष्टं पुनः संभाष्य जानकीम् ।
 भूयः सागरमुत्तीर्य ज्ञातीनां सोऽद्य धीर्यवान् ॥ ६०१ ॥
 सीतादर्शनमावेद्य हनुमांस्तैस्तु पूजितः ।
 धानरैः सार्धमागत्य हनुमान्मधुवनं महत् ॥ ६०२ ॥
 निहत्य रक्षः पालांस्तु पाययित्वा तु तान्मधु ।
 यथेष्टं दधिमुखं पीत्वा हर्षितैर्हरिमिः सह ॥ ६०३ ॥
 खं समाप्लुत्य संभाष्य रामलक्ष्मणपादयोः ।
 नत्वा तु हनुमांस्तत्र सुग्रीवं च विशेषतः ॥ ६०४ ॥
 आदितः सर्वमावेद्य समुद्रतरणादिकम् ।
 कथयामास राणाय दृष्ट्वा सीतां सख्येति वै ॥ ६०५ ॥
 अशोकचनिकामध्ये सीतादेवी सुदुःखिता ।
 राक्षसीभिः परिवृता स्मरन्ती त्वां च सर्वदा ॥ ६०६ ॥
 अश्रुपूर्णमुखी दीना तव पत्नी वरानना ।
 शीलवृत्तसमायुक्ता तत्र सा जनकात्मजा ।
 सर्वत्रान्वेषमाणेन मया दृष्टा पतिव्रता ॥ ६०७ ॥
 २४

सीतां निरीक्ष्य वृक्षाग्रे यावदास्तेऽनिलात्मजः ।
 स्त्रीभिः परिवृतस्तत्र रावणस्तावदागतः ॥ ५८१ ॥
 आगत्य सीतां प्राहाथ प्रिये मां भज कामुकम् ।
 भूषिता भव वैदेहि त्यज रामगतं मनः ॥ ५८२ ॥
 इत्येवं भाषमाणं तमन्तर्याय तृणं तु सा ।
 प्राह वाक्यं ततः सीता कम्पमानाथ रावणम् ॥ ५८३ ॥
 गच्छ रावण दुष्ट त्वं परदारहराधम ।
 अचिराद्रामवाणास्ते पिवन्तु रुधिरं तव ॥ ५८४ ॥
 तथेत्युक्तो भर्त्सयित्वा राक्षसीराह राक्षसः ।
 द्विमासाभ्यन्तरं चैनां चर्शाकुरुत माचिरम् ॥ ५८५ ॥
 न भजेद्यदि मां सीता ततः खादय मानुषीम् ।
 इत्युक्त्वा गतवान्दुष्टो रावणः संनिवेशनम् ॥ ५८६ ॥
 ततोऽन्या अपि तां प्राह राक्षस्यो जनकात्मजाम् ।
 रावणं भज कल्याणि धनवन्तं सुखीभव ॥ ५८७ ॥
 इत्युक्ता प्राह ता भर्ता राघवो लघुविक्रमः ।
 निहत्य रावणं युद्धे सगर्णं मां नयिष्यति ॥ ५८८ ॥
 नाहमन्यस्य भार्या स्यामृते रामं रघूत्तमम् ।
 स त्वागत्य दशग्रीवं हत्वा मां पालयिष्यति ॥ ५८९ ॥
 इत्याकर्ण्य घञस्तस्या राक्षस्यो ददृशुर्भयम् ।
 हन्यतां हन्यतामेवा भक्ष्यतां भक्ष्यतामियम् ॥ ५९० ॥
 ततस्तां त्रिजटा प्राह स्वप्नं दृष्टमनिन्दिता ।
 शृणुध्वं दुष्टराक्षस्यो रावणस्य विनाशनम् ॥ ५९१ ॥
 रक्षोभिः सह सर्वैस्तु रावणस्य मृतिप्रदः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामस्य विजयप्रदः ।
 स्वप्नोऽनुमो मया दृष्टः सीतायाश्च पतिव्रता (?) ॥ ५९२ ॥
 त्रिजटावाक्यमाकर्ण्य सीतापार्श्वं विस्मृत्य च ।
 राक्षस्यः सुपुपुः सर्वाः सीतामाहाञ्जनासुतः ॥ ५९३ ॥
 कीर्तयन्रामवृत्तान्तं सकलं पवनात्मजः ।
 तस्या विश्वासमानीय दत्त्वा रामाङ्गुलीयकम् ।
 संभाष्य लक्ष्मणं सर्वं रामलक्ष्मणयोः पुनः ॥ ५९४ ॥

ततो विभीषणेनोक्तस्त्वं विष्णुर्भुवनेश्वरः ।
 अग्निर्ददातु मार्गं ते देव तं याचयाद्य तु ।
 इत्युक्ते वानरैः सार्धं शिष्ये तत्र स राघवः ॥ ६२१ ॥
 सेतुयन्धनमात्रां तु महीं याच्य जनार्दने ।
 सुप्ते रामे गतं तत्र त्रिरात्रममितद्युतिः ॥ ६२२ ॥
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो रामोऽन्धौ रक्तलोचनः ।
 संक्षोभमगमत्कर्तुमाग्रेयं चास्त्रमाददे ॥ ६२३ ॥
 ततोत्थाय वचः प्राह लक्ष्मणस्तं रुपाग्नितम् ।
 प्रलयं हुतवहक्रोधमेतं जहि महामते ॥ ६२४ ॥
 भूतानां रक्षणार्थाय अवतारस्त्वया कृतः ।
 क्षन्तव्यं देवदेवेश इत्युक्त्वा धृतवान्करौ ॥ ६२५ ॥
 ततो रात्रित्रये याते क्रुद्धं राममवेक्ष्य सः ।
 आग्नेयास्त्राणु संव्रस्तः सागरोऽभ्येत्य मूर्तिमान् ॥ ६२६ ॥
 आह रामं महादेवं रक्ष मामपराधिनम् ।
 मार्गो वृत्तो मया तेऽद्य कुशलः सेतुकर्मणि ॥ ६२७ ॥
 नलश्च कथितो वीरस्तेन कारय राघव ।
 यावदीप्सितविस्तीर्णं सेतुयन्धनमुत्तमम् ॥ ६२८ ॥
 ततो नलमुखैरन्धौ वानरैरमितौजसैः ।
 बन्धयित्वा महासेतुं तेन गत्वा स राघवः ।
 सुवेलाप्यगिरिं प्राप्य स्थितौ तौ वानरैर्धृतौ ॥ ६२९ ॥
 हर्म्यस्थितश्च तं द्रष्टुं रावणो वीक्ष्य तिष्ठति ।
 हर्म्यस्थलं समारुह्य रामसैन्यं निरीक्षितुम् ॥ ६३० ॥
 छत्रैराच्छादितो भानुर्धृतैस्तन्मस्तकोपरि ।
 रामो निरीक्ष्य तच्छायां विभीषणमुवाच ह ॥ ६३१ ॥
 किमर्थं मेघमालेयं छत्रच्छायावृत्तं नभः ।
 रावणोपरि राजेन्द्र छत्राणां रत्नशोभिनाम् ॥ ६३२ ॥
 रामस्तद्वचनात्तूर्णमर्धचन्द्राञ्शरान्दश ।
 संधाय च्छित्त्वा छत्राणि पातयामास भूतले ॥ ६३३ ॥
 तत्कौतुकं समालोभ्य वानरा हर्षनिर्भराः ।
 गतोऽयमिति चोक्त्वाशु जगज्जुस्तेऽथ सर्वतः ॥ ६३४ ॥

मया संभाषिता सीता विश्वस्ता रघुनन्दन ।
 अलंकारः स्वमणिमांस्तया ते प्रेषितः प्रभो ॥ ६०८ ॥
 इत्युक्त्वा दत्तवांस्तस्मै ब्रूडामणिमनुत्तमम् ।
 इदं च चचनं तस्याः पत्न्यभिप्रेषितं शृणु ॥ ६०९ ॥
 त्रिकूटेषु मतङ्गेषु सुप्ते त्वयि महामते ।
 वायसाभिभवं राजंस्तत्किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ६१० ॥
 अन्यापराधे राजेन्द्र त्वया बलिभुजि प्रभो ।
 ब्रह्मास्त्रं च तदोत्सृष्टं रावणं किमुपेक्षसे ॥ ६११ ॥
 इत्येवमादि बहुशः प्रोक्ता सीता रुरोद मे ।
 एवं सुदुःखितां सीतां तां प्रोक्तं यन्न माधव (?) ॥ ६१२ ॥

इत्येवमुक्ते पवनात्मजेन
 सीतावचस्तच्छुभभूषणे च ।
 श्रुत्वा च तस्याः प्ररुरोद रामः
 कथं समालिङ्ग्य शनैः प्रतस्थे ॥ ६१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति श्रुत्वा प्रियावार्तां वायुपुत्रेण कीर्तिताम् ।
 रामो गत्वा समुद्रान्तं वानरैः सह मिथितः ॥ ६१४ ॥
 सागरस्य तटे रम्ये तालद्रुमविराजिते ।
 सुग्रीवो जाम्बवांश्चैव वानरैरतिहर्षितैः ॥ ६१५ ॥
 संख्यातीतैर्नृपः श्रीमान्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 अनुजेन च वीरेण वीक्ष्य तस्थौ सरित्पतिम् ॥ ६१६ ॥
 रावणेनाथ लङ्कायां साधूयते भर्त्सितोऽनुजः ।
 विभीषणो महायुद्धिः शास्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सह ॥ ६१७ ॥
 नारसिंहे महादेवे श्रीधरे भस्तवत्सले ।
 यद्वन्द्यमेऽचलां भक्तिमागत्य वियता तदा ॥ ६१८ ॥
 राम राम महाबाहो देवदेव जनार्दन ।
 विभीषणोऽस्मि मां रक्ष अद्य ते शरणं गतः ।
 इत्युक्त्वा निपपाताथ प्राञ्जली रामपादयोः ॥ ६१९ ॥
 विदितायौऽथ रामस्तु समुत्थाप्य महामतिः ।
 समुद्रतोयैस्तं धीरमभिषिच्य विभीषणम् ।
 लङ्काराज्यं तवैवेति प्रोक्त्वा संभाष्य तस्थिवान् ॥ ६२० ॥

ततो विभीषणेनोक्तस्त्वं विष्णुर्भुवनेश्वरः ।
 अग्निर्ददातु मार्गं ते देव तं याचयाद्य तु ।
 इत्युक्ते वानरैः सार्धं शिश्ये तत्र स राघवः ॥ ६२१ ॥
 सेतुबन्धनमात्रां तु महीं याच्य जनार्दने ।
 सुप्ते रामे गतं तत्र त्रिरात्रममितद्युतिः ॥ ६२२ ॥
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो रामोऽब्धौ रक्तलोचनः ।
 संक्षोभमगमत्कर्तुमाग्नेयं चास्त्रमाददे ॥ ६२३ ॥
 नतोत्थाय घञः प्राह लक्ष्मणस्तं रुषान्वितम् ।
 प्रलयं हुतवह्कोधमेतं जहि महामते ॥ ६२४ ॥
 भूतानां रक्षणार्थाय अवतारस्त्वया कृतः ।
 क्षन्तव्यं देवदेवेश इत्युक्त्या धृतवान्करौ ॥ ६२५ ॥
 ततो रात्रित्रये याते क्रुद्धं राममवेक्ष्य सः ।
 आभैयास्त्रात्तु संव्रस्तः सागरोऽभ्येत्य मूर्तिमान् ॥ ६२६ ॥
 आह रामं महादेवं रक्ष मामपराधिनम् ।
 मार्गो वृत्तो मया तेऽद्य कुशलः सेतुकर्मणि ॥ ६२७ ॥
 नलश्च कथितो वीरस्तेन कारय राघव ।
 यावदीप्सितविस्तीर्णं सेतुबन्धनमुत्तमम् ॥ ६२८ ॥
 ततो नलमुखैरब्धौ वानरैरमितौजसैः ।
 बन्धयित्वा महासेतुं तेन गत्वा स राघवः ।
 सुवेलाप्यगिरिं प्राप्य स्थितौ तौ वानरैर्वृतौ ॥ ६२९ ॥
 हर्म्यस्थितश्च तं द्रष्टुं रावणो वीक्ष्य तिष्ठति ।
 हर्म्यस्थलं समारुह्य रामसैन्यं निरीक्षितुम् ॥ ६३० ॥
 छत्रैराच्छादितो भानुर्धृतैस्तन्मस्तकोपरि ।
 रामो निरीक्ष्य तच्छायां विभीषणमुवाच ह ॥ ६३१ ॥
 किमर्थं मेघमालेयं छत्रच्छायावृतं नमः ।
 रावणोपरि राजेन्द्र छत्राणां रत्नशोभिनाम् ॥ ६३२ ॥
 रामस्तद्वचनात्पूर्णमर्धचन्द्राञ्जरान्दश ।
 संधाय च्छित्त्वा छत्राणि पातयामास भूतले ॥ ६३३ ॥
 तत्कौतुकं समालोम्य वानरा हर्षनिर्भराः ।
 गतोऽयमिति चोक्त्वाशु जगज्जुस्तेऽथ सर्वतः ॥ ६३४ ॥

तच्छब्दपरिभीनोऽसौ रावणो गतयाम्गृहम् ।
 दृष्ट्वाथ विस्मिता देवा कौतुक परमेष्ठिन ॥ ६३५ ॥
 ततो रावणसेनामिरसस्यामिस्तदा वृताम् ।
 ररोध रावणपुरीं लङ्का राम प्रतापमान् ॥ ६३६ ॥
 रामस्य वचन श्रुत्वा वानरास्तमपश्य (?) वै ।
 चतुर्महारथ घोर श्रुत्वा भीतो दशानन ।
 लङ्काया परिरक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३७ ॥
 रामेण गदितोत्स्रुत्य द्रुतमर्कसुतस्तदा ।
 प्रादात्पादप्रहार स रोषाद्रावणभूर्धनि ।
 विस्मिताक्षै सुरगणैर्वीक्षितो व्योक्षि वीर्यवान् ॥ ६३८ ॥
 राघवस्य बल ज्ञात्वा चारैस्तदनुजस्य च ।
 वानराणां च भीतोऽपि निर्भीरिव दशानन ।
 लङ्कापुरस्य रक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३९ ॥
 आदिश्य सर्वतो दिक्षु पुत्रानाह दशानन ।
 धम्नाक्षयूपयाक्ष (?) तु राक्षसा यान्तु मे पुरीम् ।
 पार्श्वैर्बध्नीत तौ मर्त्यावमिभ्रान्तकवीर्यवान् ॥ ६४० ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्भ्राता तूर्यनादै प्रबोधित ।
 आशितु दानयान्सर्वान् रावणास्याम्महाशन ॥ ६४१ ॥
 राक्षसास्ते समादिष्टा रावणेन महाबला ।
 तस्याङ्गा शिरसादाय युयुधुर्वानरै सह ॥ ६४२ ॥
 युध्यमाना यथाशक्त्या कोटिसख्यास्तु राक्षसा ।
 वानरैर्निधनं प्राप्ता पुनरग्न्यानयादिशत् ॥ ६४३ ॥
 पूर्वद्वार दशग्रीवो राक्षसानभिर्नाजस ।
 ते चापि युद्धा हरिभिर्नालायनिधनं गता ॥ ६४४ ॥
 तथा दक्षिणदिग्भागे रावणेन नियोजिता ।
 ते सर्वे वानरनरैर्दारितास्ते यम गता ॥ ६४५ ॥
 पश्चिमेऽङ्गदमुख्यं च वानरैरतिगमिते ।
 राक्षसा परतामारा प्रापिता यमसादनम् ॥ ६४६ ॥
 तदुत्तरे तु दिग्भागे रावणेन निवेशिता ।
 ये तु ते राक्षसा ऋग मे दार्यनिधन गता ॥ ६४७ ॥

तांस्तान्वानरसंघास्तु लङ्काप्राकारमुच्छ्रितान् ।
 उत्प्लुत्याभ्यन्तरस्थांश्च राक्षसान्वलदर्पितान् ।
 हत्वा शीघ्रं पुनः प्राप्ताः स्वसेनामेव वानराः ॥ ६४८ ॥
 एवं हतेषु सर्वत्र राक्षसेषु दशाननः ।
 रोदमानासु च स्त्रीषु निःसृतः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६४९ ॥
 द्वारे स पश्चिमे धीरो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ।
 कासौ रामेति च वदन्धनुःपाणिः प्रतापवान् ॥ ६५० ॥
 रथस्थः शरवर्षं च व्यसृजद्दानरेषु सः ।
 ततस्तद्वाणाभिभ्राङ्गा वानरा दुद्रुवुस्तदा ॥ ६५१ ॥
 पलायमानांस्तान्दृष्ट्वा वानरान्वाघवस्तदा ।
 कस्मात्तु वानरा भग्नाः किमेषां भयमागतम् ॥ ६५२ ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा प्राह चान्यं विभीषणः ।
 शृणु राम महाबाहो रावणो निर्गतोऽधुना ।
 तद्वाणभिभ्रा हरयः पलायन्ति महामते ॥ ६५३ ॥
 इत्युक्तो राघवस्तेन धनुरद्यभ्य चोत्थितः ।
 ज्याघ्रोपतलघ्रोपाभ्यां पूरयामास खं दिशः ॥ ६५४ ॥
 युयोध रावणेनाथ रामः कमललोचनः ।
 सुग्रीवो जाम्बवांश्चैव हनूमानङ्गदस्तथा ।
 विभीषणो वानराश्च लक्ष्मणश्चापि वीर्यवान् ॥ ६५५ ॥
 इति रावणसेनां तां वर्पन्तीं सर्वसायकान् ।
 हस्त्यश्वरथयुक्तां ते विनिजघ्नुर्महाबलाः ।
 रामरावणयोर्युद्धमभूत्तत्रातिमीपणम् ॥ ६५६ ॥
 रावणेन विसृष्टानि शस्त्रास्त्राणि च यानि वै ।
 तानि चिह्नत्वा स्वशस्त्रैस्तु राघवः खे महाबलः ॥ ६५७ ॥
 शरेण सारथिं हत्वा दशमिश्च महाह्वयान् ।
 रावणस्य धनुश्छित्त्वा भिन्नेन च स राघवः ॥ ६५८ ॥
 मुकुटमङ्गं दशभिः कृत्वा तम्भस्तकं पुनः ।
 सुवर्णपुद्गैर्दशभिः शरैर्विन्वाध वीर्यवान् ॥ ६५९ ॥
 ततो दशास्यो व्याधितो रामवाणैर्मृशं तदा ।
 विवेश मन्त्रिभिर्नीतः स्वपुरं देवकण्टकः ॥ ६६० ॥

तच्छब्दपरिभूतोऽसौ रावणो गतवान्गृहम् ।
 दृष्ट्वाथ विस्मिता देवाः कौतुकं परमेष्ठिनः ॥ ६३५ ॥
 ततो रावणसेनाभिरसंख्याभिस्तदा वृताम् ।
 ह्योद्य रावणपुरीं लङ्कां रामः प्रतापवान् ॥ ६३६ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरास्तमपश्य (?) वै ।
 चक्रुर्महारुचं घोरं श्रुत्वा भीतो दशाननः ।
 लङ्कायाः परिरक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३७ ॥
 रामेण गदितोत्प्लुत्य द्रुतमर्कसुतस्तदा ।
 प्रादात्पादप्रहारं स रोषाद्रावणमूर्धनि ।
 विस्मिताक्षैः सुरगणैर्वीक्षितो व्योम्नि वीर्यवान् ॥ ६३८ ॥
 राघवस्य यत्नं ज्ञात्वा चारैस्तदनुजस्य च ।
 वानराणां च भीतोऽपि निर्भीरिव दशाननः ।
 लङ्कापुरस्य रक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३९ ॥
 आदिश्य सर्वतो दिक्षु पुत्रानाह दशाननः ।
 धूम्राक्षयूपयाक्षं (?) तु राक्षसा यान्तु मे पुरीम् ।
 पाशैर्यधीत तौ मर्त्यैवमित्रान्तकवीर्यवान् ॥ ६४० ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्वज्राता तूर्यनादैः प्रबोधितः ।
 आशितुं दानवान्सर्वांश्च रावणास्यान्महाशनः ॥ ६४१ ॥
 राक्षसास्ते समादिष्टा रावणेन महाबलाः ।
 तस्याङ्गां शिरसादाय युयुधुर्वानरैः सह ॥ ६४२ ॥
 युध्यमाना यथाशक्त्या क्रोडिसंख्यास्तु राक्षसाः ।
 वानरैर्निधनं प्राप्ताः पुनरन्यानयादिशत् ॥ ६४३ ॥
 पूर्वद्वारे दशग्रीवो राक्षसानभिर्नौजसः ।
 ते चापि युद्धा हरिभिर्नौलाघैर्निधनं गताः ॥ ६४४ ॥
 तथा दक्षिणदिग्भागे रावणेन नियोजिताः ।
 ते सर्वे वानरजलैर्दारितास्ते यमं गताः ॥ ६४५ ॥
 पश्चिमेऽद्भुतमुख्यैश्च वानरैरतिगर्वितैः ।
 राक्षसाः पर्वताकाराः प्रापिता यमसादनम् ॥ ६४६ ॥
 तदुत्तरे तु दिग्भागे रावणेन निवेशिताः ।
 ये तु ते राक्षसाः कृत्य मन्दार्थनिधनं गताः ॥ ६४७ ॥

तांस्तान्धानरसंघास्तु लङ्काप्राकारमुच्छ्रितान् ।
 उत्प्लुत्याभ्यन्तरस्थांश्च राक्षसान्वलदर्पितान् ।
 हत्वा शीघ्रं पुनः प्राप्ताः स्वसेनामेव वानराः ॥ ६४८ ॥
 एवं हतेषु सर्वत्र राक्षसेषु दशाननः ।
 रोदमानासु च स्त्रीषु निःसृतः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६४९ ॥
 द्वारे स पश्चिमे धीरो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ।
 क्लासौ रामेति च वदन्धनुःपाणिः प्रतापवान् ॥ ६५० ॥
 रथस्थः शरवर्षं च व्यसृजद्धानरेषु सः ।
 ततस्तद्वाणभिन्नाङ्गा वानरा दुद्रुवुस्तदा ॥ ६५१ ॥
 पलायमानांस्तान्दृष्ट्वा वानरान्प्राघवस्तदा ।
 कस्मात्तु वानरा भग्नाः किमेषां भयमागतम् ॥ ६५२ ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा ग्राह चान्स्यं विभीषणः ।
 शृणु राम महाबाहो रावणो निर्गतोऽधुना ।
 तद्वाणभिन्ना हरयः पलायन्ति महामते ॥ ६५३ ॥
 इत्युक्तो राघवस्तेन धनुरुद्यम्य चोत्थितः ।
 ज्याघ्रोपतलघोषाभ्यां पूरयामास खं दिशः ॥ ६५४ ॥
 युयोध रावणेनाथ रामः कमललोचनः ।
 सुग्रीवो आम्बवांश्चैव हनूमानङ्गदस्तथा ।
 विभीषणो वानराश्च लक्ष्मणश्चापि धीर्यवान् ॥ ६५५ ॥
 इति रावणसेनां तां वर्षन्तीं सर्वसायकान् ।
 हस्त्यश्वरथयुक्तां ते विनिजघ्नुर्महाबलाः ।
 रामरावणयोर्युद्धमभूत्तत्रातिभीषणम् ॥ ६५६ ॥
 रावणेन विसृष्टानि शस्त्रास्त्राणि च यानि वै ।
 तानि छिद्रत्वा स्वशस्त्रैस्तु राघवः खे महाबलः ॥ ६५७ ॥
 शरेण सारथिं हत्वा दशमिश्च महाहयान् ।
 रावणस्य धनुश्छित्त्वा मिथेन च स राघवः ॥ ६५८ ॥
 मुकुटभङ्गं दशमिः कृत्वा तम्मस्तकं पुनः ।
 सुवर्णपुङ्खैर्दशमिः शरैर्विव्याध धीर्यवान् ॥ ६५९ ॥
 ततो दशास्यो व्याधितो रामबाणैर्मृशं तदा ।
 विवेश मन्त्रिभिर्नीतः स्वपुरं देवकण्टकः ॥ ६६० ॥

बोधितस्तूर्यनादैस्तु गजयूथकमैश्वर्यसः ।
 सुप्राकारं समुल्लङ्घ्य कुम्भकर्णो विनिर्गतः ॥ ६६१ ॥
 उत्तुङ्गस्वनदेहोऽसौ भीमदृष्टिर्महाबलः ।
 वानरान्भक्षयन्दुष्टो विचचार क्रुधान्वितः ॥ ६६२ ॥
 तं दृष्टोत्पत्य सुग्रीवस्तलेनोरस्यताडयत् ।
 कर्णद्वयं कराभ्यां तु छित्वा वक्त्रेण नासिकाम् ॥ ६६३ ॥
 क्षणमात्रेण हतवान्क्षिप्रकारी कपीश्वरः ।
 ताडितो वानरेन्द्रेण कर्णनासैर्विनाकृतः ॥ ६६४ ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्रक्तं स्वकीयं घ्राणनिःसृतम् ।
 रामं दृष्ट्वा बभापेऽथ युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ६६५ ॥
 कवन्धोऽहमस्मि नेति घदतोः सांप्रतं रणे ।
 हत्युक्ते जहसुः सर्वे वानरा दृष्टमानसाः ॥ ६६६ ॥
 धूम्राक्षकस्य नादांश्च संख्यातीताग्निशाचरान् ।
 सर्वतो युद्धमानांश्च रक्षोनाथान्रणेऽधिकान् ॥ ६६७ ॥
 राघवो घातयित्वा तु वानरेन्द्रैः स्वयं ततः ।
 चक्रे स विशिखैः स्थाण्डु कुम्भकर्णकवन्धकम् ॥ ६६८ ॥
 अपनीयेन्द्रजित्पार्श्वं गरुडेनागतेन सः ।
 रामो भ्रात्रा सहोत्तिष्ठन्शुशुभे वानरैर्वृतः ॥ ६६९ ॥
 व्यर्थं गते इन्द्रजिति कुम्भकर्णे निपातिते ।
 लङ्कानाथस्ततः क्रुद्धः पुत्रं त्रिशिरसं पुनः ॥ ६७० ॥
 अतिकायमहाकायौ देवान्तकनरान्तकौ ।
 यूयं गत्वा तु तत्राय तौ नरावनिजघ्नतः (?) ॥ ६७१ ॥
 तान्नियुज्य दशग्रीवः पुत्रानेवं पुनर्घर्षीत् ।
 महोदरमहापार्श्वौ सर्वैरतैर्महाबलैः ।
 युवां यजत तौ हन्तुमुद्यतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६७२ ॥
 दृष्ट्वा तानागतांश्चैव युध्यमानान्रणे रिपून् ।
 आनित्ये लक्ष्मणः पद्भिः शरैस्तीक्ष्णैर्यमालयम् ।
 वानराणां समूहैश्च स्विष्टांश्च रजनीचरान् ॥ ६७३ ॥
 सुग्रीवेण हतः कुम्भो राक्षसो घलदर्पितः ।
 निकुम्भो घायुषुषेण निहतो देवभीतिदः ॥ ६७४ ॥

विरूपाक्षं युध्यमानं गदया तु विभीषणः ।
 भीममेकाश्वपतिं च वानरेन्द्रो निजघ्नतुः ।
 अङ्गदो जाम्बवांश्चाथ हरयोऽन्यान्निशाचरान् ॥ ६७५ ॥
 युद्धमानस्तु तं भीमं मकराक्षं महाबलम् ।
 जघान रामो बाणेन बाणवृष्टिकरं नृपः ॥ ६७६ ॥
 इन्द्रजिन्मन्त्रलब्धं तु रथमारुह्य खे पुनः ।
 वानरेन्द्रेषु सर्वेषु शरघर्षं घघर्ष सः ॥ ६७७ ॥
 रात्रौ तद्वाणाभिन्नं तु वनं सर्वं स राघवः ।
 निश्चेष्टमाखिलं वृष्ट्वा जाम्बवत्प्रेरितस्तदा ॥ ६७८ ॥
 धीर्यादौपधमानीय हनूमाम्मार्कतात्मजः ।
 भूमौ शयानमुत्थाप्य रामं हरिगणांस्तदा ॥ ६७९ ॥
 तैरेव वानरैः सोऽथ ज्वलितोल्काकरैर्निशि ।
 दाहयामास लङ्कां तु हस्त्यश्वरथराक्षसाम् ॥ ६८० ॥
 घर्षन्तं शरजालानि सर्वदिक्षु घनो यथा ।
 स्वभ्रात्रा मेघनादं तु घातयामास राघवः ॥ ६८१ ॥
 घातितेष्वथ रक्षस्तु पुत्रमित्रादिवन्धुषु ।
 कारितेष्वथ विघ्नेषु होमजप्यादिकर्मणाम् ॥ ६८२ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवो लङ्काद्वारे विनिर्गतः ।
 क्रासी राम इति ख्यातो मानुषस्तापसाकृतिः ॥ ६८३ ॥
 योद्धा कपिवलैः प्रोक्ष्यैर्द्याहरन् राक्षसाधिपः ।
 धेगवद्भिर्विनीताभ्वैर्युक्ताश्चित्ररथे स्थितः ॥ ६८४ ॥
 अथायाम्तं तु तं दृष्ट्वा रामः प्राह दशाननम् ।
 रामोऽहमत्र दुष्टात्मन्नेहि रावण मां प्रति ॥ ६८५ ॥
 इत्युक्ते लक्ष्मणः प्राह रामं राजीत्यल्येत्यम् ।
 मनेन रक्षसा योत्स्ये त्वं तिष्ठेति महाबलः ॥ ६८६ ॥
 स्योध स दशग्रीवं तयोर्युद्धममून्महत् ।
 देवा व्योम्नि विमानस्या घोक्ष्य तस्युर्महाबलम् ॥ ६८७ ॥
 ततो रावणशस्त्राणि भित्त्वा खे तीक्ष्णसायकैः ।
 लक्ष्मणः सारथिं हत्वा तस्याश्वानतिमल्लकैः ॥ ६८८ ॥

बोधितस्तूर्यनादैस्तु गंजयूथकमैश्च, सः ।
 सुप्राकारं समुलङ्घ्य कुम्भकर्णो विनिर्गतः ॥ ६६१ ॥
 उत्तुङ्गस्वनदेहोऽसौ भीमदृष्टिर्महाबलः ।
 धानरान्मक्षयन्दुष्टो विचचार कुधान्वितः ॥ ६६२ ॥
 तं दृष्टोत्पत्य सुप्रीवस्तलेनोरस्यताडयत् ।
 कर्णद्वयं कराभ्यां तु छित्त्वा वक्त्रेण नासिकाम् ॥ ६६३ ॥
 क्षणमात्रेण हतवान्सिप्रकारी कपीश्वरः ।
 ताडितो धानरेन्द्रेण कर्णनासैर्विनाकृतः ॥ ६६४ ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्रक्तं स्वकीयं घ्राणनिःसृतम् ।
 रामं दृष्ट्वा वभाषेऽथ युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ६६५ ॥
 कवग्धोऽहमस्मि नेति वदतोः सांप्रतं रणे ।
 इत्युक्ते जहसुः सर्वे धानरा दृष्टमानसाः ॥ ६६६ ॥
 धूम्राक्षस्य नादांश्च संख्यातीताग्निशाचरान् ।
 सर्वतो युद्धमानांश्च रक्षोनाथान्रणेऽधिकान् ॥ ६६७ ॥
 राघवो घातयित्वा तु धानरेन्द्रैः स्वयं ततः ।
 चक्रे स विशिलैः स्थाप्य कुम्भकर्णकवग्धकम् ॥ ६६८ ॥
 अपनीयेन्द्रजित्पाशं गदहेनागतेन सः ।
 रामो भ्रात्रा सहोत्तिष्ठञ्जुशुभे धानरैर्वृतः ॥ ६६९ ॥
 व्यर्थं गते इन्द्रजिति कुम्भकर्णे निपातिते ।
 लङ्कानायस्ततः क्रुद्धः पुत्रं त्रिशिरसं पुनः ॥ ६७० ॥
 अतिकायमहाकायी देवान्तकनरान्तकौ ।
 यूयं गत्या तु तथाच तौ नरावनिजघ्नतः (?) ॥ ६७१ ॥
 ताग्रियुज्य दशग्रायः पुत्रानेवं पुनर्घवीत् ।
 महोदरमहापार्श्वौ सर्वैरर्तैर्महाबलैः ।
 युयां यजत तौ हन्तुमुद्यतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६७२ ॥
 वृष्टा तानागतांश्चैव युध्यमानान्रणे रिपून् ।
 धानिन्ये लक्ष्मणः पङ्क्तिः शरैस्तीक्ष्णैर्यमालयम् ।
 धानराणां समूहैश्च स्विष्टांश्च रजनीचरान् ॥ ६७३ ॥
 सुप्रीवेण हतः कुम्भो राक्षसो धलदर्पितः ।
 निकुम्भो पायुपुत्रेण निहतो देवर्मातिदः ॥ ६७४ ॥

विरूपाक्षं युध्यमानं गदया तु विभीषणः ।
 भीममेकाश्वपतिं च वानरेन्द्रो निजघ्नतुः ।
 अहूदो जाम्बवांश्चाथ हरयोऽन्यानिशाचरान् ॥ ६७५ ॥
 युद्धमानस्तु तं मीमं मकराक्षं महाबलम् ।
 जघान रामो बाणेन बाणवृष्टिकरं नृपः ॥ ६७६ ॥
 इन्द्रजिम्नन्त्रलब्धं तु रथमारुह्य खे पुनः ।
 वानरेन्द्रेषु सर्वेषु शरवर्षे वर्षे सः ॥ ६७७ ॥
 रात्रौ तद्वाणाभिन्नं तु वनं सर्वं स राघवः ।
 निक्षेष्टमखिलं दृष्ट्वा जाम्बवत्प्रेरितस्तदा ॥ ६७८ ॥
 वीर्यादौपधमानीय हनूमान्मारुतात्मजः ।
 भूमौ शयानमुत्थाप्य रामं हरिगणांस्तदा ॥ ६७९ ॥
 तैरेव वानरैः सोऽथ ज्वलितोल्काकरैर्निशि ।
 दाहयामास लङ्कां तु हस्त्यश्वरथराक्षसाम् ॥ ६८० ॥
 वर्षन्तं शरजालानि सर्वदिक्षु घनो यथा ।
 स्वभ्रात्रा मेघनादं तु घातयामास राघवः ॥ ६८१ ॥
 घातितेष्वथ रक्षस्तु पुत्रमित्रादियन्धुषु ।
 कारितेष्वथ विघ्नेषु होमजप्यादिकर्मणाम् ॥ ६८२ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवो लङ्काद्वारे विनिर्गतः ।
 क्रासौ राम इति ख्यातो मानुषस्तापसाकृतिः ॥ ६८३ ॥
 योद्धा कपिवलैः प्रोच्चैर्ध्याहरन्पक्षसाधिपः ।
 वेगवह्निर्विनीताश्वैर्युक्ताश्चित्ररथे स्थितः ॥ ६८४ ॥
 अथायान्तं तु तं दृष्ट्वा रामः प्राह दशाननम् ।
 रामोऽहमत्र दुष्टात्मन्नेहि रावण मां प्रति ॥ ६८५ ॥
 हृष्टुचे, लक्ष्मणः प्राह रामं राजीवलोचनम् ।
 अनेन रक्षसा योत्स्ये त्वं तिष्ठेति महाबलः ॥ ६८६ ॥
 यतोऽसौ दशग्रीवं तथोर्युद्धमभून्महत् ।
 देवा व्योम्नि विमानस्था चीक्ष्य तस्मिन्महाबलम् ॥ ६८७ ॥
 ततो रावणशस्त्राणि मित्वा खे तीक्ष्णसायकैः ।
 लक्ष्मणः सायकं हत्वा तस्याभ्वानतिमल्लिकैः ॥ ६८८ ॥

रावणस्य धनुश्छित्त्वा ध्वजं च निशितैः शरैः ।
 वक्षःस्थले महावीर्यो विव्याध परवीरहा ॥ ६८९ ॥
 ततो रथान्निपत्याधः क्षिप्रं राक्षसनायकः ।
 शक्तिं जग्राह कुपितो घण्टानादविनादिनीम् ।
 अग्निज्वालाज्वलज्जिह्वां महोल्कासदृशद्युतिम् ॥ ६९० ॥
 घण्टामुष्टिविनिक्षिप्ता शक्तिः सा लक्ष्मणोरसि ।
 विदार्योर्व्यां प्रविष्टा तु देवस्त्रस्तास्ततोऽम्बरे ॥ ६९१ ॥
 लक्ष्मणं पतितं दृष्ट्वा रुदन्निर्वानरेश्वरैः ।
 दुःखितः सत्त्वमास्थाय तत्पार्श्वं प्राप्य राघवः ॥ ६९२ ॥
 शक्तिमुत्पाठ्य बाहुभ्यां दिव्यौषधिवलेन च ।
 अनुजं नीरुजं क्षिप्रं कारयामास राघवः ॥ ६९३ ॥
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो रामः कमललोचनः ।
 रावणस्य बलं शिष्टं हस्त्यश्वरथराक्षसम् ॥ ६९४ ॥
 हत्वा क्षणेन वीर्यात्मा तच्छरीरं तु सायकैः ।
 तीक्ष्णैर्जजरितं कृत्वा तस्थिशान्वानरैर्धृतः ॥ ६९५ ॥
 अथावेष्टो दशग्रीवः संज्ञां प्राप्य शनैः पुनः ।
 उत्थाय रावणः क्रुद्धः सिंहनादं ननाद च ।
 तन्नादश्रवणाद् व्योम्नि विव्रस्ता देवतागणाः ॥ ६९६ ॥
 पतास्मिन्नेव काले तु रामं प्राप्य महाभुनिः ।
 रावणे बद्धवैरस्तु आगस्त्योऽर्कसमद्युतिः ।
 आदित्यहृदयं नाम मन्त्रं प्रादाज्जयप्रदम् ॥ ६९७ ॥
 तद्वत्तं वैष्णवं चापमनुलं सद्गुणे वृद्धम् ।
 पूजयित्वा तदादाय सज्यं कृत्वा महाबलः ॥ ६९८ ॥
 सौवर्णपुद्गस्तीक्ष्णैः सशरैर्मर्मविदारणैः ।
 युयुधे राक्षसेन्द्रेण रघुनाथः प्रतापवान् ॥ ६९९ ॥
 ज्याघोषतलघोषेण पादसंघर्षणेन च ।
 ब्रूलोक्यमाखिलं पूर्णं रामरावणयोस्तदा ॥ ७०० ॥
 तयोस्तु युध्यतोस्तत्र भीमशक्त्योर्महामते ।
 परस्परविस्फुरन्निर्व्याघ्रि संमर्दनात्तनः ।
 समुत्थिता नृपश्रेष्ठ महोत्केय समन्ततः ॥ ७०१ ॥

रावणेन चिरं युद्धा रामो दाशरथिस्तदा ।
 दन्ताधरैस्तु दशभिरुग्रैर्युक्तानि धैरिणः ॥ ७०२ ॥
 शिरांसि तस्य चिच्छेद विरूपाणि रणे रिपोः ।
 सितदंष्ट्रैरपेतानि दन्तकोलाहलानि च ॥ ७०३ ॥
 पुनः पुनः प्ररुद्धानि सिंहनादवराणि च ।
 छित्त्वा छित्त्वा शिरांस्यस्य पृथग्नै(?) रावणस्य च ॥ ७०४ ॥
 पञ्चवाजियुतं रथं रथं मातलिमेव च ।
 प्रेषयामास देवेन्द्रो महान्तं लोकविश्रुतम् ॥ ७०५ ॥
 धैरिभ्रं रथमारुढः स्तूयमानो दिवौकसैः ।
 मातल्युकोपदेशस्तु रामदेवः सनातनः ॥ ७०६ ॥
 ब्रह्मदत्तचरं दृष्ट्वा ब्रह्मास्त्रेण दशाननम् ।
 जघान धैरिणं शूरं रामरूपी जनार्दनः ॥ ७०७ ॥
 रामेण निहते तत्र रावणे सगणे रिपौ ।
 इन्द्राद्या देवताः सर्वाः परस्परमथाद्भुवन् ॥ ७०८ ॥
 रामो भूत्वा हरिस्तर्कमुत्तमं (?) धैरिणं रणे ।
 अन्यैरवध्यमपि तं जघान युधि रावणम् ॥ ७०९ ॥
 तस्मात्तं रामनामानमनन्तमजमच्युतम् ।
 पूजयामोऽयतीर्योर्व्यामित्युक्त्वा ते दिवौकसः ॥ ७१० ॥
 नानाविमानैः श्रीमद्भिरयतीर्य महितले ।
 रुद्रेन्द्रचसुचन्द्राद्या विजितारिदशाननम् ॥ ७११ ॥
 विष्णुं जिष्णुं जगद्भूतिं सानुजं राममव्ययम् ।
 तं पूजयित्वा विधिवत्परिवार्यावतास्थिरे ॥ ७१२ ॥
 रामोऽयं पश्यतां देवा लक्ष्मणोऽयं व्यवस्थितः ।
 सुग्रीवो रविपुत्रोऽयं वायुपुत्रोऽयमास्थितः ।
 अङ्गदाद्यास्त्वमे सर्वे इत्युचुस्ते दिवौकसः ॥ ७१३ ॥
 गन्धामोदितनक्षत्रभ्रमराणिपदानुगा (?) ।
 देवलीकरसंयुक्ता राममूर्धनि शोभिता ।
 पपात पुष्पवृष्टिस्तु लक्ष्मणस्य च मूर्धनि ॥ ७१४ ॥
 ततो ब्रह्मा समागत्य हंसयानेन राघवम् ।
 अमोघाल्येन स्तोत्रेण स्तुत्वा राममबोधयत् ॥ ७१५ ॥
 २५

त्वं विष्णुरादिर्भूतानां मनोज्ञानन्दमव्ययः ।
 त्वमेव शाश्वतं ब्रह्म वेदान्तावेदितं परम् ॥ ७१६ ॥
 त्वया यदद्य निहतो रावणो लोकरावणः ।
 तत्साधु सर्वलोकानां देवानां कर्म साधितम् ॥ ७१७ ॥
 इत्युक्ते पद्मयोनौ तु शंकरः प्रीतिमास्थितः ।
 प्रशस्य रामं तन्मैत्रं प्राप्तं दशरथं नृपम् ।
 दर्शयित्वा ततो देवैः सीता शुद्धेत्यकीर्तयत् ७१८ ॥
 ततो बाहुबलप्राप्तं विमानं पुष्पकं शुभम् ।
 पूतात्मारोप्य तां सीतां विशोकां भृशद्रुपिताम् ॥ ७१९ ॥
 वन्दितां वानरेन्द्रैस्तु सार्धं भ्रात्रा महाबलः ।
 रामस्तीर्णप्रतिज्ञोऽसौ भरतासक्तमानसः ॥ ७२० ॥
 घातोऽयोध्यापुरीं रम्यां गत्वा तस्यां द्विजोत्तमैः ।
 अभिषिक्तो वशिष्ठाद्यैर्भरतेन प्रचोदितः ।
 भकरोद्धर्मराज्यं तु चिरं रामः प्रतापवान् ॥ ७२१ ॥

ततस्तु संपूज्य विसृज्य नायकौ
 शास्त्रामृगाणामपि राक्षसानाम् ।
 यज्ञादिकं कर्म निजं च कृत्वा
 जनैश्च रामो दिवमाद्यरोह ॥ ७२२ ॥
 राजगमया ते कथितं समासतो
 रामस्य हृद्याचरितं महात्मनः ।
 इदं च भक्त्या पठतां च शृण्वतां
 ददाति रामः स्वपदं जगत्पतिः ॥ ७२३ ॥

* * * *

अथ सूची ॥

एवं धीरामचन्द्रे निजचरणरजःस्पर्शमेध्यामयोध्यां
 लब्ध्वा स्वां राजधानीमधिधरणि महाधीश्वरे राजमाने ।
 कश्चिन्मूर्त्या विपश्चिद् द्विज इव दिविपद्वृन्दचेतोलुसारी
 दूतो विज्ञानिहेतोस्त्रिदशपतिरुते काल एवाजगाम ॥ ७२४ ॥
 सद्यः प्रोत्थाय दूरादतिरन्धिरस्त्वः सम्यगभ्यर्च्य पादौ
 तस्योक्तं श्रोतुकामः सपदि निजरहः कल्पयामास रामः ।
 तत्र द्वारि प्रसप्तशक्तिपतिनिवहं रोद्धमुद्दामबाहु-
 स्फूर्जद्दम्भोलिदम्भप्रातिहतपटवे लक्ष्मणायादिदेश ॥ ७२५ ॥

भालप्राजद्भसिततिलकोद्भासिदिक्चक्रवालो
मौञ्ज्यावद्भ्रिकटः * नटकृष्णसाराजिनः * * ।
तेजः साक्षादथ विधिवशाद् द्वारदेशानकस्मा-
द्दुर्वासा द्रष्टुकामो रघुकुलतिलकं स्वस्तलादाजगाम ॥ ७२६ ॥

प्रासादेतस्य गत्वा रहसि रघुपतेर्लक्ष्मणो नम्रमौलि-
नैत्था प्रोवाच तस्यागमनमथ दृशा वीक्ष्य तं रामभद्रः ।
सद्यः स्मृत्या प्रतिज्ञामथं चरणनते भ्रातरि स्वानुबन्धं
देवो दोलायमानः क्षणमिव विमृशन्मौनमङ्गीचकार ॥ ७२७ ॥

हात्वा नैत्था ततोऽगाद् द्वयमथ शरयूतीरमासाद्य धीरो
धृत्या ध्यानावधानं मनसि निजतनुं त्यक्त्वाब्धेःपर्वपः ।
श्रुत्वैतद्रामभद्रः सपदि जगदिदं शून्यवम्भम्यमानः
स्वलोकं देवयानैः सह निखिलजनैरादरादाखरोह ॥ ७२८ ॥

[इत्यवतारसौख्ये रामावतारो नाम सप्तमो हर्षः ॥]

२०८ ।

अथ श्रीकृष्णवतारः ॥ तत्र श्रीभागवते-

काघितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥
यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ।
तत्राशिनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ २ ॥

[भाग० १०-१०-१२]

इत्यादिपरीक्षितप्रश्नानतरं श्रीशुक उवाच ।
सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ।
वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्टिकी रतिः ॥ ३ ॥
वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीषुनाति हि ।
यत्कारं पृच्छकं श्रोतुंस्तत्पादसलिलं यथा ॥ ४ ॥

[भाग० १०-१०-१५-१६]

आवाचवतारकारणमाह ।

भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ।

आक्रान्ता भूरिभारेण ग्रह्णाणं शरणं ययौ ॥ ५ ॥

गौर्भूत्वाश्वमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ।

उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत् ॥ ६ ॥

ग्रह्णा तदवधार्याथ सह देवैस्तया सह ।

जगाम सन्निनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ ७ ॥

तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ।

पुरुषं पुरुषसूक्तेन ह्युपतस्थे समाहितः ॥ ८ ॥

गिरं समाधौ गगने समीरितां -

निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।

गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुन-

र्विधीयतामाशु तथैव माचिरम् ॥ ९ ॥

[भाग० १०.१.१७-२१]

पौरुषीं पुरुषो भगवांस्तत्संबन्धिनीम् । गां वाचम् । मे मत्तः ।

पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो

भवद्भिरंशैर्यदुपपजम्यताम् ।

स यावदुर्व्यां भरमीश्वरेश्वरः

स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ १० ॥

यस्य देवगृहे साक्षाद्भगवान्पुरुषः परः ।

जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः ॥ ११ ॥

याम्बुदेवकलान्तः सहस्रवदनः स्वराट् ।

अग्रजो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ १२ ॥

विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ।

आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यायै संभविष्यति ॥ १३ ॥

7c T तदुपधार्यं for तदवधार्यं.

8d T उपतस्थे for ह्युपतस्थे.

11c A

तत्प्रियार्थं for तन्प्रियार्थं.

12c T अग्रतो for अग्रजो.

इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः ।

आभ्यास्य च महीं गीर्मिः स्वं धाम परमं ययौ ॥ १५ ॥

[भाग. १०.१.२२-२६]

अथ कंसकारागारं भगवदवतारं प्रस्तौति ।

शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामवसत्पुरीम् ।

माथुराब्जशूरसेनांश्च विषयान्मुमुजे पुरा ॥ १५ ॥

राजधानी ततः साभूत्सर्वयादवभूभुजाम् ।

मथुरा भगवान्यत्र नित्यं संनिहितो हरिः ॥ १६ ॥

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्धहः ।

देयन्या सूर्यया सार्द्धं प्रयाणे रथमारहत् ॥ १७ ॥

सूर्यया नयोढया । .

उग्रसेनसुतः कंसो भगिन्याः प्रियकाम्यया ।

रश्मीन्हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

[भाग. १०.१.२७-३०]

अथ सूची ॥

गजानामश्वानां शतमथ च रत्नानि विधिव-

स्तुताप्रीत्या प्रादादतिरचिरौर्चापि नृपतिः ।

मृदङ्गाद्यैर्वाद्यैः परमरचिरैर्हृष्टहृदयो

धियद्वाणीं कंसः श्रवणविषये नूनमकरोत् ॥ १९ ॥

गमोऽष्टमोऽस्यास्तव नाशकारी

भविष्यतीत्यम्बरतो वचांसि ।

आरुण्यं सद्यः स्फुरिताधरश्री-

र्निहन्तुमेनामसिमाचकर्प ॥ २० ॥

तं सान्त्वयन्सपदि तत्त्वपराणि भूय-

स्तस्मै वचांसि वसुदेव उदाजहार ।

श्रुत्वाप्यसौ ॥ विरराम यदा विमृश्य

स स्वीचकार तनयान्स्वयमेव दातुम् ॥ २१ ॥

कंसो निवृत्ते मगिनीविनाश-
हेतोर्व्यतीते समये सुखेन ।
सा देवकी सुनुमसुत सौम्य-
माद्यं सुराणामपि चन्दनीयम् ॥ २२ ॥

- * कंसायातिनृशंसाय सुतमानकदुन्दुभिः ।
जातमावेदयामास प्रीतस्तत्याज तं च सः ॥ २३ ॥

अथ श्रीभागवते ।

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीपां च योषितः ।
घृष्णयो वसुदेवाद्या देवस्याद्या यदुखियः ॥ २४ ॥
सर्वे ते देवताप्राया उभयोरपि भारत ।
ज्ञातयो यन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ २५ ॥

[भाग १०.१.६२-६३]

[गतेऽथ वसुदेवे तु देवकार्यार्थमुद्यतः ।]
एतत्कंसाय भगवाप्शशंसाभ्येत्य नारदः ।
भूमैर्भारयमाणानां दैत्यानां च घघोघमम् ॥ २६ ॥

[भाग. १०.१.६४]

उभयोः वसुदेवनन्दयोः । घघोघमं देवकृतमिति शेषः ॥
ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्या सुरानिति ॥
देवक्यां गर्भसंयन्धं विष्ण्वंशं स्ववधं प्रति ॥ २७ ॥
देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडेऽग्रहीत् ।
जातं जातमहम्पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ २८ ॥

भजनो विष्णुः ॥

[भाग० १०.१.६५-६६]

भात्मानमिह संजातं जानग्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ २९ ॥

[भाग० १०.१.६८]

भातरं पितरं भ्रातृभार्याश्च सुहृदः सखीन् ।
प्रन्ति रासुतृपो लुब्धा रत्नानः प्रायशो भुवि ॥ ३० ॥

[भाग० १०.१.६७]

उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्ययं निगृह्य बुभुजे शूरसेनाम्हायलः ॥ ३१ ॥

[भाग० १०१६९]

यदूनां विरोधमाह ।

प्रलम्बयकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः ।
मुष्टिंकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ ३२ ॥
अन्यैश्चासुरभूपालंघाणमौमादिभिर्वृतः ।
यदूनां कदनं चक्रे चली मागधसंश्रयः ॥ ३३ ॥

[भाग० १०२१-२]

भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ।
यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ ३४ ॥

[भाग० १०२६]

देवक्या जठरे गर्भं शेषाल्यं धाम मामकम् ।
तत्संनिह्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ॥ ३५ ॥
अथाहमंशभागेन देवस्याः पुत्रतां शुभे ।
प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यासि ॥ ३६ ॥
अर्क्षिष्यान्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामचरेश्वरीम् ।
धूपोपहारवलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ ३७ ॥
नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ३८ ॥
कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ ३९ ॥
गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि ।
रामेति लोकरमणाद्वलं बलवदुच्छ्रयात् ॥ ४० ॥
संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ।
प्रतिगृह्य प्रतिश्रुत्य गां गता तत्तथाकरोत् ॥ ४१ ॥
गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुकुशुः ॥ ४२ ॥

भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकर ।
 आविवेशाशभागेन मन धानकदुन्दुभे ॥ ४३ ॥
 स विभ्रत्पौरुष धाम भ्राजमानो यथा रवि ।
 दुरासदो दुर्विपहो भूतानां सवभूव ह ॥ ४४ ॥

ततो जगन्मङ्गलमच्युताश
 समाहित शूरसुतेन देवी ।
 दधार सर्वात्मकमात्मभूत
 काष्ठा यथानन्दकर मनस्त ॥ ४५ ॥
 सा देवकी सर्वजगन्निवास
 निवासभूता नितरा न रेजे ।
 भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा
 सरस्यती हानखले यथा सती ॥ ४६ ॥

ता यीक्ष्य कस प्रभया जितामतरा
 निरोचयन्ती भवन शुचिस्मिताम् ।
 आहूय मे प्राणहरो हरिर्गुहा
 ध्रुव धितो यत्र पुरेयमीदृशी ॥ ४७ ॥
 किमद्य तस्मिन्करणीयमाशु मे
 यदर्थतन्त्रो न विहन्ति पौरुषम् ।
 स्त्रिया स्वसुगुणमत्या वधोऽयं
 यदा धिय हन्त्यनु कालमायु ॥ ४८ ॥
 स्वय स जीवन्मृतु संपरेतो
 घटेत योऽत्यन्तनृशसितेन ।
 देहे मृते त मनुजा शपन्ति
 गन्ता तमाऽन्ध तनुमानिनो ह्ययम् ॥ ४९ ॥

इति घोरतमाद्रावात्स निवृत्त स्वय प्रभु ।
 आस्ते प्रनीम्नस्तज्जम्मा हरेर्वैयानुयन्धरुत् ॥ ५० ॥
 आसीन संनिशस्तिष्ठन्भुञ्जान पर्यटन्महीम् ।
 चिन्तयानो हृषीकेशमपदपत्तन्मयं जगत् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।

देवैः सानुचरैः साकं गीर्मिर्वृषणमैड्यन् ॥ ५२ ॥

[भाग० १०.२.८-२५]

वृषणं कामवर्षिणम् ॥

अथ सूची ॥

ब्रह्मेशानपुरोगमा दिविपदो ज्ञात्वा हरिं देवकी-

गर्भस्थं सपदि प्रफुल्लकमलप्रोद्भासिनेत्रधियः ।

सत्यत्वेन जगत्प्रपञ्चकतया देवं दयावारिधिं

भूमारोद्धरणक्षमं मधुरया याचा चिरं तुष्टुः ॥ ५३ ॥

श्रीभागवते । श्रीशुक उवाच ।

अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ।

यद्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ ५४ ॥

दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोद्गुणोदयम् ।

मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ ५५ ॥

मद्यः प्रसन्नसलिला ह्रवा अम्बुरुहधियः ।

द्विजालिकुलसंनादस्तबका वनराजयः ॥ ५६ ॥

घवौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ।

अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्ध्रत ॥ ५७ ॥

मनांस्यासन्नप्रसन्नानि साधूनामसुरदुहाम् ।

जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ ५८ ॥

जगुः किंनरगन्धर्वास्तुष्टुः सिद्धचारणाः ।

विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं ततः ॥ ५९ ॥

मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदाम्विताः ।

मन्दं मन्दं जलधरा जगर्ज्जरनुसागरम् ॥ ६० ॥

निशीथे तम उद्धूते जायमाने जनार्दने ।

देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाधर्यः ।

आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ ६१ ॥

[भाग० १०.३.१-८]

अथ सूची ॥

लोलकुण्डलचारुगण्डयुगलं स्फूर्जन्मुखाम्भोरुहं
कब्जाभेषु चतुर्थं बाहुषु गदाचक्राञ्जशङ्खत्रियम् ।
दीप्तं वक्षसि कौस्तुभद्युतिभरैरालोम्य जातं हरिं
हर्षोदानकदुन्दुभिः प्रतिपदं तृष्टाव दिष्टया शनैः ॥ ६२ ॥

कंसत्रासवशादयं च मनसा लक्षं गवां प्राददा-
द्विप्रेभ्यो विधिवच्चकार मनसा तत्कालकृत्याः क्रियाः ।
सद्योजातमजं निरीक्ष्य नितरां निर्वर्ण्य वस्त्रत्रियं
हर्षोत्फुल्लविलोचनाथ शनैरुत्तीर्णमुं देवकी ॥ ६३ ॥

विष्णो रूपं दिव्यमीदृशस्वकीयं
संहृत्वास्मांस्त्राहि कंसस्य भीतिः ।
एतज्ज्ञाने गर्भगोऽयं त्वमासी-
रीश व्यक्ता वञ्चनैषा जनानाम् ॥ ६४ ॥

प्राचीनेषु विधाय जन्मसु युयामुग्रं तपो मत्कृते
विष्णुर्वाभनरूपधारिणमहो मामात्मजं प्रापतुः ।
भूयो भक्तिभरेण धां करुणया जातोऽस्मि युष्मद्वृहे
पित्रोरेतदुदीर्य दैवतमणिरालोऽभवत्प्राकृतः ॥ ६५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रणोदितः
सुतं समाक्षय स सुतिकाग्रहात् ।
यदा यहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
था योगमायाजनि नन्दजायया ॥ ६६ ॥

तथा द्रुतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु
द्वाःस्थेषु परेष्वपि शायितेष्वथ ।
आस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया
बृहत्कपाटायसर्कालगृह्णन्तः ॥ ६७ ॥

ताः कृष्णावाहे वसुदेव आगते
स्वयं ध्यशीर्यन्त तमो यथा रवेः ।
यवयं पतन्त्य उपांशुर्गाजितः
शेषोऽन्वगाद्वारि निशारयन्कर्णः ॥ ६८ ॥

मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा
 गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ।
 भयानकावर्तशताकुला नदी
 मार्गे ददौ सिन्धुरिव ध्रियः पतेः ॥ ६९ ॥
 नन्दव्रजं शौरिरूपेत्य तत्र ता-
 म्मोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ।
 सुतं यशोदाशयने निधाय त-
 त्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ७० ॥

देवक्याः शयने म्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ।
 प्रतिमुच्य पदोलोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ७१ ॥
 यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ।
 न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ ७२ ॥

[भाग० १०. ३. ४७-५३]

श्रीशुक उवाच ।

बहिरन्तःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ।
 ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ ७३ ॥
 ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ।
 आचक्षुर्भोजराजाय यदुद्दिग्धः प्रतीक्षते ॥ ७४ ॥
 स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ।
 स्रुतीगृहमगाच्छीघ्रं प्रसगलम्मुक्तमूर्धजः ॥ ७५ ॥
 तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ।
 सुतेयं तव कल्याणं स्त्रियं नो हन्तुमर्हसि ॥ ७६ ॥
 बहवो हिसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ।
 त्वया दैवनिष्ठेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ७७ ॥
 नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता विमो ।
 दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ ७८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उपगूह्यात्मजामेवं रुदन्त्या दीनदीनवत् ।
 याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥ ७९ ॥

तां गृहीत्वा चरणयोजातमात्रां स्वसुः सुताम् ।
 अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८० ॥
 सा तद्वस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ।
 भ्रष्टस्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ८१ ॥
 दिव्यस्नग्मबालेपरत्नाभरणभूषिता ।
 धनुश्चर्मपुगूलासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ ८२ ॥
 सिद्धधारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरवैः ।
 उपाहृतोरुचलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ८३ ॥
 घण्टिकोवाच ।

किं मया हतया मन्द जातः खलु तवाम्तरुत् ।
 यत्र क्वचित्पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान्वृथा ॥ ८४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति प्रभाष्य तं देवी भाया भगवती भुवि ।
 बहुनामनिकितेषु बहुनामा यभूव ह ॥ ८५ ॥
 तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ।
 देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रथितोऽब्रवीत् ॥ ८६ ॥

कंस उवाच ।

अहो भगिन्यहो माम् मया चां घत पाप्मना ।
 पुत्र्याद् इयापत्यं यद्वयो हिंसिताः सुताः ॥ ८७ ॥
 स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः ।
 कालोकांश्चै गमिष्यामि ब्रह्मदेव मृतः श्वसन् ॥ ८८ ॥
 दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एष केवलम् ।
 यद्विभ्रम्मादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशन् ॥ ८९ ॥
 मा शोचतं महामागावात्मजास्वयत्तंभुजः ।
 जन्तवो न सदैक्य दैवाधीना महामते ॥ ९० ॥
 भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ।
 नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव मूः ॥ ९१ ॥

82c T धनुःश्लेषुचर्माभिः 90b T स्वात्मज्ञानं for आत्मज्ञानः d T तदामतेः
 T notes v.1 सहासते for महामते

यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ।
 देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ ९२ ॥
 तस्माद्भद्रे स्वतनयान्यया व्यापादितानपि ।
 मानुशोच यतः सर्वः स्वरुतं विन्दतेऽवशः ॥ ९३ ॥
 यावद्धतोऽस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यते स्वदृक् ।
 तावत्तदभिमान्यशो बाध्यबाधकतामियात् ॥ ९४ ॥
 क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ।
 इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालस्वस्त्रोरथाग्रहीत् ॥ ९५ ॥
 माचयामास निगडाद्विश्रब्धः कम्पकागिरा ।
 देवकीं घसुदेवं च दर्शयन्नात्मसीदृढम् ॥ ९६ ॥
 भ्रातुः समनुत्तमस्य क्षान्तरोषा च देवकी ।
 व्यसृजद्भसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ९७ ॥

घसुदेव उवाच ।

एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम् ।
 अज्ञानप्रभवाहृधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ ९८ ॥
 शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ।
 मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ ९९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ।
 देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशदृढम् ॥ १०० ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ।
 तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगमायया ॥ १०१ ॥
 आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ।
 देवान्प्रतिकृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ १०२ ॥

दैत्या ऊचुः ।

एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ।
 अनिर्देशाभिर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥ १०३ ॥
 किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ।
 नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोपैर्धनुपस्तव ॥ १०४ ॥

अस्यतस्ते शरघ्रातैर्हन्त्यमानाः समन्ततः ।
 जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ १०५ ॥
 केचित्प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ।
 मुक्तकञ्चलशिखाः केचिन्मृताः स्म इति चादिनः ॥ १०६ ॥
 न त्वं विस्मृ(सु)तशस्त्रास्त्राविरथान्भयसंनतान् ।
 हंस्यन्यासक्तविमुद्यान्मग्नचापानयुध्यतः ॥ १०७ ॥
 किं धेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकल्पनैः ।
 रहोजुषा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा ॥ १०८ ॥
 किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ।
 तथापि देवाः सापत्न्यान्त्रोपेक्ष्या इति मग्महे ।
 ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वस्माननुव्रतान् ॥ १०९ ॥

यथामयोगे समुपेक्षितो नृभि-
 र्न शन्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ।
 यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा
 रिपुर्महान्यद्बल्लो न चाल्यते ॥ ११० ॥

मूलं विष्णुर्हि देवानां यतो धर्मः सनातनः ।
 तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ १११ ॥

[भाग० १०.४.१-३९]

विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ।
 श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ११२ ॥
 स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विद् गुहाशयः ।
 तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ ११३ ॥
 एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह संमन्त्र्य दुर्मतिः ।
 ब्रह्मर्षिणां हितं मेने कालपाशावृत्तोऽसुरः ॥ ११४ ॥
 संदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ।
 कामरूपधरान्दिक्षु दानवान्गृहमाविशत् ॥ ११५ ॥
 ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः ।
 सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमन्यवः ॥ ११६ ॥

[भाग० १०.४.४०-४५]

106 a T दीना for भीना. T notes: भीता इति पाठ. 107 b T भयसंनतान्
 for भयसनातान् 111a T हि विष्णु (by transp) b T यत्र for यतो.

श्रीशुक उवाच ।

नन्दश्चात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।
 आह्वय विप्रान्देवज्ञान्स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ ११७ ॥
 याचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ।
 कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनादिकम् ॥ ११८ ॥
 धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते ।
 तिलाद्रीन्सप्त रत्नौघाब्दातकौम्भाम्बरावृतान् ॥ ११९ ॥
 कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ।
 शुध्यन्ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ॥ १२० ॥
 सौमङ्गल्यगिरो विप्राः सूतमागधयन्दिनः ।
 गायकाश्च जगुर्नन्दुर्भैरवो दुन्दुभयो मुहुः ॥ १२१ ॥
 व्रजः समृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः ।
 चित्रध्वजपताकास्रपच्चैलपल्लवतोरणः ॥ १२२ ॥
 गायो वृषाश्च घत्साश्च हरिद्रातैलरूपिताः ।
 विचित्रधातुवर्हस्त्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ॥ १२३ ॥
 महाहृषस्त्राभरणाः कञ्चुकोष्णीपभूषिताः ।
 गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ॥ १२४ ॥
 गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम् ।
 आत्मानं भूपयांचक्रुर्वस्त्राकल्पाञ्जनादिभिः ॥ १२५ ॥
 नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतयः ।
 बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥ १२६ ॥
 गोप्यः सुमृष्टमणिकुण्डलनिष्ककण्ठा-
 श्चित्राम्बराः पाथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ।
 नन्दालयं सबलयो व्रजतीर्विरजु-
 व्यालोलकुण्डलपयीधरहारशोभाः ॥ १२७ ॥

[भाग० १० ५.१-११.

118 d T 'र्चनं तया for 'र्चनादि-

119c T 'रत्नौघ' for रत्नौघान्

122 d T 'तोरणै' for तोरणा. 123a T गावो वृषा वत्सतर.

127a T 'निष्क-

कण्ठ्य for निष्ककण्ठाः ; ■ T सबलया for सबलयो.

अथ सूची ॥

गोप्यो गानपरायणा इतइतो नृत्यन्ति वीतत्रपा
गोपाः पीतपट्टावृता दधिजलैः सिञ्चन्ति तत्रागतान् ।
नन्दो वेदविचक्षणाय विदुषे वृन्दं गवां प्राददा-
दानन्दो ब्रजवासिनामुदभवन्नन्दस्य पुत्रोऽभवत् ॥ १२८ ॥

श्रीभागवते ॥

नन्दः कंसस्य दार्षिक्यं करं दातुं कुरुब्रह्म ।
गोपान्गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ॥ १२९ ॥
वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् ।
ज्ञात्वा दत्तकरं राक्षे ययौ तदवमोचनम् ॥ १३० ॥
तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ।
प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्यजे प्रेमविह्वलः ॥ १३१ ॥

[भाग० १०.५.११-२१]

वसुदेव उवाच ।

दिष्टया भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ।
प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत ॥ १३२ ॥
दिष्टया संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पुनर्भयः ।
उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ १३३ ॥
नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ।
ओघेन व्यूह्यमानानां श्रवणानां श्रोतसो यथा ॥ १३४ ॥
कच्चित्पश्यायं निरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ।
बृहद्वनं तदधुना यत्रास्ते त्वं सुहृदृतः ॥ १३५ ॥
भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्वज्रे ।
तार्तं भयन्तं मन्वानो भवद्गणामुपलालितः ॥ १३६ ॥
पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभाविताः ।
न तेषु ह्रिद्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥ १३७ ॥

नन्द उवाच ।

अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः । ,
एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं गता ॥ १३८ ॥
नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः ।
अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥ १३९ ॥

वसुदेव उवाच ।

करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ।
नेह स्थेयं बहुलितं सन्त्युत्पाताश्च गोकुले । १४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ।
अनोभिरनङ्घ्रिस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ १४१ ॥

[भाग० १० ५ २३-३२]

अथ सूची ॥

नन्दे निजव्रजगते वसुदेववाचा
संचिन्त्य चारु चरणाम्बुजमेव विष्णोः ।
औत्पातिकानि किल कंसवचोनुसङ्गि-
तवृभृत्यवर्गविहितानि समावृतानि ॥ १४२ ॥

योपिद्वेषमुपेत्य सुन्दरतरं प्राप्ता व्रजं पूतना
कंसाद्वैयवशादुपेत्य भवने नन्दस्य चादूक्तिमि ।
कृष्णं वीक्ष्य निरन्तरेण नितरामाग्राय मौलिं हरे-
रङ्गुं किं च निधाय नीरवद्वि स्तन्यं स्पर्शयं वदौ ॥ १४३ ॥

सर्पीयूपमयूखनिर्मलमुखीं कुन्दावदाताम्वरा-
मीपलम्बितकेशपाशविलसत्पुष्पश्रियोल्लासिनीम् ।
सम्यग्वीक्ष्य दृग्बन्धनेन भगवान्निज्ञाय तां डाकिनी-
मस्याः पाणिसरोजपीडितकुचं प्राणान्पयोमिः पयो ॥ १४४ ॥

सा सद्योऽतिकरालपीवस्तनुर्मां मुञ्च मुञ्चाधुना
मुञ्चेत्यस्फुटमापिणी निपतिता भूमौ व्यसू राक्षसी ।
वालं तत्र विलोक्य वक्षसि सुखं क्रीडन्तमस्यास्तनौ
गोपा विस्मयमागताः प्रतिपदं रक्षां च चकुर्हरेः ॥ १४५ ॥

मुदा यशोदा सह गोपिकाभि-
राग्राय मौलिं मधुसूदनस्य ।
सविस्मयोत्फुल्लविलोचनान्ता
नीराजनामादरतश्चकार ॥ १४६ ॥

अहो महत्त्वं पुरुषोत्तमस्य
दत्त्वा स्तनं कृष्णजिघांसयापि ।
या योगिमिध्यानपरैरुपेया
तां पूतना सद्गतिमाप्तसाद् ॥ १४७ ॥

औत्थानिकोत्सवविधौ सह गोपिकाभि-
रभ्या शिशुं विमलशिल्पतले चकार ।
ऊर्ध्वं विधाय नवकोमलपादपद्मं
कौतूहलेन शकटं भगवान्यभञ्ज ॥ १४८ ॥

तत्रागत्याथ गोपाः शकटमिति शिशोः पार्श्वतो भग्नभाण्डं
दृष्ट्वा हा कष्टमेतत्किमिति किमिति च प्रोचुरादाय कृष्णम् ।
विप्राः सूक्तैः सदुक्तैरतिरुचिररुचो रक्षणादीनि चक्रु-
र्भूर्धन्याग्राथ माता हरिममितगुणग्राममङ्गे चकार ॥ १४९ ॥

यशोदा स्वादद्वादतिगुरुतया तं शिशुमपि
क्षितौ धृत्वा विष्णोश्चरणकमलभ्यानमकरोत् ।
वृणायतो दैत्योऽप्यतिविषमवात्याहृतिरसौ
जह्वा र्धाकृष्णं वियति विसरम्पांशुविषमः ॥ १५० ॥

अपश्यन्ती बालं विकलहृदया हन्त जननी
निपानन्दो नन्दः सपदि सुहृदो मूढमनसः ।
इति श्रुत्वा कृष्णो वियति विचरन्तं दितिसुतं
गले गाढं धृत्वा सपदि गलितप्राणमकरोत् ॥ १५१ ॥

भीभागवते ॥

तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां
त्रिशीर्षसर्षापययं करालम् ।
पुरं यथा रट्टशरेण विद्धं
स्त्रियो रुदम्यो ददनुः समेताः ॥ १५२ ॥

आदाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः
 कृष्णं च तस्योरसि लम्बमानम् ।
 तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं
 विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ १५३ ॥
 गोप्यः सगोपाः किल नन्दमुख्या
 लब्धाशिपः प्रापुरतीव मोदम् ।
 अहो यतात्यद्भुतमेव रक्षसा
 बालोऽनिवृत्तिं गमितोऽभ्यगात्पुनः ॥ १५४ ॥
 हिंस्रः स्वपापेन च हिंसितः खलः
 साधुः समत्वेन भयात्प्रमुच्यते ।
 किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं
 पूर्तंष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ।
 यत्संपरेतः पुनरेव बालको
 दिष्टया स्वयन्धूम्प्रणयादुपस्थितः ॥ १५५ ॥

दृष्ट्वाद्भुतानि घृष्टो नन्दगोपो बृहद्वने ।
 घसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥ १५६ ॥
 तृणावर्तागमे दृष्ट्वागौरवाशङ्किनीं प्रसूम् ।
 योभयन्दर्शयामास जृम्भमाणो मुखे जगत् ॥ १५७ ॥
 एकदामकमादाय स्वाङ्गमारोप्य भामिनी ।
 प्रस्तुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ १५८ ॥
 पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितम् ।
 मुखं लालयती राजञ्जुम्भतो दृष्टो इदम् ॥ १५९ ॥

खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः
 सूर्येन्दुवह्निश्वसनाम्बुर्धाश्च ।
 द्वीपात्रगांस्तद्बुहितुर्वनानि
 भूतानि यानि स्थिरजङ्गमानि ॥ १६० ॥

सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजस्संजातवेषधुः ।
 संमाल्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत्सुविस्मिता ॥ १६१ ॥

[भाग० १०-७ २९-३७]

अथ सूची ॥

व्रजं गगौं गत्वा यदुकुलगुरुः शौरिवचसा
समायातो नन्दालयमथ शिशुं वीक्ष्य मुदितः ।
तयोर्नामान्यर्थैरनुगतपदाम्बेय विदधे
विधिज्ञः संगुप्ते रहसि निवसन्कंसभयतः ॥ १६२ ॥

चरन्तौ जानुभ्यामथ करयुगाभ्यामधिमाहि
स्फुरन्तौ प्रत्यङ्गं परिणतरजोरूपितरुची ।
कदाचिज्जम्बालाकुलितललितौ कैतवशिखू
मुदा माञ्जोः प्रीतिं प्रतिपदमुद्रारं विदधतुः ॥ १६३ ॥
घत्सागुभ्रति गा रुणद्धि चपलो मुष्णाति कृष्णो दधि
क्षीराणि क्षिपति क्षितौ तव सुतो दृष्टः कचिह्नीयते ।
भाण्डं स्फोटयति स्वयं च शिशुभिः सर्षपि भुङ्के बला-
च्छुद्धैर्बं गुरुगोपिकजनवचो लेभे यशोदा मुदम् ॥ १६४ ॥

बालक्रीडनया मया सह गतः कृष्णो मूर्धं भुक्त्वा-
ञ्छुत्त्वैव बलवाचमाह जननी किं कृष्ण सत्यं वचः ।
मिथ्या मातरिदं विलोक्य सुखं व्यादेहि मत्संमुखं
व्यादीर्णं घटने शिशोरथ अगद् दृष्ट्वा ययौ विस्मयम् ॥ १६५ ॥

श्रीभागवते ॥

इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः ।
वैष्णवीं ध्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ १६६ ॥
सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजम् ।
प्रवृद्धलोहकलिलद्वयास यथा पुरा ॥ १६७ ॥
ध्रुव्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्त्वतैः ।
उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजम् ॥ १६८ ॥

[भाग० १०.८.४३-४५]

अथ सूची ॥

दध्मो मन्थनकर्मणानुलमतिर्माता कदाचित्सुतं
पीतस्तन्यमवेक्ष्य चञ्चलतरं क्षाम्ना दडोलद्वारेले ।
यद्वा गाढमवेक्ष्य घक्थकमले कृष्णस्य गुदस्मिता
गायन्ती चरितं हरेरथ दधि स्पीतं ममग्न्य स्वयम् ॥ १६९ ॥

श्रीभागवते ॥

तहाम वध्यमानस्य स्वात्मजस्य कृतागसः ।
 द्यद्भुलोनमभूत्तेन संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १७० ॥
 यदास तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे ।
 तदपि द्यद्भुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १७१ ॥
 एयं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि ।
 गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७२ ॥
 स्वमातुः स्थिन्नगात्राया विस्त्रस्तकयरस्त्रजः ।
 दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धने ॥ १७३ ॥

[भाग० १०.९.१५-१८]

अथ सूची ॥

लोकेभ्यो निजभक्तभक्तिप्रशतां संदर्शयन्नम्यया
 यद्भोलूखलमाचक्यं पुरतो दृष्ट्वा द्रुमावर्जुनौ ।
 तापुद्धर्तुमना बभञ्ज विचरन्मध्ये हरिलीलया
 पुत्राभ्यां धनदस्य च स्तुतिपदं प्राप्तः श्रियं यच्छतु ॥ १७४ ॥

श्रीभागवते ॥

[एवं संदर्शिता दृष्ट्वा हरिणा भृत्यवश्यता ।]
 स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १७५ ॥
 नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंभया ।
 प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् ॥ १७६ ॥
 नार्यं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ।
 ज्ञानिनां चात्मपोतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ १७७ ॥
 कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ।
 अद्राक्षीद्वर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥ १७८ ॥
 पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् ।
 नलकूबरमणिप्रीवाचिति ख्यातौ श्रियान्वितौ ॥ १७९ ॥

[भाग० १०.९.१९-२३]

171 a T यदामीत् for यदास. 173 a T स्थिन्नगात्राया for स्थिर°. 175 a not found in A. 177 a T आत्मभूताना for पोताना, T notes आत्मपोताना as १.८

श्रीभागवते ॥

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा ह्रुमयोः पततो रवम् ।
 तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशङ्किताः ॥ १८० ॥
 भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ।
 घभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ १८१ ॥
 उत्तूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम् ।
 कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पातभयशङ्किताः ॥ १८२ ॥
 बाला ऊचुरनेनेति तिरश्चीनमुत्तूखलम् ।
 विकर्षतां मध्यगेन पुरुषावप्यघश्माहि ॥ १८३ ॥
 न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति कस्यचित् ।
 बालस्योत्पादनं तयोः केचित्संदिग्धचेतसः ॥ १८४ ॥
 उत्तूखलं विकर्षन्तं दाम्ना यद्धं स्वबालकम् ।
 धिलोप्य नन्दः प्रहसद्बदनो विमुमोच ह ॥ १८५ ॥

[भाग० १०.११.१-६]

अथ सूची ॥

भक्तानामनुकम्पया प्रकटयन्स्व बालरूपं वपु-
 मांतुः पाणिसरोरुहाकुलिदलालस्याच्छनैरतिथितः ।
 गोपस्त्रीकरतालिकाभिरभितौ नृत्यम्यशोदापुरो
 गोपीनां मुदमाततान जगदानन्दैककन्दो हरिः ॥ १८६ ॥

श्रीभागवते ॥

गोपघृष्टा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने ।
 नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ १८७ ॥

[भाग० १०.११.२०]

[रन्तुं घृम्दावनं गन्तुमन्तः कृष्णेन यन्त्रिताः ।
 स्यतन्त्रा इव नन्दाद्या मन्त्रमेतममन्त्रयन् ॥ १८८ ॥]

[टीकारुच्युक्तः ।]

तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानधयोधिकः ।
 देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियरुद्रामरुणयोः ॥ १८९ ॥

उपनन्द उवाच ।

उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः ।
 आयान्त्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः ॥ १९० ॥
 मुक्तं कथंचिद्राक्षेस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ।
 हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ १९१ ॥
 चक्रघातेन नीतोऽयं दैत्येन विषदं वियत् ।
 शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ १९२ ॥
 यन्न मृतोऽयं द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः ।
 असाधन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ १९३ ॥
 यावदैत्पातिको रिष्टो ब्रज नाभिभवेदितः ।
 तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगा ॥ १९४ ॥
 धनं धृन्दाघन नाम पशयं नवकाननम् ।
 गोपगोपीगणं सेज्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ १९५ ॥
 तत्तन्नाद्यैष यास्याम शकटान्युद्ध माचिरम् ।
 गोधनान्यग्रतो यान्तु भवता यदि रोचते ॥ १९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तच्छ्रुत्वैकधियो गोपा साधु साध्विति वादिनः ।
 ब्रजान्स्थान्स्वान्समायुज्य ययू रुढपरिच्छदा ॥ १९७ ॥
 वृद्धान्बालान्मित्रयो राजन्सर्वोपकरणानि च ।
 अनस्त्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरसंनाः ॥ १९८ ॥
 गोधनानि पुरस्कृत्य वृद्धाप्यापूर्य सर्वतः ।
 तूर्यघोषेण महता ययु सहपुरोहिताः ॥ १९९ ॥
 गोप्यो रुढरथा नुलकुचकुङ्कुमकान्तयः ।
 कृष्णलीला जगु प्रीता निष्ककण्ठ्य सुवाससः ॥ २०० ॥
 तथा यशोदारोहिण्यावेक शकटमास्थिते ।
 रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ २०१ ॥
 धृन्दाघनं सप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ।
 तत्र चक्षुर्मजाग्रास शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥ २०२ ॥

श्रीभागवते ॥

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवम् ।
 तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशङ्किताः ॥ १८० ॥
 भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ।
 बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ १८१ ॥
 उत्तूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम् ।
 कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पातभयशङ्किताः ॥ १८२ ॥
 बाला ऊचुरनेनेति तिरश्चीनमुत्तूखलम् ।
 विरुपता मध्यगेन पुरपावप्यवक्षमहि ॥ १८३ ॥
 न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति कस्यचित् ।
 बालस्योत्पाटनं तवोः केचित्संदिग्धचेतसः ॥ १८४ ॥
 उत्तूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वबालकम् ।
 विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमुभोच ह ॥ १८५ ॥

[भाग० १० ११ १-६]

अथ सूची ॥

भक्तानामनुकम्पया प्रकटयन्स्वं बालरूपं वपु-
 मांतुः पाणिसरोरुहाकुलिदलालम्बाच्छनैरस्थितः ।
 गोपस्त्रीकरतालिकाभिरमितो नृत्यन्यशोदापुरो
 गोपीतां मुदमाततान जगदानन्दैककन्दो हरिः ॥ १८६ ॥

श्रीभागवते ॥

गोपघृक्षा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने ।
 नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ १८७ ॥

[भाग० १० ११ २०]

[रन्तुं घृन्दावनं गन्तुमन्तः कृष्णेन यन्त्रिताः ।
 स्यतन्त्रा इव नन्दाद्या मन्त्रमेतममन्त्रयन् ॥ १८८ ॥]

[टीकारुच्योक्तः ।]

तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानय्योधिकः ।
 देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियहृद्रामकृष्णयोः ॥ १८९ ॥

उपनन्द उवाच ।

उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैपिभिः ।
 आयान्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः ॥ १९० ॥
 मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालण्या बालको ह्यसौ ।
 हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ १९१ ॥
 चक्रवातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत् ।
 शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ १९२ ॥
 यन्न मृतोऽयं दुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः ।
 असायान्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ १९३ ॥
 यावदौत्पातिको रिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः ।
 तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः ॥ १९४ ॥
 धनं वृन्दावनं नाम पशव्यं नयकाननम् ।
 गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ १९५ ॥
 तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युद्धुः माचिरम् ।
 गोधनान्यप्रतो यान्तु भवतां यदि रोचते ॥ १९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तच्छ्रुत्यैकधियो गोपाः साधु साध्विति यादिनः ।
 व्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥ १९७ ॥
 वृद्धान्बालान्स्त्रियो राजन्सर्वोपकरणानि च ।
 धनस्त्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ॥ १९८ ॥
 गोधनानि पुरस्कृत्य हृद्वाण्यापूर्य सर्वतः ।
 तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरोहिताः ॥ १९९ ॥
 गोप्यो रूढरथा तुल्लकुचकुङ्कुमकान्तयः ।
 कृष्णलीलां जगुः प्रीता निष्ककण्ठयः सुवाससः ॥ २०० ॥
 तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ।
 रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ २०१ ॥
 वृन्दावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ।
 तत्र चक्रुर्मजावासं शकटैर्यच्चन्द्रवत् ॥ २०२ ॥

वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।
 वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीतिं राममाद्यवयोरपि ॥ २०३ ॥
 एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छ्रुतौ बालचेष्टितैः ।
 कलवाभ्यौ च कालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ २०४ ॥
 अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालद्वारकैः ।
 चारयामासतुर्वत्साद्यानाक्रीडापरिच्छदौ ॥ २०५ ॥
 क्वचिद्वाद्यतो वेणुन्धेपणैः क्षिपतः क्वचित् ।
 क्वचित्पादैः किङ्किणोभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ॥ २०६ ॥
 घृपायमाणौ नदन्तौ युयुधाते परस्परम् ।
 अनुकृत्य रतैर्जन्तून्ध्वरतुः प्रारुतौ यथा ॥ २०७ ॥
 कदाचिद्यमुनातीरे घत्सांश्चारयतोः स्वकैः ।
 वयस्यैः कृष्णबलयोजिघांसुर्देत्य आगमत् ॥ २०८ ॥
 तं घत्सरूपिणं वीक्ष्य घत्सयूथगतं हरिः ।
 दर्शयाम्यलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥ २०९ ॥
 गृहीत्वापरपादाभ्यां सहलाङ्गुलमच्युतः ।
 भ्रामयित्वा कपिस्थाग्रे प्राहिणोद्धतजीवितम् ।
 स कपिर्धैर्महाराज्यः पात्यमानैः पपात ह ॥ २१० ॥
 तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधु साध्विति ।
 देवाश्च परिसंतुष्टा यवर्षुः पुष्पवृष्टिभिः ॥ २११ ॥
 तौ घत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ।
 संप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ २१२ ॥
 स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ।
 गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥ २१३ ॥

[भाग० १० ११ २०-२५]

अथ सूची ॥

बालाः कदाचिदमलानि पयांसि पातु-
 मीयुः सरोऽथ बलकृष्णमुखाः सुखेन ।
 आगत्य तत्र वररूपधरः करालो
 दैत्योऽगमत्कमललोचनमीशवन्द्यम् ॥ २१४ ॥

अस्तान्यालान्विलोम्य स्वयमथ कुहराद्वालरूपी मुगरि-
 श्रब्धोरादाय गार्ढं यरुमतुलवलं लीलयेवाचक्यं ।
 त्यक्तप्राणः पृथिव्यामपतदथ यको वीक्ष्य बालस्य विष्णो-
 र्लीलामानन्दशीलां वियति दिविपदः पुष्पवर्षाणि चक्रुः ॥ २१५ ॥

वत्सांश्चारयतः सुरेन यमुनातीरे शिशूनां महा-
 घोराः पार्श्वमसावगादजगराकारो विदीर्णाननः ।
 तद्वस्त्रं विविशुः कुतूहलधियो याला विशालारुति
 कृष्णो वीक्ष्य विचार्य तन्मुच्यगुहं व्रातुं शिशूनाविशत् ॥ २१६ ॥

कृष्णस्तस्योदरस्थः स्वयमथ वधूचे लीलया विश्वमूर्ति-
 भक्तानामार्तिहन्ता प्रयत्नतररिपोः प्राणवार्युं निरुधन् ।
 निश्चक्रामाथ मित्त्वा वपुरपि शिशुभिस्तस्य तत्कर्म दृष्ट्वा
 सानन्दं विस्मितास्याः सपदि दिविपदः पुष्पवृष्टिं वितेनुः ॥ २१७ ॥

श्रीभागवते ॥

तथाघवदनामृत्यो रश्नित्वा वत्सबालकान् ।
 सारित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ २१८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः
 स्वकोलिसंपन्मृदुलाच्छबालुकम् ।
 स्फुटत्सरोगन्धहृतालपत्रिका-
 ध्यनप्रतिध्वानलसद्गुमाकुलम् ॥ २१९ ॥

अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवा रुढं बुभुक्षिताः ।
 वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु दानकैस्तृणम् ॥ २२० ॥
 तथेति पाययित्वाभ्यां वत्सानारूढशाले ।
 मुत्वा शिष्यानि बुभुक्षुः समं भगवता मुदा ॥ २२१ ॥

कृष्णस्य विष्वक्पुरुराजिमण्डलं
 रम्याननाः फुल्लदृशो ब्रजार्मकाः ।
 सहोपविष्टा विपिने विरेजु-
 श्छन्दा यथाम्भोरुहकर्णिकायाः ॥ २२२ ॥

केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलः ।

शिभिस्त्वभिर्दृष्टपाद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ २२३ ॥

सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ।

हसन्तो हासयन्तश्चाम्यवजद्गुः सहेश्वराः ॥ २२४ ॥

विघ्नद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कश्चे

घामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।

तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः

स्वर्गे लोके मिपति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ॥ २२५ ॥

भारतैवं घत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ।

घत्सास्त्यन्तर्धने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ २२६ ॥

साम्बद्धा भयसंभ्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीमयम् ।

मित्राण्यशनामा धिरमतेहानेष्ये घत्सकानहम् ॥ २२७ ॥

इत्युपत्वादिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ।

विचिन्वन्भगवान्कृष्णः त्रिपाणिक्रुल्लो ययौ ॥ २२८ ॥

धम्मोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितु-

द्रैष्टुं मञ्जु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो घत्सपान् ।

नीत्वाभ्यन्तरे कुरुद्वहान्तरदधात्वेऽपस्थितो यः पुष्य

दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्रातः परं विस्मयम् ॥ २२९ ॥

ततो घत्सानदृष्ट्य पुलिनेऽपि च घत्सपान् ।

उभाघपि यने कृष्णो विचित्राय समन्ततः ॥ २३० ॥

[भाग० १०.१३.३-१६]

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तस्मात्तृणां च कस्य च ।

उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वरुद्रीश्वरः ॥ २३१ ॥

यापद्वत्सपत्सकाल्पकृत्रपुर्यावत्कराङ्गादिकं

यापचष्टिविपाणवेणुदलशिष्यावादिभूपाम्बरम् ।

यावच्छीलगुणामिधामृतिवयो यावद्विहास्यदिकं

सर्वं विष्णुमयं गिर्योऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो यमौ ॥ २३२ ॥

स्थयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिगार्योत्तमवत्सपैः ।

कीदृशान्मविहारैश्च सर्वान्मा प्राविशद् यजम् ॥ २३३ ॥

तत्तद्वत्सान्पृथग्रीत्या तत्तद्गोष्ठे निवेद्य सः ।
तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्यः प्रविष्टवान् ॥ २३४ ॥

तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता
उत्थाप्य दोर्मिः परिरभ्य निर्मरम् ।
स्नेहस्तुतस्तन्यपयःसुधासघं
मत्वा परं ग्रह्य सुतानपाययन् ॥ २३५ ॥

ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपना-
लंकाररक्षातिलकाशनादिभिः ।
संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षय-
म्सायं गतो यामयमेन माधवः ॥ २३६ ॥

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं
हुंकारघोषैः परिहृतसंगतान् ।
स्वफान्खकान्खत्सतरानपायय-
न्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौघसं पयः ॥ २३७ ॥

गौगोपीनां मातृतास्मिन्सर्वां स्नेहार्थिकां विना ।
पुरोधदास्यपि हरेस्तोक्ता मायया त्रिना ॥ २३८ ॥
ग्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्याद्दमन्बहम् ।
शनैर्निस्तीम ययुधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २३९ ॥

इत्थमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः ।
पालयन्वत्सपोऽर्धे चिक्रीडे घनगोष्ठयोः ॥ २४० ॥

एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् ।
पञ्चपासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥ २४१ ॥

ततोऽविदूराच्चरतो गावो वत्सानुपग्रजम् ।
गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृणम् ॥ २४२ ॥

दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा
स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ।
दिपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽ-
गाखुंरुतैरास्तुपया ज्वेन ॥ २४३ ॥

केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलः ।

शिभिस्त्वग्निर्दृष्टाग्निश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ २२३ ॥

सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वमोज्यसुचिं पृथक् ।

हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजहुः सहेश्वराः ॥ २२४ ॥

विभ्रवेणुं जठरपटयोः शृङ्खवेत्रे च कक्षे

चामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।

तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्मर्मभिः स्वैः

स्वर्गे लोके मिपति बुभुजे यद्बभुग्यालकोलिः ॥ २२५ ॥

भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ।

वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोमिताः ॥ २२६ ॥

तान्दृष्ट्वा भयसंशस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीमयम् ।

मित्राण्यशनामा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम् ॥ २२७ ॥

इत्युक्त्वाद्रिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मयत्सकान् ।

विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिक्त्रलो ययौ ॥ २२८ ॥

अभोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितु-

द्रैष्टुं मञ्जु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ।

नीत्वा न्यग्र कुरुद्वहान्तरदधात्वेऽवस्थितो यः पुरा

दृष्ट्वा घासुरमोक्षणं प्रभवतः प्रातः परं विस्मयम् ॥ २२९ ॥

ततो वत्सानदष्टैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ।

उभायपि वने कृष्णो विचित्राय समन्ततः ॥ २३० ॥

[भाग० १०.१३.३-१६]

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातृणां च कस्य च ।

उभयापितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ २३१ ॥

यायद्वत्सपत्रत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराद्वादिर्क

यावदष्टिपिपाणवेणुदलाशिम्यावाद्भिभूषाम्बरम् ।

यावच्छीलगुणाभिघातवयो यावद्विहारादिकं

सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो यमी ॥ २३२ ॥

स्वयमात्मात्मगोवत्सान्निशार्थात्मयत्सपैः ।

फीडभ्रामविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद् यजम् ॥ २३३ ॥

नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्यमुदाहरिण्यः
 कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ।
 सक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय
 धन्या व्रजाकस इयान्हि सतां निसर्गः ॥ २५१ ॥

धन्ययमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्य-
 त्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ।
 नद्योऽद्रयः रगमृगाः सद्यवावलोक-
 गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ २५२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं धृन्दायनं श्रीमत्प्रीतः प्रीतमनाः पशून् ।
 रेमे संचारयन्नद्रेः सखिद्रोधस्तु सानुगः ॥ २५३ ॥
 कचिद्वायति गायन्सु मदान्धालिप्यनुव्रतः ।
 उपगीयमानचरितः रग्वी संकर्षणान्वितः ॥ २५४ ॥
 कचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ।
 अभिनृत्यति नृत्यन्तं वह्निं हासयन्कचित् ॥ २५५ ॥
 मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दृग्गान्पशून् ।
 कचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ २५६ ॥
 चकोरक्रीश्चक्राह्वभास्वजांश्च वह्निणः ॥
 अनुरीति स्म सत्त्वानां भीतवर्त्तिहव्याघ्रयोः ॥ २५७ ॥
 कचिक्कीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपवर्हणम् ।
 स्त्रयं विभ्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः ॥ २५८ ॥
 नृत्यतो गायतः कापि बलगतो युध्यतो मिथः ।
 गृहीतहस्तौ गोपालान्हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ २५९ ॥
 कचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्चमकर्षितः ।
 वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपवर्हणः ॥ २६० ॥

[भाग० १०. १५. १-१६]

अथ सूची ॥

गवां लीलां दृष्ट्वा सरसिजजनुस्तानपि शिशूः
गुरोऽवेक्ष्य स्वैरं मनसि विमृशन्विस्मितमनाः ।
पुरो गत्वा कृत्वा करकमलयोरञ्जलिपुटं
स्तुति चक्रे विष्णोरतुलमहसः कैतवशिशोः ॥ २४४ ॥

श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

ततश्च पांगण्डवयः श्रितौ ब्रजे
वभूधतुस्तौ पशुपालसंमतौ ।
गाश्चारयन्तौ सखिमिः समं पदै
धृन्दाघनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥ २४५ ॥
तन्माधवो वेणुमुदीरयन्मृतो
गोपैर्गुणाद्भिः स्वयशो बलान्वितः ।
पशन्पुरस्कृत्य पशन्प्रमाविश
छिहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥ २४६ ॥
तन्मञ्जुघोपालिमृगद्विजाकुलं
महन्मन प्रक्ष्यपय सरस्वता ।
घातेन जुष्टं शतपद्मगाग्निना
निरीक्ष्य रन्तुं भगवान्मनो दधे ॥ २४७ ॥
स तत्र तत्राद्यणपल्लवश्रिया
फलप्रसूनोरभरेण पादयोः ।
स्पृशच्छिञ्जप्रान्दीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा
स्मयन्निनाहाप्रजमादिपूरुषः ॥ २४८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो अमी देवयरामरार्चितं
पादाम्बुजं ते सुमन फलार्हणम् ।
नमन्त्युपादाय शिष्याभिरात्मन-
स्तमोपहत्यै तरजन्म यरुतम् ॥ २४९ ॥
एतेऽलिनस्तत्र यदोऽपिल्लोऽरुतीर्थं
गायन्त आदिपुरपात्रुपदं प्रजन्ति ।
प्रापो अमी मुनिगणा भवदीयमुल्या
गूढं घनेऽपि न जहन्त्यनचागमदैवम् ॥ २५० ॥

नृत्यन्त्यमी शिपिन ईड्यमुद्राहरिण्यः
 कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ।
 सत्तेश्च कोकिलगणा गृहमागताय
 धन्या व्रजौकस इयान्हि सतां निसर्गः ॥ २५१ ॥

धम्येयमद्य धरणी तृणवीर्यधस्त्व-
 त्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ।
 नद्योऽद्रयः रागमृगाः मदयाचलोक-
 गोंप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यन्स्पृहा श्रीः ॥ २५२ ॥

भीशुक उवाच ।

एवं धृन्दावनं श्रीमत्प्रीतः प्रीतमनाः पशून् ।
 रेमे संचारयन्नट्रेः सरिद्रोधस्तु सानुगः ॥ २५३ ॥
 कचिद्रायति गायन्सु मदान्धालिप्सुनुग्रतः ।
 उपगीयमानचरितः स्रग्वी संरुपर्णान्वितः ॥ २५४ ॥
 कचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ।
 अभिनृत्यति नृत्यन्तं यर्हिणं हासयन्कचित् ॥ २५५ ॥
 मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान्पशून् ।
 कचिदाह्वयति प्रीत्या गोमोपालमनोज्ञया ॥ २५६ ॥
 चकोरकौचकाह्वभारद्वाजांश्च यर्हिणः ॥
 धनुरीति स्म सत्त्वानां भीतवर्तिसिंहव्याघ्रयोः ॥ २५७ ॥
 कचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सद्गोपवर्हणम् ।
 स्वर्यं विभ्रमयत्यार्य पादसंवाहनादिभिः ॥ २५८ ॥
 नृत्यतो गायतः कापि घलातो युध्यतो मिथः ।
 गृहीतहस्तौ गोपालान्हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ २५९ ॥
 कचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्षितः ।
 धृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सद्गोपवर्हण ॥ २६० ॥

[माग० १० १५ १-१६]

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट-

मालोक्य तन्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ।

कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामाः

दुःखानुशोकमयमूढधियो निपेतुः ॥ २६१ ॥

गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ।

कृष्णे म्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे ॥ २६२ ॥

अथ ब्रजे महोत्पाता विविधा अतिदारुणाः ।

उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नमयशंसिनः ॥ २६३ ॥

तानालक्ष्य महोत्पाताम्योपा नन्दपुरोगमाः ।

धिना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ २६४ ॥

तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ।

तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकमयातुराः ॥ २६५ ॥

आयालवृद्धयनिताः सर्वेऽङ्ग पशुयुत्तयः ।

निर्जग्मुर्गोकुलादीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ २६६ ॥

तांस्तथा कातराम्भीक्ष्य भगवान्माधवो बलः ।

प्रहस्य किञ्चिन्नोवाच प्रभावशोऽनुजस्य सः ॥ २६७ ॥

तेऽन्येषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ।

भगवत्पक्षणीर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ २६८ ॥

ते तत्रतत्राज्यवाङ्मुद्राशानि-

ध्यजोपपन्नानि पदानि विदपतेः ।

मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे

निरीक्षमाणा ययुरङ्ग सत्त्वराः ॥ २६९ ॥

अन्तर्द्भे भुजगभोगपरीतमारा-

कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते ।

गोपांश्च मूढधिपणान्पारितः पशून्श्च

संप्रन्दतः परमकम्बलमापुरार्ताः ॥ २७० ॥

गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्तं

तत्साहृदस्मितविलोकगिरः स्मयन्त्यः ।

प्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ता

दूष्य प्रियव्यतिहतं ददन्नुस्त्रिलोकम् ॥ २७१ ॥

ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां
तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवन्त्यः ।
तास्ताः प्रियव्रजकथाः कथयन्त्य आसन्
कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २७२ ॥

कृष्णप्राणाग्निर्विदशतो नन्दादीन्वीक्ष्य तं हृदम् ।
प्रत्यबोधत्स भगवान्नामः कृष्णानुभाववित् ॥ २७३ ॥

इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य
सखीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ।
आज्ञाय मर्त्यपदधीमनुवर्तमानः
स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबन्धात् ॥ २७४ ॥

[भाग. १०.१६.१०-२३]

अथ सूची ॥

दृष्ट्वा स्वीयान्मुपितमनसो रोदनोच्छ्वननेत्रा-
नार्तत्राता मुरारिः शिरसि फणिपतेर्विश्वमूर्त्यो ननर्त ।
निष्क्रामन्नेत्रतिर्यग्गुरुगरलदलन्मौलिरीशस्य भारा-
द्विध्वेषामीशितारं हरिमथ शरणं कालियस्तं जगाम ॥ २७५ ॥

आलोक्य कृष्णशुरुताण्डवपीडिताङ्गं
कान्तं कृताञ्जलिपुटा बहुशः प्रणम्य ।
दण्डानुमोदनपुरःसरमस्य पत्न्यः
संतुष्टुः करुणगद्गदमुद्गिरन्त्यः ॥ २७६ ॥
तासां वचांसि करुणानि निशम्य कृष्णो
विज्ञापितश्च नमता किल कालियेन ।
वीने दयानिधिरभुं कृपया विमुच्य
लीलाह्वदं मम जहीहि तमित्युवाच ॥ २७७ ॥
तत्पादलान्छितशिरा गरुडादभीतिः
पूजां विधाय पदयोः पुरुषोत्तमस्य ।
आनन्दतुन्दिलमना भुजगाधिराजो
द्वीपं हठाञ्जलनिधेः सगणो जगाम ॥ २७८ ॥

श्रीभागवते ॥

कृष्णं हृदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ।
महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ २७९ ॥

उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः ।
 प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्यामिरेमिरे ॥ २८० ॥
 यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाञ्च कौरव ।
 कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसंलब्धमनोरथाः ॥ २८१ ॥
 रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासास्यानुभाववित् ।
 नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥ २८२ ॥
 नन्दं विप्राः समागम्य गुरवः सकलव्रकाः ।
 ऊचुस्ते कालियव्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ २८३ ॥

विप्रा ऊचुः ।

देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ।
 नन्दः प्रीतमना राजन्गाः सुवर्णं तदादिशत् ॥ २८४ ॥
 यशोदा च महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ।
 परिष्वज्याङ्गमारोप्य मुमोचाशुकलां मुहुः ॥ २८५ ॥
 तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां धमरुशिंताः ।
 ऊपुर्प्रजौकसो गावः कालिभ्या उपकूलतः ॥ २८६ ॥
 तदाशु विपिनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ।
 गुप्तं निदीय धावृत्य प्रदग्धमुपचक्रमे ॥ २८७ ॥
 तत उत्थाय संभ्रान्ता दहमाना व्रजौकसः ।
 कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुपमीश्वरम् ॥ २८८ ॥
 कृष्णं कृष्णं महाभाग हे रामातुलविक्रम ।
 पप घोरतमो वह्निस्तावकान्प्रसते हि नः ॥ २८९ ॥
 सुदुस्त्यजाग्रः स्यान्पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ।
 न शयनुमस्त्यशरणं संत्यक्तुमकुतोमयम् ॥ २९० ॥
 इत्थं स्वजनवैद्व्यं निरीक्ष्य जगद्भीश्वरः ।
 तमग्निमपिपत्तीयमनन्तोऽनन्तदाक्तिघृण् ॥ २९१ ॥

[भाग० १० १७ १३-१४]

267a T तदा सुविनोद्भूतो 288a T मायामनुपमीश्वर, T notes १ ।
 मायानानुपमिदम् 289b T हे रामामितविक्रम 290a T सुदुस्तगन् for
 सुदुस्तगन्

[विमोहानहिदण्डेन ततः स्वं शरणं गतान् ।
गोपानपादनन्तोऽसावनन्तधनवह्नितः ॥ २९२ ॥]

अथ सूची ॥

ग्रीष्मे वसन्तसदृशे गुणगौरवेण
रामेण साकमरविन्दमुखो मुकुन्दः ।
वृन्दावने कुसुमसौरभलुब्धभृङ्गे
गायन्मुखेन शिशुभिर्मुदितो ननर्त ॥ २९३ ॥

* कुर्वन्तौ रामकृष्णावतिरुचिररुचीं वाद्ययुद्धादिलीलाः
साकं गोपालबालैः कचिदुपहसितैः प्रीतिमुत्पादयन्तौ ।
नद्यद्विद्रोणिकुब्जेऽप्यनुविपिनमतश्चारयन्तौ च धेनू-
र्दृष्ट्वा भाण्डीरकाख्यं घटविटपितरं जग्मतुः कौतुकेन ॥ २९४ ॥

तत्रासन्केऽपि बाह्याः प्रमुदितमनसो चाहकाः केऽपि बाला
लीलामेतां च चक्रुः शिशुषु परिवृतौ रामकृष्णौ विधाय ।
तत्रायातः प्रलम्बः प्रथलभुजयुगो गोपबालानुकारी
कृत्वा पृष्ठे स रामं शिशुभिरविदितो हन्त दूरं निनाय ॥ २९५ ॥

कृत्वा घोरं शरीरं निजमतिरिपुणा नीयमानोऽथ रामः
स्मृत्वा स्वं विश्वमूर्तिः शिरसि दितिसुतं गाढमुण्ड्या जघान ।
दृष्ट्वा तं रौद्ररूपं सपदि निपतितं विस्मिता गोपबाला-
श्चक्रुः श्रीराममूर्धन्यतिमुदितहृदः पुष्पवर्षाणि देवाः ॥ २९६ ॥

मुञ्जादव्यामुपेताः सपदि नवतृणास्वादलोभेन गावो
बालास्तल्लभलोला अतिमुदितहृदो गाः समाहूय कृष्णः ।
भूयः प्रादुर्भवन्तं विषमवनभुवि प्राणिनामस्तकं तं
दावाग्निं दीनबन्धुः स्वयमपित्रदसौ श्रेयसे वः सदास्तु ॥ २९७ ॥

श्रीभागवते ॥

ततश्च तेश्शीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमाश्रिताः ।
निशम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च भोचिताः ॥ २९८ ॥
कृष्णस्य योगवीर्यं च योगमायानुभावितम् ।
दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥ २९९ ॥

गाः संनिवर्त्य मयाद्धे सहस्रामो जनार्दनः ।
 चेणुं विरणयन्गोष्ठमगाहोपैरभिष्टुतः ॥ ३०० ॥
 गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने ।
 क्षणं युगशतप्रायं यासां येन विनाभवत् ॥ ३०१ ॥
 [श्रीदामादिस्वगोपानां स्वाङ्गमाख्या हृष्यताम् ।
 स्वैश्वर्यमाविरकरोद्धन्वद्भिनिपानतः ॥ ३०२]

[भाग० १०.२०.१३-१६]

अथ सूची ॥

ततः प्राबृदकालो जलदनिविडध्वानमधुरः
 स्फुरद्विद्युद्वृन्दद्युतिभिरभितो दीप्तगगनः ।
 चलत्केकारावः समजनि जनानन्दजनको
 हरिर्धृन्दारण्ये विहरणविधौ प्रीतिमकरोत् ॥ ३०३ ॥

अथ च ।

घनाली निस्तोया वियति रुचिरां काम्निमगम-
 त्सलक्षं दिक्चक्रं सपदि सरितः स्वच्छसलिलाः ।
 नमो नखं लक्ष्म्या परिणतरुचा सीत महसा
 शरद्दृष्ट्या हृष्टो हरिरवतु भव्यानि भवतः ॥ ३०४ ॥

श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलपद्माकरसुगन्धिना ।
 न्यविशढायुना घातं समोगोपालकोऽच्युतः ॥ ३०५ ॥

कुसुमितवनराजिशुष्मभृङ्गं
 द्विजकुलघुष्टरुसरिन्महीध्रम् ।
 मधुपतिरवगाह्य चारयन्गाः
 सहपशुपालयलक्षुकुज चेणुम् ॥ ३०६ ॥

तद्भजस्त्रिय आश्रुत्य चेणुगीतं स्मरोदयम् ।
 काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसर्पाम्योऽन्यवर्णयन् ॥ ३०७ ॥
 तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
 नाशकस्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ३०८ ॥

बहर्षिडं नटवरचपुः कर्णयोः कर्णिकारं
विभ्रद्वासः कनककापिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
रन्धान्वेणोरवरसुधया पूरयन्गोपवृन्दै-
वृन्दारण्यं स्वपद्मरणं प्राविशद्वीतकीर्तिः ॥ ३०९ ॥

इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरम् ।
श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वां वर्णयन्त्योऽभिरेमिरे ॥ ३१० ॥

गोप्य ऊचुः ।

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः
सख्यः पशून्नुविवेशयतोर्वयस्यैः ।
चरन् व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं
यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ३११ ॥

अन्या ऊचुः ।

चूतप्रवालवर्हस्तत्रकोत्पलान्ज-
मालानुरक्तपरिधानविचित्रवेपौ ।
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां
रङ्गे यथा नटवरा क च गायमानौ ॥ ३१२ ॥

अन्या ऊचुः ।

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणु-
दांमोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदयशिष्टरसं हृदेऽन्यो
हृष्यतत्रचोऽश्रु मुमुचुस्नखो यथायां ॥ ३१३ ॥
धृन्दावनं सपि भुवो प्रितनोति कीर्तिं
यद्देवकीसुतपदाम्युजलन्धलाक्षि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं
प्रेक्ष्यादिसान्वपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ ३१४ ॥

अपरा ऊचुः ।

धन्याः स्म भूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रयेताम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहवृष्णसारा
पूजा दधुर्गिचिता प्रणयारलाह ॥ ३१५ ॥

अस्या ऊचुः ।

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं
श्रुत्वा च तत्कणितवेणुविविक्तगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुवसारा
अश्रयत्प्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ ३१६ ॥

भावञ्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
र्पायूपमुन्नमितकर्णपुटैः पिवन्त्यः ।
वत्साः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थु-
र्गोविन्दमात्मनि दृशाशुकलाः सृजन्त्यः ॥ ३१७ ॥

प्रायो वत्तास्य विहगा मुनयो धनेऽस्मि-
भ्रुकृष्णोक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ।
आरुह्य ये द्रुमभुजान्खचिप्रवाला-
श्शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥ ३१८ ॥

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीत-
मावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितभूमिभुजैर्मुखादे-
र्भृङ्गन्ति पादयुगलं कमलोपहारैः ॥ ३१९ ॥

दृष्टातपे व्रजपगुन्सह रामगोपैः
संचारयन्तमनु वेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्धमुदितः कुसुमावलीभिः
सस्युर्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपन्नम् ॥ ३२० ॥

पूर्णाः पुलिन्द उरुगायपदाञ्जरा-
र्थाकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरुपितेन
लिम्पन्त्य आननकुचेषु जटुस्तदापिम् ॥ ३२१ ॥

316a T °स्वेन for स्त्रील b T विविक्तीन for विविक्तगीत 317b T
उत्तमिन for उन्नमित. . = T श्यावा for वत्सा d T शृजन्त्य for सृजन्त्य. 319d T
कमलोपदारा for 'उपहारैः. 320 c T उदिन for मुदित, T notes v. l इदितः.

अन्या ऊचुः ।

हन्तायमद्रिखलाहरिदासवर्यो
यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्य-
त्पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ ३२२ ॥
गा गोपकैरनुवनं नयतोद्धार-
घेणुस्वनैः कल्पदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां
नियोगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ ३२३ ॥

एवंविधा भगवतो या घृन्दावनचारिणः ।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ ३२४ ॥

[भाग० १०.२१.१-२०]

[गोपीनां कामतः कृष्णो निस्सीमः प्रेमसंगमः ।
कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादमहोदयः ॥ ३२५ ॥]

अथ सूची ॥

कृष्णः स्यात्पतिरित्यभीप्सितफलाश्चैद्वर्तं कन्यका
हेमन्ते हरिणायतेक्षणरुचः पूजोपहारादिभिः ।
कालिन्ध्याः पयसि प्रविश्य रहसि स्नातासु तासु प्रियं
सद्यः कर्तुमना जहार भगवान्यासांसि कौतूहली ॥ ३२६ ॥
लज्जालोलदृशो निशाम्य सुहृदो वासोपहारं हठा-
दाकण्ठं पयसि स्थिता हरिमथो दृष्ट्वा कदम्योपरि ।
प्रोचुः प्राञ्जलयः प्रदेहि भगवन्त्यासांसि दास्यो धर्यं
भूमश्चेत्पुरतो नृपाय महते कंसाय किं स्यादतः ॥ ३२७ ॥
यद्वा मूर्ध्नि कराम्बुजान्जलिपुटं नत्वाच्युतं सादरा-
द्वत्रागत्य समाददीत घसनानीत्याह दृष्टो हरिः ।
तास्तस्मिन्प्रणयेन मग्नमनसश्चक्रुर्यदस्य प्रियं
तुष्टस्तासु सहाश्वरेण (?) भगवान्प्रादादभीष्टं वरम् ॥ ३२८ ॥

भीभागयते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।
ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं रुच्छ्रात्रिर्विचित्रजम् ॥ ३२९ ॥

अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः ।
 वृन्दावनद्रतो दूरं चारयन्मां सहाग्रजः ॥ ३३० ॥
 निदाचार्यतपे तिग्मे छायामि स्यामिरात्मनः ।
 आतपत्रायितान्नीक्ष्य द्रुमानाह व्रजाकसः ॥ ३३१ ॥
 हे स्तोक कृष्ण हे अंशो श्रीदामन्सुप्रलार्जुन ।
 विशालवृषभौजस्विन्देवप्रस्थवरूप ॥ ३३२ ॥

[भाग० १० ८८-११]

[भक्त्यानुकम्प्य कन्यास्तास्तद्विवर्जितयज्यनाम् ।
 पत्न्यनुग्रहतस्तेषामहन्कर्ममहामदम् ॥ ३३३ ॥]
 पश्यतैतान्महाभागान्परार्थकान्तजीवितान् ।
 घातयर्षतपहिमान्सहन्तो चारयन्ति नः ॥ ३३४ ॥
 अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
 सुजनस्यैव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३५ ॥
 पञ्चपुष्पफलच्छायामूलरत्नकलदारमिः ।
 गन्धनिर्यासभस्मास्थितोऽस्मै कामान्वितन्वते ॥ ३३६ ॥
 पताञ्जलजन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
 प्राणैरर्थार्थिभ्यां धात्वा श्रयश्चक्षरणं मदा ॥ ३३७ ॥
 इति प्रवालस्तवरुफलपुष्पदलोत्करं ।
 तरुणा नम्रशाखानां मध्येन यमुना गता ॥ ३३८ ॥
 तत्र गा पाययित्वापः सुमृष्टां शीतलां शिवा ।
 ततो नृप स्वयं गोपा काम स्वादु पपुर्जलम् ॥ ३३९ ॥
 तस्या उपवनं वामं चारयन्त पशुशृपः ।
 कृष्णरामानुपागम्य क्षुधार्ता इदमनुवन् ॥ ३४० ॥

[भाग० १० २१ ३२-३८]

अथ सूची ॥

श्रुत्पीडालोलग्रालग्रजसदसि सुपप्राप्तिहेतोर्द्विजम्भो
 याचित्वा भोज्यमिष्टं प्रतिहतमतिभिस्तेरदत्तेऽपि भूय ।
 तेषां स्त्रीभिर्मुकुन्दस्फुरदमलपदाम्भोजमग्नान्तराभि-
 देत्तान्यद्यानि भुक्त्वा प्रमुदितहृदयो जन्मदुःखान्यभाह्वीत् ॥ ३४१ ॥

332c T विगतपत्रं तेनक्षिन् 333 Found in श्रीधरी टीका 336d तोम
 means पद्मराजपुर 337d T श्रेय एवाचेत्सदा

निन्दां कृत्वा मघोनो मखविहतिकृति श्रीहरौ मानहान-
 क्रुद्धो देवाधिराजः सपदि जलधरानादरादादिदेश ।
 कोपाद्वर्षत्सु तेषु प्रसभमधिगवां वृन्दमुदामगर्ज-
 त्पर्जन्यत्रासलोलाः शरणमथ हरेर्गोपगोप्यः समीयुः ॥ ३४२ ॥
 तेषामालोक्य पीडाममरपतिकृतामिन्द्रगर्वं जिघांसु-
 र्भक्तानामार्तिहर्ता हरिर्मितगुणः पाणिना कौतुकेन ।
 ध्यात्वा गोवर्धनाद्रिं स्मितमुभगमुखं दुःखमेपामहार्पाद्
 दृष्ट्वा तत्कर्म विष्णोर्गलितगुरुमदः सन्न शक्नो जगाम ॥ ३४३ ॥

श्रीभागवते ॥

कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येन्द्रोऽतिविस्मितः ।
 निःस्तम्भो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् ॥ ३४४ ॥
 खं व्यभ्रमुदितादित्यं चातवर्षं च दारुणम् ।
 निशम्योपरतं गोपान्गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ ३४५ ॥
 निर्यातं त्यजत त्रासं गोपाः सखीधनार्मकाः ।
 उपारतं चातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ ३४६ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वस्वमादाय गोधनम् ।
 शकटाटोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ ३४७ ॥
 भगवानपि तं शीलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ।
 पश्यतां सर्वदेवानां स्थापयामास लीलया ॥ ३४८ ॥
 तं प्रेमवेगाग्निभृता प्रजौकसो
 यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।
 गोप्यस्तु सखेहमपूजयन्मुदा
 दध्यश्नान्क्रियुषुजुः सदाशिषः ॥ ३४९ ॥
 यदोदा रोहिणी नन्दो रामश्च यलिनं चरः ।
 कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुरादिषु श्रेहकानराः ॥ ३५० ॥
 दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 तृप्तुमुमुन्वुस्तुष्टाः पुण्यर्राणि पार्थिव ॥ ३५१ ॥

शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचोदिताः ।
जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप ॥ ३५२ ॥

ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो
राजन्स्वगोष्ठं सवलोऽविशद्गरिः ।
तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका
गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३५३ ॥

[भाग० १०-२५-२४-३३]

अथ सूची ॥

श्रीमत्कृष्णपदारविन्दसाविधं प्राप्तोऽमराधीश्वरः
संतोषात्सुरभिश्च यादवपतेः स्तोत्रं मुदा चक्रतुः ।
सद्यः स्मेरसरोरुहाननरुचिः प्रोत्फुल्लनेत्राभ्युजः
प्रीतः प्राह पुरंदराय भगवानम्भोदगुर्वी गिरम् ॥ ३५४ ॥

श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

मया तेऽकारि मघवन्मखभङ्गोऽनुगृह्यता ।
मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रधिया भृशम् ॥ ३५५ ॥
मामैश्वर्यं श्रीमदाम्बुधो दण्डपाणि न पश्यति ।
तं व्रंशयामि संपद्ग्रथो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ ३५६ ॥
गम्यतां शक्र भद्रं धः क्रियतामनुशासनम् ।
स्वीयतां स्वाधिकारेषु युक्तेर्व्यः स्तम्भघर्जितैः ॥ ३५७ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

अथाह सुरभिः कृष्णमभिवाद्य मनस्विनी ।
स्वसंतानैरुपामन्त्र्य गोपकृपिणमीश्वरम् ॥ ३५८ ॥

सुरमिरवाच ।

कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वमायन ।
भयता लोभनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥ ३५९ ॥
त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ।
भवाय भव गोत्रिप्रदेयानां ये च साधवः ॥ ३६० ॥

[भाग० १०-२७-१५-२०]

इन्द्रः सुरार्षेभिः साकं चोदितो देवमातृभिः ।
अभ्यपिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यघात् ॥ ३६१ ॥

तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो
गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः
सुपङ्गनाः संनृतुर्मुदाम्बिताः ॥ ३६२ ॥

ते तुष्टुर्देवनिकायकेतवो
व्यवाकिरंश्चान्द्रुतपुष्पवृष्टिभिः ।
लोकाः परां प्रीतिमवामुवंस्त्रयो
गायस्तदा गामनयन्पयोस्तुताम् ॥ ३६३ ॥

नानारसोद्याः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः ।
अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो व्यसृजन्मणीन् ॥ ३६४ ॥

कृष्णेऽभिषिक्तं पतानि सर्वाणि कुरुनन्दन ।
निर्वराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ ३६५ ॥

इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः ।
अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृत्तो देवादिभिर्दिवम् ॥ ३६६ ॥

[भाग० १०. २७, २१-२८]

अथ सूची ॥

छादश्यां जलमाविवेश विधियत्स्नानाय नन्दो निशि
प्राप्तं पार्श्वममुं विलोभ्य घट्टणः कोपाद् गृहीत्वानयत् ।
भक्तानामनुकम्पयाथ भगवान्मात्वा तदभ्यन्तिकं
नीत्वा स्वं पितरं ततश्च घट्टणो नागान्मुदं दर्शयन् ॥ ३६७ ॥

नन्दादुपश्रुत्य समस्तमेत-
त्स्वेभ्यः परं विस्मितमानसेभ्यः ।
स्वं धाम संदर्शितवान्द्र्यालु-
ध्यानैरगम्यं मुनिभिः पुराणैः ॥ ३६८ ॥

361b T नोदितो for चोदितो. 363a T सं for ते, d T पयोदुता fo
पयोदुता 364c A आकृष्य for अकृष्ट, d T गिरयोऽभिघ्नजन्मणीन्, 365b T
मस्यानि for सर्वाणि

श्रीभागवते ॥

ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।
ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राकूरोऽव्यगात्पुरा ॥ ३६९ ॥

[भाग० १०.२८.१६]

अथ रासक्रीडा ॥ तत्र श्रीभागवते ॥

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि ता राज्ञीः शरवोत्कुलमलिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ ३७० ॥

तदोडुराजः ककुमः करैर्मुखं
प्राच्या विलिम्पन्नरूपेण शंतमैः ।
स चर्पणीनामुदगाच्छुचो मृज-
न्मियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ ३७१ ॥

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं
रमाननाभं नयकुङ्कुमारुणम् ।
घनं च तत्कोमलगोमिराजितं
जगौ कलं चामदृशं मनोहरम् ॥ ३७२ ॥

निशम्य गीतं तद्वनङ्गवर्धनं
मृजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।
आजग्मुर्मन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
यत्र काम्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ३७३ ॥

बुहन्त्योऽभिषयुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।
पयोऽधिधित्य संयाचमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ३७४ ॥
परिपयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशूनथ ।
शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चिदशन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ३७५ ॥

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या श्रयन्त्यः काश्च लोचने ।
व्यत्यस्तयस्त्राभरणाः काश्चिन्कृष्णात्तिकं ययुः ॥ ३७६ ॥

ता धार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्मातृगन्धुभिः ।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ३७७ ॥

अन्तर्गृहगताः काश्चिद्रूप्योऽलम्बविनिर्गमाः ।
रुष्णं तद्गात्रनायुका दध्युर्मलितलोचनाः ॥ ३७८ ॥

दुःसहमेष्टविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
 ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमङ्गलाः ॥ ३७९ ॥
 तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः ।
 जहर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणवन्धनाः ॥ ३८० ॥

राजोवाच ।

कृष्णं धिदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।
 गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ ३८१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यया गतः ।
 द्विपद्मपि हृषीकेशं किमुताघोक्षजप्रियाः ॥ ३८२ ॥
 नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।
 अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ ३८३ ॥
 कामं क्रोधं भयं स्नेहमैन्यं सौहृदमेव च ।
 नित्यं हरौ विदधते यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ ३८४ ॥
 न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ।
 कृष्णे योगेश्वरेऽनन्ते यत पतद्विमुच्यते ॥ ३८५ ॥
 ता दृष्टान्तिकमायाता भगवान्ब्रजयोपितः ।
 भवद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ ३८६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स्वागतं वो महाभागा द्यूत किं करवाणि वः ।
 ब्रजस्यानामयं कश्चिद्भूतागमनकारणम् ॥ ३८७ ॥
 रजम्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ।
 प्रतियात ब्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ ३८८ ॥
 मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।
 विचिन्वन्ति दृापद्यन्तो मा कृद्द्वं बन्धुसाध्यसम् ॥ ३८९ ॥
 दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकरपञ्जितम् ।
 यमुनानिललीलैजत्तरपल्लवशोभितम् ॥ ३९० ॥

तद्यात माचिरं घोषं शुश्रूषच्चं पतीन्सतीः ।
 क्रन्दन्ति यत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥ ३९१ ॥
 अथवा मदमिहोहाद्भवत्यो यन्निताशयाः ।
 आगता ह्युपपन्नं तत्प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ ३९२ ॥
 भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
 तद्वन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ ३९३ ॥
 दुःशीलो दुर्भगो बृद्धो जडो रोम्यधनोऽपि वा ।
 पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽप्सुभिरपातकी ॥ ३९४ ॥
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ।
 जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥ ३९५ ॥
 श्रवणाद्दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।
 [न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गुहान् ॥ ३९६ ॥

भीशुक उवाच ।

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।]
 विपण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ३९७ ॥
 कृत्वा सुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्य-
 द्विम्याधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
 अक्षैरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि
 तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ ३९८ ॥
 प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
 कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।
 नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स्म किञ्चि-
 त्संरम्भगद्गदिगिरोऽद्युवतानुरक्ताः ॥ ३९९ ॥

गोप्य ऊचुः ।

मैवं विमोऽर्हति भयामाद्रित नृशंसं
 संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।
 प्राप्ता भजस्य दुरवग्रह मा त्यजास्मा-
 न्मेयो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ४०० ॥

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरद्व
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्येवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे
प्रेष्टो भवांस्तनुभृतां ननु बन्धुरात्मा ॥ ४०१ ॥

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्वआत्म-
भित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।
तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा स्म छैत्सी-
राशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ४०२ ॥

चित्तं सुखेन भवतापहतं गृहेषु
यन्निर्विशत्युत करावपि गेहकृत्ये ।
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूला-
द्यामः कथं ब्रजमथो करवाम किं वा ॥ ४०३ ॥

सिन्धुद्व नस्तवधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।
नो चेद्वयं विरहजाम्युपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ४०४ ॥

यर्हाम्युजाक्ष तव पादतलं रमाया
दत्तक्षणं कचिदरण्यजनप्रियस्य ।
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमद्व
स्थातुं त्वयाभिरमिता यत पारयामः ॥ ४०५ ॥

श्रीर्यत्पदाम्नुजरजश्चक्रमे तुलस्या
लम्घ्यापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।
यस्याः स्वयीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-
स्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ४०६ ॥

तन्नः प्रसीद वृजिनादन्नं तेऽङ्घ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।
त्यत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम-
तप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ४०७ ॥

तद्यात माचिरं घोषं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः ।
 क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च ताम्पाययत दुह्यत ॥ ३९१ ॥
 अथवा मदभिस्त्रोहान्द्रवत्यो यन्त्रिताशयाः ।
 आगता ह्युपपन्नं तत्प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ ३९२ ॥
 भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
 तद्वन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ ३९३ ॥
 दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो योग्यघनोऽपि वा ।
 पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ ३९४ ॥
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कुच्छं भयावहम् ।
 जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलत्रियाः ॥ ३९५ ॥
 भ्रवणाद्दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनाद् ।
 [न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ ३९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।]
 विपण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ३९७ ॥

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्य-
 द्विभ्राधराणि चरणेन भुवं लिपन्त्यः ।
 अक्षैरपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि
 तस्युर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ ३९८ ॥
 प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
 कृष्णं तदर्धविनिवर्तितसर्वकामाः ।
 नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स्म किञ्चि-
 स्संरम्भगद्गदगिरोऽमुषतानुरक्ताः ॥ ३९९ ॥

गोप्य ऊचुः ।

मेवं विमोऽहंति भवाग्नादितुं नृशंसं
 संत्यज्य सर्वविषयांस्तत्र पादमूलम् ।
 प्राप्ता भजस्य कुरवग्रह मा त्यजास्मा-
 म्येषो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षुः ॥ ४०० ॥

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४१७ ॥

[भाग० १०.२९.१-४८]

इति प्रथमः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अन्तर्हिते भगवति सहसैव ब्रजाङ्गनाः ।
अतप्यस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ ४१८ ॥

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै-
र्मनोरमालापविहारचेष्टितैः ।
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापते-
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ ४१९ ॥

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।
असावहं त्वित्यथलास्तदात्मिका
न्यघेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ४२० ॥

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचिन्त्युरुमत्तकथद्वनाडनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं यहि-
भूतेषु सन्तं पुरयं धनस्पतीन् ॥ ४२१ ॥

दृष्टो यः कश्चिदश्वत्थं मृक्षं व्यग्रोध नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोरुनैः ॥ ४२२ ॥

कच्चित्कुरवकादोरुनागपुत्रागचम्पकाः ।
रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ४२३ ॥
कच्चित्तुलासि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।
सह त्वालिकुलैर्यिन्नदृष्टेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ४२४ ॥

मालत्यदर्शिं यः कच्चिन्मालिने जाति यूथिके ।
प्रीतिं यो जनयन्मातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ४२५ ॥

वीक्ष्यालकाघृतमुखं तव कुण्डलशि
 गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
 दत्ताभयं च मुजदण्डयुगं विलोम्य
 वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ४०८ ॥

का स्यङ्ग ते कल्पदामृतवेणुगीत-
 संमोहितार्यचरिताद्य चलेत्रिलोक्याम् ।
 त्रैलोक्यसौभागमिदं च निरीक्ष्य रूपं
 यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन् ॥ ४०९ ॥

व्यक्तं मघान्नजजनार्तिहरोऽभिजातो
 देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।
 तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो
 ततस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम् ॥ ४१० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।
 प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमतः ॥ ४११ ॥

ताभिः समेताभिष्टारचेष्टितः
 प्रियेक्ष्णोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।
 उदारहासद्विजकुन्ददीपिति-
 र्यरोचतैणाह इवोद्भिर्धृतः ॥ ४१२ ॥

उपगीयमान उद्रायन्वनिताशतयूथपः ।
 मालां विभ्रहैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ४१३ ॥

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीमिहिर्मवालुकम् ।
 क्षुष्टं तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४१४ ॥

यानुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
 नीचीस्तनालभननर्मनघाप्रपातैः ।
 श्वेत्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
 मुसम्मयन्त्यतिपतिं रमयांचकार ॥ ४१५ ॥

एवं भगवतः कृष्णाद्बभूवमाना महात्मनः ।
 आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिम्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४१६ ॥

कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य खलन्त्याहापरा नृप ।
 कृष्णोऽहं पश्यत गति ललितामिति तन्मनाः ॥ ४३६ ॥
 मा भैष्ट घातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ।
 इत्युस्त्यैकेन हस्तेन हेलयो निदधेऽम्बरम् ॥ ४३७ ॥
 आरुहौका मदाक्रम्य शिर आहापयं नृप ।
 दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ ४३८ ॥
 तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोऽव्ययम् ।
 वधूं न्याभ्यपिदधूं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ ४३९ ॥
 वध्नान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उद्विखले ।
 भीता सुदक्षिपधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ ४४० ॥
 [दध्यादिभाण्डभेत्तारं हैयंगवमुखं त्विति ।]
 एवं कृष्णं पृच्छमाना घृन्दावनलतास्तरुन् ।
 व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ ४४१ ॥
 पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।
 लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः ॥ ४४२ ॥
 तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽप्रतोऽवलाः ।
 वध्याः पदैः सुपृक्तानि विलोभ्यार्ताः समवृणन् ॥ ४४३ ॥
 कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।
 असे न्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणो. करिणा यथा ॥ ४४४ ॥
 अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः ।
 यज्ञो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ ४४५ ॥
 धन्या अहो अभी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यम्जरेणव ।
 यान्द्रहेशो रमा देवी दधुर्मुर्धाघनुत्तये ॥ ४४६ ॥
 तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।
 यैकापहत्य गोपीनां रहो मुद्वेऽच्युताधरम् ॥ ४४७ ॥
 न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।
 विद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुग्रिन्ये प्रेयसी प्रियः ॥ ४४८ ॥

436b T ननु for नृप 437d T यतनुनिदधेऽम्बरम् 438b T शिरस्या-
 हापरा for शिर आहापरा. 441ab not found in T 441c T असेन्यात्
 for असे न्यात्. 446d T मूर्ध्नि for मूर्ध्ना

नृत्तप्रियालपनसासनकोविदार-
 जम्बवकविल्वयकुलाम्रकदम्बनीपाः ।
 येज्ये परार्थमविका यमुनोपकूलाः
 शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ४२६ ॥
 किं ते कृतं क्षिति तपो वत केशवाङ्घ्रि-
 स्पशोत्सवोत्पुलकिताङ्गहैर्विभासि ।
 अप्यङ्घ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा
 आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥ ४२७ ॥
 अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै-
 स्तन्वन्दशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।
 कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः
 कुन्दस्रजः कुलपतेरिह चाति रम्यः ॥ ४२८ ॥
 बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
 रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।
 अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं
 किं वाभिनन्दति चलन्नयनावलोकैः ॥ ४२९ ॥

पुच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा धनस्पतेः ।
 नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकान्यदो ॥ ४३० ॥

[श्रीशुक उवाच]

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणतत्पराः ।
 लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ ४३१ ॥
 कस्याश्चित्पूतनायन्याः कृष्णायन्त्यपि वस्तनम् ।
 तोकायित्वा रुदन्त्यम्या पदाहम्भकटायतीम् ॥ ४३२ ॥
 दैत्यायित्वा जहायान्यामेका कृष्णार्मकायतीम् ।
 रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्णन्ती घोपनिस्वनेः ॥ ४३३ ॥
 कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काञ्चन ।
 घत्सायन्तो जघानान्या तत्रैकानुयकायतीम् ॥ ४३४ ॥
 आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्ततीम् ।
 घेणुं कणन्तो ब्रीडन्तीमन्या शंसति साध्विति ॥ ४३५ ॥

तम्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
 तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४६० ॥
 ततः पुलिनमागम्य कालिन्ध्याः कृष्णभावनाः ।
 समयेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षया ॥ ४६१ ॥

इति तृतीयः ॥

[भाग० १०.३०.१-२४]

गोप्य ऊचुः ।

जयति तेऽधिकं जन्मना ब्रजः
 श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।
 दयित दृश्यतां दिक्षु तावका-
 स्त्वयि धृतास्वस्त्यां विचिन्त्यते ॥ ४६२ ॥
 शरदुदाशये साधुजातस-
 त्सरसिजोदरार्थमुपा दृशा ।
 सुरतनाथ ते शुल्कदासिका
 धरद निघ्नतो नेह किं यधः ॥ ४६३ ॥
 विपजलाप्ययाञ्चालराक्षसा-
 द्वर्षमारताद्वैद्युतानलात् ।
 घृपमयात्मजाद्विश्वतो भया-
 दपभ ते घयं रक्षिता मुहुः ॥ ४६४ ॥
 न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
 नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
 विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
 सख उदेयिवाम्सास्वतां कुले ॥ ४६५ ॥
 विरचिताभयं वृष्णिधुर्यं ते
 शरणमीयुषां संसृतेर्मयात् ।
 फरसरोरहं कान्त कामदं
 शिरसि येहि न. श्रीकृष्णहृद् ॥ ४६६ ॥
 ब्रजजनार्तिहृन्वीर योपितां
 निजजनस्मयध्वंसनः स्मृतः ।
 भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो
 जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ४६७ ॥

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ।
 प्रपदाक्रमणे ह्येते पश्यतासकले पदे ॥ ४३९ ॥
 केशप्रसाधनं ह्यत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।
 तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ४५० ॥
 [इमान्याधिकमज्ञानि पदानि बहवो बधूम् ।
 गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तानि कामिनः ॥ ४५१ ॥]

[श्रीशुक उवाच ।]

रेमे तथा स्यात्परतिराभारामोऽप्यखण्डितः ।
 दर्शयन्कामिनां दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ।
 इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरगोप्यो विचेतसः ॥ ४५२ ॥
 यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ।
 सा ॥ मेने तदात्मानं चरिषुं सर्वयोपिताम् ॥ ४५३ ॥
 हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ।
 ततो गत्वा वनोद्देशं हता केशवमग्रर्चात् ।
 न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ४५४ ॥
 पयमुक्तः प्रियामाह रुन्ध आरुह्यतामिति ।
 ततश्चास्तर्द्धे कृष्णः सा बधूरन्यतप्यत ॥ ४५५ ॥
 हा नाथ रमण प्रेष्ट क्वासि क्वासि महाभुज ।
 दास्यास्ते कृष्णाया मे सद्ये दर्शय संनिधिम् ॥ ४५६ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गे गोप्यो विदूरतः ।
 ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःपितां सखीम् ॥ ४५७ ॥
 तथा कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
 अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मये परमे ययुः ॥ ४५८ ॥
 ततोऽविद्वान्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विमान्यते ।
 तमप्रविष्टमालस्य ततो निवृत्तुर्दरेः ॥ ४५९ ॥

तम्मनस्कास्तदालापास्तथिचेष्टास्तदामिकाः ।
 तद्गुणानेय गायन्त्यो नात्मागाराणि मस्मरुः ॥ ४६० ॥
 ततः पुलिनमागम्य कालिन्ध्याः कृष्णभात्रनाः ।
 समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षया ॥ ४६१ ॥

इति तिसीयः ॥

[भाग० १०.१०.१-२४]

गोप्य ऊचुः ।

जयति तेऽधिकं जन्मना यजः
 धयत इन्द्रि रा शय्यदत्र हि ।
 दयित दय्यतां दिक्षु तावका-
 रत्ययि धृतासवस्त्यां विनिम्बते ॥ ४६२ ॥
 दारदुदाशये साधुजानस-
 स्तरसिजोदरध्रमुपा दशा ।
 सुरतनाथ ते शल्कदासिका
 घरद निघ्नतो नेह किं ययः ॥ ४६३ ॥
 विपजलाप्ययाव्यालराक्षसा-
 द्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
 धूपमयात्मजाटिभवतो भया-
 दपम ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ४६४ ॥
 न खलु गोपिकानन्दनो भया-
 नखिलदेहिनामन्तरात्मदक् ।
 विखनसार्धतो विश्वगुप्तये
 सद्य उदेयिवान्सात्वतां कुले ॥ ४६५ ॥
 विरचिताभयं धृष्णिधुर्यं ते
 शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।
 करसरोरुहं काम्त कामदं
 शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ४६६ ॥
 यजजनार्तिहन्वारि योपितां
 निजजनस्मयध्वंसनः स्मृतः ।
 भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो
 जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ४६७ ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्शनं
 तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।
 फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं
 कृणु कचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ४६८ ॥
 मधुरया गिरा बल्लुवाभ्यया
 बुधमनोद्वया पुष्करेक्षणा ।
 विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-
 रधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ४६९ ॥
 तद्य कथामृतं तप्तजीवनं
 कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
 श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं
 भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ४७० ॥
 प्रहसितं प्रिय प्रेमर्वाक्षणं
 विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।
 रहसि संविदो या हृदिस्पृशः
 कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ ४७१ ॥
 खलसि यद्भजाश्चारयन्पशू-
 न्मलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।
 तृणाशिलाकुट्टः सौदतीति नः
 कलिलतां मनः क्रान्त गच्छति ॥ ४७२ ॥
 दिनपरिक्षये नीलकुस्तलै-
 रघनरहाननं विभ्रदावृतम् ।
 घनरजस्वलं दर्शयन्मुहु-
 र्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ ४७३ ॥
 प्रणतकामदं पद्मजार्चितं
 धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।
 चरणपङ्कजं शंतमं च ते
 रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ ४७४ ॥
 सुरतवर्धनं शोकनाशनं
 रजनितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।
 रतरागविस्मरणं नृणां
 धितर वीर नस्तोऽधरामृतम् ॥ ४७५ ॥

भटति यद्गवानह्नि काननं
 शुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
 कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
 जड उदीक्षतां पश्मकृद्दृशाम् ॥ ४७६ ॥

पतिसुतान्वयध्रातृवान्धवा-
 नतिविलङ्घ्य तेन्त्यच्युतागताः ।
 गतिविदस्तचोद्गीनमोहिताः
 कितव योपितः कस्त्यजेन्निशि ॥ ४७७ ॥

रहासि संविदं हृच्छयोदयं
 ग्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
 वृहदुरः श्रियो धाम वीक्ष्य ते
 मुहुरतिस्पृहां मुह्यते मनः ॥ ४७८ ॥

व्रजजनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते
 धृजिन हस्त्यलं विश्वमङ्गलम् ।
 त्यज मनाञ्च नस्त्रत्स्पृहात्मनां
 स्वजनहृद्रुजां यन्निपूदनम् ॥ ४७९ ॥

यत्ते सुजात चरणाम्बुरुहं स्तनेषु
 भीताः शनैः प्रिय वधीमहि कर्कशेषु ।
 तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वि-
 त्कृपादिभिर्भ्रमति धीर्भगदायुषां नः ॥ ४८० ॥

[भाग० १०:३१-१-११]

[स्वप्रेमामृतकलोलविह्वलीकृतचेतसः ।
 सदयं नन्दयम्गोपीरुद्रतो नन्दनन्दनः ॥ ४८१ ॥]

इति तृतीयः

श्रीशुक उवाच ।

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
 ररुदुः सुस्वरं राजकृष्णदर्शनलालसाः ॥ ४८२ ॥
 तासामाविरभूच्छैरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।
 पीताम्बरधरः स्रग्धी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ ४८३ ॥

तं विलोक्यागतं प्रेष्टं प्रीत्युत्फुल्लितशोऽचलाः ।
उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ४८४ ॥

काचित्कराम्युजं शौरेर्जंगृहेऽञ्जलिना मुदा ।
काचिद्धार तद्वाहुमंसे चन्दनभूपितम् ॥ ४८५ ॥

काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।
एका तदङ्गुलिक्कमलं संतप्ता स्तनयोर्व्यधात् ॥ ४८६ ॥

एका भ्रुकुटिमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।
प्रतीधैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ४८७ ॥

अपराणिमिपद्भ्यां जुपाणा तन्मुखाभ्युजम् ।
भापीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तश्चरणं यथा ॥ ४८८ ॥

तं काचिन्नेत्ररम्भेण हृदिकृत्य निमील्य च ।
पुलकाङ्गुपगृह्णास्ते योगीयानन्दसंग्रुता ॥ ४८९ ॥

सर्वास्ताः केशबालोकपरमोत्सयानिर्वृताः ।
जहुर्विरहजं तापं प्राङ् प्राप्य यथा जनाः ॥ ४९० ॥

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानव्युतो धृतः ।
व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ ४९१ ॥

ताः समादाय कालिन्ध्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलपद्पदम् ॥ ४९२ ॥

पारश्वन्दांशुसंदोहध्वस्तदोपातमशिवम् ।
कृष्णाया हस्ततरलाञ्जितकौमलवालुकम् ॥ ४९३ ॥

तद्दर्शनाद्वादविधूतहृद्रुजो
मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।
स्वैरत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-
रर्चीकृपन्नासनमात्मयन्धवे ॥ ४९४ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो
योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।
अकाम गोपीपरिपद्रुतोऽर्चित-
संसोऽप्यलक्ष्यैकपद्मं धर्तुर्धत् ॥ ४९५ ॥

समाजयित्वा तमनङ्गदीपनं
सहासलीलेक्षणाविभ्रमभ्रुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः
संस्तुत्य ईपत्कुपिता वभापिरे ॥ ४९६ ॥

गोप्य ऊचुः ।

भजतोऽनुभजन्त्येक एक पतद्विपर्ययम् ।
नोभयांश्च भजन्त्यन्ये पतन्नो घृहि साधु भोः ॥ ४९७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थकान्तोद्यमा हि ते ।
न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नाम्नया ॥ ४९८ ॥
भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा ।
धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ ४९९ ॥
भजतोऽपि न वै केजिद्भजन्त्यभजतः कुतः ।
आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुदुहः ॥ ५०० ॥

नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तु-
म्भजाम्यमीपामनुवृत्तिवृत्तये ।
यथाधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयाम्यभिभूतो न वेद ॥ ५०१ ॥

एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-
स्यानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽवलाः ।
मया परोक्षं भजता तिरोहितं
मासूयितुं मार्दव्यं तत्प्रियं प्रियाः ॥ ५०२ ॥
न पारयेऽहं निरवयसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ।
या मामजन्दुर्जरगेहशृङ्खलाः
संवृक्ष्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ ५०३ ॥

[भाग० १०-३२-१-२२]

इति चतुर्थः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।
जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचितादिपः ॥ ५०४ ॥

तत्रारमत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।
 स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्यावद्धवाहुभिः ॥ ५०५ ॥
 रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।
 योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ ५०६ ॥
 प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिःकृतं स्त्रियः ।
 यं मन्यन्ते नभस्तावद्विमानशतसंकुलम् ।
 द्विवैकसां सदारणामौत्सुस्यापहतात्मनाम् ॥ ५०७ ॥
 ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
 जगुर्गन्धर्वपतयः सखीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५०८ ॥
 घलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योपिताम् ।
 सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ५०९ ॥
 तत्रातिशुशुभे तामिर्भगवान्देवकीसुतः ।
 मध्ये मणीनां हैमानां महामरकनो यथा ॥ ५१० ॥
 पादभ्यासैर्भुजविद्युतिभिः सस्मितैर्भ्रुविलासै-
 र्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।
 [रेजुगोप्यो यदुपतियुतास्ताण्डवं दर्शयन्त्यो
 हैम्या घट्टयो मरुदनिभृता यादृशाः शालराजे ।]
 स्त्रियन्मुख्यः कयररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
 गायन्त्यस्तं तडित इष ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ५११ ॥
 उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठयो रतिप्रियाः ।
 कृष्णामिमर्शभुदिता यद्व्रतिनेदमावृतम् ॥ ५१२ ॥
 काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिथिताः ।
 उन्नित्ये पूजितानेन प्रीयता माधु माध्विति ।
 तदेव ध्रुवमुन्नित्ये तस्यै मानं च यद्वदात् ॥ ५१३ ॥
 फग्नद्रासपट्टिग्रन्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।
 जग्राह पादुना स्कन्धं श्लथद्वलयमालिका ॥ ५१४ ॥
 तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरमम् ।
 चन्दनालितमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ ५१५ ॥

कस्याश्चिन्नाद्यविक्षिप्तं कुण्डलत्वपमाण्डितम् ।
 गण्डं गण्डे संदधत्याः प्रादात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ ५१६ ॥
 नृत्यन्ती गायती काचित्कुजन्नुपुरमेखला ।
 पार्श्वस्थाच्युतहस्ताञ्जं श्रान्ताधास्तनयोः शिवम् ॥ ५१७ ॥
 गोप्यो लब्धाच्युतं कान्तं थिय एकान्तवल्लभम् ।
 गृहीनरुण्यस्तदोभ्यां गायन्त्यस्ता त्रिजहिर ॥ ५१८ ॥

कर्णोत्पलालरुजिङ्गकपोलघर्म-
 चरुनश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ।
 गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-
 स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकवासगोष्ठयाम् ॥ ५१९ ॥

एवं परिष्वङ्गरामिमर्श-
 स्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
 रेमे रमेशो ब्रजसुन्दरीभि-
 र्यथार्भकः स्वप्रतिविम्बविभ्रमः ॥ ५२० ॥

तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रियाः
 केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।
 नाञ्जः प्रतिष्योदुमलं ब्रजस्त्रियो
 विरुस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ ५२१ ॥

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुर्विचरस्त्रियः ।
 कामार्दिताः शशाङ्कोऽपि खगणो विस्मितोऽभवत् ॥ ५२२ ॥

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपितः ।
 स रेमे भगवांस्ताभिपत्तारामोऽपि लीलया ॥ ५२३ ॥

तासां रतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।
 प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनात्मपाणिना ॥ ५२४ ॥

516 d T अदात् for प्रादात् 517 a T कापि for काचित् 518c T
 गृहीतकण्ठय for 'कण्ठा 521 a T 'प्रमदा' for 'प्रमुदा' 522 b T खेचरस्त्रिय
 for विचरस्त्रिय, c T शशाङ्कश्च for शशाङ्कोऽपि 524 a T अतिविहारेण for रति,
 d T अग पाणिना for आत्मपाणिना

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्वि-
 द्बण्डाश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
 मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि
 पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ ५२५ ॥
 ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
 घृष्टस्त्रजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।
 गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
 ध्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ ५२६ ॥
 सोऽम्भस्यलं युधतिभिः परिपिच्यमानः
 प्रेम्णेशितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
 धैमानिकैः कुसुमवृष्टिभिरिड्यमानो
 रेमे स्वयं स्वरतिरात्तगजेन्द्रलीलः ॥ ५२७ ॥
 ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-
 प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्पटे ।
 चत्वार भृङ्गप्रमदागणावृतो
 यथा मदच्युष्टिरदः करेणभिः ॥ ५२८ ॥
 एवं शशाङ्कानुविराजिता निशाः
 स सत्यकामोऽनुरतायलागणः ।
 सिपेव आत्मन्यवयुद्धसौरतः
 सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ ५२९ ॥

राजोपाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
 अयतीर्णो हि भगवानंदोन जगदीश्वरः ॥ ५३० ॥
 स कथं धर्ममेतूनां धक्ता कर्ताभिरक्षिता ।
 प्रतीपमाचरद्ब्रह्मण्यरदाराभिमर्शनम् ॥ ५३१ ॥
 आसकामो यदुपतिः कृतवान्ने जुगुप्सितम् ।
 किमभिप्राय एतन्नः संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ५३२ ॥

श्रीनृप उपाच ।

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट इत्यराणां च साहसम् ।
 तेजीयसां न दोगाय पदेः सर्वभुजो यथा ॥ ५३३ ॥

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
विनश्यत्याचरंल्लौल्याद्यथा रुद्रो विपं जुषन् ॥ ५३४ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ५३५ ॥

कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण घानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ५३६ ॥

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यैर्विक्रताम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलाम्बयः ॥ ५३७ ॥

यत्पादयङ्कूजपरागानिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ५३८ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्ष एव क्रीडनदेहभारू ॥ ५३९ ॥

अनुग्रहाय भक्तानां भानुपं देहमास्थितः ।
भजतै तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ५४० ॥

नासृपम्बलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दरान्प्रजौकसः ॥ ५४१ ॥

ग्रहारात्र उपायृत्ते घासुदेवानुमोदिताः ।
मनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ॥ ५४२ ॥

यिक्रीडितं व्रजवधूमिरिदं च त्रिष्णोः
श्रद्धाम्वितोऽनुगृणुयाद्य वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्रयपद्मिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ५४३ ॥

[भाग० १०.३३.१-४०]

इति पञ्चमः ॥

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्वि-
 द्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
 मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि
 पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ ५२५ ॥
 ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
 घृष्टलजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।
 गन्धर्वपालिभिरनुदुत आविशद्वाः
 श्रान्तो गजोभिरिभराडिब भिन्नसेतुः ॥ ५२६ ॥
 सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिपिच्यमानः
 प्रेम्णेशितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
 धैमानिकैः कुसुमवृष्टिभिरिड्यमानो
 रेमे स्वयं स्वरतिरात्तागजेन्द्रलीलः ॥ ५२७ ॥
 ततश्च कृष्णोपवने जलस्यल-
 प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्ते ।
 चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो
 यथा मदच्युहिरवः करेणुभिः ॥ ५२८ ॥
 एवं शशाङ्गान्शुविराजिता निशाः
 स सत्यकामोऽनुरतावलागणः ।
 सिपेव आत्मन्यधरुद्धसौरतः
 सर्वाः शरत्काव्यरुथा रसाश्रयाः ॥ ५२९ ॥

राजोवाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
 अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ ५३० ॥
 स कथं धर्मसेतूनां यक्ता कर्ताभिरक्षिता ।
 प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदारामिमर्शनम् ॥ ५३१ ॥
 आत्मकामो यदुपतिः कृतवान्यै जुगुप्सितम् ।
 किमभिप्राय एतन्नः संशयं छेतुमर्हसि ॥ ५३२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

धर्मव्यतिरामो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।
 तेजीयसां न दोषाय च्छे सर्वभुजो यथा ॥ ५३३ ॥

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
 चिनश्यत्याचरंलौल्याद्यथा रुद्रो विषं जुषन् ॥ ५३४ ॥
 ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
 तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ५३५ ॥

कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
 विपर्ययेण घानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ५३६ ॥

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
 ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलाम्बयः ॥ ५३७ ॥

यत्पादपङ्कजपरागानिपेवतृप्ता
 योगप्रभाषविधुताखिलकर्मबन्धाः ।
 स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
 स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ५३८ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।
 योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्ष एष क्रीडनदेहमाक् ॥ ५३९ ॥
 अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ।
 भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्या तत्परो भवेत् ॥ ५४० ॥
 नासूयन्बलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
 मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थांस्वाम्ब्यान्दाराम्रजौरुसः ॥ ५४१ ॥
 ब्रह्मरात्र उपावृत्ते चासुदेवानुमोदिताः ।
 अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ॥ ५४२ ॥

विक्रीडितं ब्रजवधूमिरिदं च विष्णोः
 श्रद्धाम्वितोऽनुगृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
 भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
 इन्द्रोगमाश्वपदिनेत्यचिरेण धीरः ॥ ५४३ ॥

[भाग० १०.३३.१-४०]

इति पञ्चमः ॥

534 c T मौन्यान् for छीन्यात्. d T यथा रुद्रोऽन्धजं विषं 539 b T
 सर्वेषामेव for सर्वेषामपि. d T क्रीडनेनैह देहमाक् 540a T भूतानां for भक्तानां,
 d T स्मृत्वा for श्रुत्वा

मथ सूची ॥

नन्दाद्या गोपमुखाः प्रमुदितमनसो देवयात्राप्रसङ्गा-
त्संप्राप्ताश्चण्डिकाया विपिनमनुपमं दिव्यरूपैरनोमिः ।
आन[च्यु]र्वै महेशं तदनु भगवतीमम्बिकी तत्र सुप्ता
रात्रावत्रातिघोरोऽग्रसदसमखर्चं नन्दभारादहीन्द्रः ॥ ५४४ ॥

श्रीकृष्ण ग्राहि कृष्णेत्यतिविकलतरां नन्दखर्चं निशम्य
प्राप्तः पस्पर्शं सर्पं शिरसि करुणया पादपद्मेन कृष्णः ।
स्पृष्टस्तत्याज घोरं वपुरतिललितं दिव्यरूपं च लम्ब्या
राजा विद्याधराणामतिरुचिररुचिर्देवदेवं ननाम ॥ ५४५ ॥

श्रीडाव्यासक्तचित्तौ यदुमुकुटमणी रामकृष्णौ निरीक्ष्य
प्राप्तः प्रोद्दीप्तयाहुर्युवतिषु बलवान्गुहाकः शङ्खचूडः ।
दूरावेतावुपेतावथ स भयभराद्विद्रुतोऽभूदमुष्य
श्रीकृष्णः स्फीतरत्नस्फुरदमलशिरो मुष्टिना संअहार ॥ ५४६ ॥

मथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

गोप्यः कृष्णो वनं याते तमनुदुतचेतसः ।
कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निग्युर्दुःखेन वासरान् ॥ ५४७ ॥

गोप्य ऊचुः ।

धामबाहुकृतवामफपोलो
यलितभ्रुरधरार्पितवेणुम् ।
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं
गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ ५४८ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धै-
र्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।
काममार्गणसमर्पितचित्ताः
कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ५४९ ॥

हन्त चित्रमवलाः शृणुतेदं
हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
मन्दसुनुरयमार्तजनानां
भर्मशो यहिं कूजितवेणुः ॥ ५५० ॥

वृन्दशो ब्रजवृषा मृगगावो
 वेणुवाद्यहतचेतस आरात् ।
 दन्तदष्टकवला धृतकर्णा
 निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५५१ ॥
 वर्हिणस्तवकधातुपलाशै-
 र्यद्भ्रमलपरिवर्हविडम्बः ।
 कर्हिचित्सवल आलि सं गोपै-
 गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ५५२ ॥
 तर्हि भग्नगतयः सरितो वै
 तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
 स्पृहयतीर्वयमिवाचहुपुण्याः
 प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ५५३ ॥
 अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य
 आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
 घनचरो गिरितटेषु चरन्ती-
 वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ५५४ ॥
 घनलतास्तरय आत्मनि विष्णुं
 व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।
 प्रणतभारविट्पा मधुधाराः
 प्रेमहृष्टनयः ससृजुः स्म ॥ ५५५ ॥
 दर्शनीयतिलको घनमाला-
 दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।
 अलिकुलैरलघुगीतमभीष्ट-
 माद्रियन्यर्हि कूजितवेणुः ॥ ५५६ ॥
 सरसि सारसहंसविहंगा-
 ध्वरगीतहतचेतस एव ।
 हरिमुपासत ते यतचित्ता
 हन्त मालितदशो धृतमौनाः ॥ ५५७ ॥

[भाग० १०.३५.१-११]

महदतिक्रमणशङ्कितचेता
 मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।
 सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभि-
 श्छायया च विदधन्ततपत्रम् ॥ ५५८ ॥

विविधगोपचरणेषु विदग्धो
 चेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः ।
 तव सुतः सति यक्षधरविम्वे
 दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः ॥ ५५९ ॥

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः
 शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
 कचय आनतकंधरचित्ताः
 कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ ५६० ॥

निजपदाब्जदलैर्ध्वजचक्र-
 नीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।
 ब्रजभुजः शम्भयम्बुरतोदं
 धर्म्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ ५६१ ॥

ब्रजति तेन वयं सविलास-
 दीक्षणार्पितमनोभयवेगाः ।
 कुजगतिं गमिता न विदामः
 कश्मलेन वसनं कवरं वा ॥ ५६२ ॥

कणितवेणुरचयञ्चितचित्ताः
 कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः ।
 गुणगणार्णमनुगम्य हरिण्यो
 गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ ५६३ ॥

कुन्ददामकृतकौतुकवेपो
 गोपगोधनयुतो यमुनायाम् ।
 नन्दसूनुरनघे तव वत्सो
 नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ ५६४ ॥

मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं
 मानयम्मलयजस्पर्शेन ।
 धन्दिनस्तमुष देवगणा ये
 घाघयीतथलिभिः परिवधुः ॥ ५६५ ॥

यत्सलो व्रजगवां यद्गन्धो
वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते
गीतवेषुरनुगेडितकीर्तिः ॥ ५६६ ॥

उत्सवं श्रमरूचापि दृशीना-
मुन्नयन् खुररजश्छुरितस्तक् ।
दित्सयैति सुहृदाशिष एष
देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ ५६७ ॥

मदधिघूर्णितलोचन ईष-
म्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
घदरपाण्डुघदनो मृदुगण्डं
मण्डयम्कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ ५६८ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवंश उपयाति कुरन्तं
मोचयन्व्रजगवां दिनतापम् ॥ ५६९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं व्रजस्त्रियो राजकृष्णलीलानुगायतीः ।
रेमिरेऽहस्तु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ ५७० ॥

[भाग० १०.३५.१३-२६]

अथ सुधी ॥

मदान्धो व्याकोशमुदुरतिकठोरैः खुरभरैः
हंगदुर्वी गुर्वी वियति चलपुच्छोऽति दलयन् ।
अरिष्टस्तप्नोष्ठं स्वयमुपगतो दुष्टु चरतो
गलद्गर्भो नावः शरणमरविन्दाक्षमगमन् ॥ ५७१ ॥

पाणिभ्यामथ तं निगृह्य भगवान्शृङ्खलये लीलया
भूमौ हन्त निपात्य निर्गतशरुम्भूत्रं मुखादुम्भुक्षम् ।
बाहुभ्यां सुहृदं जघान जगतामानन्दकन्दो हरि-
गोपैरादरतः स्तुतो चलयुतो गोष्ठं निजं प्राविशत् ॥ ५७२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

[कामं ब्रजे वसन्तं तं कंसमेत्य गतस्मृतिम् ।
नारदः स्मारयामास कंसं दूतगिरैव ह ॥ ५७३ ॥]
अरिष्टे निहते गोष्ठे कृष्णेनाहतकर्मणा ।
कंसायाथाह भगवान्नारदो देवदर्शनः ॥ ५७४ ॥

[नारद उवाच ।]

यशोदायाः सुतां कन्यां देवस्याः कृष्णमेव च ।
रामं च रोहिणीपुत्रं बलुदेवेन विभ्यता ।
न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरया हताः ॥ ५७५ ॥
निशाम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेन्द्रियः ।
निशातमसिमादत्त वसुदेवजिघांसया ॥ ५७६ ॥
निधारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ।
हात्वा लोहमयैः पाशैर्वबन्ध सह भार्यया ॥ ५७७ ॥
प्रतियाते तु देवर्षो कंस आभाष्य कोशिनम् ।
प्रेषयामास हन्येतां भवता राममाधवौ ॥ ५७८ ॥
ततो मुष्टिकचाणूरसलतोसलकादिकान् ।
अमात्यान्हस्तिपाशैव समाह्वयाह भोजराट् ॥ ५७९ ॥
भो भो निशम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टिका ।
नन्दब्रजे समासाते सुतावानकदुन्दभेः ॥ ५८० ॥
रामकृष्णौ तु तौ मह्यं मृत्यु किल निदर्शितः ।
भद्रद्वयामिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्लल्लिया ॥ ५८१ ॥
मन्त्राः क्रियन्तां त्रिविधा मल्लरङ्गपरिधिताः ।
पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु सैरसंयुगम् ॥ ५८२ ॥
महामात्र त्वया भद्र रद्वद्वार्युपनीयताम् ।
गजः कुवलयोपाडो जहि तेन ममाहितौ ॥ ५८३ ॥
आरभ्यतां घनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि ।
निशसन्तु पशून्मेघ्यान्मूतराजाय मीढुषे ॥ ५८४ ॥

इत्याज्ञाप्यार्थतन्त्रं आहूय यदुपुंगवम् ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह ॥ ५८५ ॥
 भो भो दानपते मह्यं कियतां मैत्रमादृतः ।
 नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु ॥ ५८६ ॥
 अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधने ।
 यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमव्यगमद्विभुः ॥ ५८७ ॥
 गच्छ नन्दग्रजं तत्र सुतावानकदुन्दुभेः ।
 आसाते ताविहानेन रथेनानय माचिरम् ॥ ५८८ ॥
 निस्पृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्वकुण्ठसंश्रयैः ।
 तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः ॥ ५८९ ॥
 घातयिष्य इहानीतीं कालकल्पेन हस्तिना ।
 यदि मुक्तौ ततो महैर्घातये वैद्युतोपमैः ॥ ५९० ॥
 तयोर्निहतयोस्तांस्तान्यसुदेवपुरोगमान् ।
 तद्वन्धून्निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान् ॥ ५९१ ॥
 उग्रसेनं च पिनरं स्थाविरं राज्यलुब्धकम् ।
 तद्भ्रातरं देवकं च ये चाम्ये विद्विषो मम ॥ ५९२ ॥
 ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकण्टका ।
 जरासंधो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ॥ ५९३ ॥
 शम्यरो नरको थाणो मय्येव कृतसीहदाः ।
 तैरहं कृष्णपक्षीयान्दत्त्वा मोक्ष्ये महीं नृपान् ॥ ५९४ ॥
 एतज्ज्ञात्वानय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्मकौ ।
 धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियम् ॥ ५९५ ॥

अक्रूर उवाच ।

राजन्मनीषितं सम्यक्तव स्वाग्रमार्जनम् ।
 सिद्धयसिद्धयोः समं कुर्याद्वैवं हि फलभावनम् ॥ ५९६ ॥
 मनोरथान्करोत्पुत्रैर्जनो दैवहतानपि ।
 युज्यते शोरुहर्षाभ्यां तयाप्याशं करोमि ते ॥ ५९७ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणञ्च विसृज्य सः ।

प्रविशेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयम् ॥ ५९८ ॥

[भाग० १०.३६.१६-४०]

अथ सूची ॥

अकस्मादायातः खरतरसुरोत्कीर्णधरणि-

र्हयाकारः केशी विकटवदनः श्यामलखचिः ।

ब्रजं कंसादिशास्त्रयवदपकाराय भगवा-

न्सुहृद्वैनं दोर्भ्यामपगतभयस्तेन युयुधे ॥ ५९९ ॥

दोर्भ्यामादाय पश्चात्पद्युगलममुं भ्रामयित्वा धरायां
चिक्षेप व्यादितास्यं पुनरपि च हरिं योज्जुकामं विलोक्ष्य ।

वक्त्रे निक्षिप्य बाहुं स्मितसुभगमुखो वर्धमानेन तेन

प्रैलोन्यग्राणकर्ता सपदि विगलितप्राणमेनं चकार ॥ ६०० ॥

भूयः श्रीकृष्णमीड्यं रहासि सुरमुनिर्नारदोऽभ्येत्य नत्वा

प्रोवाच [प्राप्तं] कृत्यं यदिह भगवनो जन्मना यादवेन ।

गोविन्दः प्रीतचेताः सपदि सुरमुनेरुक्तमाकर्ण्य तस्मि-

न्स्वर्लोकाय प्रयाते पुनरपि भगवान्बालकैरेव रेमे ॥ ६०१ ॥

तत्राकस्मादुपेतः शिशुषु मयस्ततो गोपबालानुकारी

बालान्मेपानुकारान्गिरिकुहरदरीध्वीररूपी जहार ।

छारं तस्याः शिलामिः स्वयमथ पिदधे तस्य तत्कर्म दृष्ट्वा

तं हत्वा दुष्टचित्तं हरिरथ कृपया बालकानुन्मुमोच ॥ ६०२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

[प्रातः केशिघधे वृत्ते द्वादश्यां निर्गते मुनौ ।

ततो व्योमे हतेऽक्रूरः सायं गोकुलमागमत् ॥ ६०३ ॥]

अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुया महामतिः ।

उपित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ६०४ ॥

गच्छन्पयि महामागो भगवत्पङ्कजेक्षणे ।

भक्तिं पपमुपगत पयमेतदचिन्तयत् ॥ ६०५ ॥

किं मयाचरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः ।

किं ध्याप्यर्हते दत्तं यद् द्रष्टव्यमथ केशवम् ॥ ६०६ ॥

ममैतदुर्लभं मम्य उत्तमश्लोकदर्शनम् ।

विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शुद्धजन्मनः ॥ ६०७ ॥

मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनम् ।

द्वियमाणः कालनद्या कंचित्तरति कश्चन ॥ ६०८ ॥

ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवाञ्छैव मे भवः ।

यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजम् ॥ ६०९ ॥

कंसो यताद्य कृतवाननुग्रहं

द्रक्ष्येऽङ्घ्रिपङ्कं प्रहितोऽमुना हरेः ।

कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः

पूर्वेऽतरम्यन्नखमण्डलत्विषा ॥ ६१० ॥

यद्वर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः

भिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः ।

गोचाराणायानुचरैश्चरद्वने

यद्गोपिकानां कुचकुङ्कुमाङ्कितम् ॥ ६११ ॥

द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं

स्मिताद्यलोकारुणकञ्जलोचनम् ।

मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतं

प्रदक्षिणं मे प्रचरन्ति वै मृगाः ॥ ६१२ ॥

अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो

भारावताराय भुवो निजेच्छया ।

लावण्यधाम्नो भवितोपलम्भनं

मह्यं न न स्यात्फलमञ्जसा दृशोः ॥ ६१३ ॥

य ईक्षिताहं रहितोऽप्यसत्सतोः

स्वतेजसापास्ततमोभिदाधमः ।

स्वमाययात्मन्प्रचितैस्तदीक्षया

प्राणाक्षर्धीभिः सद्नेष्वर्गीयते ॥ ६१४ ॥

यस्यापिलामीवहमिः सुमङ्गलै-

वाञ्चो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः ।

प्राणन्ति शुम्भन्ति पुनन्ति वै जग-

द्यास्तद्विरक्ताः शवशीमना मताः ॥ ६१५ ॥

तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं
 त्रैलोक्यकास्तं दृशिमममहोत्सवम् ।
 रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं
 द्रक्ष्ये ममासन्नुपसः सुदर्शनाः ॥ ६१६ ॥
 अथावरूढः सपदीशयो रथा-
 त्प्रधानपुंसोच्चरणं स्वलब्धये ।
 प्रिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं
 नमस्य आभ्यां च सखीष्वजौकसः ॥ ६१७ ॥
 अप्यङ्घ्रिमूले पतितस्य मे विभुः
 शिरस्यधास्यन्निजहस्तपङ्कजम् ।
 दत्ताभयं कालभुजङ्गरंहसा
 प्रोद्धेजितानां शरणैपिणां नृणाम् ॥ ६१८ ॥
 समर्हणं यत्र निधाय कौशिक-
 स्तथा बलिश्चाप जगत्प्रयेन्द्रताम् ।
 यद्वा विहारे व्रजयोपितां भ्रमं
 स्पर्शनं सौगन्धिकगन्धपानुवत् ॥ ६१९ ॥
 न मद्युपैष्यत्यरियुद्धिमच्छ्रुतः
 कंसस्य दूतः प्रहितोऽपि विभ्रष्टम् ।
 योऽन्तर्यहिञ्चेतस एतदीहितं
 क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन बक्षुया ॥ ६२० ॥
 अप्यङ्घ्रिमूले ग्रहितं कृताञ्जलिं
 मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ।
 सपद्यप्यस्तसमस्तकिलियो
 घोडा मुदं वीतविशङ्क ऊर्जिताम् ॥ ६२१ ॥
 सुहृत्तमं क्षातिमनन्यदैवतं
 दोर्म्या गृह्णन्थां परिरप्स्यतेऽथ माम् ।
 आत्मा हितार्थो क्रियते तदैव मे
 बन्धश्च कर्मात्मक उच्छ्वसत्युत ॥ ६२२ ॥

लब्धाङ्गसङ्गं प्रणतं कृताञ्जलि
मां वक्ष्यतेऽकूर ततेत्युत्थवाः ।
तदा वयं जन्मभृतो महीयसो
नैवाहतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥ ६२३ ॥

न तस्य कश्चिद्व्यथितः सुहृत्तमो
न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव च ।
तथापि भक्तान्मज्जते यथा तथा
सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥ ६२४ ॥
किं चाप्रजो भावनतं यदूत्तमः
स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ ।
गृहं प्रदेद्यात्तसमस्तसत्कृतं
संप्रक्ष्यते कंसकृतं स्वयन्धुपु ॥ ६२५ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

इति संचिन्तयन्कृष्णं श्वफल्कृतनयोऽध्वनि ॥
रथेन गोकुलं प्रातः सूर्यश्चास्तगिरि नृप ॥ ६२६ ॥

पदानि तस्यापिललोकपाल-
किरीटजुष्टमलपादरेणोः ।
ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि
विलक्षितान्यञ्जयबाहुशायीः ॥ ६२७ ॥

तद्दर्शनाद्वादविवृद्धसंभ्रमः
प्रेमोर्ध्वरोमाधुकलाकुलक्षणः ।
स्थादवस्कन्ध स तेष्वचेष्टय-
त्प्रभोरमूढद्विरजान्यहो इति ॥ ६२८ ॥

देहंभृतामियानर्थो हित्वा दग्धं भिर्यं शुचम् ।
संदेशाद्यो हरेर्लिङ्गदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ६२९ ॥

ददर्श कृष्णं रामं च यजे गोदोहनं गता ।
पीतनीलाम्बरधरी शरदम्युत्प्लेशणी ॥ ६३० ॥

किशोरी श्यामलभवेता र्थानिरेता गृहद्रुजा ।
सुमुग्धा सुन्दरवरी बालद्विरदप्रिकर्मा ॥ ६३१ ॥

ध्वजयज्ञाङ्गशाम्भोजेध्विदिनैर्द्विभिर्गजम् ।
शोभयन्ती महात्मानां सानुप्रोशस्मितेक्षणा ॥ ६३२ ॥

उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ ।
 पुण्यगन्धानुलिप्ताङ्गौ स्नातौ विरजवाससौ ॥ ६३३ ॥
 प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ।
 अवतीर्णौ जगत्पर्ये स्वांशेन बलकेशवौ ॥ ६३४ ॥
 दिशो वितिमिरा राजकुर्वाणौ प्रभया स्वया ।
 यथा मारुतः दौलो रौप्यश्च कनकावितौ ॥ ६३५ ॥
 रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽकूरः स्नेहबिह्वलः ।
 पपात चरणोपान्ते दण्डवद्भ्रामकुण्ठयोः ॥ ६३६ ॥
 भगवद्दर्शनाद्वादवाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 पुलकाश्रित औत्कण्ठ्यात्स्वाख्याने नाशकचूप ॥ ६३७ ॥
 भगवांस्तमभिप्रेत्य रथाद्वाङ्कितपाणिना ।
 परिरमेऽभ्युपाकृत्य प्रीतिः प्रणतवत्सलः ॥ ६३८ ॥
 संकर्षणश्च प्रणतमुपगृह्य महामनाः ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहम् ॥ ६३९ ॥
 पृष्ट्वा सुस्वागतं तस्मै निवेद्य च घरासनम् ।
 प्रक्षाल्य विधिघत्पादौ मधुपर्कार्दमाचरत् ॥ ६४० ॥
 निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रान्तमादृतः ।
 धन्नं बहुगुणं मेघ्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ॥ ६४१ ॥
 तस्मै भुक्तयते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् ।
 मुत्प्रधासैर्गन्धमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ॥ ६४२ ॥
 पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः कथं स्थ निरनुग्रहे ।
 कंसे जीवति दाशार्हं सौमपाला इवावयः ॥ ६४३ ॥
 योऽवधीतस्वस्वमुत्तीकान्कोशन्या आर्तवत्सलः ।
 किं नु स्थितप्रजानां च कुशलं विमृशामहे ॥ ६४४ ॥
 इत्थं सूतृतया वाचा नन्देन सुसमाजितः ।
 अकूरः परिपृष्टेन जहावध्यपरिधिमम् ॥ ६४५ ॥

[भा० १०.३८.१-२]

श्रीशुक उवाच ।

सुखोपविष्टः पर्यङ्गे रामकृष्णोरुमानितः ।

लेभे मनोरथान्सर्वान्पथि यान्स चकार ह ॥ ६४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तात सौम्यागतं कञ्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः ।

अपि स्वज्ञातिबन्धूनामनर्माविमनामयम् ॥ ६४७ ॥

किं तु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये ।

कंसे मातुलनाम्यङ्ग स्वानां तस्य प्रजासु च ॥ ६४८ ॥

अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्बृजिनमार्ययोः ।

यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्यन्धनं तैयोः ॥ ६४९ ॥

दिष्टयाद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य काङ्क्षितम् ।

संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणम् ॥ ६५० ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधवः ।

धैरानुयन्धं यदुपु वसुदेववधोद्यमम् ॥ ६५१ ॥

यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयम् ।

यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुन्दुभेः ॥ ६५२ ॥

श्रुत्याक्रूरयचः कृष्णो बलश्च परवीरहा ।

प्रहस्य नन्दं पितरं राजादिष्टं विजज्ञतुः ॥ ६५३ ॥

गोपान्समादिशत्सोऽपि गृह्यतां सर्वगोरसः ।

उपायनानि गृहीध्वं युज्यन्तां शकटानि च ॥ ६५४ ॥

यास्यामः श्वो यदुपुर्वं दास्यामो नृपते रसान् ।

द्रक्ष्यामः सुमहत्पर्वं यान्ति जानपदाः किल ।

एवमाद्योपयत्क्षत्राग्रन्दगोपश्च गोकुले ॥ ६५५ ॥

गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ।

रामकृष्णौ पुर्वं नेतुमकूरं व्रजमागतम् ॥ ६५६ ॥

काश्चित्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुग्धधियः ।

मंसदुकूलबलयकेशाग्रव्यधः काश्चन ॥ ६५७ ॥

अन्याश्च तदनुधाननिवृत्ताशेषवृत्तयः ।
 नाभ्यजानघ्नमं लोकमात्मलोकं गता इव ॥ ६५८ ॥
 स्मरन्त्यश्वापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः ।
 हृदिस्पृशच्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः ॥ ६५९ ॥
 गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम् ।
 शोकापहानि नर्माणि प्रोहामचरितानि च ॥ ६६० ॥
 चिन्तयन्त्यो मुकुन्दस्य लीला विरहकातराः ।
 समेताः संग्रहाः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः ॥ ६६१ ॥

गोप्य ऊचुः ।

अहो पिघातस्तत्र न कचिद्दया
 संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
 तांश्चाकृतार्थान्वियुङ्क्ष्वपार्यकं
 विवेष्टितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥ ६६२ ॥
 यस्त्वं प्रदृश्यासितकुन्तलावृतं
 मुकुन्द वपत्रं सुकपोलमुध्रसम् ।
 शोकापनोदस्मितलेशसुन्दरं
 करोपि पारोक्ष्यमसाधु ते कृतम् ॥ ६६३ ॥
 क्रूरस्यमक्रूरसमाख्यया स्म न-
 श्चक्षुर्हि द्रक्षं हरसे यताश्रवत् ।
 येनैकदेशोऽखिलसर्गसौष्टवं
 त्वदीयमद्राक्ष्यं धर्यं मधुष्ठिपः ॥ ६६४ ॥
 ॥ नन्दयुनुः क्षणमद्वसौहृदः
 समीक्षते नः स्वरुतानुरागतः ।
 विहाय गेहान्स्वजनान्सुतान्पती-
 स्नहास्पमदोपगता नवप्रियः ॥ ६६५ ॥
 सुखं प्रमाता रजनीयमाश्रितः
 सत्या वभूवुः पुरयोपितां ध्रुवम् ।
 याः संप्रविष्टस्य सुखं व्रजस्पतेः
 पास्यन्त्यपाङ्गोत्कलितस्मितासयम् ॥ ६६६ ॥

तासां मुकुन्दो मधुमञ्जुभाषितै-
 र्गृहीतचित्तः परवाम्ननस्यपि ।
 कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबलाः
 ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् ॥ ६६७ ॥

अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते
 दाशार्हभोजान्धकवृणिसास्वताम् ।
 महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं
 द्रक्ष्यन्ति ये चाध्वनि देवकीसुतम् ॥ ६६८ ॥

भैतद्विधस्याकरुणस्य नाम भू-
 वक्रूर इत्येतदतीव दारुणः ।
 योऽसावनाम्नास्य सुदुःखितं जनं
 प्रियात्प्रियं नेप्यति पारमध्वनः ॥ ६६९ ॥

अनार्द्रधीरेप समास्थितो रथं
 तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्भेदाः ।
 गोपा अनोमिः स्थविरैरुपेक्षितं
 दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते ॥ ६७० ॥

निवारयामः समुपेत्य माधवं
 किं नोऽकरिष्यन्कुलवृद्धबाम्भवाः ।
 मुकुन्दसद्भावनिर्गार्धदुस्त्यजा-
 दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् ॥ ६७१ ॥

यस्यानुरागललितास्मितवल्गुमन्त्र-
 लीलावलोरुपरिरम्भणरासगोष्ठ्याम् ।
 नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं
 गोप्यः कथं न्यतितरेम तमो दुरन्तम् ॥ ६७२ ॥

योऽहः क्षये यजमनन्तसप्तः परीतो
 गोपीर्विशम्भुररजश्चुरितालकस्रक् ।
 वेणुं कणस्मितकटाक्षनिरीक्षणेन
 चित्तं क्षिणोत्यमुमृते तु कथं मयेम ॥ ६७३ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवं द्रुवाणां विरहातुरा भृशं
 प्रजस्त्रियः कृष्णाविपक्तमानसाः ।
 विसृज्य लज्जां रुद्धुः स्म सुस्वरं
 गोविन्द दामोदर मा त्यजास्मान् ॥ ६७४ ॥

[भाग० १० ३९.१-३१]

[क्रूरमक्रूरतः श्रुत्वा कंसं कंसनिपूदनः ।
 गोपीमनोरथारामः सरामः स्वपुरं ययौ ॥ ६७५ ॥]
 स्त्रीणामेवं रुदन्तीनामुदिते सवितर्यथ ।
 अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथम् ॥ ६७६ ॥
 गोपास्तमन्वसज्जन्त नन्दाद्याः शक्रट्टैस्ततः ।
 आदायोपायनं भूरि कुम्भाम्गोरससंभृतान् ॥ ६७७ ॥
 गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरजिताः ।
 प्रत्यादेशं भगवतः काङ्क्षन्त्यश्चावतस्थिरे ॥ ६७८ ॥
 तास्तथा तप्यतीर्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ।
 सान्त्वयामास संप्रेषैरायास्य इति दौत्यैकैः ॥ ६७९ ॥
 यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेण रथस्य च ।
 अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपतस्थिरे ॥ ६८० ॥
 ता निराशा निवृत्तुर्गोविन्दविनिवर्तने ।
 विशोका अहनी निग्युर्गायन्त्यः प्रियचेष्टितम् ॥ ६८१ ॥
 भगवानपि संप्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप ।
 रथेन वायुवेगेन कालिन्दीमघनाशिनीम् ॥ ६८२ ॥
 तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रभम् ।
 वृक्षखण्डमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् ॥ ६८३ ॥
 अक्रूरस्तापुषामन्य निवेद्य च रथोपरि ।
 कालिन्द्यास्तीरमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ॥ ६८४ ॥
 निमज्ज्य तस्मिन्सलिले जपन्ब्रह्म सनातनम् ।
 तावेव दृष्टोऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ॥ ६८५ ॥

तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः ।

तर्हि तौ स्यन्दने न स्त इत्युम्मज्य व्यचष्ट सः ॥ ६८६ ॥

तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः ।

निमज्य दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः ॥ ६८७ ॥

[भाग० १०.३९.३२-४३]

[केमौ बालौ क तौ मल्लाघिति शङ्कितचेतसे ।

अकूराय जले रूपमत्याश्चर्यं व्यदर्शयत् ॥ ६८८ ॥]

भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरम् ।

सिद्धैर्भुजंगपतिभिरसुरैर्नतकंधैरः ॥ ६८९ ॥

सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनम् ।

नीलाम्बरं विसश्वेतं शृङ्गे श्वेतमिव स्थितम् ॥ ६९० ॥

तस्योत्सङ्गे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।

पुरुषं चतुर्भुजं शान्तं पद्मपत्रारुणेक्षणम् ॥ ६९१ ॥

चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणम् ।

सुभ्रूषसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम् ॥ ६९२ ॥

प्रलम्बपीवरभुजं तुङ्गांसोरःस्थलश्रियम् ।

कम्बुकण्ठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरम् ॥ ६९३ ॥

बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितम् ।

चारुजानुयुगं चारुजङ्घायुगलसंयुतम् ॥ ६९४ ॥

तुङ्गगुल्फारुणनखप्रातदीधितिभिर्नृप ।

नवाङ्गुल्यङ्गुष्ठदलैर्विलसत्पादपङ्कजम् ॥ ६९५ ॥

सुमहार्हमणिप्रातकिरीटकटकाङ्गदैः ।

कटिसूत्रग्रहसूत्रहारनूपुरकुण्डलैः ॥ ६९६ ॥

भ्राजमानं पद्मकरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

श्रीवत्सयक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं घनमालिनम् ॥ ६९७ ॥

सुनन्दनन्दप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ।

सुरेशैर्ग्रहैरद्राघैर्नुवद्भिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ६९८ ॥

686c T विवत् for तौ. 688 The source is not traced, not found in

श्रीधरी टीका 689c T सिद्धचारुणमन्धर्व 692a T प्रसन्नचारुवदनं 695b T

एत for नृप. 698d T नवभिश्च for नुवद्भिश्च.

प्रहादनारदवसुमुखैर्भागवतोत्तमैः ।

स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ॥ ६९९ ॥

धिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोज्या ।

विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निपेक्षितम् ॥ ७०० ॥

विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ।

हृष्यत्तनूरूहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ॥ ७०१ ॥

गिरा गद्गदयास्तौपीरसत्त्वमालम्ब्य सात्त्वतः ।

प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिपुटः शनैः ॥ ७०२ ॥

[भाग. १०.३९.४४-५७]

अथ सूची ॥

मग्नः पाथसि यामुने जगदिदं दृष्ट्वा हरावादरा-

दुम्भमग्नः पुरतः स्थिताय हरये दत्त्वा दशं विस्मितः ।

अक्रूरः शुभकर्मणः परिणतेरालोभ्य पादाम्बुजं

श्रीकृष्णस्य ननाम गद्गदगिरा तुष्ट्याव हृष्टान्तरः ॥ ७०३ ॥

आरुह्याक्रूरनुभ्रं रथमथ मथुरां प्रस्थितौ दिव्यमूर्ती

सानन्दौ नन्दसूनु सपदि दिनपतौ लम्बमाने प्रतीचीम् ।

सद्यः संभ्रान्तचित्ता पथि पथि सुदृशश्चक्षुरत्यक्षम् कृत्वा

गत्वा तद्वक्त्रकान्तिं ययुरथ पुलकद्वण्डपाल्योऽवतस्थुः ॥ ७०४ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

तावद्भ्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयोऽग्रतः ।

पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षन्तोऽवतस्थिरे ॥ ७०५ ॥

तान्समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः ।

गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रथितं ग्रहसन्निध ॥ ७०६ ॥

भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहम् ।

धयं त्विहावमुच्यथ तावद् द्रक्ष्यामहे पुरीम् ॥ ७०७ ॥

अक्रूर उवाच ।

नाहं भवद्गथां रहितः प्रवेश्ये मथुरां प्रभो ।

त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ७०८ ॥

भागच्छ याम गेहाग्नः सनायाम्बुर्गधोक्षज ।

सदाप्रजः सगोपालः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम ॥ ७०९ ॥

पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनाम् ।
 यच्छौचेनानुवृष्यन्ति पितरः साग्नयः सुराः ॥ ७१० ॥
 अवनिज्याद्भ्रियुगलमासीच्छ्लोक्यो बलिर्महान् ।
 ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकान्तिनां तु या ॥ ७११ ॥
 आपस्तेऽप्यवनेजिन्यर्त्तिलोकाब्जुचयोऽपुनन् ।
 शिरसाधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ ७१२ ॥
 देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन ।
 यदुत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोऽस्तु ते ॥ ७१३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आयास्ये भवतो मेहमहमार्यसमन्वितः ।
 यदुच्चक्रद्वहं हत्वा घितरिप्ये सुहृत्प्रियम् ॥ ७१४ ॥
 एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो त्रिमना इव ।
 पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं ययौ ॥ ७१५ ॥

[भाग० १०.४१.१-१८]

अथ सूची ॥

प्राकारैर्मंसारैर्जलनिधिगुरुभिः खातगर्तेरुपेतां
 हेम्नां हर्म्यैर्विचित्रैर्मरकतमणिभिः सर्वतः शोभमानाम् ।
 साकं गोपालमुख्यैः स्मितसुभगमुखैः प्रोद्यदानन्दसान्द्रौ
 कान्तौ कीर्त्यापराद्धे रुचिरमधुपुरीं प्रापतू रामकृष्णौ ॥ ७१६ ॥
 काश्चित्पर्यस्तनीव्यः श्रुतिकमलगलत्कुण्डलोद्भृष्टगण्डाः
 काश्चिद्व्यत्यस्तभूपाः प्रतिपदविगलत्कुन्तलालोलमल्लयः ।
 श्रुत्वा श्रीरामकृष्णावतिचपलदृशो निर्ययुस्तपदाब्ज-
 द्गद्व्यासक्तचित्ताः सपदि निजनिजं सद्य हित्वा तरुण्यः ॥ ७१७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुषाम्बुजाः ।
 अभ्यवर्पन्सौमनस्यः प्रमदा बलकेशवौ ॥ ७१८ ॥
 दभ्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रगन्धैरभ्युपायनैः ।
 तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः ॥ ७१९ ॥
 ऊचुः पौरा महो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् ।
 या हातामनुपदयन्ति नरलोकमहोन्सर्षा ॥ ७२० ॥

रजकं कंचिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः ।
 दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ॥ ७२१ ॥
 देह्यावयोः समुचितान्यङ्गवासांसि चार्हतोः ।
 भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ॥ ७२२ ॥
 स याचितो भगवता परिपूर्णं सर्वतः ।
 साक्षेपं रूपितः ग्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ॥ ७२३ ॥

[रजक उवाच ।]

ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः ।
 परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सत ॥ ७२४ ॥
 याताशु बालिशौ मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा ।
 यन्नन्ति गन्ति लुम्पन्ति दत्तं राजकुलानि हि ॥ ७२५ ॥
 पर्वं विकल्पमानस्य कुपितो देवकीसुतः ।
 रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपाहरत् ॥ ७२६ ॥
 तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान्निसृज्य वै ।
 दुष्टदुः सर्वतोमार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ॥ ७२७ ॥
 धसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा ।
 शोषाप्यदत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानि च ॥ ७२८ ॥
 ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वैषमकल्पयत् ।
 विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ॥ ७२९ ॥
 नानालक्ष्णवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ।
 स्थलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥ ७३० ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः ।
 ध्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियम् ॥ ७३१ ॥
 ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः ।
 तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ॥ ७३२ ॥
 तयोरासनमानीय पादं चाथार्हणादिभिः ।
 पूजां सुभगयोश्चक्रे स्वयताम्यूलानुलेपनैः ॥ ७३३ ॥

प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं विभो ।
पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥ ७३४ ॥

भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम् ।
अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥ ७३५ ॥

न हि यां विपमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ।
समयोः सर्वभूतेषु भजतोऽभजतोरपि ॥ ७३६ ॥

तावाज्ञापयतां भृत्यं किमहं करवाणि वाम् ।
पुंसोऽप्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यभियुज्यते ॥ ७३७ ॥

इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः ।
शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ॥ ७३८ ॥

तामिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ ।
प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ॥ ७३९ ॥

सोऽपि वधेऽचलां भक्तिं हरावेवाखिलात्मनि ।
तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम् ॥ ७४० ॥

इति तस्मै वरान्दत्त्वा श्रियं चाम्बयवर्धिनीम् ।
थलमायुर्यशः कान्तिं निर्जंगाम सहाम्रजः ॥ ७४१ ॥

[भाग. १०.४१.२९-५२]

[श्रीशुक उवाच ।]

अथ मजन्मराजपथेन भाधयः
स्त्रियं गृहीताद्भविष्येपमाजनाम् ।
विलोभ्य कुब्जां युवतीं धराङ्गनां
पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्मसप्रदः ॥ ७४२ ॥

कः त्वं चरेत्तदु हलुलेपनं
कस्याङ्गने वा कथयस्व साधु नः ।
देहावयोद्भविष्येपमुत्तमं
श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति ॥ ७४३ ॥

सैरुध्रयुवाच ।

दास्यस्म्यहं सुन्दर वर्यसंमता
त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ।
मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं
विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति ॥ ७४४ ॥

रूपपेशलमाधुर्यहसितालापव्रीक्षितैः ।
हर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुमयोरनुलेपनम् ॥ ७४५ ॥

ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णैतरशोभिना ।
संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरजितौ ॥ ७४६ ॥

प्रसन्नो भगवान्कुञ्जां त्रिवक्रां सचिराननाम् ।
क्रज्जीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन्दर्शने फलम् ॥ ७४७ ॥

पद्म्यामाक्रम्य प्रपदे ब्रधङ्गल्युत्तानपाणिना ।
प्रगृह्य विद्युकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥ ७४८ ॥

सा तदर्जुंसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ।
मुकुन्दस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ॥ ७४९ ॥

ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवम् ।
उत्तरीयान्तमाकृष्य स्मयन्ती जातहृच्छया ॥ ७५० ॥

एहि कीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ।
त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥ ७५१ ॥

एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः ।
मुखं वीक्ष्यानुगानां च ग्रहसंस्तामुवाच ह ॥ ७५२ ॥

[कृष्ण उवाच ।]

एष्यामि ते गृहं सुभ्रु पुंसामाधिविकर्शनम् ।
साधितार्थोऽगृहाणां नः पान्थानां त्वं परायणम् ॥ ७५३ ॥

विसृज्य माध्या वाण्या तां व्रजन्मार्गे घणिकपथैः ।
नानोपायनताम्बूलस्रग्मन्धैः साग्रजोऽर्चितः ॥ ७५४ ॥

तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदम्बियः ।

विस्त्रस्तवासः कवरवलयालेख्यमूर्तयः ॥ ७५५ ॥

[वयं मल्ला इह प्राप्ता धनुर्मखदिदक्षया ।]

हे पौराः कथ्यतां शीघ्रमपृच्छच्चैतदच्युतः ॥ ७५६ ॥

ततः पौरान्पृच्छमानो धनुषः स्थानमच्युतः ।

[भगवान्मल्लवेपेण गोपैः परिवृतस्तदा ॥ ७५७ ॥]

तस्मिन्प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतम् ।

पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिमत् ।

वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥ ७५८ ॥

करेण घामेन सलीलमुद्धृतं

सज्यं च कृत्या निमिपेण पश्यताम् ।

नृणां विकृप्य प्रथमज्ञ मध्यतो

यथेक्षुदण्डं मदकर्षुरुक्रमः ॥ ७५९ ॥

धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ।

पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥ ७६० ॥

तद्गक्षिणः सानुचरा कुपिता भ्रातृतापिनः ।

प्रहीतुकामा आवतुर्गृह्यतां वध्यतामिति ॥ ७६१ ॥

अथ तान्दुरभिप्रायान्विलोभ्य बलकेशवौ ।

कुद्धौ धन्वन आदाय शकलैस्तांश्च जघ्नतुः ॥ ७६२ ॥

बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुपात्ततः ।

निष्क्रम्य चेतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसंपदः ॥ ७६३ ॥

तयोस्तदद्भुतं धीर्यं निशम्य पुरवासिनः ।

तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ ॥ ७६४ ॥

तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् ।

कृष्णरामौ वृत्तौ गोपैः पुराच्छकटभोगतुः ॥ ७६५ ॥

गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातुरा या

आशासताशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् ।

संपद्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं

दित्वेतरान्नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः ॥ ७६६ ॥

अवनिक्ताङ्घ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनम् ।
 उपतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंसविकीर्षितम् ॥ ७६७ ॥
 कंसस्तु धनुषो भङ्गं रक्षिणां स्वबलस्य च ।
 वधं निशम्य गोविन्दरामविक्रीडितं परम् ॥ ७६८ ॥
 दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ।
 बहून्माचष्टोमयथा मृत्योर्दोष्यकराणि च ॥ ७६९ ॥
 अदर्शनं स्वाशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि ।
 असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा ॥ ७७० ॥
 छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः ।
 स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानामदर्शनम् ॥ ७७१ ॥
 स्वप्ने प्रेतपरिष्वङ्गः खरयानं विपादनम् ।
 यायाव्रलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगम्यरः ॥ ७७२ ॥
 अम्यानि केथंभूतानि स्वप्नजागरितानि च ।
 पश्यन्मरणसंग्रस्तो निद्रां लेभे न चिन्तया ॥ ७७३ ॥
 व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते ।
 कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् ॥ ७७४ ॥
 भानर्तुः पुरुषा रङ्गं तूर्यभेर्यश्च जग्मिरे ।
 मञ्चाश्चालङ्कृताः कग्भिः पताकचिलतोरणैः ॥ ७७५ ॥
 तेषु पौरा जनपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ।
 यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥ ७७६ ॥
 [अन्तःपुराणां मञ्चाश्च तथाम्ये परिकल्पिताः ।
 अम्ये च चारमुस्यानां अम्ये वै चाहयोपिताम् ॥ ७७७ ॥]
 भङ्गुरयस्तुदेयौ च मञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ ।
 कंसः परिवृतोऽमात्यै राजमञ्च उपाविशत् ।
 मण्डलेभ्यरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता ॥ ७७८ ॥
 घाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालौत्तरेषु च ।
 मल्लः सालङ्कृता दत्ताः सोपाध्यायाः समाविशन् ॥ ७७९ ॥
 चाणूरो मुष्टिकः कूटः सलस्तोसल एव च ।
 त आसेदुष्पस्थानं बल्लुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ७८० ॥

नन्दगोपादयो गोपा भोजराजसमाहुताः ।

निवेदितोपायनास्ते एकस्मिन्मन्त्र आविशन् ॥ ७८१ ॥

[भाग० १०.४२.१-३८]

अथ सूची ॥

मन्वानुच्चाङ्गनकरचिराम्नाग्निः सत्पताका-
स्सौम्याम्रम्याम्भवलरुचिभिस्तोरणानां कलपैः ।

मध्येरङ्गं घटनपटुभिश्चाह निर्माय कंसो
राज्ञः स्थातुं तदुपरि यथायोग्यमेवादिदेश ॥ ७८२ ॥

उत्तालैर्मल्लतालैः प्रलयघनघटाघोरसंघट्टभीमै-
र्भैरीभांकाररावैः प्रतिपदविलसन्मत्तमातङ्गनादैः ।
प्रस्यत्पाताललोकं क्षुभितसुरपुरं व्यस्तदिक्चक्रवाले
तत्कालं मल्ललीलापरिहृतद्वयो भोजराजश्चकार ॥ ७८३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौची परंतप ।

मल्लदुन्दुमिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥ ७८४ ॥

रङ्गद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवास्थितम् ।

अपश्यत्कुवलयपीडं कृष्णोऽभ्यष्टप्रचोदितम् ॥ ७८५ ॥

यज्ञा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् ।

उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ७८६ ॥

अभ्यष्टाम्यष्ट मार्गं नो देहापक्रम माचिरम् ।

नो चेत्सकुञ्जरं त्याग्य नयामि यमसादनम् ॥ ७८७ ॥

एवं निर्मत्सितोऽभ्यष्टः कुपितः कोपितं गजम् ।

चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम् ॥ ७८८ ॥

फरीन्द्रस्तममिद्रुह्य करेण तरसाग्रहीत् ।

फराद्विगलितः सोऽमुं निहत्याङ्घ्रिष्वलीयत ॥ ७८९ ॥

संशुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम् ।

परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ॥ ७९० ॥

पुच्छे प्रगृह्णातिवले धनुयः पञ्चविंशतिम् ।

त्रिचक्रे यथा नामं मुपर्णं इय लीलया ॥ ७९१ ॥

त पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ।
 बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ॥ ७९२ ॥
 ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणम् ।
 प्राद्रवन्पातयामास स्पृश्यमानः पदे पदे ॥ ७९३ ॥
 स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहस्रोत्थितः ।
 तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दम्ताभ्यां सोऽहनत्क्षितिम् ॥ ७९४ ॥
 स्वयिक्रमे प्रतिहते कुञ्जरेन्द्रोऽत्यमर्षितः ।
 चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुपा ॥ ७९५ ॥

तमायान्तं समासाद्य भगवान्मधुसूदनः ।
 निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ ७९६ ॥

पतितस्य पदाक्रम्य मृगेन्द्र इध लीलया ।
 दन्तमुत्पाठ्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्वरिः ॥ ७९७ ॥

मृतकं द्विपमुत्सृज्य दन्तपाणिः समाविशत् ।
 बंसम्यस्तविषाणोऽसृङ्मदविन्दुभिरङ्कितः ।
 विरूढस्वेदकणिकावदनाम्बुरुहो यमौ ॥ ७९८ ॥

धृतौ गोपैः कतिपयैर्वैलदेवजनार्दनौ ।
 रङ्गं विविशत् राजन्याजदन्तवरायुधौ ॥ ७९९ ॥

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो भूर्तिमा-
 न्गोपातां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
 मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥ ८०० ॥

हतं कुवलयार्पीडं मत्वा तावपि दुर्जयौ ।
 कंसो मनस्यपि तदा भृशगुद्विजिजे नृप ॥ ८०१ ॥

तौ रेजत् रङ्गगतौ महामुजौ
 विचित्रवेपाभरणस्त्रगम्वरी ।

यथा नटावुत्तमवेयधारिणौ
 मनः क्षिप्तौ प्रमया निरीक्षताम् ॥ ८०२ ॥

निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना
मश्रुस्थिता नागरराष्ट्रका नृप ।
प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणानमा
पपुर्न तृप्ता नयनैस्नदाननम् ॥ ८०३ ॥

पियन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ।
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां श्लिष्यन्त इव बाहुभिः ॥ ८०४ ॥

ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ ८०५ ॥

एतौ भगवतः साक्षाद्वरेर्नारायणस्य हि ।
अवतीर्णाविहांशेन घसुदेवस्य वेदमनि ॥ ८०६ ॥

एष वै किल देवक्यां जातो नतिश्च गोकुलम् ।
कालमेतं घसनृदो यवृधे नन्दवेदमनि ॥ ८०७ ॥

पूतनानेन नीतान्तं चक्रयातश्च शनवाः ।
अर्जुनौ धेनुकः केशी गुह्यकोऽन्ये च तद्विधाः ॥ ८०८ ॥

गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः ।
कालियो दमितः सर्प इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ ८०९ ॥

सप्ताहमेकहस्तेन धृतोऽद्रिप्रघरोऽमुना ।
वर्षवाताशनिभ्यश्च परिघातं च गोकुलम् ॥ ८१० ॥

गोप्योऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखम् ।
पश्यन्त्यो विविधांस्तापांस्तरान्ति स्माश्रमं मुदा ॥ ८११ ॥

वदन्त्यनेन वंशोऽयं यदोः सुवहुविश्रुतः ।
श्रियं यदो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥ ८१२ ॥

अयं चैवाग्रजः श्रीमान्नामः कमललोचनः ।
अलम्बो निहतोऽनेन वत्सको ये चक्रादयः ॥ ८१३ ॥

जनेष्वेवं युवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ।
कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाम्न्यमववीत् ॥ ८१४ ॥

हे नन्दसूनो हे राम भवन्तौ वीर्यसंमतौ ।
नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राजाहृतौ दिदृक्षुणा ॥ ८१५ ॥

[भाग० १०.४३.१-३२]

नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटम् ।
घनेषु मलयुद्धेन क्रीडन्तश्चारयन्ति गाः ॥ ८१६ ॥
तस्माद्राक्षः प्रियं यूयं वयं च करवामहे ।
भूतानि नः प्रसीदन्ति सर्वभूतमयो नृपः ॥ ८१७ ॥
ताम्रिशम्याग्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः ।
नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥ ८१८ ॥
प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि घनेचराः ।
करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ८१९ ॥
बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्महसभासदः ॥ ८२० ॥

चाणूर उवाच ।

न बालो न किशोरस्त्वं बलञ्च बलिनां धरः ।
लीलयेभ्यो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ८२१ ॥
तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै ।
मयि विक्रम बाष्पेय बलेन सह मुष्टिकः ॥ ८२२ ॥

[भाग० १०.४३.३४-४०]

अथ सूची ॥

हत्वा द्वारि द्विदमतुलं दन्तमुत्पाट्य क्षीर्भ्या-
मंसे कृत्वा परिगलदसृग्बिन्दुभिर्भूषिताङ्गः ।
तत्रस्थाभिः पुरयुवतिभिः पीतवस्त्राम्बुजश्रीः
सर्धिरामः समगमदसौ रद्धमध्यं मुकुन्दः ॥ ८२३ ॥

शृङ्गारी पुरनागरीषु विदुषां वृन्देऽऽश्रुतो बलव-
स्तोमे हासरसो नृपेषु बलवान्वीरः स्वपित्रोर्दया ।
भोजार्थीशमयानकोऽप्यविदुषां वीमत्सरूपो नृपो

शान्तो योगिषु वृष्णिराद स्वयमसौ भक्त्याश्रयः प्राविशत् ॥ ८२४ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः ।
आससादाय चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ ८२५ ॥

हस्ताभ्यां हस्तयोर्वद्धा पद्भ्यामेव च पादयोः ।
विचक्षणतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ ८२६ ॥

अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ।
शिरः शीष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ८२७ ॥

परिभ्रमणविशेषपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुद्धताम् ॥ ८२८ ॥

उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।
परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥ ८२९ ॥

तद्वलाघलवद्युद्धं समेताः सर्वयोपितः ।
ऊचुः परस्परं राजन्तानुकम्पा वरूथशः ॥ ८३० ॥

महानयं यताधर्मं एषां राजसभासदाम् ।
ये यलाघलवद्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः ॥ ८३१ ॥

क यज्ञसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसंनिभौ ।
क चातिसुकुमारद्वौ किशोरौ नास्यौवनौ ॥ ८३२ ॥

[क सप्तहायनौ यालौ केमौ मल्लौ व्यवस्थितौ ।
महानयमधर्मो हि भूपतौ पश्यति स्वयम् ॥ ८३३ ॥]

धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य धुवं भवेत् ।
यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ८३४ ॥

[अपरा ऊचुः ।]

न समां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।
अधुवन्विद्युयग्रशो नरः किन्विषमश्रुते ॥ ८३५ ॥

चलातः शत्रुमभितः कृष्णस्य यदनाम्बुजम् ।
धीश्रुतां श्रमवार्थुषं पद्मकोशमिवाम्बुभिः ॥ ८३६ ॥

[अन्या ऊचुः ।]

किं न पश्यत रामस्य मुपमाताम्रलोचनम् ।
मुष्टिकं प्रति सामर्थ्यं ह्यस्मत्संरम्भशोभनम् ॥ ८३७ ॥

[भग्न्या ऊचुः ।]

पुण्या यत ब्रजभुवो यदयं नृलिङ्ग-
गूढः पुराणपुराणो घनचित्रमाल्यः ।
गाः पालयन्सहवलः कणयन्स्त्रवेणुं
विक्रीडयाच्चति गिरिष्व रमार्चिताङ्गि ॥ ८३८ ॥

गोप्यस्तपः किमचरन्त्यदमुष्य रूपं
लाघण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यासिद्धम् ।
दृग्भिः पियन्त्यनुसवाभिन्नं दुरापं
एकान्तधाम यशसः धिय ईश्वरस्य ॥ ८३९ ॥

या दोहनेऽवहने मयनोपलेप-
प्रेङ्गेङ्गन्तर्भरुदितोक्षणाजान्ता ।
गायन्ति चैनमनुरक्तधियोऽथुकण्ठ्यो
धन्या ब्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः ॥ ८४० ॥

प्रातर्ब्रजाद् ब्रजत आविशतश्च सायं
गोभिः समं कणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ।
निर्गम्य तूर्णमवलाः पथि भूरिपुण्याः
पश्यन्ति सस्मितमुखं सद्यश्चलोकम् ॥ ८४१ ॥

एवं प्रभापमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो विभुः ।
शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभः ॥ ८४२ ॥
सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रद्वेहशुचातुरौ ।
पितरायन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम् ॥ ८४३ ॥
तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरो ।
युयुधाते यथाम्यायं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ ८४४ ॥
भगवद्वात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेपनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्लानिमवाप ह ॥ ८४५ ॥
स द्येनवेग उत्प्लुत्य मुष्टीकृत्य कराबुधौ ।
भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यवाधत ।
नाचलत्तत्प्रहारेण सग्भिर्हन्त इव द्विपः ॥ ८४६ ॥

[जानुभिश्चात्मनिर्घोषैः शिरः शिरसि घट्टनैः ।
 अशस्त्रमतिघोरं च तयोर्युद्धं सुदारुणम् ॥ ८४७ ॥
 यावद्यावच्च चाणूरो युयुधे हरिणा सह ।
 प्राणहानिमवापाभ्यां (१) तावत्तावन्नवं नवम् ।
 कृष्णोऽपि युयुधे तेन लीलयैव जगत्पतिः ॥ ८४८ ॥
 यलक्षयं विवृद्धिं च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः ।
 धारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥ ८४९ ॥
 मृदङ्गादिषु तूर्येषु प्रतिपिद्धेषु तत्क्षणात् ।
 खे स्यागतानि वाद्यानि देवतूर्याण्यवाद्यन् ॥ ८५० ॥
 जय गोविन्द चाणूरं जय केशव दानवम् ।
 अन्तर्धानगता देव्यस्तदोच्चुस्ताः प्रहर्षिताः ॥ ८५१ ॥
 चाणूरेण चिरं कालं क्रोडित्वा मधुसूदनः ।]
 बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः ।
 भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ।
 विस्त्रस्ताकल्पकेशस्त्रागिन्द्रभ्यज इवापतत् ॥ ८५२ ॥
 तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ।
 यलभद्रेण यलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ ८५३ ॥
 प्रवेपितः स रुधिरमुद्रममुखतोऽर्दितः ।
 व्यसुः पपातोर्भ्युपस्थे धाताहत इवाङ्घ्रिपः ॥ ८५४ ॥
 ततः कुटमनुप्राप्तो रामः प्रहरतां वरः ।
 अवधील्लीलया राजन्सावहं धाममुष्टिना ॥ ८५५ ॥
 तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षकः ।
 द्विधा दीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ ८५६ ॥
 चाणूरे मुष्टिके कृटे शले तोशलके हते ।
 शोपाः प्रदुद्रुवुर्महताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ८५७ ॥
 []
 गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजहतुः ॥ ८५८ ॥

[भाग० १०.४४.१-२९]

[]

ऋते कंसं विप्रमुष्याः साधवः साधु साध्विति ॥ ८५९ ॥

हृतेषु मल्लघर्येषु विद्रुतेषु च भोजपाद ।

ध्यवारयत्स्वतूयाणि वान्यं चेदमुवाच ह ॥ ८६० ॥

निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ।

धनं हरत गोपानां नन्दं यधीत दुर्मतिम् ॥ ८६१ ॥

वसुदेवस्तु कुर्मंघा हस्यतामाश्वसत्तमः ।

उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपश्रगः ॥ ८६२ ॥

पर्वं विकथमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ।

लघिमनोत्पत्य तरसा मच्चमुत्तुङ्गमारुहत् ॥ ८६३ ॥

तमाविशन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ।

मनस्वी सहस्रोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥ ८६४ ॥

तं खड्गपाणि विचरन्तमाशु

श्येनं यथा दक्षिणस्वयमम्बरे ।

समग्रहीदुर्विपहोग्रतेजा

यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ८६५ ॥

प्रसह्य केशेषु चलत्किरीटं

निपात्य रङ्गोपरि तुङ्गमश्वात् ।

तस्योपरिप्रात्स्वयमब्जनाभः

पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः ॥ ८६६ ॥

तं संपरेतं विचरुर्प भूमौ

हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः ।

हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभू-

दुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ॥ ८६७ ॥

स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं

पिवन्वदन्वा विचरन्स्वपञ्चवसन् ।

ददर्श चक्रायुधमग्रतो यत-

स्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ८६८ ॥

तस्यानुगा भ्रातरोऽष्टौ कङ्कन्यग्रोधकादयः ।

अभ्यधावन्नामिकुब्धा भ्रातुर्निर्देशकारिणः ॥ ८६९ ॥

तथातिरमसांस्तांस्तु संयत्तान्योहिणीसुतः ।

अहन्पारिधमुद्यम्य पशूनि च मृगाधिपः ॥ ८७० ॥

नेदुर्दुम्भयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ।
 पुष्पैः किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ॥ ८७१ ॥
 तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ।
 तत्राभीयुर्विनिम्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ॥ ८७२ ॥
 शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिङ्ग्य शोचतीः ।
 विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ॥ ८७३ ॥
 हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल ।
 त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ८७४ ॥
 त्वया विरहिता पत्या पुरीथं पुरुषर्षभ ।
 न शोभते घयमिद्य निवृत्तोत्सवमङ्गला ॥ ८७५ ॥
 अनागतां त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्लवणम् ।
 तेनेमां भो दशां नीतो भूत भुक्तो लभेत शम् ॥ ८७६ ॥
 सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवोऽप्ययः ।
 गौता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ॥ ८७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजयोपित आभ्वास्य भगवांल्लोकपावनः ।
 यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ८७८ ॥
 मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बन्धनात् ।
 कृष्णरामौ घवन्दाते शिरसास्पृश्य पादयोः ॥ ८७९ ॥
 देवकी घसुदेवश्च विश्वाय जगदीश्वरौ ।
 कृतसंयादनीं पुत्रीं सस्यजाते नशाङ्कितौ ॥ ८८० ॥
 [प्रसह्य हत्वा हस्तीन्द्रं मल्लेन्द्रान्मल्ललीलया ।
 भीमत्सचरितं कंसं सर्वाभत्सममारयत् ॥ ८८१ ॥]

[भाग. १०-४४. ३०-५१]

अथ सूची ॥

नारीणामसमञ्जसाकुलहृदां हृष्यद्भुजैः पूजितः
 पित्रोः प्रेमभयाद्रंगद्रुदगिरा संरम्भसंवर्धितः ।
 चाणूरं भगवान्वलश्च यलयांस्तं मुष्टिकं लीलया
 निश्चेष्टं विदधे हृटेन धरणीमारोपहारक्षमः ॥ ८८२ ॥

दूरादाप्लुत्य कंसं करघलदसिकं केशपाशे गृहीत्वा
मञ्चादुत्थाप्य कोपस्फुरदुरुभुजभृद् भूमिपृष्ठे निपात्य ।
कृष्णः पश्यत्सु भूपेष्वतिमुदितमनाः कौतुकेनैव हत्वा
प्रादात्पादारविन्दद्वयनतपदवीमेव चः श्रेयसेऽस्तु ॥ ८८३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

पितरावुपलब्धार्थी विदित्वा पुरुषोत्तमः ।
मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् ॥ ८८४ ॥
उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्यतर्पभः ।
प्रश्रयायनतः श्रीमानम्ब तातेति सादरम् ॥ ८८५ ॥
नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि ।
बाल्यपौगण्डकेशोराः पुत्राभ्यामभयन्कचित् ॥ ८८६ ॥
न लब्धो वैद्यहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके ।
यां बालाः पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदम् ॥ ८८७ ॥
सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोपितो यतः ।
न तयोर्योति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ८८८ ॥
यस्तयोरारमजः कल्प आत्मना च धनेन च ।
धृति न दद्यात्सं प्रेत्य स्वमांसं पादयन्ति हि ॥ ८८९ ॥
मातरं पितरं धृष्टं सार्धं भार्या सुतं शिशुम् ।
गुरुं विप्रं विपन्नं च कल्योऽबिभ्रच्छ्रुसन्मृतः ॥ ८९० ॥
तन्नायकल्पयोः कंसाश्रित्यमुद्रिगचेतसोः ।
मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा यामनर्चतोः ॥ ८९१ ॥
तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातनौ परतन्त्रयोः ।
भकुर्वतोर्वा शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ८९२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ।
मोदितायङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुमुदम् ॥ ८९३ ॥
सिखन्तायक्षुधाराभिः क्लृप्ताशेन चावृतौ ।
न किञ्चिदूचतु राजन्याप्पकण्ठौ विमोहितौ ॥ ८९४ ॥
पथमाभ्यास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः ।
मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्मृषम् ॥ ८९५ ॥

आह चास्मान्महाराज प्रजा आक्षप्तुमर्हसि ।
 ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने ॥ ८९६ ॥
 मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ।
 बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ ८९७ ॥
 सर्वान्स्यद्वातिसंघान्दिग्भ्यः कंसमयाद्रतान् ।
 यदुवृण्वन्धकमधुदाशार्हकुकुराञ्चकान् ।
 म्यवासयत्स्वगेहेषु विसैः संतर्प्य विश्वकृत् ॥ ८९८ ॥
 कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ।
 गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥ ८९९ ॥
 वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दघटनाम्बुजम् ।
 नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् ॥ ९०० ॥

[भाग० १०.४५ १-१८]

अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः ।
 संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः ॥ ९०१ ॥
 पितर्युग्माभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भूशम् ।
 पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि ॥ ९०२ ॥
 स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ।
 शिशून्धुभिस्तृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ॥ ९०३ ॥
 यात यूयं व्रज तात धयं च स्नेहदुःखितान् ।
 शातीन्धो द्रष्टुमेप्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ ९०४ ॥
 एवं साम्त्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः ।
 घासोलंकारकुप्याद्यैर्हयामास सादरम् ॥ ९०५ ॥
 इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः ।
 पूरयन्नशुभनेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ ॥ ९०६ ॥

[भाग० १०.४५.२०-२५]

अथ सूची ॥

शौरिः प्रतिमनाश्चकार सुतयो राजम्यवृत्तां क्रियां
गर्गणाथ पुरोधसातिमहसा लक्षं गवां प्राददात् ।
सर्वज्ञावपि लौकिकीं गतिमितौ सांदीपनेरादरा-
द्विधाभ्यासकृते बृहस्पतिमतेर्गोहं गुरोर्जग्मतुः ॥ ९०७ ॥
तस्मादासाद्य विद्याः कतिपयदिवसैर्दक्षिणामर्थतः स्वां
तेन प्रीतः सुतं मे वितर करुणया भक्तिवश्यो मुकुन्दः ।
हत्वा शङ्खं पयोधौ यमनृपतिपुरीमेत्य विप्रस्य पुत्रं
नीत्वा प्रादादमुष्मै सपदि बलयुतः स्वां पुरीमाजगाम ॥ ९०८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥ ९०९ ॥
तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ ९१० ॥
गच्छोद्धव ब्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद्वियोगार्थं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ९११ ॥
ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे ताम्बिभर्म्यहम् ॥ ९१२ ॥
मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठधविह्वलाः ॥ ९१३ ॥
धारयन्त्यतिदुर्द्वेष्टेण प्रायः प्राणान्कथंचन ।
प्रत्यागमनसंदेशैर्विह्वल्यो मे मद्रात्मिकाः ॥ ९१४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त उद्धवो राजम्संदेशान्भर्तुपटतः ।
अदास्य रथमारुह्य श्रवणौ नन्दगोकुलम् ॥ ९१५ ॥
प्राप्तां नन्दग्रजं धीमात्रिम्लोचति विभावसां ।
छन्नपानः प्राविशतां पशूनां सुररेणुभिः ॥ ९१६ ॥
धासितार्थे नियुध्यद्भिर्नादितं शृष्णिमिर्घृष्टैः ।
घरन्तीभिश्च घाघ्राभिरुधोभारैः स्ववत्सकान् ॥ ९१७ ॥

इतस्ततो विलङ्घ्यद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।

गोदोहशब्दाभिरव वेणूनां निस्वनेन च ॥ ९१८ ॥

गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि घलरुष्णयोः ।

स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥ ९१९ ॥

अग्नयर्कातिथिर्गोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।

धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ ९२० ॥

सर्धतः पुष्पितघनं दिजालिकुलनादितम् ।

हंसकारण्डवाकीर्णं पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ ९२१ ॥

तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।

नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ ९२२ ॥

भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ।

गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः ॥ ९२३ ॥

कश्चिदङ्ग महाभाग सखा नः शूरनन्दनः ।

आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः ॥ ९२४ ॥

दिष्ट्वा कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।

साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा ॥ ९२५ ॥

अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ।

गोपाग्रजं चात्मनाथं गावो धृन्दावन गिरिम् ॥ ९२६ ॥

अथायास्यति गोविन्दः स्वजनान्सकृदीक्षितम् ।

हितं द्रक्ष्याम तद्वन्नं सुनासं सस्मितेक्षणम् ॥ ९२७ ॥

दावाग्नेर्वार्तवर्षाञ्च विषसर्पाञ्च रक्षिताः ।

दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ९२८ ॥

स्मरतां कृष्णरीयाणि लीलापाङ्गनिरीक्षितम् ।

हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिषीलाः क्रियाः ॥ ९२९ ॥

अथ सूची ॥

शौरिः प्रीतमनाश्चकार सुतयो राजम्यवृत्तां क्रियां
गर्गेणाथ पुरोधसातिमहसा लक्षं गवां प्राददात् ।
सर्वज्ञावपि लौकिकीं गतिमितौ सांदीपनेरादरा-
द्विद्याभ्यासकृते बृहस्पतिमतेर्गेहं गुरोर्जग्मतुः ॥ ९०७ ॥
तस्मादासाद्य विद्याः कतिपयदिवसैर्दक्षिणामार्धितः स्वां
तेन प्रीतः सुतं मे वितर करुणया भक्तिवश्यो मुकुन्दः ।
हत्वा शङ्खं पयोधौ यमनृपतिपुरीमेत्य विप्रस्य पुत्रं
नीत्वा प्रादादमुष्मै सपदि बलयुतः स्वां पुरीमाजगाम ॥ ९०८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षाबुद्धयो युद्धिसत्तमः ॥ ९०९ ॥
तमाह भगवान्प्रेष्टं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ ९१० ॥
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद्रियोगार्धं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ९११ ॥
सा भम्भनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्मिमम्यहम् ॥ ९१२ ॥
मयि ताः प्रेयसां प्रेष्टे दूरस्थे गोकुलत्रियः ।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठयविद्वलाः ॥ ९१३ ॥
धारयन्त्यतिरुच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन ।
प्रत्यागमनसंदेशैर्वह्न्यो मे मदात्मिकाः ॥ ९१४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त उद्धवो राजसंदेशाभर्तुराहतः ।
आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ९१५ ॥
प्राप्तो नन्दप्रजं श्रीमात्रिम्लोचति विभावसौ ।
छन्नयानः प्रविशतां पद्मानां सुररेणुभिः ॥ ९१६ ॥
यासितार्थे नियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिमिवैषः ।
चरन्तीभिश्च धाम्नाभिरुधोमरैः स्वरत्सकान् ॥ ९१७ ॥

इतस्ततो विलङ्घद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।
गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निस्वनेन च ॥ ९१८ ॥

गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ।
स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥ ९१९ ॥

अग्रधर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।
धूपदीपैश्च मात्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ ९२० ॥

सर्वतः पुष्पितवनं दिजालिकुलनादितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णं पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ ९२१ ॥

- तमागर्तं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।
नन्दः प्रीतः परिप्यज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ ९२२ ॥

भोजितं परमाग्नेन संविष्टं कशिपौ सुप्तम् ।
गतधर्मं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः ॥ ९२३ ॥

कश्चिदङ्ग महाभाग सखा नः शूरनन्दनः ।
आस्ते कुशल्पपत्याधैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः ॥ ९२४ ॥

दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।
साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा ॥ ९२५ ॥

अपि स्मरति नः कृष्णो भातरं सुहृदः सखीन् ।
गोपान्द्रजं चात्मनार्थं गाथो धृन्दावनं गिरिम् ॥ ९२६ ॥

अधायास्यति गोविन्दः स्वजनान्सहृदीक्षितम् ।
दितं द्रक्ष्याम तद्वन्नं सुनासं सस्मितेक्षणम् ॥ ९२७ ॥

दावाग्नेर्वातवर्षाञ्च विषसर्पाञ्च रक्षिताः ।
दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ९२८ ॥

स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापाद्गुनिरीक्षितम् ।
हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिषिलाः क्रियाः ॥ ९२९ ॥

सरिच्छैलवनोद्देशाम्बुकुन्दपदभूपितान् ।
 आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम् ॥ ९३० ॥
 मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ ।
 सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा ॥ ९३१ ॥
 कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ।
 भवाधिष्ठां लीलयैव पशानिव मृगाधिपः ॥ ९३२ ॥
 तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवैभराद् ।
 धमञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्विरिम् ॥ ९३३ ॥
 प्रलम्बो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो वकादयः ।
 दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया ॥ ९३४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृष्णानुरक्तधीः ।
 अश्रुकण्ठोऽभवत्तूर्णो प्रेमप्रसरविह्वलः ॥ ९३५ ॥
 यशोदाकर्ण्य नामानि पुत्रस्याचरितानि च ।
 स्मरन्त्यश्रूण्यवास्त्राक्षीस्त्रोहस्नुतपयोधरा ॥ ९३६ ॥
 तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः ।
 वीक्ष्यान्तरागं परमं नन्दमाहोदयो मुदा ॥ ९३७ ॥

उद्धय उवाच ।

पुष्यां श्लाघ्यतमौ नूनं वेहिनामिह मानद ।
 नारायणेऽपिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ९३८ ॥

[भाग० १०-४६-१-३०]

अथ सूचनम् ॥

नन्दस्यान्तिकमेत्य यादवपतेऽल्लोक्यहेतोर्हरेः
 सानन्दं माहिमानमुत्सुकमना जल्पन्गुणानादरात् ।
 आश्वास्य प्रियवाचिकेन बहुशो नन्दं यशोदामपि
 प्रीतः प्रेमनिबद्धगद्गदागिरा निन्ये निशा उद्धवः ॥ ९३९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

त वीक्ष्य कृष्णानुचर व्रजस्त्रिय
प्रलम्बबाहुं नवकजलोचनम् ।
पाताम्बर पुष्करमालिन लस-
न्मुखारविन्द परिमृष्टकुण्डलम् ॥ ९४० ॥

शुचिस्मिता कोऽयमपीच्यदर्शन
कृतञ्च कस्याच्युतवेपथूपण ।
इति स्म सर्वा परिचवृत्सुका-
स्तमुत्तमश्लोकपदाम्बुजाश्रयम् ॥ ९४१ ॥

त प्रश्रयेणावनता सुसत्कृत
प्रवृद्धहासेक्षणसूनुतादिभि ।
रहस्यपृच्छलुपनिष्मासने
विज्ञाय सदेशहर रमापते ॥ ९४२ ॥

गोप्य ऊचु ।

जानीमस्त्वा यदुपते पार्षद समुपागतम् ।
भर्त्रेह प्रेषित पित्रोर्भगान्प्रियचिकीर्षया ॥ ९४३ ॥

अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीय न चक्ष्महे ।
कैहानुबन्धो यन्धूना मुनेरपि सुदुस्त्यज ॥ ९४४ ॥

अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थमिडम्बनम् ।
पुमि स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनस्स्विव पदपदै ॥ ९४५ ॥

नि स्व त्यजन्ति गणिता अरूप नृपति प्रजा ।
अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥ ९४६ ॥

पगा वीतफल वृक्ष भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ।
दग्ध मृगा यथारण्य जाये भुक्त्वा रता स्त्रियम् ॥ ९४७ ॥

इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्यायमानमा ।
वृष्णदूते व्रज याते उद्धवे त्यक्तलौकिना ॥ ९४८ ॥

गायन्त्य प्रियकर्माणि हृदन्त्यो विगतद्विय ।
तस्य सस्मृत्य सस्मृत्य यानि वैशोरयात्ययो ॥ ९४९ ॥

काचिम्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती कृष्णसंगमम् ।
प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ ९५० ॥

मधुप कितवबन्धो मा स्पृशाद्भ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः ।
ब्रह्म मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ ९५१ ॥
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्प्रेजेऽस्मान्भवादृक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
ह्यपि यत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ ९५२ ॥
किमिह बहु पङ्क्तिं गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ ९५३ ॥
दिवि सुवि च रसायां काः स्त्रियस्तदुपायाः
कपटरुचिरहासभ्रूविभ्रमस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्चयं का
ह्यपि च कृष्णपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ ९५४ ॥
विसृज शिरसि पादं वेदयहं चादुकारै-
रनुनयविदुपस्तेऽभ्येत्य दीर्घमुकुन्दात् ।
स्वकृत इह विसृष्टपत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किं तु संशेयमस्मिन् ॥ ९५५ ॥
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मो
स्त्रियमकृतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
यलिमपि बलि मत्वावेष्टपद् ध्याङ्गचय-
स्तदलमसितसर्पैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ ९५६ ॥
यदनुचरिनीलीलारुणपीयूषविमुद्
सदददनिधूतद्वन्द्वधर्मो विनष्टाः ।
नपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
यद्व १६ विहंगा मिश्रचर्या चरन्ति ॥ ९५७ ॥

वयमृतमिति जिह्मव्याहृतं श्रद्धधानाः
कुलिकस्तमिवोक्ताः कृष्णचध्वो हरिण्यः ।
ददृशुरसकृदेतत्तत्रस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्मण्यतामन्यवार्ता ॥ ९५८ ॥

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
धरय किमनुरुद्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग ।
नयसि कथमिहास्मान्दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वे
सततमुपसि सौम्य श्रीवधूः साकमास्ते ॥ ९५९ ॥

अपि वत्त मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगोहान्सौम्य यन्धूश्च गोपान् ।
कचिदपि स कथां नः किंकरीणां शृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्च्छयधास्यत्कदा नु ॥ ९६० ॥

[भाग० १०.४७.१-२१]

अथ सूचनम् ॥

गौर्पीनामथ कृष्णमग्नमनसामाकर्ण्य तज्जल्पितं
सद्यः श्रुष्टमना यियोगविधुरास्ता ह्यस्तुवन्नुद्धवम् ।
स्मृत्वा गद्गदया गिरा मधुरया तासां मनोऽमोदय-
त्संदिष्टानि घर्चांसि यानि हरिणा प्रांघ्राच तान्यादरात् ॥ ९६१ ॥

विश्वव्यापिनि विश्वकारिणि हरौ प्रायेण मग्नं मनो
युष्माकं मयि दूरगोऽपि गुरुणा भायेन तेन स्थिरम् ।
यामासाद्य निरस्त्ररेण नचिरेणानन्दकम्दायितं
यूयं योगिभिरप्यलभ्यमधुना नन्दन्तु यातव्यथाः ॥ ९६२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रियतमादिप्रमाकर्ण्य ब्रजयोषितः ।
ता ऊचुर्द्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ॥ ९६३ ॥

गोप्य ऊचुः ।

दिष्टयाहितो हतः कंसो यदृणां सानुगोऽयदृत् ।
दिष्टया तैर्ह्यधसर्वायैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ॥ ९६४ ॥

[अम्या ऊचुः ।]

काञ्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोपिताम् ।
प्रीतिं नः स्निग्धसर्वाङ्गहासोदारेक्षणार्चितः ॥ ९६५ ॥

[अम्या ऊचुः ।]

कथं रतिविशेषज्ञः प्रियः स पुरयोपिताम् ।
नानुयध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ॥ ९६६ ॥
अपि स्मरति नः साधो गोविन्दः प्रस्तुते क्वचित् ।
गोष्ठीमध्ये धरत्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे ॥ ९६७ ॥

[अम्या ऊचुः ।]

ताः किं निशाः स्मरति यस्तु तदा प्रियाभि-
र्यन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्कुरभ्य-
रेमे कणश्चरणनूपुरासगोष्ठ्या-
मस्माभिरोडितमनोऽकथः कदाचित् ॥ ९६८ ॥

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्तास्तत्कृतया शुचा ।
संजीवयिष्व नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ॥ ९६९ ॥

[अम्या ऊचुः ।]

कस्मात्कृष्ण इहायाति प्रातराज्यो हताहितः ।
नरेन्द्रकन्या उद्गाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्भूतः ॥ ९७० ॥

किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ।
श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ॥ ९७१ ॥

परं सौख्यं हि नैराश्रयं स्वैरिष्यप्याह पिङ्गला ।
तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा वुरत्यया ॥ ९७२ ॥

क उत्सहेत संत्यकुमुत्तमश्लोकसंविदम् ।
भनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरङ्गान्न च्यवते क्वचित् ॥ ९७३ ॥

सरिच्छैलयनोद्देशा गावो धेणुरवा इमे ।
संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ९७४ ॥

पुनः पुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुते वत ।
धीनिकेतैस्तत्पर्दकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ९७५ ॥

गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ।

माध्या गिरा हतधियः कथं तं विस्मरामहे ॥ ९७६ ॥

[भाग० १०.४७.३८-५१]

श्रीशुक उवाच ।

ततस्ताः कृष्णसंदेहैर्व्यपेतविरहज्वराः ।

उद्धवं पूजयांचकुर्वात्वात्मानमघोक्षजम् ॥ ९७७ ॥

उवास कतिचिन्मात्मान्गोपीनां विनुदब्धुचः ।

कृष्णलीलाकथा गायन्त्ययामास गोकुलम् ॥ ९७८ ॥

यावन्त्यहानि नन्दस्य ब्रजेऽचात्सीत्स उद्धवः ।

ब्रजौकसां क्षणप्रायाप्यासन्कृष्णस्य धार्तया ॥ ९७९ ॥

सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितद्रुमान् ।

कृष्णं संस्मारयन्नेमे हरिदासो ब्रजौकसाम् ॥ ९८० ॥

हृद्वैद्यमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्रवम् ।

उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यात्रिदं जगौ ॥ ९८१ ॥

[उद्धव उवाच ।]

एताः परं तनुभृतो ननु गोपवध्वो

गोविन्द एवमखिलात्मनि मूढभावाः ।

पाच्छन्ति यं भवामियो मुनयो चयं च

किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ ९८२ ॥

केमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः

कृष्णे कः क्षेप परमात्मनि रुढभावः ।

नन्वाश्वरो नु भजतो विदुषोऽपि साक्षा-

च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ९८३ ॥

नायं धियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः

स्वय्योपितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।

रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-

लम्भाशिपां य उदगाद् ब्रजयद्गुपीनाम् ॥ ९८४ ॥

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
 धृन्दावने किमपि गुल्मलतौपधीनाम् ।
 या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
 भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ९८५ ॥
 यद्वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामै-
 योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ।
 कृष्णस्य तद्भगवतः प्रपदाराविन्दं
 तप्तस्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥ ९८६ ॥

धन्वे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।
 यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ९८७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नन्दमैव च ।
 गोपानामन्य दाशार्हो यास्यन्नारुह्ये रथम् ॥ ९८८ ॥
 तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ।
 नन्दादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥ ९८९ ॥
 मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रयाः ।
 धाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ९९० ॥
 कर्मभिर्नान्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया ।
 मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ९९१ ॥
 एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप ।
 उद्धयः पुनरागच्छन्मधुरां कृष्णपालिताम् ॥ ९९२ ॥
 कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं ब्रजौकसाम् ।
 यासुदेवाय रामाय राक्षे चोपायनाम्यदात् ॥ ९९३ ॥

[भाग० १०.४०.३८-५१]

अथ सूचनम् ॥

श्रीकृष्णः कृष्णामरेण भगवानासाद्य कुञ्जागृहं
 रेमे कोटिमनोजसुन्दरतनुः संपाद्य तस्याः प्रियम् ।
 धीरामेण सहोद्धवेन सहितो भूयो विमृष्यादरा-
 दङ्गराध्रममाजगाम जगतामानन्दकम्दाङ्कुरः ॥ ९९४ ॥

अक्षरः प्रथमं प्रणम्य शिवसा पादारविन्दं हयो-
 रानन्दाम्बुधिमध्यमग्नद्वयस्तुष्टाव तावादरात् ।
 संतुष्टो भगवानमुष्य वचसा संस्तूय तत्संगमं
 तस्मै स्मेरसरोजसुन्दरमुखः प्रोवाच किञ्चिन्मुदा ॥ ९९५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो यन्धुश्च नित्यदा ।
 धर्मं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकम्प्याः प्रजा हि वः ॥ ९९६ ॥

भवद्विधा महाभागा निषेध्या अहंसत्तमाः ।
 श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न संशयः ॥ ९९७ ॥

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
 ते पुनस्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ९९८ ॥

स भवान्सुहृदां चैव श्रेयान्श्रेयश्चिकीर्षया ।
 जिज्ञासार्थं पाण्डवानां गच्छस्व गजसाङ्गयम् ९९९ ॥

पितर्युपरते धालाः सह मात्रा सुदुःखिताः ।
 आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ॥ १००० ॥

तेषु राज्ञाम्बिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ।
 समो न वर्तते नूनं स पुत्रवशगोऽम्बदक् ॥ १००१ ॥

गच्छ आनीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा ।
 विशाय तद्विधास्यामौ यथा शं सुहृदां भवेत् ॥ १००२ ॥

इत्यश्रूरं समादिश्य भगवान्हरिरीश्वरः ।
 संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वमयनं ययौ ॥ १००३ ॥

[भाग० १००४८-१९-१९]

श्रीशुक उवाच ।

स गत्वा ह्यस्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशोङ्कितम् ।
 ददर्श तत्राम्बिकेयं समीपं विदुरं पृथाम् ॥ १००४ ॥

सहपुत्रं धार्मिकं च भारद्वाजं सगीतमम् ।
 कर्णं सुयोधनं द्रोणिं पाण्डवान्सुहृदोऽपरान् ॥ १००५ ॥

यथावदुपसंगम्य बन्धुभिर्गोन्दिनीसुतः ।
 संपृष्टस्तैः सुहृद्भारती स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥ १००६ ॥
 उवाच कतिचिन्मासान्तराब्धौ वृत्तविवित्सया ।
 दुष्प्रजस्यल्पसारस्य खलच्छन्दानुवर्तिनः ॥ १००७ ॥
 तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् ।
 प्रजानुरागं पार्थेयु नसहद्भिश्चिकीर्षितम् ॥ १००८ ॥
 कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद्वरदानाद्यपेशलम् ।
 आचक्ष्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ॥ १००९ ॥
 पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तम् ।
 उवाच जन्मनिलयं स्मरन्त्यश्रुकलेक्षणा ॥ १०१० ॥
 अपि स्मरन्ति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च माम् ।
 भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ १०११ ॥
 भ्रात्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
 पैतृष्वसेयान्स्मरति रामश्चाभ्युरुहेक्षणः ॥ १०१२ ॥
 सपत्नमभ्ये शोचन्तीं दृकाणां हरिणीमिव ।
 सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् ॥ १०१३ ॥
 कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
 प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीम् ॥ १०१४ ॥
 नान्यत्तत्र पदाम्भोजात्पश्यामः शरणं नृणाम् ।
 विभ्यतां मृत्युसंसारदीश्वरस्यापवर्णिकात् ॥ १०१५ ॥
 नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १०१६ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम् ।
 प्रादुद्बुधः पिता राजन्भवतां प्रपितामही ॥ १०१७ ॥
 समदुःखमुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशः ।
 सान्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥ १०१८ ॥
 यास्यन्राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् ।
 अवदत्सुहृदां मध्ये बन्धुभिः सौहृदोदितम् ॥ १०१९ ॥

अक्रूर उवाच ।

भो भो वैचित्रवीर्यं त्वं गुरुणां कीर्तिवर्धन ।
 आतर्युपरते पाण्डावधुनासनमास्थितः ॥ १०२० ॥
 धर्मेण पालयन्तुर्वी प्रजाः शीलेन रञ्जयन् ।
 वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि ॥ १०२१ ॥
 अन्यथा त्वाचरंल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः ।
 तस्मात्समत्वे वर्तस्व पाण्डवेष्वात्मजेषु च ॥ १०२२ ॥
 नेह चात्यन्तसंवासः कस्यचित्केनचित्सह ।
 राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः ॥ १०२३ ॥
 एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
 एकोऽनुभुङ्क्ते स्वकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ १०२४ ॥

[भाग० १०.४९.१-२१]

[जायमानो हरेदारान्वर्धमानो हरेद्धनम् ।
 म्रियमाणो हरेत्प्राणाग्नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥ १०२५ ॥]
 अधर्मोपचितं धितं हरन्त्यन्येऽल्पमेधसः ।
 संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ १०२६ ॥
 पुष्पाति यानधर्मेण स्वयुद्धया तमपण्डितम् ।
 तै कृतार्थं ग्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः ॥ १०२७ ॥
 स्वयं किलिपमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः ।
 असिद्धार्थो विशत्यन्धं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥ १०२८ ॥
 तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्रमायामनोरथम् ।
 वीक्ष्यात्मन्यात्मनात्मानं समः शान्तो भय प्रभो ॥ १०२९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा यदसि कल्याणीं चार्चं दानपते भवान् ।
 तथानया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम् ॥ १०३० ॥
 तथापि सन्तुता सौम्य इद्दि न स्वीयते चले ।
 पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १०३१ ॥
 ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् ।
 भूमेर्भारतवताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ १०३२ ॥

यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं
 सृष्टा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः ।
 तस्मै नमो दुरत्वबोधविहारतन्त्र-
 संसारचक्रगतये परमेश्वराय ॥ १०३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादधः ।
 बुद्धिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ॥ १०३४ ॥
 शशांस रामकृष्णाभ्यां धूतराग्नविचेष्टितम् ।
 पाण्डवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ॥ १०३५ ॥

[भाग० १०.४१.१२-३१]

मथ सूचनम् ॥

जरासंधः श्रुत्वा निधनमधुना भोजनृपतेः
 सुते सद्यः प्राप्ते रुदितनयने वीक्ष्य विभनाः ।
 बलेन प्रोन्मीलज्जलधिगुरणा हन्त मधुरा-
 मकस्मात्संरुद्धां यदुपतिपुरीरत्नमकरोत् ॥ १०३६ ॥
 प्राप्तं तत्र बल विलोभ्य भगवाब्जात्वा जरायाः सुतं
 तन्नाशाय विमृश्य दैवतरथावारुहा दिव्यायुधः ।
 श्रीरामेण सह प्रपन्नमयनुद्गारापहारक्रम-
 स्तत्सैन्यानि जघान संयति पुनर्युद्धाय तत्याज तम् ॥ १०३७ ॥
 चारान्सप्तदश प्रसिद्धभुजभृद्युद्धं विधायादरा-
 दुद्दीप्तं यदुभिर्जि [तं ?] भगवता त्यक्तः पुरीं प्राविशत् ।
 निस्तेजा भगधाधिपो मधुरिपोर्वीर्येण बाहो रतो
 राक्षे वै यवनाधिपाय महते शाल्वं नृपं प्राहिणोत् ॥ १०३८ ॥
 आयाते पवनेश्वरे मधुपुरीं भर्गप्रसादैर्यदु-
 धेणीजे त्वरितं विभाव्य भगवांस्त्राणे यदूनां हरिः ।
 मध्येसिन्धु मनोऽदुर्गकरणं त्वष्ट्रे विचार्यादिश-
 श्रीत्वा तत्र जनान्स्त्रयं रिपुपुरे मार्गादसौ निर्गतः ॥ १०३९ ॥
 निर्णीयाग्रे यजन्तं हरिरिति यवनो नारदप्रोक्तचिह्नैः
 पश्चादुद्राव हस्ताकलित इव हरिस्तद्गुहान्तर्विधेश ।
 यस्यां मांघातुपुत्रस्त्रिदशपतिपुरीरक्षणप्रीतिमद्भि-
 दैर्धैः प्राप्तप्रमादः श्रममिव चपुषासाद्य शेते सुखेन ॥ १०४० ॥

तं ज्ञात्वाच्युतमाचरुर्प यवनः कोपात्पदद्वन्द्वयो-
 स्तन्नेत्रानलरोचिषा प्रसरता नीतः क्षणाद्भस्मताम् ।
 श्रीवत्साङ्घितवक्षसं नवघनश्यामामिरामाकृतिं
 राजा कृष्णमवेक्ष्य विस्मितमनाः प्रपच्छ को वा भवान् ॥ १०३१ ॥

पृष्टः प्रोवाच कृष्णं स्मितसुभगमुखो मेघगम्भीरवाचा
 वानर्पायुषैः प्रकुर्वन्मनसि नरपतेर्हन्त हार्पङ्कुराणि ।
 यावन्मत्ता (?) मतावज्जगति निगदितुं नास्ति कस्यापि शक्तिः
 कृष्णोऽहं वासुदेवः समजनिपि धराभारसंहारकारी ॥ १०३२ ॥

विष्णुं विलोक्य पुरतः पद्मयोः प्रणम्य
 तुष्टाय किं च मुञ्चकुन्दमहामहीन्द्रः ।
 ब्राह्मं वपुः समधिगम्य मयि प्रसादा-
 ल्लोभो भवेत्स्यमिति तं भगवानुवाच ॥ १०३३ ॥
 आगत्य संयाति निहत्य रिपोर्यलानि
 स्थां द्वारकां प्रति धनानि नयन्मुकुन्दः ।
 दुराग्निशम्य मगधाधिपतिर्मनुष्य-
 लीलाधरं हरिमसौ तरसान्वधावत् ॥ १०३४ ॥
 लीलापलायनपरायणकौतुकेन
 तौ चेत्तुः क्वचन पश्यति मागधेऽपि ।
 गोमत्तमौलिमधिरहा ततोऽपि दाहा-
 दुत्प्लुत्य सिन्धुपरिक्षां नगरीमुपेतौ ॥ १०३५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

भानर्ताधिपतिः श्रीमान्नेवतो रेवतीं सुताम् ।
 ब्रह्मणा नोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥ १०३६ ॥
 भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरुग्रह ।
 वैदर्भी भीष्मकमुनां श्रियो माशां स्वयंररे ॥ १०३७ ॥
 प्रमथ्य तरसा राक्षः शाल्यार्द्धाश्चैवपक्षगान् ।
 पश्यतां मर्त्यलोकानां ताश्चपुत्र सुधामिव ॥ १०३८ ॥

राजोवाच ।

भगवाग्भीष्मकमुनां राक्षिणो गन्धिराननाम् ।
 राक्षसेन धियाहेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १०३९ ॥

भगवन्भ्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।

यथा मागधशाल्वादीक्षित्वा कन्यामपाहरत् ॥ १०५० ॥

पुण्या महाफलाः साध्वीर्माध्वीर्लोकमलापहाः ।

को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ १०५१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजासीन्द्राष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।

तस्य पद्माभवम्पुत्राः कन्यैका च धरानना ॥ १०५२ ॥

रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मयाहुरनन्तरः ।

रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ १०५३ ॥

सौपथ्यस्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ।

गृहागतैर्गायमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ १०५४ ॥

तां बुद्धिलक्ष्णौदार्यरूपशीलगुणाभयाम् ।

कृष्णः स्वसदृशीं भार्यां समुद्रोदुं मनो दधे ॥ १०५५ ॥

यन्धूनामिच्छतां दत्तुं कृष्णाय भगिनीं नृप ।

ततो निवार्य कृष्णस्य रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ १०५६ ॥

तद्वेत्स्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ।

विचिन्त्यातं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद् द्रुतम् ॥ १०५७ ॥

द्वारकां समभिप्रेत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।

अपश्यदाद्यं पुरुषमार्सीनं काञ्चनासने ॥ १०५८ ॥

दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुहा निजासनात् ।

उपवेद्याहंयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥ १०५९ ॥

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः ।

पाणिनामिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ १०६० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कथिद् द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ।

घर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥ १०६१ ॥

1050a T 'दृष्ट्वा' for दृष्ट्वामि 1051a T मद्रान्पुष्पाक्या. पुण्या. 1055a T
कृष्णाय सदृशी for कृष्ण स्वसदृशी 1056c T दृष्ट्वाद्विद् for कृष्णाय. 1058d
स समन्येय for समभिप्रेत्य

संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येनकेनचित् ।
 अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ १०६२ ॥
 असंतुष्टोऽसकृल्लोकानामेत्यपि सुरेश्वरः ।
 अकिंचनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वोद्भविव्वरः ॥ १०६३ ॥
 विभ्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमात्र ।
 निरहंकारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसासकृत् ॥ १०६४ ॥
 कश्चिद्ब्रह्म कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि भजाः ।
 सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः त्व मे प्रियः ॥ १०६५ ॥
 यतस्त्वमागतो दुर्गे निस्तीर्येह यदृच्छया ।
 सर्वं नो ब्रह्मगुह्यं चेत्किं कार्यं करयाम ते ॥ १०६६ ॥
 यत्वं संकृष्टसंग्रहो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।
 लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ १०६७ ॥

[भाग० १०५२-१५-३६]

[रुक्मिण्या स्वयमेकान्ते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् ।
 मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्नमदर्शयत् ॥ १०६८ ॥]

रुक्मिण्युवाच ।

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर शृण्वतां ते
 निर्विन्द्य कर्णविधरैर्हरतोऽङ्गतापम् ।
 रूपं दशां दशिमतामखिलार्थलाभं
 त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ १०६९ ॥
 का त्वां मुकुन्द महती कुलशीलरूप-
 विद्यावयोद्विषणधामभिरात्मतुल्यम् ।
 धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कस्या
 काले नृसिंह नरलोकमनोभिषागम् ॥ १०७० ॥
 तन्मे भवान्बलु वृतः पतिरश्विनाया
 आत्मार्षितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
 मा पौरभागममिमर्शतु संघ आरा-
 द्रोमायुचन्मृगपतेर्बलिमभ्युजाश ॥ १०७१ ॥

पूर्तंष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र-
 गुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ।
 आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं
 गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ १०७२ ॥
 श्वेभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भा-
 ग्मुक्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
 निर्मथ्य चैद्यमगधेशवलं प्रसह्य
 मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥ १०७३ ॥
 अन्तःपुरान्तरचराननिहत्य बन्धू-
 स्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।
 पूर्वेद्युरास्ति महती कुलदेवियात्रा
 यस्यां बहिर्नयवधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ १०७४ ॥
 यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो
 घान्छन्त्युमापतिरिघात्मतमोपहत्यै ।
 यहाँम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं
 जह्यामसूत्रतकुशं शतजन्मभिः स्याम् ॥ १०७५ ॥

द्विज उवाच ।

इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेय मया कृताः ।
 विमृश्य कृत्यं यच्चात्र क्रियतां तद्वनन्तरम् ॥ १०७६ ॥

[भाग० १० पृ० १५-१४]

श्रीशुक उवाच ।

वैदर्भ्याः स ॥ संदेशं निशम्य यदुनन्दनः ।
 प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निजमब्रवीत् ॥ १०७७ ॥

धीभगवानुवाच ।

तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ।
 वेदाहं रक्मिणा द्वेषाम्ममोहाहो निवारितः ॥ १०७८ ॥
 तामानयिष्य उम्भय्य राजन्यापसदाम्भृधे ।
 मत्परामनयद्याद्भिधसोऽग्निशिखामिव ॥ १०७९ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ।
 रथः संयुज्यतामाशु दाक्षकेत्याह सारथिम् ॥ १०८० ॥
 स चाश्वैः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १०८१ ॥
 आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ।
 आनतादेकरात्रेण विदर्भानगमद्भयैः ॥ १०८२ ॥
 राजा तु कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः ।
 शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्माण्यकारयत् ॥ १०८३ ॥
 पुरं संमृष्टसंस्मिक्तमार्गं रथ्याचतुष्पथम् ।
 चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम् ॥ १०८४ ॥
 स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजोभ्यरभूपितैः ।
 जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ १०८५ ॥
 पितृन्देवांस्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नुप ।
 भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् ॥ १०८६ ॥
 सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 महताभ्यरथुग्मेन भूपितां भूपणोत्तमैः ॥ १०८७ ॥
 चक्रुः सामर्थ्यजुर्मन्त्रैर्वर्ध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ।
 पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ १०८८ ॥
 हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ।
 प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः ॥ १०८९ ॥
 एयं चेदिपती राजा दमघोषसुताय वै ।
 कारयामास धर्मज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १०९० ॥
 मदच्युम्निर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हर्ममालिभिः ।
 पद्मश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १०९१ ॥
 ततो विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ।
 निवेशयामास मुदा कलिपतान्यनिवेशने ॥ १०९२ ॥

तत्र शाल्वो जरासंधो दन्तवक्रो विदूरथः ।
 आजग्मुश्चैवपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः ।
 कृष्णरामद्विपो यत्ताः कन्यां चैवाय साधितुम् ॥ १०९३ ॥
 यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ।
 योत्स्यामः सहितास्तेन इति निश्चितमानसाः ।
 आजग्मुर्भुजः सर्वे समर्थबलवाहनाः ॥ १०९४ ॥
 श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीयनृपोद्यमम् ।
 कृष्णं त्वैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः ॥ १०९५ ॥
 बलेन महता सार्धं भ्रातृजेहपरिप्लुतः ।
 त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्राजाश्वरथपत्तिभिः ॥ १०९६ ॥
 भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ।
 प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा ॥ १०९७ ॥
 अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पमेधसः ।
 नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेदयत्र कारणम् ।
 सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः ॥ १०९८ ॥
 अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ।
 मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ १०९९ ॥
 दुर्भगाया नु मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ।
 देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती । ११०० ॥
 एवं चिन्तयती वाला गोविन्दहृतमानसा ।
 म्यमीलयत कालश्चा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥ ११०१ ॥
 एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ।
 दाम ऊर्ध्वजो नेत्रमस्फुरन्प्रियमापिणः ॥ ११०२ ॥
 अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ।
 अन्तःपुरचर्य देवीं राजपुत्रीं वदश ह ॥ ११०३ ॥
 सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ।
 आलक्ष्य लक्षणाभिशा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ ११०४ ॥

तस्या आवेदयत्प्राप्तं सरांसं यदुनन्दनम् ।
 उक्तं च संत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ११०५ ॥
 तमागतं समाक्षाय वैदर्भीं हृष्टमानसा ।
 नपश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यघ्ननाम सा ॥ ११०६ ॥
 प्रातौ श्रुत्वा स्वदहितुरुद्धाहप्रेक्षणोत्सुकौ ।
 अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ११०७ ॥
 मधुपर्कमुपानीय वासांसि वरजानि सः ।
 उपायनाम्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ११०८ ॥
 तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ।
 ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥ ११०९ ॥
 एषं राज्ञां समेतानां यथार्चीर्यं यथावयः ।
 यथावलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ १११० ॥
 कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ।
 आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तम्बुसपङ्कजम् ॥ ११११ ॥
 अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ।
 असावप्यनवद्यात्मा भैष्याः समुचितः पतिः ॥ १११२ ॥
 किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टखिलोककृत् ।
 अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ।
 एषं प्रेमकलावद्धा वदन्ति स्म पुरौकसः ॥ १११३ ॥
 पद्मधां विनिर्ययी द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ।
 सा चानुध्यायती सम्यङ् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ १११४ ॥
 जितवाङ् मातुभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ।
 गुप्ता राजभटेः शरैः मंनद्धैरुद्यतायुधैः ॥ १११५ ॥
 मृदङ्गराक्षपणवास्तूर्यमेर्यश्च जग्निरे ।
 नानोपहारवलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ॥ १११६ ॥
 श्वगन्धवस्त्राभरणैर्द्विजपत्यः स्वलंकृताः ।
 गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका घाघयादकाः ।
 परिचार्यं चर्षुं जग्मुः सूतमागधवन्दिनः ॥ १११७ ॥

भासाद्य देवयजनं धौतपादकराम्बुजा ।
 उपस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशाम्बिकास्तिकम् ॥ १११८ ॥
 तां वै प्रवयसो वालां विधिज्ञा विप्रयोपितः ।
 भवानीं चन्द्रयांचक्रुर्मवपत्नीं भवान्विताम् ॥ १११९ ॥
 ममस्ये त्वाम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसंतानयुतां शिवाम् ।
 भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ११२० ॥
 अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वास-स्नह्माल्यभूषणैः ।
 नानोपहारचलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ११२१ ॥
 विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः प्रत्येपुजत् ।
 लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेश्वभिः ॥ ११२२ ॥
 तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां युयुजुराशिपः ।
 ताम्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे चधूः ॥ ११२३ ॥
 मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाम्बिकागृहात् ।
 प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ११२४ ॥

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं
 सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ।
 श्यामां नितम्बार्पितरत्नमेखलां
 व्यञ्जस्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥ ११२५ ॥

शुचिस्मितां विम्बफलाघरद्युतिं
 शोणायमानद्विजकुन्दकुङ्कुलाम् ।
 पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं
 सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ।
 विलोक्य वीर्य मुमुहुः समागता
 यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ ११२६ ॥

यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहास-
 ब्रीडावलोक्य हतचेतस उज्जितास्त्राः ।
 पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता निमृदा
 यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥ ११२७ ॥

सैवं शनैश्चलयती पदपद्मकोशौ
 प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ।
 उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्क्तैः
 प्राप्तान्ह्रियैक्षत नृपान्ददृशेऽच्युतं सा ॥ ११२८ ॥

[भाग० १०.५३.१-५५]

[तदा मुदं यत्परमाप सा सती
 न शङ्क्यते वक्त्रशतैर्विवर्णितुम् ।
 यथा मुकुन्दस्य गुणा महीपते
 यथा समुद्रेषु च विन्दवो ह्यपाम् ॥ ११२९ ॥]

तां राजकन्यां रथमारुक्षतीं
 जहार कृष्णो द्विपतां समीक्षताम् ।
 रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं
 राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
 ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः
 शृगालमध्यादिव भागद्वन्द्वरिः ॥ ११३० ॥

तं मानिनः स्यामिभवं यदाक्षयं
 परैर्जरासंघवशा न सेहिरे ।
 अहो धिगस्मद्यश आत्तधन्यतां
 गोपैर्दृतं केसरिणां भृगैरिव ॥ ११३१ ॥

[भाग० १०.५३.५६-५७]

अथ सूचनम् ॥

मदोन्मत्तानेतानसमसमारोम्माधनपदू-
 न्मिजित्याजौ चैद्यप्रभृतिनृपतीन्निर्मलयशाः ।
 हरिर्भूयो दृष्ट्वा पुर उपगतं रुक्मिणममुं
 प्रियाप्रीत्या त्यक्त्वा सपदि विगलन्मानमक्रोत् ॥ ११३२ ॥

रुक्मी निन्दामुपेतो नृपति

.....

..... मलिनमूर्त्तौ रुक्मिणीं धीक्ष्य दूरा-

द्वर्जत्पर्जन्यधारध्वनिमधुरगिरा साम्बयामास रामः ॥ ११३३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ।

चैमनस्य परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ११३४ ॥

प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विद्धिर्हृतबलप्रभः ।

स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ।

चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ॥ ११३५ ॥

अहत्वा तुर्मति कृष्णमप्रत्यूहं यवीयसीम् ।

कुण्डिनं न प्रवेश्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्बुधा ॥ ११३६ ॥

भगवान्भीष्मकसुतानेव निर्जित्य भूमिपान् ।

पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरुब्रह्म ॥ ११३७ ॥

तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्या गृहे गृहे ।

अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥ ११३८ ॥

नरा नार्यः प्रमुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।

पारिवर्तमुपाजहुर्धरयोश्चित्रवाससोः ॥ ११३९ ॥

सा वृष्णिपुयुत्तमितेन्द्रकेतु-

र्विचित्रमाल्यास्पररत्नतोरणैः ।

यमौ प्रतिहार्युपहृतमङ्गलै-

रापूर्णकुम्भागरुधूपदीपकैः ॥ ११४० ॥

सिक्तमार्गा मदच्युक्तिराहृतप्रेष्ठभुजाश्च ।

गजैर्घ्रांसु परामृष्टा रम्भापूगोपशोभिता ॥ ११४१ ॥

कुरखञ्जयकैकेयविदर्भयदुपुंगवाः ।

मियो मुमुदिरे तस्मिन्सरम्भापरिधावताम् ॥ ११४२ ॥

रश्मिण्याहरणं श्रुत्वा गीयमान ततस्ततः ।

राजानो राजकन्याश्च यमृतुर्मुदविस्मिताः ॥ ११४३ ॥

द्वारकायामभूद्राजन्महामोदः पुरौकसाम् ।

रश्मिण्यां रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं जगत्पतिम् ॥ ११४४ ॥

[भा० १०५४५०६०]

1139a T नरा नार्यं मुदिताः

1141c T परामृष्टरम्भा for परामृष्टा रम्भा.

1142b T यदुपुंगवा for यदुपुंगवा

1144 d T श्रिय पाते for जगत्पति

अथ सूचनम् ॥

रुमिमण्यास्तनयो बभूव विदितः प्रद्युम्ननामा हरे-
रंशस्तं रिपुराजहार निमूर्तं सूतीगृहाच्छम्बरः ।
चिक्षेपाथ पयोनिधौ विधिवशान्मीनेन गीर्णं जला-
जालाहत्त(?)क्षपोदरस्थितममुं राज्ञे ददुर्धोवराः ॥ ११४५ ॥

सदापाटितमीनकुक्षिकुहराजिष्कान्तमुद्यद्गुचि
वालं तत्र विलोम्य विस्मितहृदो मायावर्तो प्रापयन् ।
सा पूर्वं रतिरेष कामगृहिणी ज्ञात्वा शिशुं स्वं पतिं
स्वैरं नारदभाषितेन विदधे पर्युः प्रिया रक्षणम् ॥ ११४६ ॥
कामे यौवनभाजि यादधमनौ सा विभ्रती विभ्रमं
स्वामिन्काम भवान्पतिर्मम रतिर्भार्यास्मि ते प्रेयसी ।
इत्युचे रिपुचेष्टितानि च शनैराकर्ण्य कोपाकुलः
प्रद्युम्नः समरे मदाम्बुमसिना चिच्छेद शत्रोः शिरः ॥ ११४७ ॥

एवं निहत्य रिपुमध्वनि देयताभिः
शश्वद्विमुक्तकुसुमोत्करवार्धितग्रीः ।
मात्रा पुरश्चकितलोचनमीक्षमाणः
कामः समं दधितया स्वपुरं जगाम ॥ ११४८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतमिलिवपः ।
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ ११४९ ॥

राजोवाच ।

सत्राजितः किमकरोद् ब्रह्मन्कृष्णस्य किलिवपम् ।
स्यमन्तकं कृतस्तस्य कस्मादस्ता सुता हरेः ॥ ११५० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीत्सत्राजितः पूर्वं सूर्यस्य परमः सरा ।
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तरुम् ॥ ११५१ ॥
स तं विधन्मणि कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ११५२ ॥
तं विलोप्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।
दीव्यतेऽक्षैर्मगधते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥ ११५३ ॥

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
 दामोदराविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥ ११५४ ॥
 एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।
 मुष्णन्नाभस्तिचक्रेण नृणां चक्षुषि तिम्रगुः ॥ ११५५ ॥
 नन्दन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
 शात्वाद्य गूढं यदुपु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥ ११५६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य बालधवनं ग्रहस्याम्बुजलोचनः ।
 प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ११५७ ॥
 सत्राजिस्त्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
 प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्यवेशयत् ॥ ११५८ ॥
 दिने दिने स्वर्णभारानघौ स सृजति प्रभो ।
 दुर्मिक्षमार्यरिष्टानि स्रुषोधिग्याधयोऽशुभाः ।
 न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११५९ ॥
 स याचितो मणिं क्वपि यदुपजाय सौरिणा ।
 न चार्थकामुकः प्रादाद्याच्छात्रभङ्गमकारयत् ॥ ११६० ॥
 तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
 प्रसेनो हयमारुह्य मृगर्या व्यचरद्दने ॥ ११६१ ॥
 प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
 गिरिं विशङ्गाम्यधता निहतो मणिमिच्छता ॥ ११६२ ॥
 सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं विले ।
 भपदयन्म्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्येतप्यत ॥ ११६३ ॥
 प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ।
 भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपञ्जनाः ॥ ११६४ ॥
 भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ।
 मार्तुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ ११६५ ॥
 हतं प्रसेनमभ्यं च घाक्ष्य केसरिणा वने ।
 तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ ११६६ ॥

कक्षराजविलं भीममन्धेन तमसा वृतम् ।
 एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ ११६७ ॥
 तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
 हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥ ११६८ ॥
 तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् ।
 तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्कुब्जो जाम्बवान्बलिनां वरः ॥ ११६९ ॥
 स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
 पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥ ११७० ॥
 हृदयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीपतोः ।
 आयुधाश्मद्गुनैर्दार्ढ्यैः क्रव्यार्थं श्येनयोरिव ॥ ११७१ ॥
 आसीत्तदष्टविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ।
 घञ्जनिपेपपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥ ११७२ ॥
 कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाद्गोदवन्धनः ।
 क्षीणसत्त्वः स्थिन्नगात्रस्तमाहातीय विस्मितः ॥ ११७३ ॥
 जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ।
 विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ॥ ११७४ ॥
 त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यश्च सत् ।
 कालः कलयतामोशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥ ११७५ ॥
 यस्यैपदुत्कलितरोपकटाक्षमोक्षै-
 र्यत्मादिशान्तुभितनकतिमिगिलोऽग्निः ।
 सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लङ्का
 रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिपुक्षतानि ॥ ११७६ ॥
 इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ।
 व्याजहार महाराज भगवान्देवकीमुतः ॥ ११७७ ॥
 अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ।
 हृपया परया भक्तं मेघगम्भीरया गिरा ॥ ११७८ ॥
 मणिहेतोरिह प्राप्ता घयमृक्षपने तिलम् ।
 मिष्यामिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥ ११७९ ॥

इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ।
 अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥ ११८० ॥
 अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य विलं जनाः ।
 प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥ ११८१ ॥
 निशान्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
 सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्विलतकृष्णमनिर्गतम् ॥ ११८२ ॥
 सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
 उपतस्थुर्महामायां दुर्गो कृष्णोपलब्धये ॥ ११८३ ॥
 तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिग्राशिषा सह ।
 प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ११८४ ॥
 उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ।
 सह पत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥ ११८५ ॥
 सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ ।
 प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै स्यवेदयत् ॥ ११८६ ॥
 स चापि ग्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः ।
 अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्येन पाप्मना ॥ ११८७ ॥
 सोऽनुभ्यायंस्तदेवाघं घलवद्विग्रहाकुलः ।
 कथं मृजाम्यात्तरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥ ११८८ ॥
 किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
 अर्दीर्घदर्शने क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ११८९ ॥
 दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
 उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ११९० ॥
 एयं व्यचसितो बुद्ध्या सत्राजितस्वसृतां शुभाम् ।
 मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ११९१ ॥
 तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।
 बहुभिर्याचितं शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ११९२ ॥
 भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ।
 तथास्तां देवमकस्य वयं च फलमागिनः ॥ ११९३ ॥

अथ सूचनम् ॥

कृष्णे रामयुते गते कुरुपुरं रात्रौ शयानं हठा-
त्संजग्द् शतधन्वना मणिरसौ व्यापाद्य सत्राजितम् ।
प्रातस्तातमथावलोक्य निहतं सत्राजिती मूर्च्छिता
छायावैश्च विलप्य(?) हास्तिनपुरं कृष्णान्तिकं सागमत् ॥ ११९४ ॥

आचल्यौ यदुनन्दनाय सकलं भूयो रुदित्वा पितु-
र्व्यापादं शतधन्वना कृतमथो चुक्रोध रामानुजः ।
रामेणाथ सहागमन्निजपुरं भीत्यास तत्राजितां
हन्ताश्वं शतयोजनातिगमुपावृष्ट्य द्रुतं प्राद्रवत् ॥ ११९५ ॥

अलब्ध्या तत्रासुं स किल बलमद्रेण सहितो
रथेनाभ्यायासीत्पतंगपतिचिह्नेन तरसा ।
तमन्वेष्टुं प्रापत्स यत्तु मिथिलां तावदगम-
द्भरिं दृष्ट्वा पातीमृतहयमथावैश्रत (?) च तम् ॥ ११९६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

पदातिर्भगवांस्तस्य पदातेस्तिग्मनेमिना ।
चक्रेण शिर उत्कृत्य घाससोर्व्याचिनोन्माणिम् ॥ ११९७ ॥

अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आह्वयजान्तिकम् ।
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ ११९८ ॥

तत्र आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष्टुं पुरं ध्रज ॥ ११९९ ॥

अहं वैदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतरं मम ।
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन्विवेश यदुनन्दनः ॥ १२०० ॥

तं दृष्ट्वा सहसोरथाय मैथिलः प्रीतमानसः ।
अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ १२०१ ॥

उवाच तस्यां कनिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।
[ततोऽशिक्षद्रदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।]

मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥ १२०२ ॥

केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।

अप्राप्तिं च मणेः ग्राह प्रियायाः प्रियहृदिभुः ॥ १२०३ ॥

ततः स कारयामास प्रियां यन्धोर्हतस्य धै ।

साकं मुहूर्तिर्भगवान्या या स्युः मांपरायिकाः ॥ १२०४ ॥

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।
 व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ १२०५ ॥
 अक्रूरे प्रोषिते रिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ।
 शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥ १२०६ ॥
 [ततोऽपृच्छद्धरिर्वृद्धानुग्रसेनपुरोगमान् ।
 कस्मादिहारिष्टान्यासन्नुच्यतामचिरेण नः ॥ १२०७ ॥
 इत्यङ्गोपदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ।
 मुनिषासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ १२०८ ॥
 देवे वर्पति काशीशः श्वफल्कायागताय ताम् ।
 स्वस्रुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्पत्स्म काशिपु ॥ १२०९ ॥
 तत्स्रुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्र यत्र ह ।
 देवोऽभिवर्पते तत्र नोपतापो न मारिकाः ॥ १२१० ॥
 इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ।
 इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ १२११ ॥
 पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।
 विहाताखिलतत्त्वज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ १२१२ ॥
 ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्यता ।
 स्यमन्तको मणिः श्रीमाम्बिदितः पूर्वमेव नः ॥ १२१३ ॥
 सत्राजितोऽनपत्यत्वाद् गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ।
 दापं निर्नीयापः पिण्डान्विमुच्यर्णमशेषतः ॥ १२१४ ॥
 तथापि दुर्धरो ह्यन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ।
 किं न मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥ १२१५ ॥
 दर्शयस्व महामाग यन्धूनां शान्तिमाचह ।
 अप्युच्छिन्ना मया तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥ १२१६ ॥
 एयं सामभिरालम्ब्यः श्वफल्कतनयो मणिम् ।
 आदाय याससा छग्नं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥ १२१७ ॥

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ।
विमृज्य पाणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥ १२१८ ॥

[यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णो-
र्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा
सुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥ १२१९ ॥]

[भाग० १०.५७.२१-४२]

अथ सूचनम् ॥

इन्द्रप्रस्थमुपेत्य पाण्डवकृते संपूजितो वन्धुभिः
कालिन्दीं परिणीत्य खाण्डववनं दग्ध्यार्जुनेन प्रभुः ।
अग्नेर्घोतरुजः प्रहृष्टमनसः संदापयित्वा धनु-
स्तूणीरौ विजयाय किं च विदधे भर्त्री मयेनादृतः ॥ १२२० ॥

अथ श्रीभागवते ॥

विन्दानुविन्दायाधन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ ।
स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यपेधताम् ॥ १२२१ ॥
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्यसुः ।
प्रसह्य हृतयान्कृष्णो राजन्महार्हां प्रपदयताम् ॥ १२२२ ॥

[भाग० १०.५८.३०-३१]

अथ सूचनम् ॥

राज्ञो नम्रजितो यभूव तनया सत्या प्रपन्ना हृतौ
तस्याः सप्त वृषान्विजित्य भगवान्जग्राह पाणिं हरिः ।
दृष्ट्वा दृष्टमना धनानि सुरभीर्वासांसि मत्तद्विषा-
नम्व्याधिष्कपरिष्कृतान्मृगदंशः प्रादादुद्विजे नृपः ॥ १२२३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्यसुः ।
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥ १२२४ ॥
सुतां च मद्राधिपतेर्लभ्मणां लक्ष्मण्युताम् ।
स्पर्धयरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिय ॥ १२२५ ॥

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कुण्डस्यासम्सहस्रशः ।

भौमं हत्वा तन्निरोधादाहताश्चाख्दर्शनाः ॥ १२२६ ॥

[भाग० १०-५८-५६-५८]

[भैमी जाम्बवती भामा सत्या भद्रा च लक्ष्मणा ।

कालिन्दी मित्रविन्दा चेत्यष्ट पट्टमहास्त्रियः ॥ १२२७ ॥]

अथ सूचनम् ॥

[११-११] श्रुत्वा शक्रमुखान्महीसुतकृतां याधां सुराणां हरि-
गत्वा तन्नगरं जघान नरकं देवद्रुहश्चासुरान् ।

भूयो भौमगृहे विलोक्य विमला राजन्यकन्याश्चिरं
तासां चिन्तितमाकलय्य भगवांस्ता द्वारकां प्राहिणोत् ॥ १२२८ ॥

भूयोऽभ्येत्य हरिर्महेन्द्रनगरीं दत्वादितेः कुण्डले
लुप्तः प्राणसमानया दयितया व्यालोक्य देवद्रुमम् ।

॥ निर्जित्येन्द्रमुखान्रणे दिविपदः प्रोत्पाठ्य कल्पद्रुमं
पृष्ठे पक्षिपतेर्निधाय नितरां तुष्टः पुरीं प्राविशत् ॥ १२२९ ॥

अथ भीमागवते ॥

अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।

यथोपपन्ने भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ १२३० ॥

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यक-
न्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थिते ।

रेमे रमानिर्जितकामसंस्तुतो
यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ १२३१ ॥

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।

भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥ १२३२ ॥

प्रत्युद्रमासनचरार्हणपादशौच-
ताम्बूलविश्रणनवीजनगन्धमाल्यैः ।

केशप्रसारद्रायनस्नपनोपहार्यै-

दांसीशता अपि विमोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ १२३३ ॥

[भाग० १०-५९-४२-४५]

अथ सूचनम् ॥

हम्ये हेमपरिष्कृते मणिमयप्रोद्भासिभित्तुत्करे
मुक्तामालिनि धूपहारिणि सुखासीनो मुदा माधवः ।
वैदर्भीमनुरूपयौवनगुणालंकाररूपान्विता-
मालोप्य स्फुरदास्यहास्यरुचिरः प्रोवाच कौतूहली ॥ १२३४ ॥

सत्यं च चैद्यमवधूय च दन्तवक्रं
शाल्वं निरस्य भगधाधिपतिं विहाय ।
निष्किंचनं गुणविहीनमतुल्यरूपं
मां राजपुत्रि कथमीदृशमाश्रितासि ॥ १२३५ ॥

एवं निशम्य किल कैतवजलिपत्तानि
सद्यः खलद्वलयविक्रवदेह्यष्टिः ।
भ्रैमी भिया भुवि पपात हरिर्भुजाभ्या-
मालिङ्ग्य सान्त्वनविधिं विदधे प्रियायाः ॥ १२३६ ॥

लब्धाधिपं मसृणगद्गदगूढवाणि-
राधाय पाणिकमलं पदयोः प्रियस्य ।
उक्तानि यानि हरिणा वचनानि तानि
तस्य स्तवार्थकतया दयिता वभाषे ॥ १२३७ ॥

श्रुत्वा नम्रमुपश्रियो मधुवचो वाचः प्रियाया हरिः
सद्यः प्रोद्यदमन्दसुन्दरवलद्वस्त्रारविन्दस्रुतिः ।
स्ये तल्पे विनिधाय निर्भरपरीरम्भेन संभाव्य तां
मत्तः प्रेमभरोपतोषमधुरं प्रोचे गर्भारा गिरः ॥ १२३८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

साध्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलम्बिता ।
मयोदितं यदन्यात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ १२३९ ॥
यान्थान्कामयसे कामान्मय्यकामाय मानिनि ।
सन्ति शोकान्तमकायास्तव कल्याणि निर्यदा ॥ १२४० ॥

उपलब्धं पतिप्रेम पातिग्रन्थं च तेऽनघे ।
यद्वाक्यैश्चात्यमानाया न धीर्मय्यपर्युक्ता ॥ १२४१ ॥

ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मायया हि मे ॥ १२४२ ॥

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसंपदं
चाञ्छन्ति ये संपद एव तत्पतिम् ।
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां
मायात्मकत्वात्रिरयः सुसंगमः ॥ १२४३ ॥

दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया
कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।
सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिपो
ह्यसुभराया निकृतिर्जुपः स्त्रियः ॥ १२४४ ॥

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु
पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।
प्राप्ताकृपानविगणय्य रहो अहो मे
प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥ १२४५ ॥

भ्रातृविरूपकरणं युधि निर्जितस्य
प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या
नैवाग्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ १२४६ ॥

धूतस्त्ययात्मलभने सुविविक्तमग्नः
प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहास इदमद्भुतमनन्ययोग्यं
तिष्ठेत् तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥ १२४७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सौरतसंलापैर्भगवान्देवकीसुतः ।
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥ १२४८ ॥
अधाम्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिन् ।
आस्थितो गृहमेधीयान्धर्मोल्लोकगुरुर्हरिः ॥ १२४९ ॥

[भाग० १०-६०-४१-५१]

अथ सूचनम् ॥

पदसाहस्यधिकायुतं मृगदृशां रेमे रमानायक-
स्तासां कृष्णकृपावशाद्दश दश प्रत्येकमासन्सुताः ।
तेषां श्रीभगवत्समानवपुषामासन्सुताः कोटिशः
प्रद्युम्नाय सुतां स्वसुर्वचनतो रुक्मी स्वयं प्राददात् ॥ १२५० ॥
प्रद्युम्नस्य चिरेण रुक्मिदुहितुः पुत्रोऽनिरुद्धोऽभव-
त्तस्मै प्रीतिवशात्स्वसुभ्र वचसा रुक्मी स्वपौत्रीमदात् ।
तस्मिन्नुत्सवकर्मणि प्रसरति द्यूते सभाहासतो
रामो रुक्मिणमाजघान दशनैर्हानं कलिङ्गं व्यधात् ॥ १२५१ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

निहते रुक्मिणि श्याले नाघ्रवीत्साध्वसाधु या ।
रुक्मिणीयलयो राजन्म्रोहभङ्गभयाद्धरिः ॥ १२५२ ॥

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं
रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकटादृशार्हाः
सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ १२५३ ॥

[भाग० १०६१३९-४०]

अथ सूचनम् ॥

राजास्त्रीजगतीतले बलिमुतो वाणः शिवाराधना-
दस्योपास्तनया ददर्श रहसि स्वप्नेऽनिरुद्धं प्रियम् ।
प्रातस्तद्विरहातुरामतिरुशामालोभ्य राक्षः सुतां
तामाश्वस्य सुपसुपनय नपन्सा चित्रलेपालिग्रत् ॥ १२५४ ॥

सा दृष्ट्वा पुरतः सुपनय नपनालोकयन्ती मुहुः
दृष्ट्वा वृत्तिषु राजमानमतुलं चित्रेऽनिरुद्धं पुरः ।
लज्जानम्रमुगी बभूव सुमुगी भ्रात्रा सगी तं प्रियं
प्राद्युम्नि वियताजहार सहसा मुग्धं निजे सधनि ॥ १२५५ ॥

प्रातस्तत्र पुरे चिरं दयितया रेमेऽनिरुद्धः स्वयं
शातोऽन्तःपुरचारिभिर्नृपनिना युद्धे निरुद्धः कृतः ।
श्रीकृष्णप्रमुखा निदाम्य बहुदास्तप्रारदादादरा-
दागम्य स्फुरदोज्ज्वलो र्षिपुर्णिमायुन्य तस्थुधिरम् ॥ १२५६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
 प्रेक्ष्य बाणो रुपाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्वयौ ॥ १२५७ ॥
 बाणार्थं भगवान्मुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः ।
 आरुह्य नन्दिवृषमं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ १२५८ ॥
 आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
 कृष्णशंकरयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ १२५९ ॥
 कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।
 साम्यस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ १२६० ॥
 ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रुमागमन् ॥ १२६१ ॥
 शंकरानुचराश्शौरिभूतप्रमथगुह्यकान् ।
 डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥ १२६२ ॥
 भूतमातृपिशाचांश्च कृष्माण्डाम्बहाराक्षसान् ।
 द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ १२६३ ॥
 पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ।
 प्रत्यल्लैः द्रामयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२६४ ॥
 ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्यतम् ।
 आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १२६५ ॥
 मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
 बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेपुभिः ॥ १२६६ ॥
 स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
 असृग्निमुच्य गात्रेभ्यः शिग्भिना प्राद्रवद्रणात् ॥ १२६७ ॥
 कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुमुंशालार्दिनौ ।
 दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १२६८ ॥
 विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ।
 कृष्णमभ्यद्रवत्संस्ये रथी हित्यैव सात्यकिम् ॥ १२६९ ॥

घनं प्याकृष्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।
 एकैकस्मिंश्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १२७० ॥
 तानि चिच्छेद भगवान्धनूपि युगपद्धरिः ।
 सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १२७१ ॥
 तस्मात्ता कोटरा नाम नद्या मुक्तशिरोरुहा ।
 पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ १२७२ ॥
 ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नमनिरीक्षन्वादाग्रजः ।
 बाणस्तु तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम् ॥ १२७३ ॥
 विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराल्लिपात् ।
 अभ्यपद्यत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ।
 अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ॥ १२७४ ॥
 माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वराबुभौ ।
 माहेश्वरः समाक्रन्दद्वैष्णवेन बलार्दितः ॥ १२७५ ॥
 अलङ्घ्याभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।
 शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रणताञ्जलिः ॥ १२७६ ॥

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
 सर्वोत्तमानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।
 विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
 यत्तद्गुह्यं ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ १२७७ ॥
 कालो देवं कर्म जीवः स्वभावो
 द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
 तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
 स्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ १२७८ ॥
 नानाभावैर्लीलयैवोपपन्ने-
 दैवान्सार्धं ह्योन सेतून्विभर्ति ।
 हंस्युष्मागोन्धिसया वर्तमाना-
 ज्जर्मतस्ते भारहाराय भूमेः ॥ १२७९ ॥

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन
शीतोऽग्नेणात्युल्वणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं
नो सेवेरम्यावदाशानुवद्धाः ॥ १२८० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिदिरस्ते प्रसन्नोऽहं ज्येतु ते मज्ज्वरान्मयम् ।
यो नौ स्मरति संवादे तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ १२८१ ॥
इत्युक्तोऽच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारुढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनम् ॥ १२८२ ॥
ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ।
मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ १२८३ ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवाग्याहूश्शाखा इव धनस्पतेः ॥ १२८४ ॥

[भाष० १०.६३.५-३२]

अथ सूचनम् ॥

बाणस्य बाहुषु विशालतमेषु रोषा-
च्छिन्नेषु हन्त हरिणा किल कौतुकेन ।
यद्रोऽतिविस्मितमनाः सहस्रोपसृत्य
प्रास्तौत्प्रणम्य पुर्योत्तममद्वितीयम् ॥ १२८५ ॥
वैधायमेव मम दासपदानुवर्ती
भृत्यस्त्वयापि नियतं परिपालनीयः ।
प्रह्लादपौत्रवालिपुत्रतया तदस्मै
भूयस्तवास्तु करुणाकलितः कटाक्षः ॥ १२८६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ।
भवता यद् ध्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ १२८७ ॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय यरो दत्तो न धय्यो मे तवान्वयः ॥ १२८८ ॥

दर्पोपशमनायास्य प्रवृद्धा वाहवो मया ।
 सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ १२८९ ॥
 चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ।
 पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ १२९० ॥
 इति लब्ध्वाभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसासुरः ।
 प्रादुर्भि रथमारोप्य सवधूकमुपानयत् ॥ १२९१ ॥
 धक्षौहिण्या परिवृतं सुवासःसमलंकृतम् ।
 सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ १२९२ ॥
 स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः
 स तोरणैरञ्जितमार्गंचत्वराम् ।
 विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनै-
 रभ्युद्यतः पौरसुहृद्भिर्जातिभिः ॥ १२९३ ॥
 य एतस्कृष्णविजयं शंकरेण च संयुतम् ।
 संस्मरेत्प्रातरुधाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ १२९४ ॥

[भाग० १०६३.४६-५३]

अथ सूचनम् ॥

कदाचित्क्रीडायां कलितमनसो यादवगणाः
 पयः पार्तुं प्राप्ताः कचन ददशुः कूपकुहरे ।
 नृगं विप्रक्रोधात्कलितकुकलासाकृतिममुं
 समुज्जृत्वाशक्ता जगुरथ पदाभ्यां मुररिपोः ॥ १२९५ ॥
 हरिः श्रुत्वागत्य स्थयमथ करेणाम्बुजरुचा
 तमुज्जृत्वा स्फीतस्फुटरुचिरसौ कृष्णपदयोः ।
 मुहुः स्तुत्वा प्रोचे स्फुरदमृतधारामधुरया
 गिरा स्वीयां वार्तामतिमुदितचेता नरपतिः ॥ १२९६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ।
 अनुज्ञातो विमानान्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ॥ १२९७ ॥

कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः ।
 ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्यानुशिक्षयन् ॥ १२९८ ॥
 दुर्जरं यत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ।
 तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ १२९९ ॥
 नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ।
 ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ॥ १३०० ॥
 हिनस्ति विषमत्सारं वह्निरग्निः प्रशाम्यति ।
 कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपायकः ॥ १३०१ ॥
 ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् ।
 प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ १३०२ ॥
 राजानो राजलक्ष्म्या च नात्मपातं विचक्षते ।
 निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं, साधु वालिशः ॥ १३०३ ॥
 [गृह्णन्ति यावतः पांसून्मृदतामभ्युविन्दवः ।
 विप्राणां हृतवृत्तीनां यदग्न्यानां कुटुम्बिनाम् ॥ १३०४ ॥
 राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽध्यात्रिरङ्कुशाः ।
 कुम्भीपाकेन पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ १३०५ ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
 पटिं चर्पसहस्राणि विद्यायां जायते रुमिः ॥ १३०६ ॥
 न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यदृज्वाल्पायुषो नृपाः ।
 पराजिताभ्युता राज्याद्भवन्त्युद्वेजिनोऽहयः ॥ १३०७ ॥
 विप्रं कृतागसमपि नैव दुह्यत मामकाः ।
 भ्रन्तं यहु शपन्तं वा नमस्कुस्त नित्यशः ॥ १३०८ ॥
 यथाहं प्रणमे विप्रानलुकालं समाहितः ।
 तथा नमस्त यूयं च योऽप्यथा मे स दण्डभाक् ॥ १३०९ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवं त्रिधाप्य भगवान्मुकुन्दो द्वारकाप्रजाः ।
 पावनः सर्वलोकानां धिवेश निजमन्दिरम् ॥ १३१० ॥

[सद्भिः समागमो राजन्कदाचिन्नाफलो भवेत् ।
 विमुक्तो नरकाद्राजा नृगः साधुसमागमात् ॥ १३११ ॥
 साधूनां दर्शनं स्पर्शं कीर्तनं स्मरणं तथा ।
 तीर्थानामिव पुण्यानां सर्वमेव हि पावनम् ॥ १३१२ ॥
 पतच्छ्रुत्वा त्वया सन्तः सदोपास्याः परंतप ।
 ब्रह्मस्य च न हर्तव्यं यदीच्छसि परां गतिम् ॥ १३१३ ॥]

[भाग० १०६.४-३०-४४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.६५]

श्रीरामो ब्रजमाजगाम सुहृदामानन्दहेतोरमुं
 गोपा नन्दपुरोगमाः सपुलकं प्रोद्भासिवन्मथ्रियः ।
 पप्रच्छुः पुरुषोत्तमस्य कुशलं गोप्यश्च वीतत्रपाः
 स्मृत्या प्रेम परस्परं च रुरुदुः प्रोचुश्च रुक्मा गिरः ॥ १३१४ ॥
 मधौ रामो रेमे तरणितनयातीरतरुषु
 स्फुरत्पुष्पश्चघोतन्मधुपङ्ककारमधुरे ।
 पुरा कृष्णक्रीडासमयशिशुभिर्गोपगृहिणी-
 गणैः पार्यं पार्यं मधुरमदिराहृष्टदयः ॥ १३१५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

विभ्रत्स्मितमुखाम्भोजं स्वेदप्रालेयभूषितम् ।
 स आब्रुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ॥ १३१६ ॥
 तिजं धाकयमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ।
 भनागतां हलाग्रेण कुपितो विचक्रप ह ॥ १३१७ ॥
 पापे त्वं मामवशाय यन्नायासि मया हुता ।
 नेप्ये त्वां लाङ्गलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥ १३१८ ॥
 एवं निर्मर्त्तिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ।
 उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोनृष ॥ १३१९ ॥
 राम राम महाबाहो न जाने तव विक्रमम् ।
 यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतां पते ॥ १३२० ॥
 परं भावं भगवतो भगवन्मामजानतीम् ।
 मोक्षुमर्हासि विभ्वात्मन्प्रपन्ना भक्तयत्सल ॥ १३२१ ॥

ततो व्यमुञ्चद्यमुनां याचितो भगवाम्बलः ।
विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुमिरिवेमराद् ॥ १३२२ ॥

कामं विद्वत्य सलिलादुत्तीर्णायासिताम्बरे ।
भूषणानि महार्हाणि ददौ काम्तिशुभां स्रजम् ॥ १३२३ ॥

[जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषणम् ।
आदिपद्मं च पद्माक्षं दिव्यं भूषणभूषणम् ।
वेधेमां प्रतिगृहीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ॥ १३२४ ॥]

घसित्वा घाससी नीले मालामामुच्य काञ्चनीम् ।
रेजे स्वलंकृतो लिप्तो माहेन्द्र इव चारणः ॥ १३२५ ॥

अद्यापि इदयते राजन्यसुना कृष्टवर्त्मना ।
यलत्पानन्तधीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ १३२६ ॥

एवं सद्यो निशा याता एकेव रमतो ब्रजे ।
रामस्याक्षितचित्तस्य माधुर्यैर्ब्रजयोपिताम् ॥ १३२७ ॥

[भाग० १००६५-२२-३२]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००६६]

रामे ब्रजौकसि हरौ यदुराजधानी-
मध्यस्थिते सपदि पौण्ड्रनृपो मदाम्भ्यः ।
श्रीवासुदेवपदवीं स्वयमभ्युपेत्य
युद्धाय हस्त हरये सचिवं सुमोच ॥ १३२८ ॥

श्रीकृष्णः स्वयमेव तत्र यदुभिः प्रस्थातदोर्विक्रमै-
र्युद्धे तं निजघान पौण्ड्रसुहृदं तं काशिराजं बली ।
तत्पुत्रस्य सुदक्षिणस्य चरतो घोरं तपः प्रोञ्चितं
कृत्याग्निं शिथिलीचकार चलता चक्रेण रक्षन्पुर्णम् ॥ १३२९ ॥

रामे रैचतभूधरांपरि परिक्रीडाकुले सुन्दरी-
धृन्दैरुमदचेष्टितैः प्रहसति व्यक्तं कचिद्वायति ।
आयातो द्विविदः सरा स नरकस्योद्दामदोर्विक्रमः
सुग्रीवस्य समस्तकृत्यसचिवश्चक्रे मयं योपिताम् ॥ १३३० ॥

तं दृष्ट्वा मददर्पितं हलधरो हेलामिरेवादरा-
 दाक्रम्य स्फुरता भुजेन बलवन्निष्पीड्य कण्ठस्थले ।
 निष्प्राणं चिदधे वमन्स रुधिरं भूमौ पपातामराः
 श्रीरामोपरि कल्पवृक्षकुसुमश्रेणीर्विवर्णमुदा ॥ १३३१ ॥
 साम्बः कौरवभूर्महेन्द्रतनयामाहृत्य दूरेऽद्रव-
 त्कर्णाद्याः सहसा निपत्य समरे कोपाद्वबन्धुश्च तम् ।
 श्रुत्वा नारदभाषितेन यदघः कोपोपतप्ताः स्वयं
 रामस्तत्र जगाम कौरवपुरीं कर्तुं कुरूणां प्रियम् ॥ १३३२ ॥
 रामेण स्वयमाज्ञया नरपतेः प्रीत्या पुरो याचिते
 साम्बे कर्णपुरोगमाः प्रजहसुः प्रोचुः कठोरा गिरः ।
 तेषामुक्तमनूद्य लाङ्गलधरः कोपोलसल्लोचनः
 प्रोत्पाद्य स्फुरता हलेन नगरं प्रक्षेप्तुमैच्छज्जले ॥ १३३३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

जलयानमिवाधूर्णं गङ्गायां नग्नं पतत् ।
 आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसंभ्रमाः ॥ १३३४ ॥
 तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीविषवः ।
 सलभ्मणं पुरस्कृत्य साम्ब्यं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ १३३५ ॥
 राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते ।
 मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ १३३६ ॥
 स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निजाश्रयः ।
 लोकान्क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते यदस्ति हि ॥ १३३७ ॥

त्वमेव भूर्ध्नीदमनन्तलीलया
 भूमण्डलं विमर्षि सहस्रमुर्धन् ।
 अन्ते च यः स्वात्मनि रुद्धविभ्रः
 शोपेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ १३३८ ॥

कोपस्ते खलशिष्यार्थं न द्वेषात्तत्र च मत्सरात् ।
 विघ्नतो मगयन्सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ १३३९ ॥
 नमस्ते सर्वसूतात्मन् सर्वशक्तिधराव्यय ।
 विभ्रकर्म नमस्तेऽस्तु त्वां धर्यं शरणं गताः ॥ १३४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रपन्नैः संविघ्नैर्वेपमानायनैर्वलः ।

प्रसादितः संप्रसन्नो मा भैष्टेभ्यमयं ददौ ॥ १३४१ ॥

दुर्योधनः पारिवर्हं कुञ्जरान्पण्डिहयानान् ।

ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ १३४२ ॥

रथानां पद्सहस्राणि रौममाणं सूर्यवर्चसाम् ।

दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ १३४३ ॥

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ।

ससुतः सस्तुपः प्रायात्सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ १३४४ ॥

ततः प्रविष्टः स्वपुरीं हलायुधः

समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।

शशंस सर्वं यदुपुंगवानां

मध्ये समायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ १३४५ ॥

अद्यापि च पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।

समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायां ननु दृश्यते ॥ १३४६ ॥

[भाग० १००६८-४२-५४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००६९]

श्रीमत्कृष्णपदारविन्दयुगलालोकेच्छया नारदः

प्राप्तो द्वारचर्ता विलोम्य भगवद्गार्हस्थ्यमत्यन्तम् ।

सद्यो विस्मितमानसो भगवता सम्यक्स्ययं बोधितः

प्रास्तीच्छ्रीपुण्योत्तमं मधुमुचा वाचा विनीतारुतिः ॥ १३४७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।

सम्यक्समाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरम्ययौ ॥ १३४८ ॥

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो

नारायणोऽपिलभवाय गृहीतशक्तिः ।

रेमेऽहं षोडशसहस्रयराङ्गानां

सत्रीदृसीदृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ १३४९ ॥

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः
कर्माप्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा
भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ १३५० ॥

[भाग० १००६९०४३-४५]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००७०]

प्रातः स्नानविधिं विधाय भगवान्प्रादात्सुवर्णं गवां
वद्धा (?) भूमिसुरेभ्य एष विधिवत्प्राप्तः सुधर्मा सभाम् ।
यावद्भूतमुपागतं क्षितिभुजामाकर्ण्य संभाषते
तावन्प्रादभादरेण भगवद्भक्तं ददर्श प्रभुः ॥ १३५१ ॥
श्रुत्वा तस्य मुखात्पृथासुतकथां यज्ञाय राज्ञामपि
स्मृत्वा हस्तं गृह्णत्यात्मजकृतां बाधां क्षणं चिन्तयन् ।
दूतं तेषु विसृज्य निर्भयागिरा वाचोद्भवस्य स्वयं
कान्ताभिः सह धर्मराजनृपतेः प्रीतः पुरीं प्राविशत् ॥ १३५२ ॥
प्रत्युद्गम्य मुहुः प्रणम्य नृपतिः श्रीकृष्णपादाम्बुजं
हृषीत्फुल्लविलोचनोऽथ विदधे यज्ञाय विज्ञापनाम् ।
संतुष्टः क्रतुमादिदेश भगवान्भूयो नृपाणां कृते
हन्तुं मागधमस्य मन्दिरमगाद्भीमार्जुनाभ्यां सह ॥ १३५३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ते गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ग्रहार्ण्यं समयाचम्य राज्ञ्या ग्रहलिङ्गिनः ॥ १३५४ ॥
राजन्विद्धयतिथीनस्मानर्थिनो दूरमागतान् ।
तप्तः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १३५५ ॥
किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं वदाम्यानां कः परः समदर्शिनम् ॥ १३५६ ॥
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यदो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्प्यः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ १३५७ ॥
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेवो उच्छृतिः शिषिर्गलिः ।
ध्यायः कपोतो बहयो ह्यधुवेण ध्रुवं गताः ॥ १३५८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्वलः ।
 प्रसादितः संप्रसन्नो मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ १३४१ ॥
 दुर्योधनः पारिवर्हं कुञ्जरान्पण्डिहायनान् ।
 ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ १३४२ ॥
 रथानां षट्सहस्राणि सैन्याणां सूर्यवर्चसाम् ।
 दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ १३४३ ॥
 प्रतिगृह्य ॥ तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ।
 सस्रुतः सस्तुपः प्रायात्सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ १४४४ ॥
 ततः प्रविष्टः स्वपुरीं हलायुधः
 समेत्य यन्धूननुरक्तचेतसः ।
 शशांस सर्वे यदुपुंगवानां
 मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ १३४५ ॥
 अद्यापि च पुरं होतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
 समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायां ननु दृश्यते ॥ १३४६ ॥
 [भाग० १०.६८-४२-५४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.६९]

धर्मतत्कृष्णपदारविन्दयुगलालोकेच्छया नारदः
 प्राप्तो द्वारवतीं विलोक्य भगवद्राहंस्थमत्यद्भुतम् ।
 सद्यो विस्मितमानसो भगवता सम्यक्स्वयं बोधितः
 प्रास्तौच्छ्रीपुरुषोत्तमं मधुमुखा वाचा विनीतारुतिः ॥ १३४७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन अदितात्मना ।
 सम्यक्समाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरम्ययौ ॥ १३४८ ॥

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो
 नारायणोऽपिलभथाय गृहीतशक्तिः ।
 रेमेऽहं षोडशसहस्रवराङ्गनां
 सग्रीवसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ १३४९ ॥

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः
कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा
भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ १३५० ॥

[भाग० १००६१०४३-४५]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००७०]

प्रातः स्नानविधिं विधाय भगवान्प्रादात्सुवर्णं गवां
यक्षा (?) भूमिसुरेभ्य एव विधिवत्प्रातः सुधर्मां सभाम् ।
यावद्भूतमुपागतं क्षितिभुजामाकर्ण्य संभाषते
तावन्प्रादमादरेण भगवद्भक्तं ददर्श प्रभुः ॥ १३५१ ॥
श्रुत्वा तस्य मुखात्पथासुतकथां यज्ञाय राक्षसंपि
स्मृत्वा हन्त गृहद्रथात्मजकृतां वाधां क्षणं चिन्तयन् ।
दूतं तेषु विसृज्य निर्भयगिरा वाचोद्धवस्य स्वयं
कान्ताभिः सह धर्मराजनुपतेः प्रातः पुरीं प्राविशत् ॥ १३५२ ॥
प्रत्युद्गम्य मुहुः प्रणम्य नृपतिः श्रीकृष्णपादाम्बुजं
हर्षोत्फुल्लधिलोचनोऽथ विदधे यज्ञाय विज्ञापनाम् ।
संतुष्टः क्रतुमादिदेश भगवान्भूयो नृपाणां कृते
हन्तुं मागधमस्य मन्दिरमगाङ्गीमार्जुनाभ्यां सह ॥ १३५३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ते गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ब्रह्मण्यं समयाच्यन्त राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १३५४ ॥
राजान्विद्धयतिथीनस्मानर्थिनो दूरमागतान् ।
तप्तः प्रयच्छ भद्रं ते यदयं कामयामहे ॥ १३५५ ॥
किं दुर्मपं तितिश्रूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं घदान्यानां कः परः समदर्शिनम् ॥ १३५६ ॥
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ १३५७ ॥
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेवो उच्छृतिः शिशिर्यलिः ।
ध्यायः कपोतो महयो शम्भुवेण ध्रुवं गताः ॥ १३५८ ॥

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०-७३]

श्रीकृष्णस्तत्र कारागृहगहनगुहावर्तिभिर्मूमिपालै-
रुमुक्तैर्वद्धमूर्धस्फुटितकरयुगं स्तूयमानो नमद्भिः ।
तेभ्यः प्रादात्प्रसन्नः पदयुगलसरोजन्मभक्तिं प्रपन्न-
स्त्राता कुन्तीसुताभ्यां सह मुदितमनाः पार्थधाम प्रपेदे ॥ १३८४ ॥
ब्रह्मेशानपुरोगमा दिविपदो देवीर्दिशामीश्वराः
इन्द्राद्या धरणीभुजोऽतिविदिता व्यासादयो भूसुराः ।
सिद्धाः साध्यमहोरगाः सुरपुरीभार्या रणनूपुरा ।
आहूता नृपतेर्मखे मखभुजः साकं समीयुः परे ॥ १३८५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

सदस्याग्रार्हणार्हं वै मृशान्तस्ते सभासदः ।
नाध्यगच्छन्नैकान्त्यात्सहदेवस्तदाग्रवात् ॥ १३८६ ॥
अर्हति ह्यच्युतः श्रेष्ठ्यं भगवान्सात्वतां पतिः ।
एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १३८७ ॥
यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः ।
अग्निराहुतयो मन्त्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥ १३८८ ॥
एष एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।
आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हस्त्यजः ॥ १३८९ ॥
विविधानीह कर्माणि जनयन्त्यदवेक्षया ।
ईहते यद्यं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ १३९० ॥
तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।
एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ १३९१ ॥
सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।
देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ १३९२ ॥
इत्युक्त्वा सहदेवोऽमूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।
तच्छ्रुत्वा तुष्टुः सर्वं साधु साध्विति सत्तमाः ॥ १३९३ ॥
श्रुत्वा द्विजैरितं राजा श्लाघा हार्दं मभासदाम् ।
समर्हयद्दृष्टीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ १३९४ ॥

तत्पादावचनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ।

सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुम्बोऽवहन्मुदा ॥ १३९५ ॥

वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ।

अर्हयित्वाशुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुम् ॥ १३९६ ॥

इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठा-

दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।

उत्क्षिप्य घाटुमिदमाह सदस्यमर्षी

संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥ १३९७ ॥

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।

वृद्धानामपि यद्वृद्धिर्वालचाप्यैर्विभिद्यते ॥ १३९८ ॥

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मण्डं बालभाषितम् ।

सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोऽर्हणे ॥ १३९९ ॥

तपोविद्याव्रतधराभ्जानविध्वस्तकिल्मिषान् ।

परमर्षीन्द्रहानिष्ठांल्लोकपालैश्च पूजितान् ॥ १४०० ॥

सदसस्पतीनतिव्रज्य गोपालः कुलपांसनः ।

यथा काकः पुरोडाशं सपर्या कथमर्हति ॥ १४०१ ॥

[भाग० १० ७४.१८-३४]

ययातिनपां हि कुलं शतं सद्भिर्विहिष्कृतम् ।

वृथापानरतं शश्वत्सपर्या कथमर्हति ॥ १४०२ ॥

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्द्वैतैऽब्रह्मवर्चसम् ।

समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते वस्यवः प्रजाः ॥ १४०३ ॥

एवमादीन्यभद्राणि वभाषे नष्टमङ्गलः ।

नोवाच किञ्चिद्भगवान्यथा सिंहः शिवास्तम् ॥ १४०४ ॥

भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः ।

कर्णो पिधाय निर्जम्बुः शफ्तश्चेदिपं रुपा ॥ १४०५ ॥

निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य च ।

ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताञ्च्युतः ॥ १४०६ ॥

ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकेयसृजयाः ।

उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ॥ १४०७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स्वैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्बोहतैरपि ।
 राजम्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥ १३५९ ॥
 राजम्यबन्धवोऽप्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
 ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ १३६० ॥
 बलेन श्रूयते कीर्तिर्वितता दिश्वकल्मषा ।
 वैश्वर्याद्धंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ १३६१ ॥
 भियं जिहीर्षतेन्द्रस्य चिण्णवे द्विजरूपिणे ।
 जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि वैत्यराट् ॥ १३६२ ॥
 जीवता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः क्षत्रचन्धुना ।
 देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ १३६३ ॥
 इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
 हे विप्र! मियतां कामो ददाम्यात्मशिरोऽपि वः ॥ १३६४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

युद्धं नो देहि राजेन्द्र ब्रह्मशो यदि मम्यसे ।
 युद्धार्थिनो बयं प्राप्ता राजन्या नाश्रकाङ्क्षिणः ॥ १३६५ ॥
 असौ वृकोदरः पार्यस्तस्य भ्रातार्जुनो ह्ययम् ।
 भनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ १३६६ ॥
 एवमावेदितो राजा जहासोद्यैः स मागधः ।
 आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ १३६७ ॥
 न त्वया श्रीरुणा योत्स्ये युधि विह्वलचेतसा ।
 मयुरां स्वपुत्रीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ १३६८ ॥
 अयं तु वयसा तुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
 अर्जुनो नो मयेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ १३६९ ॥
 इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रदाय महतीं यदाम् ।
 द्वितीयां स्वां समादाय निर्जंगाम पुराद्वहिः ॥ १३७० ॥
 ततः समे खले धीरौ सयुक्तावितरेतरम् ।
 जगन्तुर्ध्वजकल्पाम्यां गदाम्यां रणदुर्मदौ ॥ १३७१ ॥

मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ।
 चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रङ्गिणोः ॥ १३७२ ॥
 ततश्चटचटशब्दो वज्रनिष्पेपसंनिभः ।
 गदयोः क्षिप्तयो राजमन्दन्तयोरिव दन्तिनोः ॥ १३७३ ॥
 [भाग० १०-७२-१७-३६]

इत्थं तयोः प्रहरतोर्गदयोर्नृवीरौ
 कुद्धं स्वमुष्टिभिर्यस्पर्शैरपिष्ठम् ।
 शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासी-
 त्रिघातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ १३७४ ॥

तयोरिव प्रहरतोः समशिक्षायलौजसोः ।
 निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोनृप ॥ १३७५ ॥
 एवं तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः ।
 दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्वन्निशि तिष्ठतोः ॥ १३७६ ॥
 एकदा मातुलेयं वै प्राह राजम्बृकोदरः ।
 न शक्तोऽहं जरासंधं निर्जेतुं युधि माधव ॥ १३७७ ॥
 शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
 पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाचिन्तयद्भरिः ॥ १३७८ ॥
 संचिन्त्यारिवधोपार्यं भीमस्यामौघदर्शनः ।
 दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ १३७९ ॥
 तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ।
 गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ १३८० ॥
 एकं पादं पदाक्रम्य दोर्म्यामन्यं प्रगृह्य सः ।
 शुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ १३८१ ॥
 हाहाकारो महानासीन्निहते मागधेश्वरे ।
 पूजयामासतुर्भामं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ १३८२ ॥
 सहदेवं तत्तनयं भगवान्भूतभावनः ।
 अभ्यपिबद्धमेयात्मा मागधानां पतिं प्रभुः ।
 मोक्षयामास राजन्यान्संरुद्धा मागधेन ये ॥ १३८३ ॥
 [भाग० १०-७३-३८-४८]

ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तो जगृहे खट्वचर्मणी ।

भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्नाह्नः सदसि भारत ॥ १४०८ ॥

तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुपा ।

शिरः क्षुरान्तचक्रेण जहारापततो रिपोः ॥ १४०९ ॥

शब्दः कोलाहलश्चासीच्छिशुपाले हते महान् ।

तस्यानुयायिनो भूषा बुद्बुजोर्वीचितैषिणः ॥ १४१० ॥

चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।

पश्यतां सर्वभूतानामुल्लेखं भुवि खाद्युता ॥ १४११ ॥

जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरन्धया धिया ।

ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥ १४१२ ॥

ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।

सर्वान्स्वपूज्य विधिद्वष्टकेऽवभृथमेकराट् ॥ १४१३ ॥

साधयित्वा ऋतुं राक्षः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।

उद्यास कतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ॥ १४१४ ॥

ततोऽनुज्ञाय राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।

ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुत्रं देवकीसुतः ॥ १४१५ ॥

घर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहविस्तरम् ।

वैकुण्ठवासिनो जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥ १४१६ ॥

राजसूयाचभृत्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ।

ब्रह्मक्षत्रसभामग्रे शुशुभे सुरराडिव ॥ १४१७ ॥

राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ।

कृष्णं ऋतुं च शंसन्तः स्वधामानि मुदा ययुः ॥ १४१८ ॥

दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम् ।

यो न सेहे धियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य ताम् ॥ १४१९ ॥

य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ।

राज्ञां मोक्षं चितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४२० ॥

[भाग० १०.७४.३६-५४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.७५]

राज्ञो धर्मतनूद्भवस्य वितते यज्ञे धराधीश्वराः
सर्वे तोपमुपाययुः प्रमुमुदे राजा स दुर्योधनः ।
हेतुः को ननु तत्र तच्छुक्रमसौ पप्रच्छ पारिक्षितो
तं चाशेषमधोदधत्स भगवान्ध्यासात्मजन्मा मुनिः ॥ १४२१ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ ऋषिरुवाच ।

पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ।
यान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन्नेमवन्धनाः ॥ १४२२ ॥
भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ १४२३ ॥
सतां शुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।
परिषेपणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ १४२४ ॥
युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ १४२५ ॥
निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ।
प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियाचिकीर्षवः ॥ १४२६ ॥
ऋत्विक्सदस्यबहुवित्तु सुहृत्समेपु
स्त्रिष्टेपु स्रुतसमर्हणदक्षिणाभिः ।
चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे
चक्रुस्ततस्त्वयभृथस्नपनं धुनयाम् ॥ १४२७ ॥

मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ।
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ १४२८ ॥
नर्तक्यो ननृतुर्दृष्टा गायका यूयशो जगुः ।
वीणावेणुतलोत्रादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १४२९ ॥
चित्रच्चजपताकाप्रधरिभेन्द्रस्यन्दनार्यभिः ।
स्वलंघृतैर्भटैर्भूषा निययू रुक्ममालिनः ॥ १४३० ॥
यदुसृज्यकाम्योज्जुगकेकयकोसलाः ।
कम्पयन्तो भुयं सैन्यैर्यजमानपुरस्तदाः ॥ १४३१ ॥
मदस्यर्षिगिद्विजधेष्ठा प्रत्यघोरेण भूयसा ।
देपरिषिदुगन्धर्गस्तुष्टुः पुष्पवर्णिनः ॥ १४३२ ॥

स्वलंकृता नरा नार्यो गन्धस्नग्भूषणाम्बरैः ।
 विलिम्पन्त्योऽभिपिञ्चन्त्यो विजहुर्विविधै रसैः ॥ १४३३ ॥
 तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासाम्द्रकुङ्कुमैः ।
 पुंभिर्लिप्ताः प्रलिम्पन्त्यो विजहुर्वारयोपितः ॥ १४३४ ॥

गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेत-
 द्वेभ्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ।
 ता मातुलेयसखिभिः किल सिच्यमानाः
 सत्रीडहासविकसद्भदना विरेजुः ॥ १४३५ ॥
 ता देवरानुत सखीन्सिपिचुर्हतीभिः
 ह्निग्राभ्यरा विवृतगात्रकुचोरुमभ्याः ।
 औत्सुक्यमुक्तकयरच्यवमानमाल्याः
 क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १४३६ ॥

स सप्राङ्मयाकूटः सदर्भं रुक्ममालिनम् ।
 व्यराचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १४३७ ॥
 पत्नीसंयाजावभृथैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ।
 आचान्तं क्षापयांचक्रुर्गङ्गायां सह कृष्ण्या ॥ १४३८ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुर्नरदुन्दुभिभिः समम् ।
 मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवार्पिपितृमानवाः ॥ १४३९ ॥
 सस्तुस्तत्र ततः सर्वे घर्णाश्रमयुता जनाः ।
 महापातन्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ १४४० ॥
 अथ राजाहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ।
 क्रान्तिस्तदस्यविप्रादीनानर्चाभरणाम्बरैः ॥ १४४१ ॥
 यन्धूष्मातिनृपाम्बित्रसुहृदोज्यांश्च सर्वदाः ।
 अर्माक्ष्णं पूजयामास नारायणपते नृपः ॥ १४४२ ॥
 सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्त-
 गुष्णीपकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।
 नार्यश्च कुण्डलयुगालरुवृन्दजुष्ट-
 वस्त्रश्रियः कनकमेघलया विरेजुः ॥ १४४३ ॥
 अर्धर्त्विजो महार्शीलाः सदस्या ब्रह्मयादिनः ।
 विप्रश्रियविद्गूढा राजानो ये समागताः ॥ १४४४ ॥

देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ।
 पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ १४४५ ॥
 हरिदासस्य राजपे राजसूयमहोदयम् ।
 नैवातृप्यग्नशंसन्तः पिबन्मर्त्योऽमृतं यथा ॥ १४४६ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संवन्धिवान्धवान् ।
 प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं च त्यागकातरः ॥ १४४७ ॥
 भगवानपि तत्राङ्ग न्यधात्सीत्तत्प्रियंकरः ।
 प्रस्थाप्य यदुर्वीरांश्च शाल्वार्दोश्च कुशस्थलीम् ॥ १४४८ ॥
 इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।
 सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीव्रतज्वरः ॥ १४४९ ॥
 पकवान्तःपुरे तस्य घीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।
 अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ १४५० ॥
 यस्मिन्नेन्द्रादितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्म्यो
 नाना विभान्ति किल विभ्वसृजोपकृप्ताः ।
 तामिः पतीन्द्रपदराजसुतोपतस्ये
 यस्यां विपक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ १४५१ ॥
 यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं
 श्रोणीमरेण शनकैः कणदङ्घ्रिशोभम् ।
 मध्ये सुचारुकुचकुङ्कुमशोणहारं
 श्रीमन्मुखं चपलकुण्डलकुन्तलाढयम् ॥ १४५२ ॥
 सभायां मयकलप्तायां कापि धर्मसुतोऽधिराट् ।
 मृतोऽनुजैर्यन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥ १४५३ ॥
 आसीनः काञ्चने साक्षादासने मघवानिव ।
 पारमेष्ठयश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च यन्दिभिः ॥ १४५४ ॥

[भाग० १०.७५.३-३५]

मघ सूचनम् ॥ [भाग० १०.७५]

रात्रे यत्रविधौ मयेन महती दिव्या सभा निर्ममे
 गच्छन्त्य मनस्विमालितिलस्ये भूमीन्द्रदुर्योधनः ।
 उत्थाप्याम्यरमापनञ्जलधिया भूमौ जले श्रधिया
 तद्दृष्ट्वा जहमुच्च (१) पापुतनयः मोऽन्तस्ततो दिव्ये ॥ १४५५ ॥

ग्रान्ते मानधने हस्तसु च जनेष्वयम्य हस्तं हठा-
 त्कर्णः कृष्णगिरा निवार्य सकलास्तान्सान्त्वयन्भूपतिम् ।
 श्रीर्हास्येह हठाज्जनोऽयमखिलो हास्यस्य लब्ध्वा फलं
 नीचैस्तत्परमेक एव भगवाञ्शुश्राव कृष्णो वचः ॥ १४५६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

स ग्रीडितोऽवाग्वदनो रुपा ज्वल-
 शिष्कम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
 हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सता-
 मजातशत्रुर्विमना इवामवत् ।
 यभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं
 जिहीर्षुरर्थेर्ध्रमति स्म यद्दृशा ॥ १४५७ ॥

एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
 सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ १४५८ ॥

[भाग० १०.७५.३९-४०]

श्रीशुक उवाच ।

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्मान्धुतं नृप ।
 क्रीडानरशरीरस्य यथा सौमपतिर्हतः ॥ १४५९ ॥
 शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्धाह आगतैः ।
 यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ १४६० ॥
 शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
 अयादवीं श्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ १४६१ ॥
 इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
 आराधयामास नृपः पांशुमुष्टिं सकृद्रसन् ॥ १४६२ ॥
 संवत्सरान्ते भगवानाश्रुतोप उमापतिः ।
 वरेण च्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ १४६३ ॥
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 अमेघं कामगं वव्रे स यानं घृणिमोषणम् ॥ १४६४ ॥

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः ।

पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौममयस्मयम् ॥ १४६५ ॥

[भाग० १६.७६.१-७]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.७६]

लब्ध्वा कामगमं पुरं मगवतः शाल्वस्ततः शंकरा-
त्तन्नास्थाय बलान्वितः स सहसा गत्वारुणद् द्वारकाम् ।

इन्द्रप्रस्थगते हरौ यवकुलं सर्वं तदा शुश्रुभे
तन्नेत्रपातशतं घभूव तरसा भीताश्च पौरा भृशम् ॥ १४६६ ॥

प्रद्युम्नो रथमारुह्य तरसा मा भैष्ट यूयं प्रजा
इत्याभाष्य बहिर्जंगाम युयुधे शाल्वैरभीतो हसन् ।

निर्याता अथ साम्प्रसात्यकिञ्चिद्वाफल्किभानू ततो
हार्दिक्यः शुक्रसारणौ च यद्वोऽग्न्ये चाल्देष्णादयः ॥ १४६७ ॥

युद्धं यादवशाल्वयोः प्रवृत्ते दिव्यास्त्रमायामयं
प्रद्युम्नस्य शरैर्व्यूष्णत पुरं सौमं मुहुश्चक्रवत् ।

दृष्ट्वा तद्दया घुमानतिग्रलः शाल्वस्य सेनापतिः
प्रद्युम्नं निजघ्नान वक्षसि रथेऽसौ मूर्छितः प्रापतत् ॥ १४६८ ॥

संप्रामाद्य दारुकस्य तनयस्तं द्रागपासारथ-
त्प्रोत्थायैव युकोप कार्णिरवदत्सूतं व्यधासीतुं किम् ।

रथ्यः सारथिना रथीति विहितो धर्मोऽयमित्यूचिवा-
न्मृतः कार्णिरुपाददे घनुरसौ बाणान्घुमत्प्रक्षिपत् ॥ १४६९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ।

राजसूयेऽथ निवृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ १४७० ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम् ।

निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्धारवतीं ययौ ॥ १४७१ ॥

आह चाहमिहायात आर्यमिधाभिसंगतः ।

राजन्याश्चेष्टपक्षीया नूनं हन्युः पुरं मम ॥ १४७२ ॥

यीश्व तत्कदने स्वानां निरूप्य पुररक्षणम् ।

सौमं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ १४७३ ॥

भ्रान्ते मानधने हसत्सु च जनेष्वधम्य हस्तं हठा-
 त्कर्णः कृष्णगिरा निवार्य सकलांस्तान्सान्त्वयन्भूपतिम् ।
 श्रीर्हास्येह हठाज्जनोऽयमखिलो हास्यस्य लब्ध्वा फलं
 नीचैस्तत्परमेक एव भगवान्शुश्राव कृष्णो घञः ॥ १४५६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

स ग्रीडितोऽवाग्वदनो रुपा ज्वल-
 त्त्रिष्कस्य तूष्णीं प्रययौ गजाङ्घ्रयम् ।
 हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सता-
 मजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
 यमूष तूष्णीं भगवान्भुवो भरं
 जिह्वापुंर्यैर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ १४५७ ॥

एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
 सुयोधनस्य द्रौरात्म्यं राजसूये महाकतौ ॥ १४५८ ॥

[भाग० १०.७५.३९-४०]

श्रीशुक उवाच ।

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप ।
 क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभषतिर्हतः ॥ १४५९ ॥
 शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्धाह आगतैः ।
 यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ १४६० ॥
 शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
 अयादर्वो क्षमां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ १४६१ ॥
 इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
 आराधयामास नृपः पांशुमुष्टिं सरूद्रसन् ॥ १४६२ ॥
 संबत्सरान्ते भगवानाशुतोष उमापतिः ।
 वरेण च्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ १४६३ ॥
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 अमेयं कामगं वने स यानं वृष्णिमीपणम् ॥ १४६४ ॥

निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
 विमनस्को घृणी स्नेहाद्वभापे प्राकृतो यथा ॥ १४८७ ॥
 कथं राममसंमत्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः ।
 शाल्वेनाल्पीयमानीतः(?) पिता मे बलवान्विधिः ॥ १४८८ ॥
 इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराद् समुपस्थितः ।
 वसुदेवमुपानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ १४८९ ॥
 एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।
 वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ १४९० ॥
 एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।
 उत्पात्य शिर आदाय खस्यं सौमं समाविशत् ॥ १४९१ ॥

ततो मुहूर्तं प्रकृतानुपप्लुतः
 स्वबोध आस्ते स्वजनानुपङ्गतः ।
 महानुभावस्तदयुध्यतासुरीं
 मायां स शाल्वप्रसुतां मयोदिताम् ॥ १४९२ ॥

न तत्र दूतं न पितुः कलेघरं
 प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।
 स्वाग्रं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं
 सौमस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥ १४९३ ॥

एवं घदन्ति राजपै मुनयः केचनान्विताः ।
 यत्स्यवाचो विरुध्येत न नूनं ते स्मरन्ति हि ॥ १४९४ ॥
 क शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा ज्ञेयसंज्ञकः (?) ।
 क बाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यः सुपेडितः ॥ १४९५ ॥

यत्पादसेवोर्जितयात्मविधया
 हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।
 लभन्त आत्मीयमनन्तमीश्वरं
 कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ १४९६ ॥

1491 c T उत्पत्य for उत्पाद्य

1492 c T अबु यदापरी for अबु यनापरी

1494b T कृपय for मुनयः; d T नूनं तां स्मरन्त्यु

1495b T भयं वा येऽप-

समव, d T त्वखण्डित for सुपेडित.

रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यान्तिकमाशु वै ।
 संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १४७४ ॥
 इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ।
 विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ १४७५ ॥
 शाल्वश्च कृष्णमालोम्य हतप्रायवलेश्वरः ।
 प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवामृधे ॥ १४७६ ॥
 तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ।
 भासयन्तीं दिशः सौरिः सायकैः शतधाच्छिनत् ॥ १४७७ ॥
 तं च पोडशभिर्व्याणैर्विद्धा सौभं च खे भ्रमत् ।
 अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४७८ ॥
 शाल्वः शौरिस्तु दोः सव्य सशार्ङ्ग शार्ङ्गधन्वनः ।
 विभेद नापतद्भस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् ॥ १४७९ ॥
 हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम् ।
 विनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ १४८० ॥
 यत्त्वया मूढ नः सख्युभ्रातृभार्याद्वृतेऽक्षतः (?) ।
 प्रमत्तः स सभ्रामध्ये मम व्यापादितः सखा ॥ १४८१ ॥
 तं त्वाद्य निशितैर्व्याणैरपराजितमानिनम् ।
 मयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाप्रतः ॥ १४८२ ॥

भीमगयानुयाच ।

घृथा त्वं कथसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तरुम् ।
 पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १४८३ ॥
 इत्युक्त्वा भगवाब्दशाल्वं गदया भीमवेगया ।
 तताड जग्रौ संरन्धः स चक्रम्ये यमप्रसूकम् ।
 गदायां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ॥ १४८४ ॥
 ततो मुहूर्तं आगत्य पुरुषः शिरसाच्युतम् ।
 देवक्या प्रहितोऽस्मीति नत्वा ग्राह वचो रदन् ॥ १४८५ ॥
 कृष्ण कृष्ण महायातो पिता ते पितृवन्सल ।
 यन्मोपनीतः शात्नेन शोनिनेन यथा पनुः ॥ १४८६ ॥

निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषो प्रकृतिं गतः ।
 विमनस्को घृणी स्नेहाद्भाषे प्राकृतो यथा ॥ १४८७ ॥
 कथं राममसंमत्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः ।
 शाल्वेनाल्पीयमानीतः (?) पिता मे बलवान्विधिः ॥ १४८८ ॥
 इति द्रुवाणे गोविन्दे सौमंराद् समुपस्थितः ।
 घमुदेवमुपानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ १४८९ ॥
 एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।
 वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ १४९० ॥
 एषं निर्मत्स्यं मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।
 उत्पाट्य शिर आदाय खस्यं सौमं समाविशत् ॥ १४९१ ॥

ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः
 स्वयोध आस्ते स्वजनानुपङ्गतः ।
 महानुभावस्तदबुध्यतासुर्यं
 मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥ १४९२ ॥

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं
 प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।
 स्वाप्नं यथा चाम्यरचारिणं रिपुं
 सौमस्थमालोभ्य निहन्तुमुद्यतः ॥ १४९३ ॥

एषं वदन्ति राजर्षे मुनयः केचनान्विताः ।
 यत्स्वबाचो विरुध्येत न नूनं ते स्मरन्ति हि ॥ १४९४ ॥
 क शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा ज्ञेयमंशकः (?) ।
 क यावत्पण्डितविद्वानहानैश्वर्यः सुपेडितः ॥ १४९५ ॥

यत्पादसेवोर्जितयात्मविषया
 हिन्वन्त्यनायात्मविषयं प्रहम् ।
 लभन्त आत्मीयमनन्ममीश्वरं
 कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ १४९६ ॥

तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा
 शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ।
 विद्धाच्छिनद्धर्म धनुः शिरोमणिं
 सौभं च शत्रोर्गदया रुपेज ह ॥ १४९७ ॥
 तत्कृष्णहस्तेरितया विघूर्णितं
 पपात तोये गदया सहस्रधा ।
 विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदा-
 मुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्भुतम् ॥ १४९८ ॥

आधावतः समदं तस्य बाहुं
 भहेन भित्त्वा स रथाङ्गमद्भुतम् ।
 वधाय शाल्वस्य लयार्कसंनिभं
 विभ्रद्वमौ सार्क इवोदयाचलः ॥ १४९९ ॥

जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं
 किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः ।
 घञ्जेण घृत्रस्य यथा पुरंदरो
 यभूष हाहेति घचस्तदा नृणाम् ॥ १५०० ॥

तस्मिन्निपतिते पापे सौमे च गदया हते ।
 स्वानामपचितिं कुर्वन्मन्तवक्रो रुपाभ्यगात् ॥ १५०१ ॥

[भाग० १०.७७.६-३४]

अथ सूचनम् ॥

शाल्वं दृष्ट्वा हतमथ हठाहन्तवक्रो गदाभू-
 त्स्मृत्या भ्रातुर्वधमथ पुणे मित्रघातेन रुष्टः ।
 सद्यः श्रेयद्वरलसदृशमर्त्सयित्वा वचोभिः
 प्रोद्युत्योच्चैः सपदि गदया मूर्ध्नि कृष्णं जघान ॥ १५०२ ॥

प्रहारादेतस्मात्कुलिशपतनाद्भ्रष्ट इव
 स्थितः कृष्णो नैव व्यचलद्य तं चापि गदया ।
 हसन्कौमोदकया सपदि निजघानाथ पतितो
 धरायां चेदीनामधिपतिरगादन्तकपदम् ॥ १५०३ ॥

अथ श्रीमागवते ॥

ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् ।
पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १५०४ ॥

[माग० १०.७८.१०]

अथ सूचनम् ॥

भ्राता तस्य विदूरथः समगमत्कृष्णं निहन्तुं ततः
चक्रेणास्य शिरोऽच्छिन्नद्यदुपतिः सत्यः किरिटीोज्ज्वलम् ।
दृष्ट्वा तात्रिहतान्सुरा गगनगाः पुष्पैरवर्षन्मुदा-
नृत्यभ्रप्सरसो जगुश्च विजयं गन्धर्वमुस्या हरेः ॥ १५०५ ॥

अथ श्रीमागवते ॥

[]
वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विचेशालंकृतां पुरीम् ॥ १५०६ ॥
एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाञ्जगदीश्वरः ।
ईयते पशुदृष्टीनां निजितो जयतीति सः ॥ १५०७ ॥
श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरुणां पाण्डवैः सह ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मत्स्यस्थः प्रययौ किल ॥ १५०८ ॥
स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १५०९ ॥
पृथूदकं विन्दुसरस्वितकूपं सुदर्शनम् ।
विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् ॥ १५१० ॥
यमुनामनु यान्येव गङ्गामनु च भारत ।
जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ १५११ ॥
तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ।
आभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चाचरन् ॥ १५१२ ॥
मोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।
रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ १५१३ ॥
अग्रन्युत्थायिनं सूतमरुतप्रद्वणाञ्जलिम् ।
अप्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोढोऽस्य माधवः ॥ १५१४ ॥
कस्मादस्मादिमान्विश्रान्त्यास्ने प्रतिलोमजः ।
धर्मपालांस्तर्धरास्मान्प्रथमहंति दुर्मतिः ॥ १५१५ ॥

कपेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽध्येत्य बहूनि च ।
 सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ १५१६ ॥
 अदान्तस्याविनीतस्य वृथापण्डितमानिनः ।
 न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ १५१७ ॥
 एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
 वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः ॥ १५१८ ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि ।
 भाविन्वा तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनद्विभुः ॥ १५१९ ॥
 हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ।
 ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ १५२० ॥
 अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।
 आयुश्चात्मसमं तावदावित्सवं समाप्यते ॥ १५२१ ॥
 अज्ञानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ।
 योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योऽपि नियामकः ॥ १५२२ ॥
 यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावनः ।
 चरिष्यति भवान्लोके संग्रहो नान्यथोदितः ॥ १५२३ ॥

श्रीराम उवाच ।

चरिष्ये वधानिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।
 नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयताम् ॥ १५२४ ॥
 दीर्घमायुर्यतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।
 आशासितं तु यद्वत् साधये योगमायया ॥ १५२५ ॥

आपिरुवाच ।

अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।
 यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ १५२६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।
 तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ १५२७ ॥

* 1521c T आयुश्चात्मसमं तावद.

1524a T करिष्ये for चरिष्ये.

1525c T तद् दत्त for यद् दत्त.

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यय ।
अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ॥ १५२८ ॥

अथ ऊचुः ।

इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।
स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥ १५२९ ॥
तं पापं जहि दाशार्हं तन्नः शुश्रूषणं परम् ॥
पूयशोणितविष्णुभूसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ १५३० ॥
ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।
चरित्वा द्वादशान्मासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥ १५३१ ॥

[भाग० १०७८१५-३९]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०७९]

इष्टिं पर्वणि दूषयन्नुपगतो दैत्यस्ततो यल्वल-
स्तं विहाय निजं हलं च मुसलं सस्मार संकर्षणः ।
ते संप्राप्य च यल्वलं हलमुखेनारुप्य दूराम्बर-
वज्रेणेव हठाजघान मुसलेनासौ पपात व्यसुः ॥ १५३२ ॥
संतुष्टैकपिभिस्ततः स भगवानभ्यर्चितः संस्तुतो
दिव्यान्यम्बरभूषणानि च ददुर्मांसां स्फुरत्पङ्कजाम् ।
तस्मै ते तदनुज्ञया हलधरो नत्वा मुनींस्तानगा-
ल्लोकानुग्रहमात्रमेव कलयंस्तीर्थानि सर्वेभ्वरः ॥ १५३३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ।
स्नात्वा सरोवरमगादतः सरयुसन्नवत् ॥ १५३४ ॥
अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ।
स्नात्वा संतर्प्य देवादीजगाम पुलहाश्रमम् ॥ १५३५ ॥
गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्नुतः ।
गयां गत्वा पितृनिष्ठा गङ्गासागरसंगमे ॥ १५३६ ॥
उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभियाच च ।
सप्तगोदावर्यं वेणीं यम्पां भीमरथीं ततः ॥ १५३७ ॥
स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः धीशैलं गिरिशालयम् ।
द्रापिडेपु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं चेद्वटं प्रभुः ॥ १५३८ ॥

कामकोष्णीं पुरीं काशीं कावेरीं च सरिद्धराम् ।
 श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः ॥ १५३९ ॥
 ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ।
 सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५४० ॥

[भाग० १०.७९.९-१५] .

ततोऽतिग्रज्य भगवान्केरलांस्तु त्रिगर्तकान् ।
 गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सांनिध्यं यत्र धूर्जटेः ।
 आर्यो द्वैपायनो दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्वलः ॥ १५४१ ॥
 तारपीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकम् ।
 प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ।
 मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ १५४२ ॥
 श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगम् ।
 सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ १५४३ ॥
 स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युष्यतोर्मृधे ।
 वारयिष्यन्विनशनं जगाम यदुनन्दनः ॥ १५४४ ॥
 युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
 अमिथाद्याभवत्तूष्णीं किंविवश्वरिहागतः ॥ १५४५ ॥
 गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरन्ध्रौ विजयैपिणौ ।
 मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमग्रवीत् ॥ १५४६ ॥
 युवां तुल्ययलौ धीरौ हे राजन्हे वृकोदर ।
 एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् ॥ १५४७ ॥
 तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
 न लभ्यते जयोऽम्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ १५४८ ॥
 न तद्वाक्यं जगृहतुर्वचैर्यै नृपार्यवत् ।
 अनुस्मरन्तावन्मोम्यं दुरुक्तं दुष्टतानि च ॥ १५४९ ॥
 दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वाखती ययौ ।
 उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥ १५५० ॥

तं पुनर्नैमिषप्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा ।
 ऋत्यङ्गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ १५५१ ॥
 तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान्दयतरङ्गिभुः ।
 येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ १५५२ ॥
 स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिवन्धुसुहृद्वृतः ।
 रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दुः सुवासाः सुद्वलंरुतः ॥ १५५३ ॥
 ईदृग्विधान्यसंख्यानि यलस्य यलशालिनः ।
 अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि ॥ १५५४ ॥
 योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ।
 सायं प्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ १५५५ ॥
 [भाग० १०.७९.१५-३४]

सूत उवाच ।

विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्वादरायणिः ।
 वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ १५५६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
 विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ।
 यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ॥ १५५७ ॥
 तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ।
 पतिव्रता पतिं ग्राह म्लायता वदनेन सा ।
 दरिद्रा स्तीदमाना च घेपमानाभिगम्य च ॥ १५५८ ॥
 [भाग० १०.८०.५-८]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८०]

दरिद्रस्त्वं नैव प्रभवसि कुटुम्बस्य भरणे
 दरिद्राणां मित्रं शरणमिह हि प्राकृतमपि ।
 घृथा सदिदस्येवं भज ननु निजं मित्रमधुना
 न मित्रे मानस्य व्यसनमथवा नैव लघुता ॥ १५५९ ॥

अथ श्रीभागयते ॥

ननु प्रहस्यभगवतः सखा साक्षाद्भियः पतिः ।
 प्रहस्यभ्य शरण्यभ्य भगवाम्सात्वतर्षभः ॥ १५६० ॥

तमुपेहि महाभाग साधूनां च परात्पणम् ।
 दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने ॥ १५६१ ॥
 आस्तेऽधुना द्वारघत्यां भोजवृष्ण्यन्धकोश्वरः ।
 स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ।
 किं त्वर्थकामान्भजते नात्यभिष्टाञ्जगद्गुरुः ॥ १५६२ ॥
 स एवं भार्यया विप्रो यदुशः प्रार्थितो मुहुः ।
 भयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ।
 इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥ १५६३ ॥
 भव्यस्त्युपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि दीयताम् ।
 याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्र पृथुकतण्डुलान् ।
 चैलखण्डेन तान्वज्रा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १५६४ ॥
 स तानादाय विप्राग्न्यः प्रययौ द्वारकां किल ।
 कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५६५ ॥
 ब्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कस्याश्च स द्विजः ।
 विप्रोऽभ्वन्धकवृष्णाणां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १५६६ ॥
 गृहं द्वाष्टसदृशाणां महिषीणां हरेर्द्विजः ।
 विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १५६७ ॥
 तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ।
 सहस्रोत्थाय चाभ्येत्य दोभ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १५६८ ॥
 सस्युः प्रियस्य विप्रपेरङ्गसङ्गमिनिर्धृतः ।
 प्रीतो व्यमुञ्चदव्यिन्दुन्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १५६९ ॥
 भयोपवेद्य पर्यङ्के स्वयं सस्युः समर्हणम् ।
 उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ।
 भग्नहीच्छिरसा राजन्मगचांल्लोकपावनः ॥ १५७० ॥
 व्यलिम्पदिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
 भर्चित्वाघ्रेय ताम्रमूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥ १५७१ ॥

कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् ।
 देवी पर्यचरद्भैष्मी चामरव्यजनेन वै ॥ १५७२ ॥
 अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ।
 विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं समाजितम् ॥ १५७३ ॥
 किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन मिश्रुणा ।
 श्रिया हर्निनेन लोकेऽस्मिन्गार्हितेनाधमेन च ॥ १५७४ ॥
 योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संयुतः ।
 पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्या परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ १५७५ ॥
 कथयांचक्रतुर्गोथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
 आत्मगोलंलिता राजन्करौ गृह्य परस्परम् ॥ १५७६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अपि ब्रह्मगुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।
 समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ १५७७ ॥
 प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहृतं तथा ।
 नैधातिप्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥ १५७८ ॥
 केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
 त्यजन्तः प्रकृतीर्देवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥ १५७९ ॥
 कश्चिद्गुरुकुले दासं ब्रह्मन्स्मरसि नौ यतः ।
 द्विजो विश्वाय विज्ञेयं त .तः पारमश्रुते ॥ १५८० ॥
 स वै सत्कर्मणां साक्षाद्विजातेरिह संभयः ।
 भाद्योऽङ्ग यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः ॥ १५८१ ॥
 नत्वर्यकोविदा ब्रह्मन्वर्णाधमवतामिह ।
 ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यज्ञो भवार्णवम् ॥ १५८२ ॥
 नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
 तृप्तेयं सर्वमूतात्मा गुरुश्रुण्वया यथा ॥ १५८३ ॥
 अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्वृत्तं निवसतां गुरौ ।
 गुरुदरिद्र्योदितानामिन्धनानयने कथित् ॥ १५८४ ॥

प्रविष्टानां महारण्यमपतौ सुमहद्विज ।
 घातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्वः ॥ १५८५ ॥
 सूर्यश्चास्तं गतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।
 निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५८६ ॥

घयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभि-
 निहम्यमाना मुहुरम्बुसंग्रवे ।
 दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं चने
 गृहीतहस्ताः पटिवन्निमातुराः ॥ १५८७ ॥

एतद्विदित्वा उदिते रवौ सांदीपनिर्गुः ।
 अन्वेयमाणो नः शिष्यान्तत्कार्योऽपश्यदातुरान् ॥ १५८८ ॥
 अहो हे पुत्रकां यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
 आत्मा वै प्राणिनां प्रेषस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ १५८९ ॥
 इयदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
 यत्रै विशुद्धभावेन सर्वार्थोत्प्रापणं गुरौ ॥ १५९० ॥
 तुष्टोऽहं यो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
 छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्वह परत्र च ॥ १५९१ ॥
 इत्थंविधान्यनेकानि घसतां गुरुवेद्मसु ।
 गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रजायते ॥ १५९२ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।
 भवता सत्यकामेन येषां दासो गुरावभूत् ॥ १५९३ ॥
 यस्य च्छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विमौ ।
 श्रेयसां तस्य गुरुषु दासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ १५९४ ॥

[भाग. १०.८०.१-४५]

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं द्विजमुष्येन सह संकथयन्हरिः ।
 सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तत्र ॥ १५९५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृह्यते ।
 अप्वप्युपाहृतं भक्तैः श्रेष्ठा भूयैव मे भवेत् ।
 सूर्यप्यभक्त्योपाहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ १५९६ ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ १५९७ ॥
 इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै श्रीदितः पतये श्रियः ।
 पृथुकप्रसूतिं राज्ञश्च प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ १५९८ ॥
 सर्वभूतात्महृत्साक्षात्तस्यागमनकारणम् ।
 विज्ञायाच्चिन्तयन्नायं श्रीकामो मामजत्पुरा ॥ १५९९ ॥
 पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ १६०० ॥
 इत्थं विचिन्त्य वसनाच्चीरवस्त्राद्विजन्मनः ।
 स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ १६०१ ॥
 नन्देत्तदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ।
 तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ १६०२ ॥
 इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ।
 तावच्छीर्जयूहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १६०३ ॥
 पतावतालं विश्वात्मन्सर्वसंपत्समृद्धये ।
 अस्मिन्लोकेऽथवामुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोपकारणम् ॥ १६०४ ॥
 ग्राह्यणस्तां तु रजनमुपित्वाच्युतमग्निदे ।
 भुक्त्वा पीत्वा सुपुं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १६०५ ॥
 श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुपेनाभिवन्दितः ।
 जगाम स्यालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १६०६ ॥
 स चालब्ध्वा धनं सख्युर्न च याचितवान्स्वयम् ।
 स्वगृहान्ग्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्गुतः ॥ १६०७ ॥
 अहो ग्राह्यदेवस्य दृष्टा ग्राह्यता मया ।
 यद्विदितमो लक्ष्मीमात्रिष्ठो विभ्रतोरसि ॥ १६०८ ॥

काहं दरिद्रः पापयान्क कृष्णः श्रीनिकेतनः ।

ग्रहचन्द्रधुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६०९ ॥

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के घातरो यथा ।

महिष्या चीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया ॥ १६१० ॥

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।

पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १६११ ॥

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।

सर्वांसामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १६१२ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।

इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ १६१३ ॥

इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।

सूर्यानेलगुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ १६१४ ॥

विचित्रोपवनोद्यानैः कूजहृजकुलाकुलैः ।

मोक्तुलकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभिः ॥ १६१५ ॥

जुष्टं स्थलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।

किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ १६१६ ॥

[भाग० १०८१-१-२३]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०८१]

शङ्खे रत्नपरिष्कृतैः स्फुरदुरुज्योतिर्जटालैर्विय-

दातन्धनपुरहृतचापशतकं भागो हिमाद्रेरिय ।

सौधो दूरत एव तेन ददशे पश्चात्तदाचिन्तय-

त्कासौ पर्णकुट्टी मम व्यपगता कस्यैष सौधोत्तमः ॥ १६१७ ॥

द्रागभ्येत्य ततः समैक्षत राजांश्च्योतन्मदान्ससथा

यद्दान्धारि वनायुजानय हयान्कक्षान्तरे संयतान् ।

द्वारे रत्नविभूषणोज्ज्वलरुचो दृष्टोपविष्टाञ्जनान्

किं स्थित्सर्वमिदं त्वपूर्वमभवद्विप्रस्तदा विस्मितः ॥ १६१८ ॥

अथ धीमागवते ॥

एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।

प्रत्यगुद्गम्यदाभागं गीतवाचेन भूयसा ॥ १६१९ ॥

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्पातिसंभ्रमो ।

निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवाल्यात् ॥ १६२० ॥

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रीतोत्कण्ठाश्रुलोचना ।

मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिपस्वजे ॥ १६२१ ॥

पत्नीं वीक्ष्य प्रस्फुरर्त्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।

दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भार्त्तीं स विस्मितः ॥ १६२२ ॥

प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।

मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ १६२३ ॥

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।

पर्यङ्का हेमदण्डानि धामरज्यजनानि च ॥ १६२४ ॥

आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।

मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ १६२५ ॥

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।

रत्नदीपान्ब्राजमानांल्ललना रत्नसंयुताः ॥ १६२६ ॥

विलोम्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धिं सर्वसंपदाम् ।

तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहेतुकीम् ॥ १६२७ ॥

नूनं च नैतन्मम दुर्भगस्य

शश्वहरिदस्य समृद्धिहेतुः ।

महाविभूतेरवलोकितोऽस्य-

धैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ १६२८ ॥

नम्यमुवाणो दिशते समक्षं

याचिष्णवे भूर्यपि भूरिमोजः ।

पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो

दाशार्हकाणामृषमः सरता मे ॥ १६२९ ॥

किंचित्करोत्युर्वेपि यः स्वदत्तं

सुहृत्कृतं फल्यपि भूरिकारि ।

मयोपनीतां पृथुकैकमुष्टिं

प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ १६३० ॥

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विपज्जतस्तत्पुरुषेषु सङ्गः ॥ १६३१ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो
राज्यं विभूतीर्न समर्घयत्यजः ।
अदीर्घवोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां भवोद्भवम् ॥ १६३२ ॥

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
विषयाज्जाययात्यर्थं युभुजे नातिलम्पटः ॥ १६३३ ॥

तस्य वै देवदेवस्य हरैर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रमथो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ १६३४ ॥

एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा
दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्गृथितात्मबन्धन-
स्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतेः ॥ १६३५ ॥

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धमायो भगवति कर्मवन्धाद्विमुच्यते ॥ १६३६ ॥

[भाग० १०.८१.२४-२१]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८२]

ग्रहे भानोर्दानोल्लसितमनसो भूरिचसवः
कुलक्षेत्रं याता यदुकुलकुलानां समुदयाः ।
जनाश्चान्ये गोपा अपि च किल नन्दप्रभृतयः
समीयुस्तेऽन्योन्यं सुहृदुपगमानन्दितहृदः ॥ १६३७ ॥

तेऽन्योन्यं चिरविप्रयोगमिलिता हृषीश्रुद्धेक्षणाः
स्निग्धा यन्धुसुहृज्जनाः सख्यसं दूरादुपेत्यादरात् ।
प्रोद्गाढं परिरेभिरे कृतनमस्काराः प्रयुक्ताशिपो
याचा गद्गदया मुहुश्च कुशलं पप्रच्छुरत्युत्सुकाः ॥ १६३८ ॥

कृष्णावलोकामृतमापिवन्तो
 न तृप्तिमापुः स्वजनाः परेऽपि ।
 सुखोपविष्टा विदधुः कथास्ते
 मुख्या यदूर्नां प्रवराः कुरुणाम् ॥ १६३९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ कुन्त्युवाच ।

आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ।
 यद्वा आपस्तु मद्भार्यो नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १६४० ॥
 सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।
 नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदाक्षिणम् ॥ १६४१ ॥

यसुदेव उवाच ।

अस्य मास्मानसूयेया दैवक्रीडनकाश्रयान् ।
 ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा ॥ १६४२ ॥
 कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दश ।
 एतर्ह्येव धुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ १६४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

यसुदेवोऽग्रसेनाद्यैर्यदुमिस्तेऽर्चिता नृपाः ।
 आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः ॥ १६४४ ॥
 भीष्मो द्रोणोऽम्यिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।
 सदाशः पाण्डवाः कुन्ती संजयो विदुरः कृपः ॥ १६४५ ॥
 कृष्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नम्रजिह्महान् ।
 पुरजिह्मपदः शैव्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् ॥ १६४६ ॥
 दमघोषो विशालाक्षो भैषिलो मद्रकेकयी ।
 युधामन्युः सुशर्मा च ससुता याज्ञिकादयः ॥ १६४७ ॥
 राजानोऽन्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुप्रताः ।
 धीनिकेतं धनुः शीरोः सखीकं धीम्य विस्मिताः ॥ १६४८ ॥
 अथ ते कृष्णरामाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः ।
 प्रशशंसुर्मुदा युक्ता धृष्णीन्द्रकृष्णपादिप्रहान् ॥ १६४९ ॥
 महो भोजयते एषं जम्भमाजो नृणामिह ।
 यत्पदयथासक्तकृष्णं पुर्दशमपि योगिनाम् ॥ १६५० ॥

यद्विश्रुतिः श्रुतिजुतेदंमलं पुनाति
पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।
भूः कालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्म-
स्पर्शोत्थशक्तिरमिवर्पति नोऽखिलार्थान् ॥ १६५१ ॥

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्प-
शय्यासनाशनसयौनसापिण्डबन्धः ।
येषां गृहे निरपघर्त्मनि वर्ततां घः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ १६५२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

नन्दस्तत्र यद्व्यासाब्जात्वा कृष्णपुरांगमान् ।
तत्रागमद्वृतौ गोपैरनःस्थार्थैर्दिदक्षया ॥ १६५३ ॥

तं दृष्ट्वा घृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।
परिपस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ १६५४ ॥

घसुदेवः परिष्वज्य संग्रीतः प्रेमविह्वलः ।
स्मरन्कसकृताङ्गेशान्पुत्रभ्यासं च गोकुले ॥ १६५५ ॥

कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।
न किञ्चनोचतुः प्रेम्णा साधुकण्ठौ कुरुब्रह्म ॥ १६५६ ॥

तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ १६५७ ॥

रोहिणी देवकी चाय परिष्वज्य ब्रजेभ्वरीम् ।
स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्र्यां वाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ १६५८ ॥

का विस्मरेत वां मैत्रीमानिवृत्तां ब्रजेभ्वरि ।
अप्यवाप्येन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिप्रिया ॥ १६५९ ॥

एतावदप्यपितरौ युवयोः स्म पित्रोः
संग्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ।
प्राप्योपतुर्मयति पश्म हि यत्तदश्वि-
भ्यस्तावकुत्रचभयौ न सतां परस्वौ ॥ १६६० ॥

कपिस्वाच ।

गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य विरादभीष्टं
यत्प्रेक्षणे दाशि सुपक्ष्मकृतं शपन्ति ।
दग्भिर्हृदोरुतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ १६६१ ॥

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगतः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १६६२ ॥

[भाग. १०.८२.१६-११]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८२]

मद्यित्ते किमु कीलिताः किमथवा यूयं निखाताः प्रियाः
किं लीनाः किमु जीवितेन सुदृढं निर्धूतमभ्यागताः ।
विश्लेषेऽपि घहिर्न यज्जुदयतः किं वा मनो - ५ -
को वाभ्यापितवाञ्छिराय भवतीर्मायामिमामीदृशीम् ॥ १६६३ ॥

शोचन्ति ताः प्रियतमा दयितस्य चित्ताद्
भ्रमयन्ति याः प्रणयगाढनिबद्धचित्ताः ।
कस्तस्य पश्यति मुखं पिशुनस्य नूनं
यच्चेतसः प्रियजनः क्षणमप्यपैति ॥ १६६४ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

अपि स्मरथ नः सस्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गताञ्छिरायिताञ्छान्नुपक्षक्षपणचेतसः ॥ १६६५ ॥
अप्यवध्या यथास्मान्स्विदकृतज्ञा विशङ्क्या ।
नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥ १६६६ ॥
यायुर्यथा घनानीकं तृणतूलरजांसि च ।
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ १६६७ ॥
मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।
दिष्ट्वा यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदायनः ॥ १६६८ ॥
अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः ।
भौतिकानां यथा यं वा भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ १६६९ ॥
एवं होतानि भूतानि भूतेष्वामा ततः प्रभुः ।
उभयं मय्यथ परे पश्यतामातमक्षरे ॥ १६७० ॥

ऋषिरुवाच ।

अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ १६७१ ॥

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं
योगेश्वरैर्हृदि विमान्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
गेहंजुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ १६७२ ॥

[भाग० १०८२.४२-४९]

श्रीशुक उवाच ।

तथानुगृह्य भगवान्नोपीनां स गुरुर्गतिः ।
युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽन्ययम् ॥ १६७३ ॥
त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसंस्कृताः ।
प्रत्यूचुर्दृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ १६७४ ॥

कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं
महम्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् ।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो
देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ १६७५ ॥
हित्वात्मधाम विधुतात्मकृतव्यवस्थ-
मानन्दसंप्लवमखण्डमकुण्ठबोधम् ।
कालोपसृष्टनिगमावन आसयोग-
मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्मः ॥ १६७६ ॥

ऋषिरुवाच ।

इत्युत्तमलोकशिखामणिं जने-
ष्वभिष्टुवत्स्वग्धककौरवस्त्रियः ।
समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणं-
खिलोकीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ १६७७ ॥

द्रोपद्युवाच ।

हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जाम्यवति कौसले ।
हे सत्यमामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ १६७८ ॥

हे कृष्णपत्न्य पतत्रो धृत चो भगवानथम् ।
उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ॥ १६७९ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकामुकेषु
राजस्वजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
नित्ये भृगेन्द्र इव भागमजावियूथा-
सच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ॥ १६८० ॥

सत्यभामोवाच ।

यो मे सनाभिवधतसहृदाततेन
लिप्तामिशापमपमार्पुमुपाजहार ।
जित्त्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन
भीतः पितादिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ १६८१ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

प्राज्ञाय देहकुदमुं निजनाथदेवं
सीतापतिं त्रिणवहाम्यमुनाभ्ययुध्यम् ।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां
पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी ॥ १६८२ ॥

कालिन्ध्युवाच ।

तपश्चरन्तीमाशाय स्वपादस्पर्शनेच्छया ।
सस्योपेत्याप्रहीत्याणि याहं तद्गृहमार्जनी ॥ १६८३ ॥

भद्रोवाच ।

यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूषा-
भिन्ये श्वयूथगमिवात्मघालिं द्विपारिः ।
भ्रातृश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं त्रियौक-
स्तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्रयवनेजनत्वम् ॥ १६८४ ॥

सत्योवाच ।

सतोक्षणोऽतिबलवीर्यसुनीक्षणगृह्णा-
मित्रा कृत्तान्क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
ताम्बीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य
श्रीडन्धबन्ध ह यथा शिशवोऽज्जतोकान् ॥ १६८५ ॥

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्घ्रिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्याग्निन्ये तदास्यमस्तु मे ॥ १६८६ ॥

मित्रोवाच ।

पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ।
कृष्णे कृष्णाय तच्छिक्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १६८७ ॥
अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मभिर्नान्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६८८ ॥

लक्ष्मणोवाच ।

ममापि राक्ष्यच्युतजन्म कर्म च
श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्सं मुकुन्दे किल पद्महस्तया
वृत्तः सुसंमृदय विहाय लोकपान् ॥ १६८९ ॥

ज्ञात्वा मम भर्तं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १६९० ॥

[भाग० १०८३.१-१८]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०८३]

तातो मे विदधे स्वयंवरविधौ मत्स्यं निवद्धं विय-
त्याच्छन्नं प्रतिबिम्बतः परमसौ तोयान्तरेऽदृश्यत ।
संछेतुं न धनुर्भूतस्तमशकम्पार्थः शरेणास्पृश-
न्नो चिच्छेद् दततश्च ते समभवत्सर्वेऽपि लज्जानताः ॥ १६९१ ॥

विलोक्य भूयो भगवान्करोण
धनुः समादाय तदादरेण ।
पश्यत्सु भूपेषु हरिर्विहस्य
विव्याध चक्षुश्चपलं झपस्य ।
विस्मापयन्ससुरमानुपदिव्यलोकं
कृष्णो जहास च जहार च मानसं मे ॥ १६९२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।

देवाश्च पुंसुमासाराम्मुमुचुर्हर्षनिद्रला ॥ १६९३ ॥

तद्रङ्गमानिशमह कलनूपुराभ्या

पद्मघा प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।

नूत्ने विनीय परिधाय च कौशिकाग्न्ये

सम्राड्हासवदना कयरीधृतस्रक् ॥ १६९४ ॥

उन्नीय वस्त्रमुखकुन्तलकुण्डलत्विङ्

गण्डस्थल शिशिरहासरुदाक्षमोक्षै ।

राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुखादे-

रसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्त्रमालाम् ॥ १६९५ ॥

तावत्पृष्ठद्वपदहा शङ्खभेयानकादयः ।

[निनेदुर्नेटनतैषयो ननृतुर्गायका जगु ॥ १६९६ ॥]

[भाग० १० ८३ २५-३०]

अथ सूचनम् ॥

व्यासाद्या मुनयः समीयुरथ ते पार्श्वं प्रभो सत्कृता

श्रीमत्कृष्णपदाब्जमग्नमनसो हृष्टा हरि तुष्टु ।

दृष्ट्वा तत्र महर्षिभिः ऋतुवर कृष्णेश्वरा यादया

स्वर्णानि स्फुरदंशुकानि निधिवत्सेभ्यः ददुर्दक्षिणाम् ॥ १६९७ ॥

राजानो मुनयः परे च सुहृदः संवन्धिनो धाम्भवा

स्वर्णालकरणादिरम्यरुचयः स्यात्वा पुरीं निर्ययुः ।

नन्दाद्याम्परिरम्य निर्मेरतरं मुञ्चन्मुहुश्चक्षुषो

(राजा) श्रीबलदेयरुष्णसहितः शौर्यं प्रतस्थे पुरीम् ॥ १६९८ ॥

विश्वेपामीशितार जगदुदयतिरोभावरक्षैकहेतु

शौरिः सस्तूय कृष्ण स्वयमथ पुलकद्रुण्डपालिर्नाम ।

प्रास्तौदम्बा च युवावथ मुदितमना कालद्रोषेण नष्टा-

नुत्कृष्टान्पदस्वपुत्रानतिविनयमतिः प्रेमनुन्ना ययाचे ॥ १६९९ ॥

अभ्याप्रार्थनया जगाम महिमा पातालमूलं हरिः
 श्रीरामश्च ननाम तौ प्रमुदितस्त्रेन्द्रसेनो नृपः ।
 तस्मात्मातुरभीप्सितांश्च तनयानानीय दिव्यावृत्ती-
 म्पिश्रोः प्रीतिपरंपरामनितरामुत्पादयामासतुः ॥ १७०० ॥

अथ श्रीभागवते ॥

तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्तुतस्तनी ।
 परिप्यज्याङ्गमारोप्य मूर्ध्न्यंजिघ्रदमीक्षणशः ॥ १७०१ ॥
 अपाययत्स्तनं प्रीना सुनस्पर्शपरिस्तुतम् ।
 मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ १७०२ ॥
 पीत्वाभृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
 नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ १७०३ ॥
 ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं यलम् ।
 मिषतां सर्षलोकानां ययुर्धाम विहाय तान् ॥ १७०४ ॥
 तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ।
 मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ १७०५ ॥
 पयंविधाम्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
 धीर्योप्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ १७०६ ॥

श्रीसूत उवाच ।

य इदमनुगृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-
 अरितममृतकालैर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
 जगदधमिदलं तद्भक्तसत्कर्णधूरं
 भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेम धाम ॥ १७०७ ॥

[भाग० १०.८५.५३-५५]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८६]

तीर्थाम्यटग्राहितवर्णिलिङ्गी
 दृष्ट्वा सुभद्रां विजयो जहार ।
 रामस्य कोपं परिसान्त्वयित्वा
 ददावमुष्मै भगिनीं मुकुन्दः ॥ १७०८ ॥

सूपालो बहुलाश्व इत्यभिहितो विष्णुप्रियो मैथिलो
 विप्रश्च श्रुतदेव एव भगवत्पादारविन्दानतः ।
 प्राप्तः सद्य तयोः स्वयं स भगवानारूढा दिव्यं रथं
 ताभ्यामर्पणया ततश्च विदधे तत्त्वोपदे रांतयोः (?) ॥ १७०९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

स इत्थं प्रभुणादिष्टः सहकृष्णान्विजोत्तमान् ।
आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ १७१० ॥
एवं स्वयम्भक्तमार्त्तिं यो भगवात्स्मक्तमक्तिमान् ।
उपित्वादिदय सन्मार्गं पुनर्द्वारवर्तमगात् ॥ १७११ ॥

[भाग० १०.८६.५८-५९]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८७]

परीक्षिते प्रश्नपरं परेशं
कथं श्रुतिवृत्तिमुरीकरोति ।
तद्युत्तरं तूर्णमुदाजहार
सुनिः प्रसङ्गादितिहासवार्ताम् ॥ १७१२ ॥
स्तुतिं स्तुतिः काचिदयं चकार
प्रसङ्गतः श्रीपुरुषोत्तमस्य ।
या श्रोत्रमात्रे विहिता जनानां
प्रसङ्ग तापत्रितयं प्रमार्ष्टि ॥ १७१३ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः समीहितफलप्रदाः ।
आहृत्य फलदः शंभुरेवमादिकथोत्तरम् ॥ १७१४ ॥

आसीत्पूर्वमशेषदेवपरिषद्वैरी वृको दानवः
शंभुस्तेन तपस्यया कठिनया सम्यक्समापधितः ।
यस्मैलौ करमादधासि कुतुकेनापि त्वमेव क्षणा-
द्भस्मीभावमुपैष्यतीति भगवांस्तस्मै चरं प्राददात् ॥ १७१५ ॥

सत्यत्वं चवसोऽसुरो विविदिपुः शंभोः शिरस्यादरा-
देच्छदातुमसौ करं स भगवान्दुद्राव भीत्या भयः ।
विष्णोः पार्श्वमगादमुं च भगवानाश्वास्य भूयो वृकं
दृष्ट्वा किं त्वमिह श्रमाकुल इव प्राप्तोऽसि पप्रच्छ तम् ॥ १७१६ ॥

तद्वातांमल्लिलां निशम्य भगवान्प्रोवाच विष्णुः कथं
तद्वाक्प्रत्ययमादधासि शिरसि स्वीये करं योजय ।
मायामूढदृष्टासुरेण विहितस्तद्रस्मृतस्तत्क्षणा-
देवं श्रीपुरुषोत्तमस्य धरिते प्रासङ्गिकीयं कथा ॥ १७१७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

सरस्वत्यास्तटे राजनृपयः सत्रमासत ।
 वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वघीशेषु को महान् ॥ १७१८ ॥
 तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।
 तद्वाप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम् ॥ १७१९ ॥
 न तस्मै प्रह्वणं चक्रे स्तोत्रं सत्त्वपरीक्षया ।
 तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ॥ १७२० ॥
 स आत्मग्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ।
 अशीशमद्यथा बह्निं स्वयोन्या चारिणात्मभूः ॥ १७२१ ॥
 ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
 परिच्छुं समारेमे उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ १७२२ ॥
 नैच्छत्त्यमस्युत्पथग इति देवश्चुक्रोध ह ।
 शल्लमुद्यम्य तं हस्तुमारेमे तिग्मलोचनः ॥ १७२३ ॥
 पतित्वा पादयोर्दंष्ट्री सात्त्वयामास तं गिरा ।
 अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ १७२४ ॥
 शयानं श्रिय उत्सङ्गे यदा वक्षस्पताडयत् ।
 तत उत्थाय भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ।
 स्वतल्पादवकृष्ट्वाशु ननाम शिरसा मुनिम् ॥ १७२५ ॥
 आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदाग्रासने क्षणम् ।
 अजानतामागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥ १७२६ ॥
 अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
 इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मार्दयत्स्वेन पाणिना ॥ १७२७ ॥
 पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्रतान् ।
 पादोदकेन भगवंस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ १७२८ ॥
 अद्याहं भगवंलक्ष्म्या आसमेकान्तमाजनम् ।
 वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्मवत्पादाहतांसः ॥ १७२९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं युवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तेन्मन्द्रया गिरा ।
 निर्वृतस्तर्पितस्तूर्ण्णां भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १७३० ॥

पुनश्च सत्रमाध्वज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
 स्थानुभूतमशेषेण राजन्मृगुरवर्णयत् ॥ १७३१ ॥
 तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
 भूयांसं तद्बधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १७३२ ॥
 धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च तदन्वितम् ।
 पेश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ १७३३ ॥
 मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।
 अकिंचनानां साधूनां यमादुः परमां गतिम् ॥ १७३४ ॥
 सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्यष्टदेयताः ।
 भजन्त्यनाशिपः शान्ता ये धा निपुणयुद्धयः ॥ १७३५ ॥
 विविधाकृतयस्नस्य राक्षसा असुराः सुराः ।
 गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम् ॥ १७३६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ।
 पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्रतिं गताः ॥ १७३७ ॥

श्रीमत् उवाच ।

इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्ध-
 पीयूषं भवभयभित्तरस्य पुंसः ।
 सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबन्त्यभीर्षणं
 पाथौ भूध्रमणपरिधर्मं जहाति ॥ १७३८ ॥

[भाग० १०.८९.१-२१]

अथ सूत्रनम् ॥

द्वित्रा वै विप्रपुत्रा यदुपतिनगरे जातमात्रा मृतास्ता-
 नादाय द्वारि राक्षः कटुकठिनगिरा हस्तं विप्रो मुमोक्ष ।
 भूयोभावन्म्यपत्ये सदासि मधुरिपोरर्जुनो बालरक्षा-
 मङ्गीकृत्याथ शक्तः सपदि हुतभुजि स्वं प्रवेष्टुं प्रसक्तः ॥ १७३९ ॥

दृष्ट्वा भक्तानुकम्पापरवशाद्दयः फाल्गुमस्यापकर्षं
 श्रीकृष्णस्तं निवार्य स्वयमथ च रथं स्यं समारोप्य जिष्णुम् ।
 भूयो गत्वा प्रतीचीं दिशमिह च महाहासभोगासनस्थं
 दृष्ट्वा श्रीविष्णुमेनं हरिरपि विजयोऽस्त्यादरात्तं ननाम ॥ १७४० ॥

अथ श्रीभागवते ॥

तायाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभु-
 र्यद्वाञ्जलिः सस्मितमूर्जया गिरा ।
 द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा
 मयापनीता भुवि धर्मशुभये ।
 कलावतीर्णाविवनेर्मरासुरा-
 म्हत्येह भूयस्त्वरयेतमन्तिमे ॥ १७४१ ॥

पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
 धर्ममाचरतं स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥ १७४२ ॥
 इत्यादिष्टं भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
 भोमिस्त्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ १७४३ ॥
 न्यवर्ततां स्वयं धाम संग्रह्यौ यथागतम् ।
 विप्राय ददतुः पुत्रान्यथारूपं यथावयः ॥ १७४४ ॥
 निशम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
 यत्किञ्चित्पीरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकाङ्क्षितम् ॥ १७४५ ॥
 इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
 बुभुजे विषयान्ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ १७४६ ॥
 प्रवचर्पाखिलान्कामाग्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
 यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान्द्वैष्ट्यमास्थितः ॥ १७४७ ॥
 हत्वा नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वाजुनादिभिः ।
 अञ्जसा वर्तयामास धर्म धर्मसुतादिभिः ॥ १७४८ ॥

[भाग० १०-८९-५८-६६]

श्रीशुक उवाच ।

सुखं स्वपुर्वा निषसङ्गारकायां श्रियः पतिः ।
 सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुंगवैः ॥ १७४९ ॥

श्रीभिश्चोत्तमवेपाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
 फण्डुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्ताडिद्युभिः ॥ १७५० ॥
 नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः ।
 अलंकृतैर्मन्दैरभ्यै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ १७५१ ॥
 उद्यानोपवनादद्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
 निर्विशङ्कद्विविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ १७५२ ॥
 रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकचल्लभः ।
 तावन्ति विभ्रद्रूपाणि तद्गृहेषु महर्षिषु ॥ १७५३ ॥
 प्रोत्फुल्लोत्पलकङ्कारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
 धासितामलतोयेषु कूजद्विजकुलेषु च ॥ १७५४ ॥
 विजहार विगाह्याम्भो हृदिनीषु महोदयः ।
 कुचकुङ्कुमलिप्ताङ्गः परिरञ्ज्यश्च योपिताम् ॥ १७५५ ॥
 उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान् ।
 वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधयन्दिभिः ॥ १७५६ ॥
 सिञ्च्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्मरेचकैः ।
 प्रतिसिञ्चन्विचिप्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ १७५७ ॥

ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः
 सिञ्चन्त्य उद्धृतवृहत्कवरप्रसूनाः ।
 कान्तं स्मरेचकजिह्वीर्षितयोपगृह्य
 जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १७५८ ॥
 कृष्णस्तु तत्स्तनविपज्जितकुङ्कुमसङ्क
 क्रीडाभिपङ्गुतकुम्तलवृन्दयन्धः ।
 सिञ्चन्मुहुर्युयातिभिः परिपिच्यमानो
 रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ १७५९ ॥

नटानां नर्तकानां च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
 क्रीडालंकारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १७६० ॥
 कृष्णस्यैवं विरहतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
 नर्मश्वेलापरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १७६१ ॥

ऊचुमुकुन्दैकधियो गिरमुग्धस्तवज्जडम् ।

चिन्तयन्त्योऽरविन्दाश्रं तानि मे गदतः शृणु ॥ १७६२ ॥

महिष्य ऊचुः ।

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेपे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्वद्वयिना
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १७६३ ॥

नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टयन्धु-
स्यं रोरधीपि करुणं यत्त चक्रत्राकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किं वा क्जं स्पृहयसे कयरेण घोदुम् ॥ १७६४ ॥

भो भोः सदा निष्टनसे उदम्ब-
धलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किं वा मुकुन्दापहतात्मलाब्धनः
प्राप्तो दशां त्वं जगतो दुरत्ययाम् ॥ १७६५ ॥

त्वं यक्ष्मणा बलवता सुगृहीत इन्दो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोपि ।
फच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगौरुपलक्ष्यसे नः ॥ १७६६ ॥

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १७६७ ॥

मेघ श्रीमंस्त्वमासि दयितो यादवेन्द्रस्य नृनं
श्रीवत्साङ्गं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमवद्धः ।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो वाष्पधाराः
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥ १७६८ ॥

प्रियराव पदानि भापसे
मृतसंजीविकयानया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं
वद मे वल्लितकण्ठ कोकिल ॥ १७६९ ॥

न चलसि न पदस्युदारबुद्धे
 क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
 अपि यत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं
 धयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ १७७० ॥
 शुभ्यद्धृदाः कर्शिताः सिन्धुपन्थः
 संप्रत्ययेनकमलधिय इष्टभर्तुः ।
 यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयायलोका-
 मप्राप्य मुष्टदयाः पुरुकर्शिताः स्मः ॥ १७७१ ॥

हंस स्यागतमास्यतां पिय पयो ब्रूहद्ग शौरेः कथां
 दृतं त्वानुविदाम कचिचदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।
 किं वा नः खलसौहृदः स्मरति तं कस्मान्नजामो धयं
 क्षौद्रालापय कामदं धियमृते संवैरुनिष्ठा खियाम् ॥ १७७२ ॥
 इतीदृशेन भायेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
 क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे वैष्णवीं गतिम् ॥ १७७३ ॥
 श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्यार्कयते मनः ।
 उरुगायोरुगीतं च पदयन्तीनां कुतः पुनः ॥ १७७४ ॥
 याः संपर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
 जगद्गुरुं भवदुद्धया तासां किं धर्ष्यते तपः ॥ १७७५ ॥
 एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः ।
 गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ १७७६ ॥
 आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
 आसन्नोदशसाहस्रं महिष्योऽष्ट शताधिकम् ॥ १७७७ ॥
 तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्राशुदाहताः ।
 रुक्मिणीप्रमुखा राजस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ १७७८ ॥
 एकैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजान् ।
 यावत्त्य आत्मनो भार्यो अमोघगतिरीश्वरः ॥ १७७९ ॥

1171b T सप्रत्यपस्तकमलं for संप्रत्यपेतकमलं. 1772c T नखलसौहृदः
 for न खलसौहृद 1773d T परमां for वैष्णवी 1774c T उरुगायोरुगीतो वा.
 1777a T धाम for धर्म

तेपामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
 आसन्ननुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १७८० ॥
 प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ।
 साम्बो मधुवृंहद्भानुर्मानुवृन्दो वृकोदरः ॥ १७८१ ॥
 पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
 चित्रवर्हिर्विरूपश्च कविर्मर्योध एव च ॥ १७८२ ॥
 एतेषामपि राजेन्द्र तनूजानां मधुष्ठिपः ।
 प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्भुविमणीसुतः ॥ १७८३ ॥
 स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
 तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभूत्प्रागायुतयलान्वितः ॥ १७८४ ॥
 य चापि रुक्मिणः पौत्रौ दौहित्रौ जगृहे ततः ।
 वज्रस्तस्याप्यभूद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ १७८५ ॥
 प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
 सुबाहोरुपसेनोऽभूद्भद्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७८६ ॥
 न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधमा अथहुप्रजाः ।
 अल्पायुषांऽल्पवीर्याश्च अग्रहण्यश्च जज्ञिरे ॥ १७८७ ॥
 यदुर्वंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
 संख्या न शक्यते कर्तुं मयि वर्षायुतैर्नृप ॥ १७८८ ॥
 तिस्रः कोट्यः सहस्राणि पश्यशीतिशतानि च ।
 आसन्न्यद्रुकुलाचार्याः कुमारानामिति श्रुतिः ॥ १७८९ ॥
 संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
 यन्नायुतं नामयुतं लक्षेणास्ते स आहुकः ॥ १७९० ॥
 देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
 ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता ववाधिरे ॥ १७९१ ॥
 तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
 अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ १७९२ ॥

1781a T जानिरुद्धश्च, T notes that our v. 1 is accepted by विजयध्वज.
 d T चित्रभानुर्कोऽष्टण. 1782a T देवबाहुश्च for वेदबाहुश्च, c T चित्रबाहु for
 चित्रवर्हि. 1786cd T सुबाहो शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः. 1789a T
 सहस्राणां for सहस्राणि, b T अष्टशीति for दृष्टपशोति.

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्भरिः ।
 ते चानुवर्तिनस्तस्य चवृधुः सर्वयादवाः ॥ १७९३ ॥
 शय्यासनाटनालापक्रीडास्थानाशनादिषु ।
 न विदुः सन्तमान्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ १७९४ ॥
 तीर्थे चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं
 विद्धिदस्मिन्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ।
 यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गादितं यत्कृतो गोप्रधर्मः
 कृष्णस्यैतद्विचित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ १७९५ ॥

जयति जननिघासो देवकीजन्मवाधो
 यदुचरपरिपत्स्यैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ॥
 स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
 प्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ १७९६ ॥

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्त-
 लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
 कर्माणि कर्मकपणानि यदुत्तमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ १७९७ ॥

मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्द-
 श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयेति ।
 तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं
 ग्रामाद्वर्न क्षितिभुजोऽपि ययुस्तदर्थः ॥ १७९८ ॥

[भाग० १०.१०.१-५०]

अथ सूचनम् [भाग० ११.१]

भारवहाराय कृतायतारो
 भारं धराया यदुमिर्विलोक्य ।
 यलेन युक्तः कदनं यदूनां
 स विप्रशापस्य मियादकार्यात् ॥ १७९९ ॥

तेपामुदामचीर्याणामष्टादश महारथाः ।
 आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १७८० ॥
 प्रद्युम्नश्चाख्येष्णश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ।
 साम्यो मधुवृहद्भानुर्भानुचन्द्रो वृकोदरः ॥ १७८१ ॥
 पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
 चित्रवर्हिर्विरूपश्च फविर्न्यग्रोध एव च ॥ १७८२ ॥
 एतेषामपि राजेन्द्र तनूजानां मधुद्विपः ।
 प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवदुन्मिणीसुतः ॥ १७८३ ॥
 स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
 तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभूद्भ्राग्रायुतयलाम्वितः ॥ १७८४ ॥
 ए चापि रुक्मिणः पौत्रौ दौहित्रौ जगृहे ततः ।
 धञ्जस्तस्याप्यभूद्यस्तु मौसलादयशेपितः ॥ १७८५ ॥
 प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
 सुबाहोरुपसेनोऽसूद्रप्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७८६ ॥
 न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधमा अबहुप्रजाः ।
 अल्पायुषाऽल्पधीर्याश्च अग्नहृण्याश्च जज्ञिरे ॥ १७८७ ॥
 यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
 सस्या न शक्यते कर्तुं मयि वर्षायुतैर्नृप ॥ १७८८ ॥
 तिस्रः कोट्यः सहस्राणि षष्ठ्यशीतिशतानि च ।
 आसन्पटुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतिः ॥ १७८९ ॥
 संख्यान् यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
 यन्नायुतं नामयुतं लक्षेणास्ते स आहुकः ॥ १७९० ॥
 देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
 ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा ह्येता वबाधिरे ॥ १७९१ ॥
 तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
 अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ १७९२ ॥

1781a T चानिरुद्धश्च, T notes that our v 1 is accepted by विजयध्वज
 d T चित्रभानुर्कोऽख्य . 1782a T देवबाहुश्च for वेदबाहुश्च, c T चित्रबाहु for
 चित्रवर्हि 1786cd T सुबाहो शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुत
 सहस्राणा for सहस्राणि, b T अष्टाशीति for षष्ठ्यशीति. 1789a T

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्भरिः ।
 ते चानुवर्तिनस्तस्य चवृधुः सर्वयादवाः ॥ १७९३ ॥
 शय्यासनाटनालापकीडास्थानाशनादिषु ।
 न विदुः सन्तमान्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः १७९४ ॥
 तीर्थं चक्रे नृपोऽनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं
 विद्धिदस्तिग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययतः ।
 यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गादितं यत्कृतो गोत्रधर्मः
 कृष्णस्यैतद्विचित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ १७९५ ॥

जयति जननिवासो देवकीजन्मयादो
 यदुधरपरिपत्सैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ॥
 स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
 घञपुरवनिनानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ १७९६ ॥

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्त-
 लीलातनोस्तदनु रूपविडम्बनानि ।
 कर्माणि कर्मकण्णानि यदुत्तमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ १७९७ ॥

मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्द-
 श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयेति ।
 तद्वाम दुस्तरकृतान्तजवापघर्षं
 ग्रामाद्वनं क्षितिसुजोऽपि ययुस्तदर्थाः ॥ १७९८ ॥

[भाग० १०.१० १-५०]

अथ सूचनम् [भाग० ११ १]

भारावहाराय कृतावतारो
 भारं धराया यदुमिर्विलोभ्य ।
 यलेन युक्तः कदनं यदुनां
 स विप्रशापस्य मिषादकार्पात् ॥ १७९९ ॥

विश्वामित्रमुखाः सुरेन मुनयः प्राप्तास्तु पिण्डारकं
 क्रीडन्तो यदुनन्दनाः सविनयं पप्रच्छुरेतानमी ।
 शावं स्त्रीवपुषं विधाय विधिना संमोहिताः किं भये-
 देतस्याः सुतलाभलुब्धमनसः श्रुत्वाथ ते चुक्रुधुः ॥ १८०० ॥

ऊचुः स्यामुसलं कुलक्षयकरं युष्माकमित्यं दरा-
 दारुण्यं क्षुभिता निरीक्ष्य मुसलं ते यादवा विस्मिताः ।
 चक्रुश्चूर्णमदः समुद्रसलिले म्यस्तानि चूर्णानि ता-
 म्यासंस्तीरगतैरकाः कियदतिस्वल्पं च मीनैः ऽग्रसत् ॥ १८०१ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यग्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे ।
 [तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ १८०२ ॥]

भगवाञ्ज्ञातसर्वार्थं ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।
 कर्तुं नैच्छद्विप्रशार्पं कालरूप्यम्बमोदत ॥ १८०३ ॥

[भाग० ११.१.२३-२४]

अथ सूचनम् ॥

ब्रह्मा भवः सुरपतिः सह वैद्यतामि-
 रागत्य तत्र सविधं यदुनायकस्य ।
 संस्तूय कृष्णमभिवन्द्य विनीतवेपाः
 शेषाभिषेयमखिलार्थविचारमूचुः ॥ १८०४ ॥

भारावतारममरेश वसुंधरायाः
 कर्तुं भवानवततार सुरार्थनाभिः ।
 संपाद्य तत्स्वयमथ त्रिदशस्य धाम
 स्वेनावजसुन्दरपदा त्वमलंकुरुष्व ॥ १८०५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

अवधारितमेतन्मे यदात्थ बिबुधेश्वर ।
 कृतं वः कार्यमखिलं मूमेर्भारोऽवतारितः ॥ १८०६ ॥

यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।
 लोकं जिघृक्षद्बुद्धं मे वेलयेव महार्णवः ॥ १८०७ ॥
 यद्यत्संहृत्य दत्तानां यदूनां विपुलं कुलम् ।
 गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनश्यति ॥ १८०८ ॥

इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः ।
यास्यामि भवनं ग्रहत्रेतदन्ते तवानघ ॥ १८०९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्राणिपत्य तम् ।
मह देवगणैर्देवः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ १८१० ॥
अथ तस्यां महोत्पातान्द्वारयत्यां समुत्थितान् ।
विलोमय भगवानाह यदुष्टृद्धान्समागतान् ॥ १८११ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एते वै सुमहोत्पाता एतुष्टिघ्नन्तीह सर्वतः ।
शापश्च नः कुलस्यासीद्वाह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ १८१२ ॥
न वस्तन्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यमाः ।
प्रभासं सुमहापुण्यं यास्यामोऽद्यैव माचिरम् ॥ १८१३ ॥
यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यश्मणोदुराद् ।
विमुक्तः किलिपपात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयम् ॥ १८१४ ॥
घयं च तस्मिन्नाप्नुत्य तर्पयित्वा पितृन्सुरान् ।
भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणधतान्धसा ॥ १८१५ ॥
तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महान्ति धै ।
वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नाभिरिवार्णवम् ॥ १८१६ ॥

[श्रीशुक उवाच]

एवं भगवतादिष्टा यादवाः कुलनन्दन ।
गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्पन्दनान्समयूयुजन् ॥ १८१७ ॥
तन्निराश्वोद्धवो राजञ्श्रुत्वा भगवतोदितम् ।
दृष्ट्वादिष्टानि घोरानि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ १८१८ ॥
विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभापत ॥ १८१९ ॥

उवाच उवाच ।

देवदेवेश यशेश पुण्यभ्रवणकीर्तन ।

संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान् ।

विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहं यदीश्वरः ॥ १८२० ॥

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ।

त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ १८२१ ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्गलम् ।

कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥ १८२२ ॥

शय्यासनादनस्थानस्नानकीडाशनादिषु ।

कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥ १८२३ ॥

त्वयोपभुक्तस्नग्धवासोलंकारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव [मायां जयेमहि ॥ १८२४ ॥

घाताशना य ऋणयः श्रमणा उर्ध्वमग्निनः ।

ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ १८२५ ॥

वयं त्विह] महायोगिन्द्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।

खट्वातया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ १८२६ ॥

स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ।

गत्युत्तिष्ठन्तेक्षणश्वेलीर्यन्लोकविडम्बनम् ॥ १८२७ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवं विज्ञापितो राजन्मगवान्देवकीसुतः ।

प्रकान्तिनं प्रियं भक्तमुद्धवं सममापत ॥ १८२८ ॥

[भाग० ११.६.२८-५०]

[श्रीमगवानुवाच ।]

यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ।

ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकाङ्क्षिणः । ॥ १८२९ ॥

मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।

यदर्थमवर्तीणोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः ॥ १८३० ॥

कुलं वै शापनिर्दग्धं नश्यत्यन्योन्यविग्रहात् ।
 समुद्रः सप्तमेऽद्भ्येतां पुरीं च ग्वायिष्यति ॥ १८३१ ॥
 यद्वायं मया त्यक्तो लोको वै नष्टमद्गलः ।
 भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः ॥ १८३२ ॥
 न घस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले ।
 जनोऽधर्मरुचिर्मदं भविष्यति कलौ युगे ॥ १८३३ ॥
 त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।
 मय्यावेश्य मनः सम्यक्समद्वयिचरस्व गाम् ॥ १८३४ ॥

[भाग० ११.५.१-६]

अथ सूचनम् ॥

सम्यक्संभाष्य हर्षादतिविषमयमत्रासविच्छेदहेतु
 शास्त्राणां सारभूतं स्वयमथ भगवानुद्धवायाविदेश ।
 सर्वं श्रुत्याद्यधाय प्रमुदितहृदयः कृष्णपादातिभक्त-
 स्यक्त्वा संसारवार्तां धरमथ नगरादुद्धयो निर्जंगम ॥ १८३५ ॥

अथ श्रीभागयते ॥ राजोवाच ।

ततो महाभागवते उद्धवे निर्गते वनम् ।
 द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १८३६ ॥
 प्राहशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः ।
 प्रेयसीं सर्वनैत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ १८३७ ॥
 प्रत्याकण्टं नयनमबला यत्र मग्नं न शेकुः
 कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नम् ।
 यच्छीर्षाच्चां जनयति रतिं कीर्त्यमाना कवीनां
 दृष्ट्वा जिष्णोयुधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ १८३८ ॥

अपिरुवाच ।

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातास्समुत्थितान् ।
 दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ॥ १८३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पते घोरा महोत्पाता क्षार्वत्यां यमकेतवः ।
 मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदूपुंगवाः ॥ १८४० ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्खोद्धारं प्रजन्वितः ।
वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ॥ १८४१ ॥

तत्राभिषिञ्च्य शुचय उषोष्य सुसमाहिताः ।
देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ १८४२ ॥

प्राक्षणास्तु महामागाभृन्तस्वस्त्ययना वयम् ।
गोऽदिरण्यवामोभिर्गङ्गाश्चरथोष्मभिः ॥ १८४३ ॥

विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मङ्गलायनमुत्तमम् ।
देवद्विजगदां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ १८४४ ॥

इति सर्वं समाकर्ण्य यदुघृष्टा मधुष्ठिपः ।
तपेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः ॥ १८४५ ॥

तस्मिन्मगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः ।
चक्रुः परमया भक्त्या सर्वथेयोपबृंहिताः ॥ १८४६ ॥

ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु ।
दिष्टविभ्रंशितधियो यादवा नष्टमङ्गलाः ॥ १८४७ ॥

महापानाभिमत्तानां वीराणां दप्तचेतसाम् ।
कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥ १८४८ ॥

युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः ।
धनुर्भिः परिवैर्मल्लैर्गदाभिस्तोमराष्टिभिः ॥ १८४९ ॥

पतत्पताकै रथकुञ्जरादिभिः
सरोष्ट्रगोभिर्महैर्नरैरपि ।
मियः समेत्याश्वतरैश्च दुर्मदा
न्यहन्शरैर्दन्तिरिव क्षिपा वने ॥ १८५० ॥

प्रद्युम्नसाम्यौ युधि रूढमत्सरा-
घकूरमोजावनिरुद्धसात्यकी ।
सुभद्रसंप्रामजितौ सुदारुणौ
गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १८५१ ॥

अन्ये च ये वै निशदोन्मुकादयः
 सहस्रजिच्छतजिह्वानुमुष्याः ।
 अन्योन्यमासज्य मदान्धकारिता
 जघ्नुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १८५२ ॥
 दशार्हवृष्यन्धकभोजसात्वता
 मध्यर्तुदा मायुरशूरसेनाः ।
 विसर्जनाः कुरुराः कुन्तयश्च
 मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदम् ॥ १८५३ ॥
 पुत्रास्त्वयुष्यपितृभिर्घातुमिश्र
 स्वर्गीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।
 मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भि-
 र्भार्तास्त्रहृष्टास्तथ पव मूढाः ॥ १८५४ ॥

शत्रेषु हीयमानेषु भज्यमानेषु धम्बसु ।
 शत्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जघ्नुरेककाः ॥ १८५५ ॥
 ता वज्रकल्पास्त्वभवम्परिघा मुष्टिना भृताः ।
 जघ्नुर्विपस्तेः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते ॥ १८५६ ॥
 प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः ।
 हस्तं कृतघियो राजप्रापश्च आततायिनः ॥ १८५७ ॥
 ततस्तावपि संकुद्भावद्यम्य कुरुनन्दन ।
 परकामुष्टिपरिघौ चरन्तौ जघ्नतुर्युधि ॥ १८५८ ॥
 ब्रह्मशापीपस्थानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
 स्पर्धां क्रोधः क्षयं निम्बे वैष्णवोऽग्निर्यथा वनम् ॥ १८५९ ॥
 एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ।
 अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः ॥ १८६० ॥
 रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् ॥
 तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ १८६१ ॥
 रामनिर्वाणमालोक्य भगवान्देवकीपुतः ।
 निपसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥ १८६२ ॥

1852c T आसाद्य for आसज्य.

1855a T क्षीयमाणेषु for हीयमानेषु

1854a T पुत्रा अयुष्यन् for पुत्रास्त्वयुष्यन्.

1856a T समवन् for स्वमवन्.

विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रमया स्यया ।
 विशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव पावकाः ॥ १८६३ ॥
 श्रीयत्साङ्कं घनदयामं तप्तहाटकवर्चसम् ।
 काशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमद्गलम् ॥ १८६४ ॥
 सुन्दरस्मितवक्त्राञ्जं नीलकुन्तलमण्डितम् ।
 पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १८६५ ॥
 कटिसूत्रग्राससूत्रकिरीटकटकद्वन्द्वैः ।
 हारनूपुरमुद्रामिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥ १८६६ ॥
 वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्रिर्निजायुधैः ।
 कृत्योरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारणम् ॥ १८६७ ॥
 मुसलावशेषाय स्रण्डकृतेपुलुम्भको जरा ।
 मृगस्याकारवरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥ १८६८ ॥
 चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वास्मिन्कृतकिल्बिषः ।
 भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ १८६९ ॥
 भ्रजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ।
 क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक भेदनघ ॥ १८७० ॥
 यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ।
 वदन्ति तस्य ते विष्णो मयासाधुकृतं विभो ॥ १८७१ ॥
 तन्माशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकम् ।
 यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्या सदतिक्रमम् ॥ १८७२ ॥
 यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरञ्जयो
 रद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।
 त्वन्मायया विहतदृष्टय एतदञ्जः
 किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ १८७३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एव कृतो मया ।
 याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ १८७४ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ।

त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ १८७१ ॥

. दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नाधिगम्य ताम् ।

पायुं तुलसिकामोदमाघायामिमुखं ययौ ॥ १८७६ ॥

तं तत्र तिग्मद्युमिरायुधैर्वृतं

ह्यध्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।

स्नेहप्लुतात्मा निषपात पादयो

रथादवप्लुत्य स बाष्पलोचनः ॥ १८७७ ॥

अपश्यत्स्ते चरणाम्युजं प्रभो

शष्टिः प्रनष्टा तमासि प्रविष्टा ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

यथा निशायामुडुपे प्रनष्टे ॥ १८७८ ॥

इति श्रुतिं वै सूते रथो गरुडलाञ्छनः ।

समुत्पपात राजेन्द्र साध्वध्वज उदीक्षतः ॥ १८७९ ॥

तमन्वगच्छद्दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ।

तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ १८८० ॥

[श्रीभगवानुवाच ।]

गच्छ द्वारवर्ती सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ।

संकर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो हृदि महशाम् ॥ १८८१ ॥

द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबन्धुभिः ।

मया त्यक्तां पुरीमेतां समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ १८८२ ॥

स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः ।

अर्जुनेनाम्बिताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ १८८३ ॥

त्वं तु मदर्थमास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।

मग्मायारचनामेतां विश्वायोपशमं व्रज ॥ १८८४ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ।

तत्पादौ शीघ्रयुपाधाय दुर्मेताः प्रययौ पुरम् ॥ १८८५ ॥

[भाग० ११-३०-१-५०]

भीशुक उवाच ।

अथ तत्रागमब्रह्मा भगवान्प्रसंसमग्रः ।
 महेन्द्रप्रमुखा वेषा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १८८६ ॥

पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
 चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ १८८७ ॥

द्रुपुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः ।
 गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ १८८८ ॥

धवर्षु, पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः ।
 कुर्वन्तः संकुलं राजन्भक्त्या परमया युताः ॥ १८८९ ॥

भगवानपि ता वीक्ष्य विमूतीरात्मनो विभुः ।
 संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ १८९० ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् ।
 योगधारणयाज्ञेय्या दग्ध्वा धामाविशत्प्रकम् ॥ १८९१ ॥

दिवि पुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् ।
 सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः धीश्चानु तं ययुः ॥ १८९२ ॥

देवादयो ब्रह्ममुखानविशन्तं (?) स्वधामनि ।
 अविज्ञातगतिं कृष्णं ददशुश्चातिविस्मिताः ॥ १८९३ ॥

सौदामिन्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाभ्रमण्डलम् ।
 गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ॥ १८९४ ॥

ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ।
 विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा ॥ १८९५ ॥

राजम्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा-
 मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य ।
 स्रष्टात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते
 संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ १८९६ ॥

मर्त्येन यो शुक्लसुतं यमलोकनीतं
 त्वां ध्यानयच्छरणदः परमाश्रदग्धम् ।
 जिग्येऽस्तकान्तकमपीशमसावनीशः
 किं स्वाधने स्वरनयम्भृगयुं सदेहम् ॥ १८९७ ॥

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्यये-
 प्यनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ।
 नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं
 मर्त्येषु वा स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १८९८ ॥

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् ।
 प्रयतः कीर्तयेद्भक्तस्तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ १८९९ ॥
 दारुको ह्यारकामेत्य यमुदेवोऽग्रेसेनयोः ।
 पतित्वा चरणावलैर्न्यापिषत्कृष्णविच्युतः ॥ १९०० ॥
 कथयामास निधनं धृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ।
 तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्च्छिताः १९०१ ॥
 तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ।
 व्यसवः शेरते यत्र क्षातयो घ्नन्त आननम् ॥ १९०२ ॥
 देवकी रोहिणी चैव यमुदेवस्तथा सुतौ ।
 कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १९०३ ॥
 प्राणांश्च विजहुस्तत्रः भगवद्विरहातुराः ।
 उपगुह्य पतींस्तांस्तांश्चितामादरुहः स्त्रियः ॥ १९०४ ॥
 रामपत्न्यश्च तं देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ।
 यमुदेवपत्न्यस्तद्रात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः ।
 कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ १९०५ ॥
 अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ।
 आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ १९०६ ॥
 बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् ।
 हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ १९०७ ॥
 द्वारकां हरिणा त्यक्त्वा समुद्रोऽप्लावयत्क्षणात् ।
 वर्जयित्वा महाराज भीमद्भगवदालयम् ॥ १९०८ ॥

अथ कल्कावतारः ॥

तत्र धीभागवते ॥

ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दमः ।
 कालेन बलिना राजभ्रंश्यत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ १ ॥
 चित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
 धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
 दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
 स्त्रीत्ये पुंस्त्वेव हि रतिर्विप्रस्त्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥
 लिङ्गमेवाधर्मस्यातावन्योन्यापत्तिफारणम् ।
 अवृत्त्यां न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥
 अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।
 स्वीकार एव चोद्वाहः स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥
 दूरे वार्ययनं तीर्थे लावण्ये केशधारणम् ।
 उदरभरिता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ।
 दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं यशोर्ये धर्मसेवनम् ॥ ६ ॥
 एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले ।
 ब्रह्मयिदक्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥ ७ ॥
 प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निघृणैर्दस्युधर्मभिः ।
 आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥ ८ ॥
 शाकमूलमिषक्षौद्रफलपुष्पास्थिमोजनाः ।
 अनावृष्ट्या विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ ९ ॥
 शीतवातातपप्रावृद्धिर्मैरन्योन्यतः प्रजाः ।
 श्लुत्तृद्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतापेन च चिन्तया ॥ १० ॥
 त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ।
 क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कालदोषतः ॥ ११ ॥
 वर्णाश्रमवर्ता धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ।
 पापण्डप्रचुरे धर्मे दस्युतुल्येषु राजसु ॥ १२ ॥

चार्यामृतवृथाहंसानानावृत्तिषु वै नृपु ।
 शत्रुप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ॥ १३ ॥
 गृहप्रायेष्वाधमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ।
 अणुप्रायास्वापधीषु शर्माप्रायेषु स्थाणुषु ॥ १४ ॥
 त्रिद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ।
 इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु परधार्मिषु ।
 धर्मप्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १५ ॥
 घराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मन ।
 धर्मप्राणाय साधूना जन्मकर्मानुपत्तये ॥ १६ ॥
 शम्भलप्राप्तमुस्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मन ।
 भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥
 भवमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पति ।
 असिना साधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वित ॥ १८ ॥
 निचरन्नाशुना क्षोण्या हयेनाप्रतिमद्युति ।
 नृपलिङ्गच्छदो दस्युस्कोटिशो निहनिष्यति ॥ १९ ॥
 अथ तेषां भविष्यन्ति मनासि विशदानि वै ।
 यत्सुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम् ॥ २० ॥
 पौरजानपशानां वै हृतेष्वखिलदस्युषु ।
 तेषां प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठः सभविष्यति ।
 वासुदेवे भगवति सत्यमूर्तो हृदि स्थिते ॥ २१ ॥
 यदावर्तार्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरे ।
 कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २२ ॥

[भाग० १२ २१-२३]

म्लेच्छम्लानपुराणधर्मधवलप्राकारभूयोनवी-
 कारे कारकलासु कोऽपि निपुणो देवखिलोक्तिम ।
 पाण्डोकिनिदाघदग्धानिगमारामस्य धाराधरो
 धन्यः पुण्यवता करोति करुणामहाय कल्की हरि ॥ २३ ॥

*

*

*

*

मत्स्यः कूर्मः कोलरूपी नृसिंहः
 गव्यं रामो रामचन्द्रोऽथ रामः ।
 युद्धः कल्की टोडरेन्द्रस्य नव्यं
 भूयो भव्यं देवदेवो विदध्यात् ॥ २४ ॥

गूढार्थाः श्रुतयो मुनेर्भणितयोऽनन्ताः पुराणादयो
 विस्तीर्णास्तदशेषवैष्णवपदप्राप्तौ जनानाकुलान् ।
 दृष्ट्वा द्रागुपकारकातरमना निर्णय्य तेषामर्सा
 साराकर्षणसंग्रहं समकरोच्छ्रीटोडरश्मापतिः ॥ २५ ॥

॥ शुभम् ॥

इति श्रीमत्समस्तप्रशस्तविख्यातलोविराजमान-दयादाक्षिण्यादिगुणग्राम
 निधान श्रीमद्रोचिन्दपदारविन्दनिस्यन्दमानामन्दमकरम्दास्वादलुब्ध-
 मधुपायमानमानस-निरपमसमरस्वकारसाहस-निरन्तरानन्त-
 हयहस्तिहेमहीरादिदानकृतार्थारुतार्थसार्थवचोनिष्ठा-
 कनिष्ठीकृतप्रथमपार्थ-पारसीकाधिनाथश्रीमज्जलाल-
 दीनामाकबरसाहस्रप्रथमामात्य-महाराजाधिराज-
 श्रीमद्वीडरमल्लविरचिते टोडरानन्दे
 अवतारसौख्ये दशमो हर्षः ॥ १० ॥

संवत् १६३० वर्षे फाल्गुनवदि ७ शनिवासे ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणम् ॥

Appendix A

[*Life of Rājā Todarmal. Extracts from AIN-I-AKBARĪ of Abul Fazl, translated by Blochmann. One volume edition issued by the Royal Asiatic Society of Bengal, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1939.*]

Note on page 33.

Rājā Todarmal, a Khatri by caste, was born at Lahore. He appears to have entered Akbar's service during the 18th year (12-3-1573) of the emperor's reign, when he was employed to settle the affairs of Gujarāt. In the 19th year (11-3-74) we find him in Bengal in company with Mungim Khān, and three years later (1577) again at Gujarāt. In the 27th year (1582) he was appointed *Dwān* of the empire, when he remodelled the revenue system. After an unsuccessful attempt on his life made by a *khatri* in the 32nd year (1587), he was sent against the Yūsufzāis, to avenge the death of Bir Bar. In the 34th year (1589) old age and sickness obliged him to send in his resignation, which Akbar unwillingly accepted. Retiring to the banks of the Ganges, he died—or went to hell, as Bādaonī expresses himself in the case of Hindus—on the 11th day A H 998—or 10th Nov. 1589, the same year in which Rājā Bhagwān Das died. Todarmal had reached the rank of a *shahār-hazārī* or Commander of Four Thousand, and was no less distinguished for his personal courage, than his financial abilities. His eldest son Dhārū, a commander of seven hundred, was killed in the war with T'hatha.

Abū l-Fazl did not like Todarmal personally, but praises him for his strict integrity and abilities, he charges him with vindictiveness of temper and bigotry. Awrangzeb said he had heard from his father that Akbar complained of the rājā's independence, vanity, and bigoted adherence to Hinduism. Abū l-Fazl openly complained of him to Akbar, but the emperor, with his usual regard for faithful services, said that he could not drive away an old servant. In his adherence to Hinduism, Todarmal may be contrasted with Bir Bar, who a short time before his death had become a member of the

Divine Faith Once when accompanying Akbar to the Punjāb, in the hurry of the departure, Todarmal's idols were lost; and as he transacted no business before his daily worship, he remained for several days without food and drink, and was at last with great difficulty cheered up by the emperor.

Pages 376-379.

39. Raja Toḍar Mal, a Khatri.

He was born at Lāhore. The *Ma'āsir-i-Umarā* does not record his services before the 18th year of Akbar's reign; but T. M. appears to have entered Akbar's service at a very early period. In 971, he was employed under Muzaffar, and in 972, he served under Akbar against Khān Zamān. He held the first important post in the 18th year, when after the conquest of Gujarat, he was left there to assess that province. In the 19th year, after the conquest of Patna, he got an'alam and a naqqāra, and was ordered to accompany Mun'im Khān to Bengal. He was the soul of the expedition. In the battle with Dā'ūd Khān-i-katarānī, when Khān Ālam had been killed, and Mun'im Khān's horse had run away, the Rājā held his ground bravely, and "not only was there no defeat, but an actual victory". "What harm," said T. M. "if Khān Ālam is dead, what fear if the Khān Khānān has run away, the empire is ours!" After settling several financial matters in Bengal and Orissa, T. M. went to court, and was employed in revenue matters. When Khān Jahān went to Bengal, T. M. was ordered to accompany him. He distinguished himself, as before, in the defeat and capture of Dā'ūd. In the 21st year, he took the spoils of Bengal to the Court, among them 300 to 400 elephants. In the following year, he was again sent to Gujrat, *vice* Vazīr Khān, who had given no satisfaction. Whilst arranging at Ahmedabad matters with Vazīr Khān, Muzaffar Husayn, at the instigation of Mihr Alī Kolabī, rebelled. Vazīr Khān proposed to retreat to the Fort, but T. M. was ready to fight, and defeated Muzaffar in the 22nd year, near Dholquah, which lies 12kos from Ahmedabad. Vazīr Khān would have been lost in this battle, if T. M. had not come to his assistance. Muzaffar, after his defeat, fled to Junagadh.

In the same year Todar Mal was appointed *Vazir*. When Akbar left Ajmīr for the Punjab, the house idols of the Raja were lost, as mentioned on page 33, Note.

When the news of Muzaffar's death and the occupation of the whole of Bengal and Bihār by the rebels reached Akbar, he sent T M, Sādiq Khān, Tarson Khān etc., from Fathpūr Sikri to Bihār. Muhibb Alī, Governor of Rahtās and Muhammad Masūm Khān-i Farankhūdi were appointed *Kumākīs*, or auxiliaries. The latter joined the Rājā with 3000 well-equipped horse, evidently bent on rebellion. T. M. managed to keep him quiet, but he reported the matter to the court. The Bengal rebels, under Masūm-i Kābuli, the Qāqshāls, and Mirzā Sharafv'-Dīn Husayn, with 30000 horse, 500 elephants and many ships and artillery, had collected near Mungir, and T M from fear of treachery among his auxiliaries, shut himself up in the Fort of Mungir, instead of risking general engagement. During the siege, two of his officers, Humāyūn Farmilī and Tarkhān Dīwāna, joined the rebels. Though suffering from want of provisions, T. M held himself bravely, especially as he received timely remittances from court. After the siege had lasted for some time, Bābā Khān Qāqshāl died, and Jabārī, son of Majnūn Khān Qāqshāl desired to leave. The rebel army dispersed, Mac'sūm-i Kābuli went to South Bihār, and 'Arab Bahādūr wished to surprise Patna, and take possession of the Imperial treasury, which Pahār Khān had safely lodged in the Fort of that town. After sending Mac'sūm-i Farankhūdi to Patna, to assist Pahār Khān, T M, and Sādiq Khān followed Mac'sūm-i Kābuli to Bihār. Mac'sūm made a fruitless attempt to defeat Sādiq Khān in a sudden night attack, but was obliged to retreat, finding a ready asylum with 'Isā Khān, Zamīndār of Orisā. T M was thus enabled to report to Akbar that South Bihār, as far as Garhī, was re-annexed to the Delhi empire.

In the 27th year (990) T. M. was made *Divān*, or *Vakil*. During this year he introduced his financial reforms which have made him so famous. The third book of *Āin* contains his new rent-roll, or *Asl-i Jam'i Tūmār*, which superseded Muzaffar's assessment. His regulations regarding the coinage have been alluded to above, and others may be found in the *Akbarnāmā*.

The most important reform introduced by T. M. is the change in the language and the character used for the revenue accounts. Formerly they had been kept in Hindī by Hindū *Muharrirs*. T. M. ordered that all Government documents should henceforth be written in Persian. He thus forced his co-religionists to learn the court language of their rulers—a circumstance which may well compare to the introduction of the English language in the courts of India. The study of Persian therefore became necessary for its pecuniary advantages.

T. M.'s order, and Akbar's generous policy of allowing Hindūs to compete for the highest honours—we saw on p 363 that Mān Singh was the first commander of Seven Thousand,—explain two facts, *first*, that before the end of the 18th century, the Hindūs had almost become the Persian teachers of the Muhammadans; *secondly*, that a new dialect could arise in Upper India, the *Urdū*, which without the Hindūs as receiving medium, never could have been called into existence. Whether we attach more influence to T. M.'s order or to Akbar's policy, which once initiated, his successors, willing or not, had to follow, one fact could be borne in mind that before the times of Akbar, the Hindūs, as a rule, did not study Persian, and stood therefore politically below their Muhammadan rulers.

In the 29th year, Akbar honoured him by paying him a visit. In the 32nd year, a *khatri*, from private hatred, wounded T. M. on a march at night time. The man was at once cut down.

When Bīr Bar had been killed in the war with the Yūsufzā'īs, T. M. was ordered to accompany Mān Singh, who had been appointed commander-in-chief. In the 34th year, when Akbar went to Kashmīr, T. M. was left in charge of Lāhore. Soon after, he applied for leave to go to the banks of the Ganges, as he was old and wished to die. Akbar let him go; but he recalled him from Hardwār, and told him that looking after his duties was more virtuous than sitting on the banks of the Ganges. T. M. unwillingly returned, but died soon after, on the 11th day of the year 998.

Though often accused of headstrongness and bigotry by contemporaneous historians, T. M.'s fame, as general and finan-

Appendix A

cier, had outlived the deeds of most of Akbar's grandees, together with Abū'l-Fazl and Mān Singh, he is best known to the people of India at the present day.

His son Dhārū was a Commander of Seven Hundred, and was killed during the Sindh expedition, while serving under Khān Khānān. People say that he used to shoe his horses with golden shoes.

The name *Todar Mal* is often spelt in MSS with the Hindi *T, d* and *r*, which explains the spelling *Torel Mall*, which we find in old histories. Under Shāhjahān also there lived a distinguished courtier of the name *T. M.*

The *Tafriḥ l-Īsmārat* says *T. M.*'s father died when *T. M.* was quite young, and the widow was in great distress. *T. M.* at an early age showed much clearness and common sense, and received an appointment as writer from a high humble position. He rose to the greatest honours.

[Akbar-born 949, died 1014 came to the throne 963 A H]

Appendix B

[This appendix contains a few stanzas glorifying Todarmal. They are found in Manirāma's PADYASAMGRAHA (MS No 361 of 1884-86 of the Deccan College Library now deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. It appears that Manirāma may either himself be a protege of Todarmal, or was very closely connected with Pandits patronised by him. Manirāma's age therefore will be between 1589 and 1650 A D approximately. I am thankful to my friend Mr. P. K. Gode, the Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, for having drawn my attention to the above MS. This appendix also contains the three stanzas found inscribed on the walls of Pāndavamandapa or Draupadikunda at Benares]

१

टोडरेशयशोनघां बुद्धुवास्तारकवजाः ।
न्योमगङ्गा मृणालीव फेनजङ्घोपमो विधुः ॥ ६८ ॥

२

देवभीटोडरेशक्षितिपतितिलकध्वेतमानैर्यशोभि-
जाते गीर्वाणवृन्दे तव शिवसदृशे कौतुकं तत्र जातम् ।
भक्त्योम्यं सर्वदेवा नतिततिविनताः श्रीमहादेवबुद्ध्या
जाता लक्ष्म्या च कृष्णे पुनरपि च शिवे योजिता दृष्टिपाताः ॥ ६९ ॥
ममेवेतौ ।

Both found on fol 6

३

वीप सत्रपमन्दिरे परचमूराशौ च खण्डद्युतिः
शशो संगरसागरेषु मगधाम्साक्षात्सुनरीडयः ।
विपुलेरिकुलाचले सुमनसां वृन्दे सुषणाञ्जलो
राजद्वोदरमल्लनामनूपतेर्मांति प्रतापानलः ॥ ८० ॥

मम ।

Found on fol. 7.

४

कालिन्दी कामकेलौ कलयति न कलां केरली केलितल्पं
कर्णादी कर्णकूपे कमलकलिकया नापि कान्तिं करोति ।
गौडी गत्वा गुहायां ग[म]यति गुह्यां गुर्जभूर्ज [प्र] देशे (?)
तैलङ्गी तैलवार्ता त्यजति न नितरां टोडरेशप्रयाणे ॥

ममेवेदम् ।

Found on fol. 9.

५

याने श्रीनृपटोडरस्य सकलं कर्तुं निराक्षारुणं
यात्रादुद्बुभिदीर्घनिस्वनदलद्वाणुरक्तघ्नमात् ।
धाता व्यप्रमतिः प्रपश्यति पुनः संधाय हेतुं मयात्
सूयां भूष चकम्पति मुहुर्लोलोक्ष्यमावर्तते ॥ १२ ॥

ममेव ।

Found on fol. 10

६

Benares Draupadi Kunda Inscription dated Samvat 1616
i. e. 1589 A. D.

प्रत्यर्थिक्षितिपालकालन ×××× ने दूतिका-
मुद्राद्भु प्रकटप्रतापनपनप्रोद्भासिताशामुधे ।
क्षोणीशकवरे प्रशासति महौ तस्मिन्धूपावाचली-
स्फूर्जग्मौलिमयीचियीविरविरोदन्नत्पदाम्मोक्त्ये ॥ १ ॥
तद्रान्यैकधुरंघरस्य वसुधासाध्राज्यदीक्षागुरोः
धूमट्टण्डनवंशमण्डनमणेः श्रीटोडरक्षमापने ।
धर्माद्यैकविधौ समाहितमतेरादेशतोऽर्चोकर-
द्रापो पाण्डयमण्डपे - यनो(?) गोविन्दवासः सुधीः ॥ २ ॥

प्रतुनिगमरत्नात्मासंगिते(१६१६) यत्नरेदो

सुरतिरुतिर्हितं श्री टोडरक्षोणिपालः ।

विहितयिविधगूतौऽर्चोकरधारायां

यिमलमल्लिम्भारां यदमोपानर्पनिम् ॥ ३ ॥

APPENDIX C

[This Appendix supplies information on Sections of the *Toḍarānanda* and their *Ms*s so far traced in different libraries]

Sections of the *Toḍarānanda*

In the introductory portion of the *Toḍarānanda*, it is stated that the work is divided into the following 22 sections (1) *Sarga*, Creation (primary and secondary), (2) *Avatāra*, incarnations (ten incarnations of *Viṣṇu*), (3) *Kālaganānā*, calculation of time, (4) *Kālanirnaya*, fixing up of (suitable) time and date for the performance of various religious rites, (5) *Desa*, suitable places of residence houses etc., (6) The *Sanskāras* of a twice-born, (7) *Ācāra*, daily conduct, (8) *Suddhi*, the question of purity and impurity as a result of the birth or death of person in the family, (9) *Srāddha*, annual or periodical offerings to the Dead, (10) *Varsakṛtya*, observances during the year (11) *Vratas* or vows, (12) *Pratisthā* installation of images (13) *Devapūjā*, daily worship of deities, (14) *Dāna*, gifts, (15) *Sāntika* (*Paustika*), pacification of deities and performances to bring about prosperity, (16) (*Tīrtha*) *Yatrā* pilgrimage to holy places, and also warfare, (17) *Vivāha*, marriage (18) *Vyavahāra*, legal procedure, (19) *Rājanīti* Politics or State-craft (20) *Prāyascitta*, expiation for sinful deeds, (21) *Karmavipāka*, fruits of good and bad acts to be experienced in the next life and (22) *Āyurveda*, science of medicine. There is in the *Anup Sanskrit Library*, *Ms* No 2376 of the *अगमसौख्य* dealing with the topic of *मन्त्रशास्त्र*. This is not mentioned in the list of sections. Of these 23 sections, *Ms*s of *Rājanīti* and *Karmavipāka* have not been traced so far, but *Ms*s of the remaining 21 sections are traced and available some in fragmentary conditions and others complete. We have no reason to doubt that the sections on *Rājanīti* and *Karmavipāka* were not prepared, but were in the plan of the work, and may have been lost. Unfortunately no *Ms*, even in fragments, is so far traced. Chance alone will decide whether these sections are still extant. To enable the investigators to fill up the lacuna in our material, I give below the list of *Ms*s of different sections

which are available today either in the Anup Sanskrit Library (ASL) at Bikaner or elsewhere, together with full descriptions of Mss, in ASL examined by me. It should be noted that each section is called Saukhya and sub-section of each Saukhya is called a Harsa

1 *Sargasaukhya* There are so far only two Mss. of this section known and both of them belong to ASL. Both these Mss are fully used for fixing up the text as presented in this volume. The Mss are fully described in the Introduction

2 *Avatārasaukhya* Only two Mss of this section are traced so far. Of these one is complete and the other fragmentary. Both the Mss belong to ASL are fully used for the edition in this volume and described in the Introduction

3 *Kālagananā or Jyotisa Saukhya* This section consists of three main subsections, Samhitā, Ganita and Horā or Jātaka. In addition, there are a few subsections allied to the topic of Jyotisa and are casually mentioned as such at the end of Grhasaukhya or Desasaukhya Ms No 2381 of ASL (see under Sec 5) as follows —

आदावद्भुतसौख्यानि व्ययहारस्ततः परम् ।

संस्काराः परतश्चापि विवाहादिनिरूपणम् ॥ १ ॥

यात्राप्रकीर्णकं चापि वास्तुसौख्यमिति क्रमात् ।

सप्तप्रकरणी चेति संहितासौख्यमिष्यते ॥ २ ॥

It is clear from the above that the Mss going under the name of the Jyotisa or Samhitā Saukhya may contain any of the above sections. One of the sections of this Jyotisa or Samhitā relates to Kālagananā. The first (two) parts of Samhitā Saukhya seem to have another name, viz., Adbhuta Saukhyas. Ms No 2383 of ASL casually mentions the Jyotisa part of the Samhitā Saukhya as Adbhuta Khandā इति निमित्तपाक्षायाय । इति श्री-मम्महा-टोडरानन्दे संहितासौख्ये अद्भुतगण्ड समाप्त ॥ मवत् १७०० चेत् स द्वितीया सोम-वासरे. Name of Vyavahāra in the prakarnas of Samhitā Saukhya may look strange here at first sight but there are two sections going under the name of Vyavahāra in the Todarānanda, one dealing with legal procedure (Mss Nos 2371 and 2372 of ASL and No 366 of 1875-76 of BORI Library) and the other dealing with the Jyotisa topics (Ms No. 2373 of ASL). I now give the

description of *Mss of the Jyotisa (Samhitā) Saukhya* which are available in ASL and B O R I Collections

There are in all five *Mss* of this *Saukhya* actually accessible and examined by me three in ASL and two in B O R I. Aufrecht mentions one *Kātm II*, but I am unable to get it. All these *Mss* have more or less the same beginning and end. Here it is from one of them

श्रीमन्महागणाधिपतये नम । श्रीवरदमूर्तिर्जयति ॥

कृपापाद्वीक्षां समासाद्य यस्य
प्रमाथी प्रमथ्नाति दैत्यान्समस्तान् ।
विधाता जगन्निर्मिमीते मुरारि
प्रजा पालयत्येनमीड गणेशम् ॥ १ ॥
निजभक्तजनाय दातुकाम
कमला य कमलान्तराललीनाम् ।
स्वकरैः प्रविकाशयत्यजस्र
घरिचस्ये सवितारमादिदेवम् ॥ २ ॥

यत्कीर्त्या विजितो भुजगमपति पातालमध्यास्त य-
ज्ञाणीनैपुणमाधुरीषु विजितो वाचा पति स्वर्गत ।
दग्धारिज (?) यत्प्रतापशिखिना धूमस्य लेखा व्यधा
दिन्दौ लक्ष्म स टोडरक्षितिपतिर्जीयात्समा कोटिश ॥ ३ ॥

तदाज्ञया ज्योतिपसौख्यमेत
दारभ्यते पण्डितसौर्यहेतो ।
त्रिस्कन्धपारगमदैवविद्भि
समूलसिद्धान्तनिबद्धयुक्ति ॥ ४ ॥

घसिष्ठादिमुनिप्रोक्त शास्त्रमालोक्य तत्त्वत ।
साङ्ग स्कन्धत्रयोपेत ज्योति शास्त्रं निरूप्यते ॥ ५ ॥

इह खलु सकलश्रौतस्मार्तकर्मोपायिकृतया ज्योति शास्त्रमवश्यमभ्ये-
तव्य etc (From Ms No 2383 of ASL)

Ms No 2384 and 2385 of the ASL are identical with the above but No 2385 is incomplete having only 80 folia from the beginning

BORI Library has two Mss, No 317 of 1882-83, which is complete and No 915 of 1886-92 which has several folia missing at the beginning. The first of these ends —

इति निमित्तपाकाध्यायः । शिवार्पणमस्तु । शिवमस्तु । संवत् १६७२
फाल्गुन वदि तृतीया । नृसिंह जोषीमिदं टोडरानंदश्च पुस्तकं । पत्रे १७१
काव्यां विश्वेश्वरसंनिधौ लिखितं जगत्कल्याणहेतवे । ग्रंथसंख्या ३५००.

(In different hand)

स्वस्ति असिचत् १७८८ महाशुदि ५ ग्रंथ सुखसंहिता टोडरानंदकृता ।
पत्र १७१ पंढ्या दिवाकरसुनरत्नेश्वरेणेदं पुस्तकं घेचाण लीघु छे । वीरेश्वर
पठनार्थं ॥

It is clear from the above that the Ms is a contemporary Ms prepared at Benares, and after some 100 years it was sold to Ratnesvara Pandya for the use of his son Viresvara.

Ms No 915 of 1886-92 of BORI collection, though lacking in some folia at the beginning, has an interesting ending as follows (folio 124)

इति निमित्तपाकाध्यायः । इति श्रीमन्महाराजाधिराजटोडरमहाराजिते
श्रीमद्देवज्ञानतनुनीलकण्ठविपश्चिद्विरचिते टोडरानन्दे संहितासौख्यं समाप्त ।

This and several other references (see Kane, History of Dharmasāstra, Vol I, sec 104, pp 421-23 and footnotes thereon, S B Dixit, भारतीय व्याप्ति शास्त्र, pp 274-276) point out clearly that the Jyotīśasaukhyā was written by the famous astronomer-Astrologer Nilakantha at Benares. His son Govinda (on the authority of S B Dixit) says that Nilakantha was a great scholar well-versed in Mīmāṃsā and Sāṅkhya also, and was a pandit patronised by Akbar. There is also a corroborative evidence available from the introductory portion of गृहसौख्य, देशनीय्य or रातुनीय्य where the author, presumably Nilakantha, refers to his father Ananta as follows —

यत्पादाम्बुजमार्घ्यं संसेव्यामस्तस्मतिः ।

जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥

We thus discover the name of one of the several Pan-lits employed by Todarṃal in preparing this encyclopaedic work.

The second subsection of the Jyotiṣa Saukhya is Ganita. We have only one Ms. of this section, No. 2379 of ASL. It begins:—

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥

नत्वा ब्रह्मरमेशशंकरशिवालम्बोदरान्भक्तितो
घान्देवीमपि बुद्धिर्वैभवकर्त्री सूर्यादिप्रेष्टास्तथा ।

दैवज्ञात्रिपिलागमार्थकुशलानाहूय सत्यानसौ
भूते ज्योतिषसौख्यमर्थबहुलं श्रीटोडरश्मापतिः ॥ १ ॥

विज्ञायते किमिह साधनघं खसंख्यां
चन्द्रादिका च कियती तिथिरत्र केति ।

घारौघकः किमथ भं तनुधर्मकृत्ये

नैताद्विना प्रथममौ तदतः पठन्ति ॥ २ ॥

शाकोऽब्ध्यङ्गसमुद्रचन्द्ररहितः (१४९४) शाखाब्दपिण्डीभवेद्
रामाब्दयङ्गयुगान्वितः (४६७३) स च भवेद्यातोऽब्दसंघः कलेः ।
(१९५५८८००००)

व्योमान्नाभ्रखनागसिन्धुरशरार्थाङ्गेन्दुभिः संयुतः

सत्या (?) सृष्टिसमुद्भवोऽब्दनिचयः श्रीसूर्यसिद्धान्ततः ॥ ३ ॥

It ends —

इति श्रीटोडरानन्दान्तर्गते गणितसौख्ये पर्वसंभवाधिकारः समाप्तः ॥

There is a commentary called उदाहरण on the गणितसौख्य. It is represented by Ms. No. 2380 of ASL. It ends

अत्यद्भुतं नलकयन्त्रमिदं सुबोधं

सद्युक्तियुक्तमुद्धरेचरशोधनं च ।

नानामतैकशरणं सुखदं व्यधत्त

श्रीटोडरेन्द्रनृपतिर्जगतो हिताय ॥

इति नलकयन्त्राध्यायः । इति टोडरानन्दान्तर्गतगणितसौख्यस्य टीका समाप्ता ॥
शुभमस्तु ॥

We get some interesting information from the above: The गणितसौख्य takes the starting year 1494 of the Saka era, which corresponds to गुरुवारे 4673. This year corresponds to 1629 of the Vikrama era and 1572 A D. This helps us to fix the date of the composition of गणितसौख्य or ज्योतिषसौख्य and also of the Tōḍarānanda.

The third section of the Jyotīśasaukhya is Horāśaukhya or Jātakasaukhya. It is represented by one Ms., No 2382 of ASL. It begins:—

प्रणम्य गणनायकं सकलसंपदां दायकं
विरञ्चिहरशंकरानखिलशंकरान्भक्तिः ।
ग्रहाननघविग्रहान्गिरमथो शुभाशीर्गिरं
करोति नृपटोडरो विविधसौख्यदं जातकम् ॥ १ ॥

श्रीमद्वसिष्ठभृगुगर्गपराशराद्यै-
र्धर्मप्रवर्तनपरैर्यदभापि पूर्वम् ।
पञ्चाद्वराहमिहिरादिसुरावतारै-
स्तद्धर्मशर्मदमिदं क्रियते सुशास्त्रम् ॥ २ ॥
अहो सुरगणैरिदं विविधयुक्तियुक्तं कृतं
तदुत्तममनेकधा तद्वतारि गोत्रामरैः ।
तदुक्तिरससागरं समवगाह्य सम्यग्बुधे
तदुत्तमपदार्थवल्लितहैरिक् शास्त्रकम् ॥ ३ ॥

भूयो जातकसहिता विरचिता श्रीमद्वराहादिभि-
स्ताप्तां सारमशेषमेकत इह स्थातुं मदीयोद्यमः ।
तद्याचे बहुधा धुधा वरतरं स्याच्चेदिदं तुभ्यतां
नो चेत्तत्पुण्या विचिन्त्य सुदृढ संशोध्य सलिल्यताम् ॥ ४ ॥

.It ends —

इति टोडरानन्दे ज्योतिःशास्त्रे होरासौख्ये द्रष्टाणरूपाध्यायः ॥

यालात्रयोधार्थमिदं व्यधत्त
भीटोडरेन्द्रो नृपतिर्मनीषी ।
होरासुरं दैवविदस्तदेत-
द्विमत्सरा वीक्ष्य मुदं लभन्ताम् ॥ १ ॥

As mentioned above, there is a Ms., No 2373 of ASL, called Vyavahāra Saukhya or Jyotīśavyavahāra Saukhya, and it must be described here. It begins:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमस्यामो महेशानं याग्वेदीं भारकरादिकान् ।
गदापदास्त्रमणेज्ज्वलं गर्गसत्पुत्र-सरान् ॥ १ ॥

हेरम्बमम्यामपि च प्रणम्य
गोविन्दपादाम्बुजानिष्ठचेताः ।
जगदिताय व्यवहारसौख्यं
घृते स्फुटं टोडरमल्लभूपः ॥ २ ॥

ग्रहानिनारदचसिष्ठमुखैः प्रणीत-
मालोड्य शास्त्रजलधिं सुमतिः प्रगल्भः ।
सारं द्रुवे किमपि लल्लवराहसत्य-
श्रीश्रीधराद्युदितशास्त्रमतानुसारि ॥ ३ ॥

तत्रेदमाहुः etc.

It ends

विशेषो ब्रह्मज्ञानं जपहोमादि शान्तिकसौख्ये द्रष्टव्यः ॥ इति
गोचरप्रकरणम् ॥

This Vyavahāra Saukhya is clearly one of the seven Prakaranas of Sambhita-Saukhya. There is an incomplete MS of the Jyotisa Saukhya in the Sarasvati-bhavana Library at Benares.

4 *Kālanirnaya Saukhya or Samaya Saukhya* Of this section there is one Ms. No 2375 in ASL. Aufrecht mentions one more, Rādh 18. I have carefully examined the Bikaner MS which contains full text of this section. It contains 57 folios 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 35 letters to a line. It once belonged to the collection of कबीन्द्राचार्य. It begins

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कौशल्याकणमिक्षुकीनिधिघटो लावण्यलक्ष्मीघटो
रक्षोदुर्वचदग्धकाननमधुः सीताचमरोविधुः ।
पौलस्त्यादिघनान्धकारतरणिः सद्गौरतेजोरणिः
पायादुत्तरकोशलेशकलशागस्त्यः पुमानाहितम् ॥ १ ॥

नन्दग्रामललामवामनयना यूयं जगन्मातरः
सेव्याः सर्वजनैरहं तु मुखीं सेवे मुखद्रोहिण ।
यत्पीतोऽहितमच्युताधरगलघ्रादापदेश सुधा
लेशं सामि निपीय नृत्यथ मुदा मत्ता वलात्ताण्डवम् ॥ २ ॥

The third section of the Jyotisasaukhya is Horāsaukhya or Jātakasaukhya. It is represented by one Ms., No 2382 of ASL. It begins:—

प्रणम्य गणनायकं सकलसंपदां दायकं
विरचिहरशंकरानखिलशंकरान्मक्तिः ।
ग्रहाननघविग्रहाम्गिरमथो शुभाशीर्गिरं
करोति नृपटोडरो विविधसौख्यदं जातकम् ॥ १ ॥

श्रीमद्वसिष्ठभृगुगर्गपराशराद्यै-
र्धर्मप्रवर्तनपरैर्यदभापि पूर्वम् ।
पञ्चाद्वराहमिहिरादिसुरावतारै-
स्तद्धर्मशर्मदमिदं क्रियते सुशास्त्रम् ॥ २ ॥

अहो सुरगणैरिदं विविधयुक्तियुक्तं कृतं
तदुत्तममनेकधा तद्वतारि गोत्रामरैः ।
तदुक्तिरससागरं समवगाह्य सम्यग्भुवे
तदुत्तमपदार्थघल्लितहैरिकं शास्त्रकम् ॥ ३ ॥

भूयो जातकसहिता विरचिता श्रीमद्वराहादिभि-
स्तासां सारमशेषमेकत इह स्यातुं मदीयोद्यमः ।
तद्याचे बहुधा बुधा वरतरं स्याद्येदिदं तुभ्यतां
नो चेत्तत्कृपया विविधस्य सुदृढं संशोध्य संलिख्यताम् ॥ ४ ॥

.It ends —

इति टोडरानन्दे ज्योतिःशास्त्रे होरासौख्ये द्रष्टाणरूपाध्यायः ॥

वालावबोधार्थमिदं व्यधत्त
श्रीटोडरेन्द्रो नृपतिर्मनीषी ।
होरासुखं दैवविदस्तदेत-
द्विमतसरा वीक्ष्य मुदं लभन्ताम् ॥ १ ॥

As mentioned above, there is a Ms., No 2373 of ASL, called Vyavahāra Saukhya or Jyotisavyavahāra Saukhya, and it must be described here. It begins:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमस्यामो महेशानं घाम्देवीं भारुकराविकान् ।
महाभ्यासमनेतुं गार्गसत्यपुरःसरान् ॥ १ ॥

हेरम्बमम्बामपि च प्रणम्य
 गोविन्दपादाम्बुजनिष्ठचेताः ।
 जगद्धिताय व्यवहारसौख्यं
 ब्रूते स्फुटं टोडरमल्लभूषः ॥ २ ॥
 ब्रह्मात्रिनारदवासिष्ठमुखैः प्रणीत-
 मालोच्य शास्त्रजलाधिं सुमतिः प्रगल्भः ।
 सारं ब्रुवे किमपि लल्लवराहसत्य-
 श्रीश्रीधराद्युदितशास्त्रमतानुसारि ॥ ३ ॥

तत्रेदमाहुः etc.

It ends

विशेषो ब्रह्मस्तानं जपहोमादि शान्तिकसौख्ये द्रष्टव्यः ॥ इति
 गोचरप्रकरणम् ॥

This Vyavahāra Saukhya is clearly one of the seven Prakaranas of Sambhitā-Saukhya. There is an incomplete MS of the Jyotisa Saukhya in the Sarasvībhavana Library at Benares.

4 *Kālanirnaya Saukhya or Samaya Saukhya* Of this section there is one Ms, No 2375 in ASL. Aufrecht mentions one more, Rādh 18. I have carefully examined the Bikaner MS which contains full text of this section. It contains 57 folios, 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 35 letters to a line. It once belonged to the collection of श्रीन्द्राचार्य. It begins -

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कौशल्याकणभिष्टुकीनिधिघटो लावण्यलक्ष्मीघटो
 रक्षोदुर्वचदग्धफाननमधुः सीताचकोरोविधुः ।
 पीलस्त्यादिघनाम्घकारतरणिः सङ्कीर्तेजोरणिः
 पायादुत्तरकोशलेशकलशागस्त्यः पुमान्नीहितम् ॥ १ ॥

नन्दमामललामयामनयना यूयं जगन्मातरः
 सेव्याः सर्पजनेरहं तु मुरली सेवे मुरदोहिण ।
 यत्पीतोज्जितमच्युताधरगलघ्रादापदेश सुधा
 देशं मामि निधीय नृयथ मुदा मत्ता यलास्ताण्डयम् ॥ २ ॥

येनैकेन सुरासुराजिषु पुरा देवा जयं लम्बिता
 रामाद्या वनवासिनोऽपि यदवष्टम्भेन जिग्युः परान् ।
 सोऽयं धर्मभट्टो मया जित इति भ्रान्ति कले जहासौ
 मूलं द्यूतसुरादि ते हि खनति श्रीटोडरेन्द्रं धितः ॥ ३ ॥

राज्ञा टोडरमल्लेन प्रणम्य हरिशंकरौ ।
 ग्रन्थेऽस्मिंस्तम्यते सौख्यं सतां समयनिर्णयात् ॥ ४ ॥

नन्वखण्डदण्डायमानस्य कालस्य निरूपणमप्रयोजकमयत्नसाध्यं वेति
 तदर्थमयमारम्भः etc.

The work deals with the following topics :

द्युत्तरनिर्णय, अयनविचार, क्रतुविचार, पक्षनिर्णय, मासनिर्णय,
 वसन्तादिपदशक्तिनिर्णय, मुहूर्तनिर्णय, मलमासनिर्णय, संक्रान्तिनिर्णय
 and दिननिर्णय.

5. *Deśasaukhya or Gṛhasaukhya or Vāstusaukhya*. There is one MS, No. 2381 in ASL. Aufrecht mentions two more, NP VIII. 54 and IX. 56, which are no more accessible to us. The Sarasvatibhavana Library of Queen's College at Benares has one MS. I have examined the Bikaner MS. which has 29 folios, 11 inches by 5 inches with 11 lines to a page and about 42 letters to a line. The total volume is 950 श्लोक. It begins:

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यन्नामस्मरणाद्यान्ति विलयं विघ्नसंचयाः ।

॥ नमस्ये गणाधीशं भजद्भ्यो बुद्धिदायकम् ॥ १ ॥

यत्पादाम्बुजमाध्वीकं संसेव्यावाप्तसन्मतिः ।

जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥ २ ॥

गोविन्दपादकमलद्वययोजितमानसः ।

गृहसौख्यं तनोत्येष श्रीटोडरमहीपतिः ॥ ३ ॥

यसिष्ठगर्भग्रहोक्तं विश्वकर्मादिनिर्मितम् ।

पराहलल्लुब्धाख्यातं शास्त्रतत्त्वं त्रिमृद्वयं च ॥ ४ ॥

निरूपयामो विदुषां संतुष्ट्यै वास्तुनिर्णयम् ।

यथामति धनारोपे (मय ?) सौख्यकीर्तिविशुद्धये ॥ ५ ॥

अथ त्रिविधप्रदेशनिरूपणाद्यमरेऽपूर्णमंशः प्रथमः प्रवेशः etc.

It ends:

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीटोडरमल्लविरचिते टोडरानन्दे वास्तु-
सौख्यं संपूर्णम् ॥

यदक्षरपदम्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

तत्सर्वं क्षमतां देव रामनाम नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ श्रीगुरुण ॥

आदायद्भुतसौख्यानि व्यवहारस्ततः परम् ।

संस्काराः परतश्चापि विवाहादिनिरूपणम् ॥ २ ॥

यात्राप्रसीर्णकं चापि वास्तुसौख्यमिति रुमात् ।

सप्तप्रकरणी चेति संहितासौख्यमिष्यते ॥ ३ ॥

यदत्र नोक्तं कुरुतं तु यद्वा

सञ्जिस्तु संशोध्यमिदं प्रयत्नात् ।

ईर्ष्यादिना दुष्टमतिः खलस्तु

तुष्टोऽस्तु तात्पर्यमिदमुदबुद्धिः ॥ ४ ॥

इति संहिताखण्डः संपूर्णः ॥

As indicated above, the Pandit in charge of this section must be the famous astronomer-Astrologer Nilakantha, son of Ananta

6 *Sanskārasaukhya* This is one of the seven prakaranas constituting the *Samhitāsaukhya* as mentioned under sec 5 above. The author must therefore have been Nilakantha. There are two MSS, Nos 2362 and 2363 in ASL, and one more in the Library of Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, which has first six folios missing. I have carefully examined both the MSS in Bikaner. They are identical in contents. No 2362 is a composite MS, there being change of handwriting, ink and pen from folio 27b. It begins

ओं सिद्धि ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गणेशानं नमस्कृत्य टोडरंन्द्रमहामुजा ।

संस्कारसौख्यं विदुषां तुष्टयैतत्तन्यते स्फुटम् ॥

गृहस्थानां पुत्राभावे etc.

It ends

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीटोडरमल्लविरचिते टोडरानन्दे ज्योतिषे
सौख्ये संस्कारनिरूपणम् ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १७३७ समये माघसुदि
११ रव्या ॥ शुभे ॥ लेखक नरसिंघदाश कायस्थोपि ॥

येनैकेन सुरासुराजिषु पुरा दैवा जयं लम्बिता
रामाद्या वनवासिनोऽपि यद्वष्टम्भेन जिग्युः परान् ।
सोऽयं धर्मभट्टो मया जित इति भ्रान्तिं कले जह्यसौ
मूलं द्यूतसुरादि ते हि खनति श्रीटोडरेन्द्रं भितः ॥ ३ ॥

राज्ञा टोडरमलेन प्रणम्य हरिशंकरौ ।

ग्रन्थेऽस्मिन्स्तम्यते सौख्यं सतां समयनिर्णयात् ॥ ४ ॥

मन्वखण्डदण्डायमानस्य कालस्य निरूपणमप्रयोजकमयत्नसाध्यं वेति
तदर्थमयमारम्भः etc.

The work deals with the following topics :

घत्सरनिर्णय, अयनविचार, ऋतुविचार, पक्षनिर्णय, मासनिर्णय,
घसन्तादिपदशक्तिनिर्णय, मुहूर्तनिर्णय, मलमासनिर्णय, संक्रान्तिनिर्णय
and दिननिर्णय.

5. *Deśasaukhya* or *Grhasaukhya* or *Vāstusaukhya*. There is one MS., No. 2381 in ASL. Aufrecht mentions two more, NP VIII, 54 and IX, 56, which are no more accessible to us. The Sarasvatibhavana Library of Queen's College at Benares has one MS. I have examined the Bikaner MS. which has 29 folios, 11 inches by 5 inches with 11 lines to a page and about 42 letters to a line. The total volume is 950 श्लोक. It begins:

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यन्नामस्मरणाद्यान्ति विलयं विघ्नसंचयाः ।

तं नमस्ये गणाधीशं भजन्त्यो बुद्धिदायकम् ॥ १ ॥

यत्पादाम्बुजमाध्याकिं संसेव्यायाससन्मतिः ।

जयत्येव गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥ २ ॥

गोविन्दपादकमलद्वययोजितमानसः ।

मृदुसौख्यं तन्नेत्येव श्रीटोडरमहीशतिः ॥ ३ ॥

यसिष्टगर्गग्रहोक्तं विश्वकर्मादिनिर्मितम् ।

यराहलहृद्व्याख्यातं शास्त्रतत्त्वं विमृश्य च ॥ ४ ॥

निरूपयामो विदुषां संतुष्टये वास्तुनिर्णयम् ।

यथामति धनारोपे (ग्य ?) सौख्यकीर्तिविबुद्धये ॥ ५ ॥

अथ त्रिविधप्रवेशनिरूपणावमरेऽप्युपसंहारः प्रथमः प्रवेशः etc.

मनविधि, प्रातःस्नानादि, वेदाध्ययन, मङ्गलाचार, मध्याह्नस्नान, स्नानोत्तर-
कर्म, पुण्ड्रविधि, प्रातःसंध्या, ओंकारमाहात्म्य, संध्यामन्त्रानुक्रमणिका,
प्राणायामविधि, जपविधि, तर्पण, देवपूजा, वैश्वदेव, अतिथिपूजन,
भोजनविधि, ताम्बूलभोजन, भोज्याभोज्याविचार, अमश्य, पशुहिंसाप्रति-
पेय, भोजनोत्तरकर्म, रजस्वलाघर्म, गोशुश्रूषा and पुराणश्रवणविधि.

§ *Suddhisaukhya*. This section deals with the question of purity and impurity. There is only one Ms, No 2366 of ASL, known so far. It has 90 folia, 11½ inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 38 letters to a line. The Ms once belonged to the कवीन्द्राचार्य collection. The Ms is dated Samvat 1638 (1582 A D) and is thus a contemporary Ms. It begins:

शुद्धिं यान्ति जगन्ति धूर्जटिजटाजूटाटवीवारिणा
यत्पादाम्बुजनिर्गमातिगुरणा मन्दाकिनीवारिणा ।
यन्नामस्मरणातिमग्नमनसः प्राञ्चः पुमांसो महा-
तीर्थान्यत्र पवित्रयन्ति हरये तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

जाते ब्रह्मणि किं भवान्प्रथमतः स्नातः समुद्राम्भसा
पाथोनाथसुते विचारय चिरं जातासि किं पुत्रिणी ।
एवंवादिनि शार्ङ्गिणि स्मितसुधासंदोहसंभाविता
लक्ष्म्या नम्रमुखश्रियो नवनवा दुग्धद्वयः पान्तु वः ॥ २ ॥

घाचः प्राचां प्रवाचामपि निगमपुराणादिभेदेन भिन्ना
विस्तीर्णास्तासु कुण्डाम्कलिलितहृदो हस्त लोकांवलोक्य ।
बुद्ध्या निर्णाय सारं विबुधपरिपदा तेषु सौहार्दभाजा
राजा धीटोडरेन्द्रो विशदमतितरां शुद्धिसौख्यं तनोति ॥ ३ ॥

आदिष्टे श्रुतिभिश्चिरंतनमुनिस्तोमैर्मुहुः शीलिते
प्राचां पुण्यपथे दुरुक्तिशतकैर्मिलिते जनालस्यतः ।
मालिन्याम्यपनीय संग्रहमिपादेनं परिष्कुर्यतो
भूयादेप परिश्रमोऽपि जगदानन्दाय भूमीपतेः ॥ ४ ॥

अथ शुद्धेः सरलत्रैदिककर्माङ्गतया शुद्धिर्निरूप्यते etc

This work deals with the following topics

जाताशौच, मृताशौच, नारायणवलि, यतिक्रिया, त्रिष्णुवलि, शोका-
पनोदन, पिण्डदान, पुत्रलक्षण, देहादिशुद्धि, भूमिशुद्धि, उदकशुद्धि,
वस्त्रशुद्धि and पद्मशुद्धि.

As indicated above the Pandit in charge of this section must have been Nilakantha. The word ज्योतिषे सौह्ये seems to have misled some scholars but it is one of the prakaraṇas of Samhitā Saukhyā, and the subject-matter is treated from the astronomical point of view.

The work deals with the following topics

प्रथमार्तवनिरूपण, गर्भाधान, पुंसवन, अनवलोभन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, यष्टीजागर, नामकरण, तृतीये मासि शिशुनिष्क्रमण, कर्णवेध, अन्नप्राशन, चूडाकरण, विद्यारम्भ, उपनयन, अनध्यायविधान, मौञ्जीवन्धन, समावर्तन.

It does not deal with विवाह as there is a separate work treating that topic. It mentions कच्छन्ध and छुरिकावन्धन as सस्कार for the क्षत्रिय caste.

7 *Ācāra Saukhyā* This section deals with the daily conduct of the four castes. There are two MSS of the work available, both in ASL, Nos 2364 and 2365. Of these No 2365 is written in Samvat 1631 (1574 A D) and is thus a contemporary MS. It once belonged to कनीन्दाचार्य collection.

The work begins :

गङ्गापादजलं जले क नु भवेत्स्नानं न निर्णीयते
संध्या लोचनयोः सर्गं मुकुलनापूर्वाथवा पश्चिमा ।
तर्प्यां के स्वत एव जन्म सकल पूर्ण स्वनामस्मृते
रित्याचारविधौ धियोपहसितो विष्णुः शिवायास्तु न ॥ १ ॥
यस्याचारविधिर्निधेरपि चमत्कारं मनस्यायह-
हृश्मीनायकपादपद्मभजने सर्वोत्तमा निष्ठितः ।
आचारं सविशेषमेव नियतं दैनंदिन दर्शयन्
ग्रन्थं सज्जनसंमदाय तनुते श्रीटोडरश्मापतिः ॥ २ ॥

From the style and method, I feel that this section must have been prepared by Pandits who prepared सर्गसौह्य and अवतारगौह्य.

The *Ācāra Saukhyā* deals with the following topics

आचारादेश-आचारमूलपरिमाणा, स्नातक, दर्भ, स्वमिधू, होमीय-द्रव्य, प्रणव, धाम्य, आचारानुक्रम-आशयशुद्धि, शौच, दन्तधायन, भाच-

मनविधि, प्रातःस्नानादि, वेदाध्ययन, मङ्गलाचार, मध्याह्नस्नान, स्नानोत्तर-
कर्म, पुण्ड्रविधि, प्रातःसंध्या, ओंकारमाहात्म्य, संध्यामन्त्रानुक्रमणिका,
प्राणायामविधि, जपविधि, तर्पण, देवपूजा, वैश्वदेव, अतिथिपूजन,
भोजनविधि, ताम्बूलभोजन, भोज्याभोज्यविचार, अमश्य, पशुहिंसाप्रति-
पेय, भोजनोत्तरकर्म, रजस्वलाघर्म, गोशुश्रूषा and पुराणश्रवणविधि.

§ *Suddhisaukhya* This section deals with the question of purity and impurity. There is only one Ms, No 2366 of ASL, known so far. It has 90 folia, 11½ inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 38 letters to a line. The Ms once belonged to the कबीन्द्राचार्य collection. The Ms is dated Samvat 1638 (1582 A D) and is thus a contemporary Ms. It begins:

शुद्धिं यान्ति जगन्ति धूर्जटिजटाजूटाटवीवारिणा
यत्पादाम्बुजनिर्गमातिगुरुणा मन्दाकिनीवारिणा ।
यन्नामस्मरणातिमग्नमनसः प्राञ्चः पुमांसो महा-
तीर्थान्यत्र पवित्रयन्ति हरये तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

जाते ब्रह्मणि किं भवान्प्रथमतः स्नातः समुद्राम्भसा
पाथोनाथस्रुते विचारय चिरं जातासि किं पुत्रिणी ।
एवंयादिनि शार्ङ्गिणि स्मितसुधासंदोहसंभाविता
लक्ष्म्या नम्रमुखश्रियो नवनया दृग्भङ्ग्यः पान्तु यः ॥ २ ॥

वाचः प्राचां प्रवाचामपि निगमपुराणादिभेदेन मित्रा
विस्तीर्णास्तासु कुण्डाम्कलिलतद्दो हन्त लोकाम्बिलोक्य ।
बुद्ध्या निर्णय सारं विबुधपरिपदा तेषु सौहार्दभाजा
राजा श्रीटोडरेन्द्रो विशदमतितरां शुद्धिसौख्यं तनोति ॥ ३ ॥

आदिष्टे श्रुतिमिश्रितनमुनिस्तोमैर्मुहुः शीलिते
प्राचां पुण्यपथे दुरुक्तिशतकैर्मिलिते जनालस्यतः ।
मालिन्यान्यपनीय संग्रहमिषादेनं परिष्कुर्यते
भूयादेव परिश्रमोऽपि जगदानन्दाय भूमीपतेः ॥ ४ ॥

अथ शुद्धेः सकलवैदिककर्माङ्गतया शुद्धिर्निरूप्यते etc.

This work deals with the following topics

जाताशौच, मृताशौच, नारायणबलि, यतिक्रिया, त्रिष्णुबलि, शोका-
पनेदन, पिण्डदान, पुत्रलक्षण, देहादिशुद्धि, भूमिशुद्धि, उदकशुद्धि,
वस्त्रशुद्धि and पद्मान्नशुद्धि.

9 *Srāddha Saukhya* There is only one MS. of this section so far known. It belongs to BORI and bears No 257 of 1884-87. Unfortunately, the MS is incomplete, having no beginning nor end, and further, its condition is very bad. In this MS there are 164 folios, 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 43 letters to a line. It is therefore impossible to give any further details of this section.

10 *Varsakṛtya Saukhya* This section is represented by only one MS, No 2368 of ASL. It has 58 folios, 11 inches by 5 inches, with 12 lines to a page and about 48 letters to a line. It once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins:

जगत्पातु जगत्पातुरद्वियज्ञभुजोऽनुजः ।

गोवर्धनगिरिच्छत्रे दण्डता येन मण्डिता ॥ १ ॥

लज्जावक्त्रकपाटमुत्पलदशामुखाटयन्दोलयन्

पृथ्वीमुत्पथयन्कलिन्दतनयामद्रीनपि द्रावयन् ।

कुर्ष्वङ्किं च सदागतेरपि गतिस्तम्भं सदा टोडर-

क्षोणीन्द्रस्य शुभं करोतु मुरलीनादो मुरद्वेहिणः ॥ २ ॥

राजा राजति राजमण्डलशिरोलङ्कारभूपामणि-

श्रेणीभूषितपादपङ्कजनस्रज्योत्स्नाजटालाम्बर ।

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारकिया कारिता

वल्ग्वान्तोदितमादिमनिचरितं लोकेषु सत्यापितम् ॥ ३ ॥

लुप्तप्रायमणुप्रायमुनिप्रोदितकर्मणि ।

काले कलौ करोत्येष वर्षरुत्यविनिर्णयम् ॥ ४ ॥

अथ मासवृत्त्यानि etc

The work deals with the duties of a householder according to मास, तिथि etc

11 *Vratasaukhya* This section deals with various vows to be observed. It is represented only by one MS, No 2367 of ASL. This MS has 142 folios, 11 inches by 5 inches, with 11 lines to a page and about 36 letters to a line. It begins

राज्ञा टोडरमहेन प्रणम्य मधुरापतिम् ।

विनोदय सतामेव तम्यते व्रतनिर्णयः ॥ १ ॥

It ends :—इत्यर्घोदयाविधिः ॥

It is dated Samvat 1636 (1582 A D) and is thus a contemporary Ms. It also once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It seems to be a composite Ms, change of hand-writing being noticeable on folio 65b and again on folio 138a

12 and 16 *Yātrāsaukhya* and *Devapratisthā saukhya*
These two sections are found represented only in one Ms, No 2378 of ASL. It has 119 folios, 11 inches by 5 inches, with 9 lines to a page and about 35 letters to a line. The total volume is about 3500. It is a composite Ms, there being change of hand-writing on folio 78a and again on 114a. It begins

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गणपतिमभिवन्द्य श्रीशपादारविन्द-
स्मरणविदिततत्त्वष्टोडशो मेदिनीन्द्रः ।

समरविजयहेतोः × × द्वुद्विष्टुद्धौ

कथयति सविचारं यानसीत्यं मनीषी ॥ १ ॥

सा च यात्रा संक्षेपतो द्विविधा समरविजययात्रा सामान्ययात्रा च । etc.

The यात्रा section ends on folio 106b, and देवप्रतिष्ठा section starts on the same folio. It begins

विजययात्रां विधाय गृहागतस्य गृहप्रदेशो etc and ends:

इति देवप्रतिष्ठाप्रकरणम् ॥ यात्राप्रकीर्णकम् ॥

The first work also treats of omens, sounds of birds and पक्षी etc

13 *Pūjāndhānasaukhya*. This section is represented by only one Ms, No 2369 of ASL. This Ms has 43 folios, 11 inches by 5 inches, with 12 lines to a page and about 38 letters to a line. The total volume is 1000. It begins

आस्ते विस्तीर्णतत्तत्रिजगुणगुरिमोदस्नशस्नादिराज-
स्यानिः संस्यायदास्यापिनृथुचरितष्टण्डनष्टोडशेन्द्रः ।

श्रीतस्मातांगमोयत्रिदशगणसमाराधनार्थं विधानं

एषा नानापुराणस्मृतिनिगमगणांस्तुत्यने तेन यज्ञा ॥ १ ॥

तत्रादौ साधारणविधिः etc.

The work deals with the following topics

साधारणविधिः, विष्णोराराधनाविधिः, आराधनाधिकारिणः, शाल-
ग्रामपरीक्षा, चक्रस्वामिपरीक्षा, प्रतिमालक्षणम्, केशवादिप्रतिमालक्षणम्,
स्नपनम्, पात्राणि, पूजामन्त्राः, पुरुषसूक्तपूजाकल्पः, अष्टाक्षरपूजा, उपचार-
फलवद्विष्णुपूजाविधिः, गीताध्यायः (विभूतियोगाध्यायः).

The Ms. bears no date

14 *Dānaśaukhyā* This section deals with various kinds of gifts. It is represented by only one Ms, No 2370 of ASL. It is a very voluminous section having 599 folios (of which unfortunately folios 147-207 are missing) 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 33 letters to a line. The condition of the Ms is not good. It once belonged to the collection of कबीन्द्राचार्य. It begins.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एकस्तुङ्गभुजङ्गराजशयने शीर्षोपधानं श्रिय-
श्चान्यस्तत्परिरम्भणेन रमसादुद्भिन्नरोमाङ्कुरः ।
अन्यो रत्नकिरीटसीमनि परो तीर्त्वा मुहुः सेवते
चत्वारोऽपि भुजाश्चतुर्भुज नवं श्रेयो वितन्वन्तु नः ॥ १ ॥

* * * *

क्षोणीपक्ष्मललोचनाकुचतटीपाटीरपङ्कच्छटा-
वेल्लुम्भैतिकहारमध्यविलसत्प्रत्यग्रगारुमतः ।
दोर्दण्डप्रबलप्रतापमहिमप्रध्मातविश्वोदरः
सोऽयं दण्डनमण्डनं विजयते श्रीटोडरश्मापतिः ॥ ४ ॥

यः शास्त्राणां प्रथममुकुरो ज्ञानिनामेकरत्नं
धर्माधारो धरणिवलये विश्रुतष्टोडराख्यः ।
राजा सोऽयं नृपभगवतीदासवेशावतेसो
विद्वत्कोटिहरसितमहिमा (?) दानसौख्यं विधत्ते ॥ ५ ॥

इह दानमूलत्वात्सकलपुरुषार्थानां दानधर्मो निरूप्यते । etc.

It ends

इति तरुपुत्रकविधिः ॥ पर्यवसितं चानन्तफलदानप्रकरणम् ॥

The Ms bears no date

15. *Sāntikapaustikasaukhya*. This section deals with the pacification of planets etc and is represented only by one Ms, No 2377 of ASL. It has 24 folios, 11 inches by 5 inches with 11 lines to a page and about 36 letters to a line. The total volume is 550. It once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins

जम्भारिप्राक्प्रणामान्तमुकुटलसत्पद्मरागोपरक्ताः
सक्तैः शोणाः परागैस्त्रिदशपुरवधूमुकमन्दारदाम्नाम् ।
पूर्वाम्भोराशिबेलोच्छलितपरिणमद्विद्रुमद्रोहिमासः
पायासुवैः प्रदीपास्त्रिभुवनमयनोद्भासिनौ भानुपादाः ॥ १ ॥
यो म्लेच्छाम्युधिविप्लवे निपतितां राजा त्रयो त्रायते
यो धर्मं कलिकालघोरकबलादुद्धृत्य संरक्षति ।
यः शान्तिं विदधाति भूमिषलये सर्वर्द्धिसंवर्द्धिनां (?)
सोऽमुं दण्डनमण्डनं वितनुते ग्रन्थं नवं टोडरः ॥ २ ॥

इह ग्रहाधीनं सकलभुवनशुभाशुभमिति शान्तिकपौष्टिकभूतमादौ
मह्ययागविधिर्लिक्यते etc.

It ends :

इति विनायकस्नपनविधिः.

16. *Devapratiṣṭhā Saukhya*. See under 12 *Yātrāsaukhya*

17. *Vivāhasaukhya*. This section deals with the topic of marriage chiefly from the astronomical point of view. The author of this section seems to be Pandit Nilakanṭha (see above pp. 399-400). The ASL Ms No 2386 is unfortunately incomplete having neither the beginning nor the end. But the BORI collection contains two Mss, Nos 868 of 1884-87 and 916 of 1886-1892. Both these are identical in contents. Of these No 868 of 1884-87 is a Ms containing 99 folios of which some 20 are missing. It begins

नमस्तुभ्य गणेशानं गौरीद्वयप्रभास्करम् ।

विद्याहसौख्यं निर्णयि द्यूते टोडरभूपतिः ॥ १ ॥

इह पटु 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं यापि यथाक्रमम्' etc.

Both the Mss of this section have a topic of राजनिरेक at the end with the remark.

भगवन्प्रभिवेकयिधानं साङ्गोपाङ्गं राजनीतिसौख्ये द्रष्टव्यम् ॥ इति
भीटोदयानन्दे ज्योति-शास्त्रे राजाभियेकप्रकरणं समाप्तम्.

1. Ms. No. 916 of 1886-92 consists of 54 folios 14 inches by 7 inches, with 12 lines to a page and about 35 letters to a line. It is a late copy prepared in Samvat. 1802 (1745 A. D.).

18 *Vyavahārasaukhya* This section deals with the general legal procedure, but does not treat of 18 Vyavahāra-padās. It is represented by two Mss., No. 2371 and 2372 of ASL, and one in BORI, No. 366 of 1875-76. In Aufrecht's Catalogue there is mention of one, Radh. 19, Report XXIV. The ASL and BORI Mss are complete. The ASL Ms. No. 2371 belonged to the collection of कबीन्द्राचार्य. The work begins :

धामार्धं त्यज गौरि शंभुचपुषः, स प्रीतिदायो मम
व्यक्तं पश्य हरे प्रियेण विहितः सौभाग्यदायो मयि ।
इत्थं श्रीपतिशैलराजसुतयोजाते विवादे हरे
भागस्ते ननु दक्षिणोऽस्त्विति वदन्त्यायात्सदासो हरः ॥ १ ॥

श्रीमान्हेन्दवपारसीकधरणीशक्रस्य राजाप्रणी
राजा दोडरमल्लचण्डकिरणस्तीव्रप्रतापोदयः ।
लोकानामतिगाढदुर्नेयतमोर्ध्वसाय पद्मोत्सवा-
नातन्मन्त्र्यवहारनिर्णयकारश्रेणीं करोत्मुज्ज्वलाम् ॥ २ ॥

इह खलु महीपालस्य सविशेषव्यवहारपरिज्ञानमन्तरेण etc

No. 2371 of ASL bears Samvat 1630 (1573 A. D.) as its date, which is thus a contemporary Ms.

The section deals with the following topics :

विचारविधिर्हर्ष, भागविधिर्हर्ष, उत्तरविधिर्हर्ष, संधिविधिर्हर्ष, साक्षि-
विधिर्हर्ष, लिखनविधिर्हर्ष, and भुक्तिविधिर्हर्ष.

19. *Rājānīṣasaukhya* No Ms of this section is available but in the *Vivāhasaukhya* there is a reference to this (see above, P. 409)

20. *Prāyaścittasaukhya*. There is only one Ms. No. 2374 of ASL. This Ms. has 174 folios 11½ inches by 5 inches with 11 lines to a page and some 36 letters to a line. Of these 174 folios, -folios 96-146 are missing. The Ms. once belonged the collection of कबीन्द्राचार्य. It begins :

यादवकुलावतंसं यशोदानन्दपुण्यपरिपाकम् ।

यामुनतीरविहारं यायां शरणं पुरातनं पुण्ड्रम् ॥ १ ॥

अलकीकृतनाकाय तिलकीकृतवह्नये ।
मशकीकृतमाराय गिरिजापतये नम ॥ २ ॥

उद्धाटनाय पटुमुक्तिकपाटमारा-
दाराधरस्य दूरकुञ्चितपुष्कराग्रम् ।
यः कुञ्चिकामिव विभर्ति स दुण्डिराजो
विघ्नान्धकारतराणिः शरणं ममास्तु ॥ ३ ॥

पत्रीसंनहनेन वाजिनिवहं संनहा कृष्णाजिने
हेम्नो भारमपास्य हन्त यदुभिः संनद्धयज्ञायुधैः ।
त्यद्विद्वद्भ्रवनेषु टोडरमणे संबोध्य सामस्वरै-
र्धैर्यन्ते यत बर्हिषा प्रतिपदं गोष्ठेषु गन्धद्विपाः ॥ ४ ॥

कीर्तिस्ते सुरसिन्धुदुग्धजलाघिश्रौमद्वयालंकृता
नक्षत्राक्षतधारिणी त्वयि घरे हृष्टे शरप्राहिणि ।
कृत्वा सप्त पदानि सप्तमुचने स्थित्वा त्रिकूटादमनि
प्रीदे मुञ्चति तावके रिपुयशोलाजान्प्रतापानलैः ॥ ५ ॥

पुराणस्मृतिवान्म्यानि संगृह्य सुमनीषया ।
राज्ञा टोडरमलेन प्रायश्चित्तं विविच्यते ॥ ६ ॥

तत्र पापैरशुद्धान्तःकरणानां भगवद्भजनाभाव उक्तो भगवद्गीतायां
'न मां दुष्कृतिनो भूढाः' etc.

It ends.

अपास्तपापस्य सकामचेतसः
स्वर्गाय नामग्रहणं सुरद्विपः ।
भवेद्यथाकाममथैहिकश्रिये
न निःफलः कल्पतरुः कथञ्चन ॥ १ ॥

एतत्पांडुलिखनं सम्यक्परिशोधितम् ॥ इति श्रीसमस्तप्रशस्त ...
टोडरानन्दे प्रायश्चित्तसौख्ये नवमो हर्षः ॥

It is interesting to note there are occasional references to
कर्मविपाक section in this Saukhya

21. *Karmavipākasaukhya* No Ms of this section is yet dis-
covered From references in the *Prāyaścittasaukhya* (see above)
it is clear that it must have been prepared by the Pandits

22. *Āyurvedasaukhya* There are two Ms of this
saukhya, Nos 2387 and 2388 in ASL. Aufrecht mentions

three more Mss., W. p 239, Kātm. 13 and Lahore 20 It is a huge saukhya covering in Ms. No. 2387 some 403 folios 14 inches by 7 inches with 16 lines to a page and 44 letters to a line. This saukhya is divided into 91 Harsas, and gives a Table of Contents on extra leaves. It begins:

शिवं प्रणम्य धात्रीशं धम्बन्तरिमथाश्विनौ ।
क्रियते ढोडरानन्दो ग्रन्थः सदैवसंमतः ॥ १ ॥

दिशन्तु शं केशवशंकराद्या
देवाः सुदेव्योऽभ्यगसंभवाद्याः ।
श्रीढोडरेन्द्रे नृपतौ सुमूर्तौ
धर्मस्य भूमौ परिरक्षणे च ॥ २ ॥

मांघातृदुःकंतसुतादिभिर्या
पूर्वं कृता पद्धतिरद्य येन ।
मूर्धाभिपिक्तालिकभूषणेन
समुद्धृता श्रीवरढोडरेण ॥ ३ ॥

भूदेवदेवान्भुवि दानयज्ञैः
संतोष्य साधूनय सर्ववर्णान् ।
कामैरनेकैश्च विलोक्य उग्र-
नाहापयदुग्विजये नरेन्द्रः ॥ ४ ॥

प्राचीनशास्त्राणि सुदुर्गमाणि
भिन्नप्रमेयाणि निरीक्ष्य सम्यक् ।
एकत्र सर्वं भवता सुबोध-
मतं कृतं ढोडरमल्लभूपैः ॥ ५ ॥

श्रीढोडरो नृपवरो रसालंकारसन्मणिः ।
गृहीतेदेहो लोकस्य रक्षार्थमिति मे मतिः ।
साधूनां रक्षिता नूनमसाधूनां विमर्दनः ॥ ६ ॥
तदाज्ञया सुश्रुतादिसारमुद्धृत्य सादरम् ।
निबध्यते हितं सर्वं विशदाक्षरनिर्मलम् ।
ग्रन्थेऽस्मिण्ढोडरानन्दे सर्वार्थपरिवृंहितम् ॥ ७ ॥

It ends —

पूर्ण सौख्यमिदं शिवं वितनुतं (?) श्रीटोडरेन्द्रे सदा
धन्यं वृत्तिकरं सुधर्मविभवं प्राणिप्रियं शर्मदम् ।

आयुर्वेदसमुद्रजं सुरतरो रूपं द्वितीयं परं
भूमावङ्कुरितं प्रयोगसुदलं नैरज्यभूप. फलम् ॥ २ ॥

यो वेदार्थसमूहमौक्तिकगणैः श्रीटोडरानन्दकः
पूतौ वारिधिशेष सर्वजगतां वर्वर्ति धर्मार्थद. ।
अन्तर्वाणि विमूषणैरुपरितो गीर्वाणतुल्यैः शिवै-
रालोड्यार्थतरङ्गवाग्धिरचितः शास्त्राणि राजाज्ञया ॥ ३ ॥

विश्वेषां परमार्थदोऽपिलजनां (?) ज्ञानान्धकारे रविः
सद्धर्मार्थसुबोधनो च शशिवत्ताप ~ राजते ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दयसतामानन्ददो यः सता-
मन्वर्थं भजते केह (?) सुनाम सकलं भूयान्मुदे सर्वदा ॥ ४ ॥

23 *Āgamasaukhya* or *Mantrasaukhya* This section is not mentioned in the Table of Contents at the beginning of the work. But it seems to have been added at a later stage in order to maintain its encyclopaedic character. There is only one Ms, No 2376 of ASL. It has 166 folios, 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 35 letters to a line. It once belonged to the collection of श्रीन्द्राचार्य. It begins —

राजा टोडरमल्लः कुरुते तोपाय धीमतामेपः ।
संप्रति सुमन्त्रपद्धतिसौख्यं श्रीटोडरानन्दे ॥ १ ॥
मातृकावर्णभेदेभ्यः सर्वे मन्त्रा. प्रजज्ञिरे ।
मन्त्रविद्याविभागेन द्विविधा मन्त्रजातयः ॥ २ ॥

The MS is dated Samvat 1631 (1574 A. D.) The work is divided into several parāṣas. It treats of Mantras, their varieties, methods of using them and acquiring them, etc. It gives Mantras for different deities, illustrated with magic figures for भुवनेश्वरी, दुर्गा, गणेश, etc. The authorities cited include

भैरवमहातन्त्र, जालंधरीयमहातन्त्र, तन्त्रराज, ज्ञानार्णव, तन्त्र-
मुक्तावली, विष्णुसन्ध, दक्षिणामूर्तिमहिता, मारुतमुच्य, प्रपञ्चसार,
शारदातिलक, etc.

It appears that Mantrasaukhya is only a section of a bigger work which may have been styled as Agama saukhya

The probable extent of the *Todarānanda*

The total extent of the *Todarānanda* cannot be fixed yet, as the Rājāniti and Karmavipāka sections are not traced, and Srāddhasaukhya MS has no beginning nor end. We can roughly ascertain the extent of the remaining sections. This put together comes out to be 72150 ślokaś. It is thus likely that the extent of the entire *Todarānanda* may be in the neighbourhood of 80000 ślokaś.

ADDENDA ET CORRIGENDA

Page	22,	line 26,	<i>read</i>	गुणानां	for	गुणानां.
Page	22,	line 28,	<i>read</i>	सर्वेषां	for	सर्वेषां.
Page	72,	Foot-note,	<i>read</i>	175 c	for	155 c.
Page	136,	st. 337 a	<i>read</i>	रोपात्	for	रापात्
Page	145,	st. 80 b,	<i>read</i>	विन्ध्य	for	विद्ध
Page	192,	st 691 d,	<i>read</i>	देवस्रस्ता	for	देवस्रस्ता.
Page	218,	st 227 c,	<i>read</i>	प्यशानाम्मा	for	प्यशानामा.
Page	258,	st. 604 b,	<i>read</i>	मधुपुर्या	for	मधुपुर्या.
Page	273,	Foot-note under st. 751	<i>should be read on</i>			
			p. 272.			
Page	289,	st. 948 c,	<i>read</i>	व्रजायाते	for	व्रजं याते.
Page	336,	st. 1442 b,	<i>read</i>	ऽग्यांश्च	for	ऽग्यांश्च.
page	378,	st. 1871 d	<i>read</i>	साधुकृतं	for	साधुकृतं

PUBLICATIONS
OF THE ANUP SANSKRIT LIBRARY,
BIKANER

PUBLICATIONS OF THE ANUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER.

I. CATALOGUES

1. The Catalogue of Sanskrit MSS. in the Anup Sanskrit Library by Dr. C. Kunhan Raja and K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L. (Fasc. I—III)... Rs. 5-0-0 each.
2. The Catalogue of Rajasthani MSS. Rs. 7-8-0

IN THE PRESS

1. Catalogue of Sanskrit MSS. Fasc. IV.

IN PREPARATION

1. Catalogue of Hindi MSS. by Dina Nath Khatri, M.A.

II. THE GANGA ORIENTAL SERIES—SANSKRIT

General Editor: K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED

- Dedicatory Volume. अनुपसिंहगुणावतार. Edited by
Dr. C. Kunhan Raja Rs. 1-0-0
1. अकबरसाहिबद्वारदर्पण. Edited by
K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L. Rs. 2-0-0
 2. जगद्विजयच्छन्दस्. Edited by
Dr. C. Kunhan Raja Rs. 3-4-0
 3. मुद्राराक्षसपूर्वसंकथानक with an anonymous मुद्राराक्षस-
पूर्वपाठिका, Edited by Dr. Dasharatha Sharma.
Rs. 1-12-0
 4. संगीतराज of महाराणा कुम्भकर्ण, Vol. I,
पाठ्यरत्नकोश Edited by Dr. C. Kunhan Raja Rs. 3-0-0
 5. टोडरानन्द (धर्मशास्त्र) by राजा टोडरमल, Vol. I,
Edited by Dr. P. L. Vaidya.

IN THE PRESS

1. मदनरत्नव्यवहारकाण्ड (धर्मशास्त्र) by मदनसिंह. Edited by M. M. Dr. P. V. Kane, M. A., LL. M.

IN PREPARATION

1. भृगुवंशमहाकाव्य of साम्बाजी प्रतापराय Edited by Dr. Dasharatha Sharma.
2. कर्णाघतंस or दुष्टदमन of होसिङ्गकृष्ण.
3. अनूपरत्नावली (धर्मशास्त्र) by महाराजा अनूपसिंहजी of Bikaner. Edited by Dr. C. Kunhan Raja.
4. रायसिंहमहोत्सव (वैद्यक) by महाराजा रायसिंहजी of Bikaner.
5. संगीतराज of महाराणा कुम्भकर्ण, Vol II to V. Gita, Vādyā, Nritya and Rasa Ratna Koshas Edited by Dr. C. Kunhan Raja
6. सिद्धान्तसंहितासारसमुच्चय of सूर्यपण्डित. Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L.
7. मुकुन्दविलास of रघूत्तमतीर्थ Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L.
8. लक्ष्मीनारायणस्तोत्र by महाराजा अनूपसिंहजी Edited by Prof. N. A. Gore, M. A.

III THE SADUL ORIENTAL SERIES RAJASTHANI AND HINDI

WORKS PUBLISHED

1	समर्पणग्रन्थ—गीतमंजरी	...	...	Rs 2-0-0
2	राजस्थानी वीरगीत भाग १ (मूल पाठ)	...	...	Rs 3-0-0

IN THE PRESS

1. दयालशायरी स्यात. Edited by Dr. Dasharatha Sharma and Jaswant Singh, M. A.

IN PREPARATION

1. राजस्थानी वीरगीत भाग २ (प्रस्तावना, हिन्दी भावानुवाद, शब्दकोश आदि).
2. (a) अचलदास खीचीरी वचनिका.
(b) पीपाजी का चरित. Edited by Jugalsingh, M. A., Bar-at-law.
3. भिथीराज ग्रन्थावली. Edited by Thakur Ram Singh, M. A.
4. नैरासीरी ख्यात. Edited by Dr. Dasharath Sharma.
5. (a) आनन्द रघुनन्दन नाटक.
(b) किसन खन्मणीरो व्यावली.
(c) प्राचीन राजस्थानी वातां (Part I). Edited by Prof. Narottamdas Swami, M. A.
6. दलपतविलास. Edited by Dina Nath Khatri, M.A.
7. रामचरित. Edited by Nathu Ram Khadgawat, M. A.

बोरोट